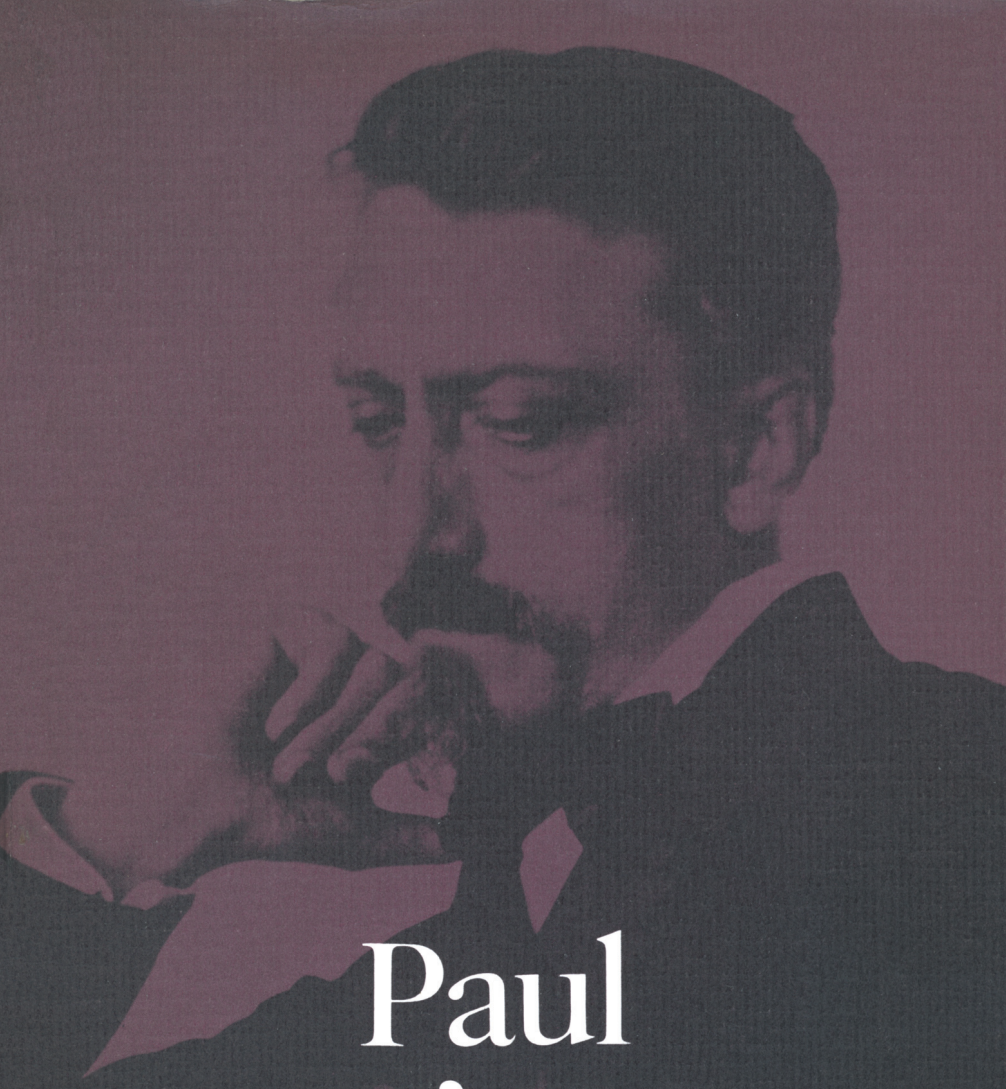

Paul van 't Veer

Het leven van Multatuli

HET LEVEN VAN MULTATULI

PAUL VAN 'T VEER

HET LEVEN VAN MULTATULI

Amsterdam · Uitgeverij De Arbeiderspers

Copyright © 1979 Erven Paul van 't Veer

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van B.V. Uitgeverij De Arbeiderspers, Singel 262, Amsterdam. *No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from* B.V. *Uitgeverij De Arbeiderspers, Singel 262, Amsterdam.*

Omslag: Alje Olthof
Grafische vormgeving: Joost van de Woestijne GVN
Foto's: Paul van 't Veer
Kaarten: Marjo Starink
Druk: Alberts, Sittard

ISBN 90 295 5110 0

TEN GELEIDE

Een volledige biografie over Multatuli is er niet. Paul van 't Veer zou de eerste schrijven. Het boek is niet voltooid.

Deze biografie gaat tot het schrijven van de *Max Havelaar* en zij kan aanspraak maken volledig te zijn over het leven van E. Douwes Dekker tot september 1859.

Paul van 't Veer oordeelde zelf dat zijn boek over de jeugd en indische jaren van E. Douwes Dekker van 1820 tot 1857 af was. Het lag klaar als eerste deel van de biografie en hij was begonnen aan het tweede deel. Hij overleed onverwacht voor dit tweede deel af was.

Het laatste werk dat gedaan moet worden voor een manuscript naar de uitgever gaat, was uiteraard nog niet gebeurd. Voor het vergelijken van de citaten, de verwijzingen, de literatuurlijst en het register zijn vrienden van de schrijver verantwoordelijk.

Het illustratiemateriaal is uit 1976, toen Paul 't Veer een reis maakte langs de plaatsen in Indonesië, waar Douwes Dekker als bestuursambtenaar had gewerkt. Ter plaatse maakte hij de situatieschetsen.

In de noten in dit boek die verwijzen naar werken van Multatuli zijn de volgende afkortingen gebruikt:

Multatuli, *Volledige Werken*, dl. I-XII, Amsterdam 1950-1979, wordt VW met vermelding van het deel;

Multatuli, *Brieven*, Bydragen tot de Kennis van zyn Leven, gerangschikt en toegelicht door M. Douwes Dekker-Hamminck Schepel, tweede herziene uitgaaf, uitgegeven door de Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, Amsterdam 1912, wordt *Brieven* WB, met vermelding van het deel.

De uitgever

INHOUD

I. 1820-1838. JEUGD IN AMSTERDAM

9

1. Het rampjaar 1835 *11* – 2. Het gezin van Kapitein Dekker *20*
3. 'Jongeheer, het zal u goed gaan' *30* – 4. Doopsgezinde oefeningen *34*
5. Romantische dichters *44* – 6. *Biografische notities:* De reus
aan de horizon *53* – 7. Afscheid van Amsterdam *64*

II. 1839-1844. AMBTENAAR IN INDIË

69

1. Het Indische leven *71* – 2. Een dubbelzinnig systeem *80*
3. Caroline Versteegh 87 – 4. Zolang ik leef zal Natal in mij leven *96*
5. *Biografische notities:* Michiels en het kastekort *127*
6. Eerloos in Padang *137*

III. 1844-1849. EERHERSTEL IN INDIË

157

1. 'Men is zijn God op bergen meer nabij' *159*
2. Everdine van Wijnbergen *171* – 3. De verlovingsbrieven *177*
4. De nieuwe gouverneur-generaal *197* – 5. *Biografische notities:*
Het schrijverschap *206* – 6. In Poerworedjo's dreven *209*

IV. 1849-1855. DE WEG NAAR LEBAK

221

1. De kampioen van Menado *223* – 2. 'Ik heb veel geleden' *238*
3. Van Ambon naar Amsterdam *246* – 4. Het verlof. Omhoog *252*
5. Het verlof. Omlaag *271*

V. 1855-1857. DE ZAAK VAN LEBAK

285

1. Duymaer van Twist *287* – 2. Karta Nata Negara *299* – 3. Het conflict *313*
4. Met verdubbelde inzet *334* – 5. *Biografische notities:* De man van Lebak *357*;
De vergiftiging 361; *Slijmering 364*; *Dekkers 'gelijk' 367*;
Dekkers motieven 373 – 6. Het laatste jaar in Indië *379*

VI. 1857-1860/61. DE MAX HAVELAAR

393

1. Een Europese zwerftocht *395* – 2. Het boek voor Tine *418*

AANHANGSEL

433

Literatuurlijst *435* – Lijst van geraadpleegde archiefstukken *440*
Noten *441* – Register *467*

I

1820-1838. JEUGD IN AMSTERDAM

I. HET RAMPJAAR 1835

Betere manier om een schoolvakantie door te brengen kon er niet bestaan. Onvergetelijke beelden van jongensgeluk werden in Eduards geheugen opgeslagen. De logeerpartij bij zijn boezemvriend Bram op Duinlust, het mooie buitenhuis in Overveen. De zomerse dagen waarop de zon altijd scheen. De gesprekken met Bram en diens vader, een professor en dominee die zijn zoons en hun vrienden, jong als ze waren, serieus nam. Dat was hij thuis anders gewend. Elke dag beklommen Eduard en Bram na het ontbijt de Blinkert bij Kraantje Lek waar ze eindeloos lagen te praten en gedichten te lezen.

Hij was dertien jaar en leerling van de Latijnse School. Wie dat in 1833 kon zeggen had een klare toekomst voor zich. In heel Amsterdam waren minder dan honderd van die aankomende latinisten te vinden, meer leerlingen had de school bij de Munt niet. Als zij niet de spes patriae waren, op wie kon het vaderland dan wel hopen?

Eduards afkomst als schipperszoon mocht bescheiden zijn en zijn ouderlijk huis aan de Haarlemmerdijk een adres waarvoor hij zich in de deftiger omgeving van zijn Overveense zomerkennissen soms een beetje schaamde (professor Abraham des Amorie van der Hoeven huurde Duinlust van een van de rijkste en deftigste Amsterdammers, mevrouw Borski-van de Velde), toen hij in 1832 eenmaal op de Latijnse School was ingeschreven, kon hij toch menen de beslissende stap omhoog te hebben gezet. Met Bram en andere vrienden, zoals Jan Scholten en Piet te Winkel, beiden ook domineeszoons, zou hij later theologie gaan studeren. Wie die roeping kon volgen zou, wat zijn afkomst in de op stand gebouwde maatschappij ook was, deel gaan uitmaken van de intellectuele elite. Hij zou als dominee tegelijk filosoof, politicus, redenaar en schrijver zijn en heel wat barrières kunnen nemen die voor andere burgerjongens de weg omhoog zouden versperren.

Schrijver, dus *dichter*, want dichten was de hoogste vorm van schrijven,

daarvan was zowel Bram als hijzelf overtuigd. De eerste versregels waren er in 1833 al uit. Hij had zelfs een heel Grieks treurspel ontworpen, dat Hector zou heten. Niet voor niets werden de Griekse verzen er van de eerste klas af ingestampt. Bram bewonderde hem. Bram was een vriend bij wie hij echt zijn hart kon uitstorten. Bij Brams ouders, op Duinlust en in de stad (de Van der Hoevens woonden op de Keizersgracht bij de Prinsenstraat, niet ver van de Haarlemmerdijk), bestond minder vrees voor het tonen van 'gevoelens' dan in het nuchtere kapiteinsgezin Douwes Dekker. Op 'de jongen die al rijmen kon' toen hij nog op de burgerschool was, waren ze daar bij gelegenheid trots genoeg, maar het moest niet in dromerijen en fantasieën ontaarden.[1]

Op de top van de Blinkert, "t grootste reusje der Overveense zandheuvels', met het wijde uitzicht over de duinen, was aan dromerijen nu juist geen gebrek. Uit de bibliotheek van de theoloog Van der Hoeven namen ze Lamartine mee, in het Frans ontcijferden ze passages over 'de eeuwige nacht vanwaar geen terugkeer is'. Om te zwijgen over de Duitse mystiek van Friedrich Krummacher. Het leek Eduard later 'ouwe-mannetjes stichting' voor dertienjarigen, maar in Overveen droeg het half of niet begrepen Frans en Duits natuurlijk juist bij tot de geheimzinnigheid die een volmaakte jongensdag nodig heeft.

O, er waren moeilijkheden op school en thuis. Vader was tussen reizen van vele maanden steeds maar een paar weken achtereen thuis en moeder was nogal eens ziek. Hij kreeg veel aanmerkingen op verzuimde plichten en op zijn koppigheid en schijnbare hooghartigheid, die aan zijn omgang met de zoveel deftiger Van der Hoevens werd geweten. Maar tussen 1832 en 1835 lagen gelukkige jaren – onze gelukkige schooltijd die ik nooit zal vergeten, schreef Eduard aan Piet te Winkel; en niet een mensenleeftijd later, als iedereen zich zijn jeugd als een gelukkige tijd herinnert, nee, al kort na 1835 toen het allemaal plotseling voorbij was.

Begin 1835 zat hij bij wijze van spreken nog met zijn vrienden op de top van de Blinkert, aankomend dichter, joyeus scholier die met zijn mede-latinisten de stad onveilig maakte, predikant in de dop op de catechisatie. (Van zijn schooljongensavonturen bleven hem er een paar altijd bij. Bij voorbeeld het avontuur in de 'Griekse' parfumeriekraam op de Amsterdamse kermis. In de tent op de Westermarkt stond de mooie dochter van de vermeende Griek en in gestameld school-Grieks sprak een van de jongens haar

aan. Er was wat geduw en getrek en de Griek gaf de jongen een aframmeling, tot Eduard zijn vriendje te hulp schoot, wat hem zelf op een plaatsvervangend pak slaag kwam te staan.[2])

Een half jaar later was alles voorbij. Hij had op de top gestaan en was naar beneden gestort. Beneden werd niet gefilosofeerd over Franse dichters en Duitse mystiek. Beneden lag het kille Amsterdam van 1835.

In de jeugd van Eduard Douwes Dekker was het jaar 1835 een breuk die nooit werd geheeld. In april van dat jaar werd hij door zijn vader, die thuisgevaren was en de slechte cijfers zag, van school genomen.[3]

Een gevoel van eigen schuld bleef hem lang bij. 'Toen ik nog op school ging', schreef hij in 1845, 'kende ik nooit mijne les, en ik heb nooit het werk afgehad, dat mij in vakantie-tijd was opgedragen. Dit is niet overdreven, maar letterlijk waar'.[4]

Toch was de klassieke opleiding niet geheel aan hem verspild. Zijn Latijn was redelijk, zelfs een beetje Grieks bleef in zijn bezit. Met Frans was hij op de lagere school al begonnen. Engels en Duits leerde hij zich zelf; die talen werden op de Latijnse School pas na zijn tijd onderwezen.

Van elitescholier tot loopjongen, jongste bediende zonder salaris op een handelskantoor van het jaar nul. De firma Van de Velde, textielimporteurs en grossiers, waar zijn vader hem geplaatst wist te krijgen, was net als de Latijnse School aan de Singel gevestigd, maar de afstand die huis en werk scheidde was drastisch gekrompen. Het kantoor-pakhuis-woonhuis van Van de Velde, alles op de ouderwetse manier in één grachtenpand verenigd, was gevestigd op nummer 134, dus heel wat dichter bij de Haarlemmerdijk dan de school bij de Munt.

Het werk was één voortdurende vernedering voor de gestruikelde latinist en het vernederendste van al was dat hij ook nog *dankbaar* moest zijn voor de vernedering. Zijn familie probeerde hem ervan te doordringen dat heus niet iedereen zo'n kans kreeg: bediende te worden op een gerenommeerd handelskantoor van mensen die een 'buiten' hadden en een positie in het Amsterdams patriciaat. De oude meneer Abraham van de Velde was een volle neef van misschien de rijkste vrouw van Amsterdam, de weduwe van de bankier Willem Borski. Zelf was zij actief in zaken. Van haar placht professor Van der Hoeven 's zomers Duinlust te huren. Zij bezat ongeveer de hele Overveense duinstreek, waar veel deftige Amsterdammers 's zomers huisden sinds ze als 'gezonder' gold dan de Vechtstreek.[5]

Eduards patroon was eigenaar van het buitenhuis Zomerrijk in Heemstede. Soms mocht de jongste bediende een zondagje mee. De tocht met de eigen koets werd hem aangeboden als een vriendelijk gebaar, maar zo kon Eduard het onmogelijk opnemen. Hij die nog zo kort geleden de gewaardeerde gast was geweest op Duinlust, moest nu als een ondergeschikte mee naar Zomerrijk. De conversatie van zijn patroon met diens zoons en schoondochters was buitengewoon onbeduidend voor wie met de jongens Van der Hoeven was omgegaan en met hun vader, een beroemd geleerde en redenaar, tafelgesprekken had gevoerd.

De tocht naar Zomerrijk was al een kwelling. Als hij niet oppaste werd hij gedwongen bovenop de reiskoets achteruit te rijden, als een knecht. Stel je voor dat hij onderweg van Amsterdam naar Haarlem zo zou worden gezien door de Van der Hoevens of iemand uit hun vriendenkring die hem kende. Was dit nog steeds 1835? Het leek wel een heel jongensleven later. 'Ik ging niet gaarne [naar Zomerrijk] omdat ik als kleine jongen, die bovendien in eene afhankelijke positie vis à vis hen stond, in het rijtuig achteruit moest rijden, hetgeen ik eens ronduit zeide.'[6]

Een brutaliteit! Anno 1835 werden loopjongens om heel wat minder ongeschikt bevonden voor de carrière van kantoorbediende bij een firma als de Van de Veldes. Uit hun houding bleek dat hun vijftienjarige jongste bediende zich wel iets kon veroorloven en aan een paar familieleden hield hij altijd aangename herinneringen.[7]

In elk geval werd hij niet ontslagen. Wel kostte het hem een aanmerking van de oudste zoon en procuratiehouder van de firma, Abraham Paul Frédéric van de Velde – die opschepperige Franse namen alleen al, wat kon Eduard zich daarover soms ergeren – die hem een paar dagen later bij het postkantoor in gesprek vond met een joodse straatkoopman in potloden en pennen. Het was een vrij beschaafde man, die 'meer litteratuur had dan de zoons van mijn patroon'. 'Tehuis komende kreeg ik er van langs. Ik gooide mij weg, heette het, dat paste niet; en al vond ik er voor mij niets in, dan moest ik het om hunnentwil laten, daar ik hun bediende was, enz. «Dat was nu diezelfde jongen die onlangs niet achteruit wilde rijden!»'

Misschien viel Abraham junior mee, misschien waren de dochter en kleindochters, die door haar tijdgenoten worden beschreven als vrolijke en zelfs wilde balbezoeksters, op hun manier nogal aardig – maar de wereld van de grachtenhuizen zag er van de belétage waar zij woonden nu eenmaal anders

uit dan van de vochtige kelders en tochtige zolders waar de kantoren en magazijnen van de Van de Veldes waren gevestigd en waar Eduard van 1835 tot 1839 zijn dagen sleet.

Een gaapverwekkende 'werkkring,' want als ondernemers stelden de Van de Veldes niets voor. Net als zoveel Amsterdamse handelsfirma's in die tijd teerden zij in op een kapitaal dat in de achttiende eeuw was verdiend. Alleen wie het geld zelf voor zich kon laten werken, zoals Willem Borski en zijn bankiersfamilie, kende nog expansie. Het is typerend dat de twee bekendste ondernemers in de eerste helft van de negentiende eeuw uit onze vaderlandse letteren, Stastok senior en Kopperlith senior, beiden halve of hele renteniers waren die het zakendoen beperkten tot vermogensbeheer en zo weinig mogelijk verlies lijden op de textielhandel en textielnijverheid in respectievelijk Amsterdam en Haarlem. De Franse tijd had alles lamgeslagen, de geesten niet uitgezonderd.

Pas in de loop van de jaren dertig kwam er weer wat meer bedrijvigheid in handel en scheepvaart, vooral dank zij de oprichting van de Nederlandsche Handel-Maatschappij in 1824 en de invoering van het Cultuurstelsel in Nederlands-Indië zes jaar later. In Amsterdam ontstonden stapelmarkten voor koffie en tabak. Er werd ook veel suiker van Java aangevoerd, allengs zelfs meer dan van Suriname. Rond die koloniale markt groeide de kring van makelaars en verwerkers, vervoerders en verladers. De Handel-Maatschappij reguleerde de koopvaardij door de instelling van vaste toerbeurten voor een groeiend aantal schepen. Eduards vader hoorde tot de Amsterdammers die daarvan gingen profiteren, zeker toen hij in 1837 van de Surinaamse op de Indische vaart overging en steeds grotere schepen onder zich kreeg.

Eduards patroon hoorde, zonder dat hij het in de gaten had of de lust voelde er iets tegen te doen, tot de Amsterdammers die juist de tegenkant van de nieuwe welvaart gingen ervaren. De firma Van de Velde was textielimporteur uit Engeland. De Nederlandsche Handel-Maatschappij stimuleerde bij uitstek de Nederlandse textielnijverheid. De straf voor sukkelend koopmanschap was dat na 1850 in Amsterdam geen spoor meer van deze tak der Van de Veldes te vinden was. Abraham senior overleed in 1841 op Zomerrijk, binnen tien jaar waren alle zoons vertrokken en was alleen de dochter als weduwe in Amsterdam achtergebleven.

Niet zoveel mogelijk winst maken, maar zo weinig mogelijk verlies lijden, dat was in de eerste tijd na 1815 het zakendoen van de meeste Amsterdamse firma's. Het leek wel of alle initiatieven van buitenlanders moesten komen of van Nederlanders die zelf in het buitenland hadden geleerd hoe het in Engeland, Duitsland of zelfs het nabije maar economisch zo ver verwijderde België toeging. De twee grondleggers van de moderne industrie in Nederland waren de Luikenaar John Cockerill en de Duitser G. N. Roentgen voor de Rotterdamse scheepsbouw en de uit het buitenland teruggekeerde Paul van Vlissingen voor de Amsterdamse stoommachinebouw. Van Vlissingens Fabriek van Stoom- en Andere Werktuigen, opgericht in 1827, was in Eduards schooltijd de enige moderne fabriek van heel Amsterdam. Ze werkte aanvankelijk niet alleen met Engelse ingenieurs maar ook met Engelse arbeiders en nog lange tijd waren bij alle nieuwe bedrijven in Amsterdam Duitsers of Engelsen werkzaam als ploegbaas en hoger. Amsterdamse arbeiders waren te ongeschoold en vaak lichamelijk niet eens in staat tot zulk werk.

De stad had in 1826 rond tweehonderdduizend inwoners, nog twintigduizend minder dan ze in de Franse tijd had gehad. Hoe weinig de nijverheid er voorstelde bleek uit de registers van de nieuwe patentbelasting van 1834. Van de 601 aangeslagenen hadden er 584 'de fabriek aan huis', dus net als handelaars en kooplieden van het type Van de Velde, die op de belétage woonden en in het souterrain hun bedrijfje hadden. Pas in 1830 ging de eerste Amsterdamse fabriek op stoom over: een suikerraffinaderij. De scheepvaart hield zich alleen voor de sleepdienst bij de havens en de riviervaart met stoommachines op. De grote vaart, waarbij Eduards vader betrokken was, bleef voor Nederland nog tientallen jaren zeilvaart. De Handel-Maatschappij, die in Nederland geen concurrentie had, leverde geen stimulans om op stoom over te gaan. Zeilen was goedkoop en de veel grotere bemanningen die in vergelijking met de stoomvaart nodig waren, kostten niet veel. Bovendien was het kolentransport een probleem. Massagoederen uit de koloniën konden verreweg het voordeligst verzeild worden. De Handel-Maatschappij zorgde voor regelmatige vrachten en prompte betaling. Ten voordele van de zeeliedenbevolking in het havengebied bij het IJ, die zich in de jaren twintig en dertig iets boven het algemene pauperdom begon te verheffen. Als niet meer dan een vijfde deel van de totale stadsbevolking door de kerk of gemeente bedeeld hoefde te worden, sprak men van een gunstig jaar. Een weekloon van vijf gulden mocht er zijn. Het was zo ongeveer wat

een volmatroos en een kok verdienden, maar dan boven de kost, dus zo slecht kwamen ze niet weg.

Een scheepskapitein als Engel Douwes Dekker, in 1835 eenenvijftig jaar oud, bracht het tot honderd gulden in de maand. Belangrijker was nog dat hij voor tal van commerciële nevenfuncties extra betaald werd en kon delen in de winst van de heren reders. Zo had Engel Douwes Dekker na ongeveer tien jaar lange, maar voordelige reizen naar Suriname en de oostkust van Amerika gemaakt te hebben – er was dan voor de kapitein heel wat te handelen met ladingen kramerijen, suiker en katoen die hij moest verkopen en inkopen – in 1827 geld genoeg overgespaard om voor 3250 gulden het huis Haarlemmerdijk nummer 28 te kopen dat hij al als huurder bewoonde. Eduard had er een kamertje samen met zijn broers Jan en Willem; een boekenkastje, een tafeltje en een paar taboeretjes, alles heel gezellig.[8] Aan de achterkant keek je uit op het Bickerseiland en over het IJ. In 1834 werd daar het Westerdok aangelegd, waar de kleinere Oostinjevaarders kwamen te liggen die met veel moeite door het Noordhollands Kanaal waren gehaald. De grotere, dus ook die van Douwes Dekker, gingen naar het Oosterdok aan de andere kant van het Damrak.

Een nette zeemansbuurt, de Haarlemmerdijk, een kapiteinsbuurt (het lagere zeevolk woonde, net als Dekker vroeger zelf, in de zijstraten) met 'herenhuisjes' aan de levendige IJdijk en met tuintjes aan de achterkant. Bij Eduard thuis lazen ze de *Opregte Haarlemsche Courant*, er kwam een tuinman, ze hielden een dienstmeid. Het was wel geen grachtenhuis als waar de familie Van der Hoeven en andere schoolvrienden woonden, maar armoede had Eduard in zijn schooljaren nooit van nabij gezien en de enige werkman met wie hij wel eens gesproken had was de tuinman.

In zijn nieuwe werkkring veranderde dat. De scherpe tegenstelling tussen de overdadige rijkdom van de Van de Veldes met hun koetsen, buitenhuizen en buitenlandse reizen, en de bekrompen positie van hun personeel, werd nu een dagelijkse ervaring. De Van de Veldes die duizenden dukaten uitgaven voor hun grote kosten, schaamden zich niet voortdurend zesthalven en schellingen te beknibbelen op de kleine van hun personeel. Jongste bedienden als Eduard kregen geen salaris en moesten tevreden zijn met de 'vooruitzichten'. Op kantoor werkten, naast de zoons des huizes, een boekhouder en de handelsreiziger Gilkens, "n oude gek. Z'n gehele leven was één veroveringstocht geweest naar deftigheid en gewicht.' Op zijn baan

mocht Eduard op den duur misschien hopen. 'Boven' beheerde Stijntje de bel en de keuken van mevrouw Van de Velde. En nog hoger, op het zoldermagazijn, huisde de oude knecht en wisselloper Strootman.[9]

Op Gilkens had Eduard het niet begrepen, maar de manier waarop Strootman zich in zijn positie had geschikt kon hij wel waarderen. Tegenover de Van de Veldes, maar ook tegenover de huichelaar Gilkens en de knorrepot Stijntje (die nooit speciaal voor hem de voordeur opende, hij moest maar wachten tot er toevallig eens iemand naar binnen moest,) was Strootman haast een bondgenoot. Strootman had een stopwoord dat zijn houding tegenover de maatschappij aangaf. 'Allemaal wind en 'n engelse notting', placht hij met een verbastering van het Engelse 'nothing' te zeggen. Hij doorzag de bombast van de firmanten, jong en oud, en werd door de zoons gewantrouwd, maar bij de oude heer Van de Velde had hij zich een vertrouwenspositie weten op te bouwen. Tegenover de nieuweling Eduard, die in het begin erg zijn best deed, verzuchtte hij: 'Nou als je zó yverig blyft, zal je gauw slyten, jongen.' Strootman, die van Duitse afkomst was, 'maar wat heeft een mens aan die moffenkuren', was de eerste 'echte' arbeider en man uit het volk die de jonge Eduard ontmoette en veel van diens trekken bleven hem in het geheugen gegrift.

Tot Eduards dagelijkse plichten hoorde de gang naar het postkantoor. Daar moest hij proberen met uitsparing van een postbus de brieven in handen te krijgen die anders maar twee maal per week bezorgd werden. Elke ochtend verzamelde zich bij het postkantoor een gezelschap opgeschoten jongens. Hij moest zich erbij aansluiten voor weer zo'n vernederend werkje: de postbode paaien met de belofte van een nieuwjaarsfooi als hij hem de brieven voor de firma Van de Velde wilde geven.

Dit was zijn nieuwe jongensmilieu: na Bram van der Hoeven en Piet te Winkel dit clubje vuilbekkende, vloekende en opscheppende kantoorslaafjes. Het was hem een gruwel. Hij hield zich groot, 'wat hem slecht afging en heel lelyk stond' en 'hy werd by dat Postkantoor bedorven voorzover hy te bederven was'.[10]

Wat was er voor opgroeiende jongens ook in Amsterdam te beleven als ze zichzelf niet konden bezighouden? In zijn schooljaren had Eduard nogal eens met zijn broertje Willem flinke wandelingen door de stad gemaakt. Amsterdam met zijn bebouwing nog ruim binnen de zeventiende-eeuwse wallen, die pas nu geleidelijk worden afgegraven, was op kinderschoenen te

belopen. Misschien niet helemaal langs de bolwerken van de Buitensingel, een geliefkoosde wandeling buiten de stad met tuinderijen, boerderijen, veel molens en hier en daar een uitspanning. Dat was door die merkwaardige halvemaansvorm van de stad nog een heel eind, maar binnendoor, van de Haarlemmerdijk naar de Plantage in het oostelijk stadsdeel of naar de Hogesluis, de buitenste brug over de Amstel, dat was voor een paar flinke schooljongens best op een middag te doen. In de Plantage lagen allerlei uitspanningen en herbergen en er werd gesproken over een 'dierentuin' die daar zou moeten komen.

De vele diorama's en panorama's die de stad rijk was, grote cylindrische of platte schilderijen van Amsterdam zelf, van Parijs, van allerlei opwindende natuurtaferelen, lagen meestal in de buurt van de Botermarkt en konden behalve boeren en buitenlui ook kinderen wel boeien. Naar de schouwburg gingen de doopsgezinde kindertjes uiteraard niet; concerten en schilderijententoonstellingen in Felix Meritis of andere zalen waren alleen voor de grote heren en adellijke hanzen. Aan kroegen, bordelen en cafés was geen gebrek en er werd flink gebiljart (een spel waar Eduard toen hij wat ouder was naar zijn zeggen te zenuwachtig voor was), maar wie te groot was voor speeltuin en te klein voor de tingeltangels in de Nes, had alleen de kermis in september om eens uit de band te springen. Dat gold trouwens in meerdere of mindere mate voor heel Amsterdam.

Buiten de kermistijd kon door de verveling elk nieuwtje gemakkelijk een rage worden. Toen Eduard dertien jaar was en pas op de Latijnse School, was er zo'n rare Amsterdamse rel. In oktober, de kermis nog maar net voorbij, meende men 's avonds 'spoken' te zien op de Oude Schans. Na de eerste geruchten stroomden een paar avonden duizenden mensen erheen. Inderdaad, tegen de gevel van het pakhuis De Korendrager waren in het donker van een maanloze nacht duidelijk witte schimmen aan het dansen. Verstandige mensen haalden hun schouders op, maar toen het een soort na-kermis werd, met vliegende blaadjes, straatventers en zakkenrollers, volgde een politieonderzoek. Het bleek dat een jongeman aan de overkant met een soort toverlantaarn lichtbeelden over de gracht projecteerde.

Er was niet veel voor nodig om Amsterdam in opschudding te brengen. Het was een les, die het gemeentebestuur van deftige burgers, zelf door de grote armoede om hen heen ervan overtuigd dat ze op een vulkaan leefden[11], niet zou vergeten.

2. HET GEZIN VAN KAPITEIN DEKKER

In het gezin Douwes Dekker was vader Engel de grote afwezige. Hoe ouder hij werd, hoe groter schepen hij commandeerde en hoe langer reizen hij maakte. Zijn oudste kinderen waren nog geboren op Ameland, Catharina in 1809, Pieter Engels in 1812 en Jan in 1816, toen hij met brikken en pinkschepen voer en vaak thuis was. Eduard en zijn broer Willem werden in 1820 respectievelijk 1823 in Amsterdam geboren, waarheen het gezin in 1817 verhuisd was. Eduard kende zijn vader nauwelijks en kon zijn houding tegenover hem moeilijk vinden. Zijn oudere broers Pieter en Jan hadden daarmee minder moeite. Vader compenseerde zijn langdurige afwezigheden door de instelling van een zeemansachtige discipline bij thuiskomst. Was hij weg, dan voerde Piet als oudste zoon des huizes, acht jaar ouder dan Eduard, het plaatsvervangend commando. Zijn gezag werd door Eduard als tamelijk schoolmeesterachtig ervaren, zonder dat het nu bepaald tot grote conflicten leidde. Met zijn vader zelf had hij het moeilijker. Het lag trouwens voor de hand dat de grote beslissingen in het gezin toch altijd moesten wachten 'tot vader thuis was' en dat kon wel eens een heel jaar duren.

Zo had Eduard van zijn vader op zijn zachtst gezegd een gemengde indruk. 'Een achtenswaardig man, die echter voor velen niet gemakkelijk is om mede om te gaan, dewijl hij zich maar niet verbeelden kan, dat men hem niet altijd gehoorzaamt.' Er waren met hem 'vele verdrietige scènes'. Maar tegelijk vond hij hem 'goedhartig en zelfs te week van hart' en ondanks zijn langdurig zeemanschap beschaafd en gesteld op conversatie met dames.[12]

Ongevoelig voor stand was Engel in die standbewuste tijden zeker evenmin. Zijn naam Engel Douwes of voluit Douweszoon, die als alle blote patronymica destijds nogal eenvoudig klonk, vulde hij allengs aan met de achternaam van zijn moeder. Als Engel Douwes was hij in 1800 ingeschreven aan de Kweekschool voor de Zeevaart te Amsterdam. Het nog nieuwe, in 1785 gestichte opleidingsinstituut voor koopvaardijofficieren werd zeker niet door alle schipperszoons bezocht die de voetsporen van hun vader aan dek wilden drukken, zelfs niet als ze van de naburige Zaanstreek kwamen. Engel was een pientere jongen van dertien toen hij werd ingeschreven. Vier jaar later mocht hij bij het uitdelen van de schoolprijzen een 'honorabele mentie' in ontvangst nemen. In 1807 haalde hij, na enkele praktijkjaren, zijn einddiploma. Een kundig zeeman die niet gewoon voor de mast was opge-

klommen. Ook toen hij in 1808 op Ameland trouwde met Sytske Eeltjes Klein, een Amelandse schippersdochter zoals hij een Zaanse schipperszoon was, noemde hij zich nog enkel Engel Douwes. Maar toen de kinderen werden geboren, liet de de trotse vader zich opeens als Engel Douwes Dekker inschrijven en kregen de kinderen Dekker als achternaam. Op den duur zouden zij zich ook Douwes Dekker gaan noemen. Onder die naam werd Eduard bij voorbeeld aan de Latijnse School ingeschreven. Blijkbaar maakte Engel, zoals zovelen, van de gelegenheid gebruik bij de invoering van die fransoze nieuwigheid: de bevolkingsregistratie, zijn naam een beetje te fatsoeneren.

Op Ameland had Engel Douwes zich in de Franse tijd voornamelijk bezig-gehouden met het ontduiken van het Continentale Stelsel door middel van de smokkelhandel op het Britse eiland Helgoland of rechtstreeks op Engeland zelf. Toen hij pas getrouwd was had Engel een ontmoeting met de grote Napoleon zelf – althans daarover werd in de familie een aardige anekdote verteld.[13] De keizer was in Den Helder om de Hollandse vloot te inspecteren die onder commando van admiraal Verhuell naar Boulogne zou varen. Het eskader zou deelnemen aan de nooit gerealiseerde invasie van Engeland. Ten einde de keizer het gezicht op de blijkbaar overtalrijke Helderse zeemanshoeren te besparen was bevolen dat alle ongetrouwde vrouwen Den Helder moesten verlaten. Ook Engel Douwes en zijn vrouw Sytske verbleven in Den Helder, juist teruggekeerd van een smokkelvaart naar Engeland. Het jonge paar had geen trouwbewijs bij zich en Sytske moest vertrekken. Engel protesteerde, liet zich naar het admiraalsschip roeien en kreeg de keizer te spreken. Die vroeg hem of hij bij de marine gediend had, wat hij beaamde en waarom hij dan ontslag genomen had. 'J'aime la liberté, Sire.' Napoleon meesmuilde: 'Ils sont tous comme celà!'

Enfin, Sytske mocht blijven en de familie had voortaan een bijzondere relatie met Napoleon, gebaseerd op de overtuiging dat hij zo 'goedaardig' was. Eduard verbeeldde zich als kind altijd dat hij door deze ontmoeting van zijn vader meer van Napoleon wist dan een ander. (Jammer alleen dat de tocht van het eskader-Verhuell naar Boulogne plaatsvond in 1804 en dat Eduards ouders trouwden in 1806. Nu ja, laat het dan tijdens Napoleons bezoek aan Nederland in 1811 geweest zijn.)

Dat Engel Douwes streng was en een koele doordouwer werd niet alleen door zijn zoon verteld. Ook zijn kleinkinderen, een zoon en dochter van Ca-

tharina, wisten daarvan iets mee te delen. 'Hij kommandeerde een klein scheepje op de groote vaart en te midden van zwaar stormweder, terwijl zijne geheele bemanning in het tuig was om te reven, alleen op het dek staande met het stuurrad in de hand, klinkt op eenmaal de kreet: «een man over boord.» «Die is weg», dacht de schipper: «God zij zijn ziel genadig» en «Wie is het?» roept hij naar boven, turende in de dikke duisternis. «Ik, vader», was het antwoord van zijn zoon, die over de bezaansrust binnenboord klom, na over de fokkerust in zee te zijn geslagen, en drijfnat naast hem stond. «Zoo», zei daarop de vader.'

Het ging om zijn jongste zoon Willem, die later op zeventienjarige leeftijd toch een vroeg zeemansgraf zou vinden.[14]

Werd deze anekdote uit de tweede hand overgeleverd door Engels kleinzoon Theo Abrahamsz die zijn grootvader zelf niet gekend kon hebben, zijn zes jaar oudere zuster Sietske had meer gelegenheid tot eigen waarneming. Zij vond grootvader 'forsch van lichaamsbouw, met gezond uiterlijk, schrander voorkomen en innemende gelaatstrekken,' het geheel gaf de indruk van 'zelfbewuste kracht'. Zijn vier zoons, haar ooms dus, werden enigszins spartaans opgevoed. Bepaald een understatement als het over de zwemles ging die hij zijn zoons gaf: ze werden zonder voorbereiding zo in het water gezet en moesten als hondjes leren zwemmen. Zijzelf werd onderworpen aan een oefening in zelfbeheersing: 'een wedstrijd wie 't langst zijn streng fixeerenden blik kon verdragen'. Onder zijn collega-kapiteins werd hij een beetje spottend 'de wijsste van ons allen' genoemd omdat hij eens zelf naar voren was gestapt toen in een bepaalde situatie om een beslissing van 'de wijsste van ons allen' werd gevraagd.[15]

In dat gezin van Theo en Sietske moest wel heel wat over grootvader zijn gepraat, en hoe kon het ook anders, nu hun moeder zijn dochter was en hun vader zijn vroegere stuurman. Cornelis Abrahamsz had misschien wel de scherpste herinneringen aan kapitein Douwes Dekker van de hele familie en toen hij op zijn zeventigste jaar aan de hand van zijn oude logboeken zijn memoires schreef, nam zijn vroegere chef en schoonvader daarin een grote plaats in.[16]

Afkomstig uit een milieu van zeelieden en cargadoors, was Kees Abrahamsz in 1822 als stuurmansleerling aan boord van het schip Maria gekomen, een fregat van 450 ton met een bemanning van vijftien tot twintig koppen. Gezagvoerder was Engel Douwes Dekker, toen 35 jaar oud en geen

gemakkelijk man. De eerste ontmoeting, waarbij de twintigjarige Kees zich niet beleefd genoeg zou hebben gedragen toen hij zich bij het huis van de schipper vervoegde (destijds nog aan de Binnen Brouwersstraat, halverwege de eenvoudige Korsjespoortsteeg waar Eduard in '20 geboren was, en de Haarlemmerdijk), was al meteen aanleiding tot standjes. 'Als jij bij iemand aan huis komt, dan dien je in 't oog te houden tegen wie dat je spreekt en te weten waar je staan moet. [...] Ik vond die Heer zeer bar en dacht: O jé, als dat maar goed gaat.'

Hoewel de schipper van de Maria strenge discipline eiste en herhaaldelijk dreigde de stuurmansleerling 'vooruit te jagen', dat wil zeggen bij de bemanning in te delen, begon hij geleidelijk aan toch meer met Kees op te krijgen. Moeilijkheden waren er wel over het geloof. Eduard schreef eens over zijn vader en moeder: 'Mijn ouders zijn zeer godsdienstig', maar óf de afstand tussen de doopsgezindheid van de schipper en de gereformeerdheid van Kees Abrahamsz, óf het feit dat de laatste ook blijkens zijn memoires buitengewoon rechtzinnig in de leer was en geneigd de Heere overal bij te halen, was er de oorzaak van dat er aan boord heel wat met zijn godsdienstigheid gespot werd, ook door de schipper zelf. Kees had vlak voor het vertrek nog walverlof gevraagd om zijn belijdenis te doen. 'Hierdoor kreeg ik bij de kapitein en zijn gezin de naam van de Dominé'. Kees, de dominee!

Engel Douwes Dekker was in 1822 al zeven jaar kapitein. Van 1815 tot 1819 had hij het pinkschip Vrouw Trijntje gecommandeerd. Het fregat Maria had hij van 1820 tot 1824 en van 1832 tot 1834 onder zijn bevelen, daartussenin het tweedeksfregat Zorgvuldigheid. Na enkele reizen met de kleine brik De Verwachting, die slechts 185 ton mat maar niettemin op Indië voer, commandeerde kapitein Douwes Dekker de laatste tien jaar van zijn zeemansbestaan, namelijk van 1837 tot 1847, het grote fregat Dorothea. Met zijn bijna 600 ton was deze driemaster een van de grootste schepen van een Amsterdamse reder – in Rotterdam, of liever: Hellevoetsluis, waren nog wel grotere te vinden, tot 1000 ton toe – en wie zo'n volschip onder zijn bevelen had mocht er zijn, in en buiten het zeemansmilieu. Was hij een handig koopman, dan mocht de kapitein die altijd als super-cargo en agent van de rederij optrad, op een flinke verdienste rekenen. Er waren voordelige reizen met veel passagiers en gunstige lading, die hem wel eens zesduizend gulden per jaar konden opleveren. Als stuurmansleerling verdiende Kees Abrahamsz daartegenover niet meer dan 240 gulden per jaar.[17]

In 1826 werd hij uitverkoren om in Paramaribo samen met de kapitein de walhandel te regelen. Kapitein Dekker raakte er goed ingeburgerd. Op een van zijn reizen werd hij er vrijmetselaar met de meestergraad.[18] In de stad werd een pakhuis gehuurd en als winkel ingericht, waar de meegevoerde levensmiddelen, drank en koopmansgoederen uit de hand werden verkocht. Kees ging met de kapitein mee naar de kerk, de komedie en de kolfbaan 'en ik had het zoo goed, dat ik eens een vriend van de Kapitein hoorde vragen omtrent mij, is dat je Zoon Kapitein? Het antwoord was neen, maar hij kan het wel worden als hij wil.'

Kees wilde wel. Toen op de terugweg vrouw, dochter en vier zoons van de kapitein in Nieuwediep aan boord kwamen voor de tocht door het Groot-Noordhollandsch Kanaal die door vastlopen en ander ongemak wel eens weken kon duren, verwierf Kees de sympathie van moeder en dochter door 's avonds de kleine Eduard en Willem te vermaken. Ze noemden hem stuurman Kees. Van het een kwam het ander en zes jaar later waren Kees en Kaatje getrouwd. Abrahamsz maakte vier reizen met kapitein Dekker op de Maria en daarna nog drie met de Zorgvuldigheid alvorens hij zijn eigen commando kreeg.

Op zijn laatste reis op de Zorgvuldigheid in 1828 beleefde de stuurman een angstig avontuur in de Caraïbische wateren. Het schip werd door een 'insurgente roover' aangehouden, een brik met zware bewapening en een bemanning van 120 koppen 'van alle natiën'. Kapitein Dekker liet uit koelbloedigheid of wanhoop de Zorgvuldigheid koers houden en draaide pas bij toen de brik een waarschuwingsschot recht voor de boeg had gelost. Paniek aan boord, in het bijzonder bij een pastoor die zich verstopt had. Stuurman Kees wist hem over te halen zich juist in vol priesterlijk ornaat aan dek te vertonen toen de enterploeg van de zeerovers aan boord kwam. Alles liep met een sisser af. De zeerovers, blijkbaar Brazilianen, hadden het vooral op Portugezen gemunt en kochten tegen contante betaling provisie van de kapitein.

Het huwelijk van Kees met Catharina was heel gelukkig. De banden tussen de beide families werden nog nauwer aangehaald toen Catharina's oudste broer Pieter Engels in 1841 trouwde met een zuster van Kees, Maria. De enige schaduw over het huwelijk was een karaktertrek van moeder Douwes Dekker, die haar zoon Eduard later ook zou memoreren: haar ziekelijke jaloezie.

Op het eerste gezicht was Sytske Eeltjes Klein een flinke, redderige schip-

persvrouw en schippersdochter, die door de lange zeereizen van haar man praktisch alleen stond voor de opvoeding van haar vijf kinderen. Een zesde was kort na de geboorte overleden; de kinderzegen mocht rijk heten, want een gezin waar vijf van de zes kinderen volwassen werden of bijna, was heel wat gunstiger dan het gemiddelde. Met drie kinderen waren Engel en Sytske in 1817 of 1818 naar Amsterdam verhuisd, toen Ameland zijn functie als smokkelcentrum had verloren. Korsjespoortsteeg 20 was het eerste adres. Een straatje met kleine huisjes dat nogal miezerig als Korte Korsjespoortsteeg van de Nieuwe Zijds Achterburgwal vertrok, de – of op z'n Amsterdams 'het' – Singel passeerde, iets meer aanzien kreeg en Korsjespoortsteeg ging heten, de Langestraat kruiste en op de deftige, hoewel op dit punt nog niet allerdeftigste Herengracht uitkwam.[19]

Geen riant adres, dit eerste Amsterdamse onderkomen van de Dekkers. De Amelandse smokkeljaren hadden Engel geen grote baten opgeleverd. Het echtpaar bewoonde met hun drie, later vier kinderen de twee etages. Op de eerste was nog een kamer verhuurd aan Truitje Gozenberg, een dertigjarige weduwe die het beroep van naaister uitoefende. In de kelder woonde de sjouwerman F. Christiaan. Niets bijzonders. Nog een generatie later woonden in Amsterdam meer dan 22.000 mensen in kelderwoningen.

Het gezin Dekker was er beter aan toe. Al na een paar jaar verhuisde het naar de nabije Binnen Brouwersstraat 15 en vandaar praktisch om de hoek naar de Haarlemmerdijk 28. Een geleidelijke opgang in de wereld: van steeg naar zijstraat, van zijstraat naar hoofdstraat.

Engel voer en op Sytske kwam de zorg voor de kinderen neer.

Bij de opvoeding van de drie jongsten werd ze bijgestaan door de twee oudsten. Vooral Catharina – tot Eduards ergernis Kaatje genoemd, hij vond die naam kleinburgerlijk en wilde zelf graag met een modern-klinkende Engelse afleiding 'Teddy' heten –, die al elf was toen Eduard werd geboren, had een flinke hand in de huishouding. Als moeder ziek was, kwam alles op haar neer. En ziek was moeder vaak, want bij al haar flinkheid had zij een kwaal: haar 'zenuwachtigheid'. Die kon zich, zoals haar schoonzoon al spoedig opmerkte, ook uiten in haar jaloezie en haar gevoel nooit voldoende geapprecieerd te worden, vooral niet door haar eigen kinderen.

Eduard schreef over haar in een brief van 1845: 'Hare ouders, die ik echter nooit gekend heb, woonden in Friesland en hadden vermogen, hetgeen in den Franschen tijd te niet is gegaan. In hare jeugd heeft zij veel leed gehad

en geloof ik met hare zusters, werkelijke armoede geleden, maar daar zij veel geestkracht heeft, het hoofd altijd goed boven gehouden. Na het huwelijk was dat natuurlijk beter maar toen had zij gedurig te worstelen met een zenuwachtigheid, die haar belette datgene te wezen wat zij anders met haar scherp verstand zijn konde. Ik heb veel van die aantrekkelijkheid van haar overgenomen, maar niet in zóo hoogen graad. Moeder is overdreven gesteld op hare kinderen, als er in Moederliefde iets overdrevens wezen kan. Het is compleet eene soort van jalousie. Toen mijne zuster trouwde, konde zij zich maar niet verbeelden, dat er nu iemand meer regt op haar dochter had dan zij, en nu mijne zuster reeds sedert veel jaren gehuwd is, bestaat dat nog altijd. Moeder is als haar gemoed in rust is, zeer vlug en ijverig. Als zij gekleed was, zoude men haar (in 1838 tenminste) aan haar postuur voor een meisje houden. Zij is zeer hartelijk en niets krenkt haar meer dan koelheid. Er is niemand in staat haar zóo te beminnen, als zij verlangen zoude en dat veroorzaakt wel eens, dat zij meent gemankeerd te zijn, al is dat werkelijk het geval niet, en dit heeft mijn vader ook.'

In het gezin aan de Haarlemmerdijk voelden vader én moeder zich 'gemankeerd' in de liefde die de anderen hun verschuldigd waren. Wie daarvan wist mee te praten was schoonzoon Cornelis Abrahamsz. Begin 1839 was hij langere tijd thuis dan gewoonlijk omdat zijn schip in reparatie lag. Aan de Haarlemmerdijk woonde zijn gezin pal naast dat van zijn schoonouders. Dagelijks moest Abrahamsz op de werf zijn. 'Thuis had ik met mijn vrouw en kinderen een genoeglijk leven, maar de nabijheid van de schoonmoeder, die meende dat mijn vrouw om de liefde voor mij en de kinderen, niet lief genoeg voor haar was en als zij zoo als zij deed, eens per dag bij haar kwam niet tevreden was als zij niet 2 maal kwam en wel zou willen, dat zij er den geheelen dag was. En daar ik thuis komende mijn vrouw gaarne daar ontmoette, zoo kwam zij daardoor wel eens in moeilijke omstandigheden en vreesde dat ik tegen moeder zoude uitvaren. Die jaloezie van moeder was dus voor ons eene groote bron van kwelling, doch hiervan zouden wij spoedig verlost worden.'

Schoonzoon en dochter sloegen letterlijk op de vlucht voor deze manische jaloezie. Ze verhuisden naar Middelburg, waar Kees voor een Zeeuwse rederij het fregat De Zeeuw onder zijn bevelen kreeg. (Het verging in 1844 op een thuisreis in het zicht van Vlissingen op een bank bij Westkapelle, toen de schipper uit ongeduld niet op een loods had willen wachten.)

Neef Theo Abrahamsz, die voor dokter ging leren en zich daarna een hele zielkundige achtte, meende later dat het hele gezin door de moeder 'erfelijk belast' was. Hij stelde dat van Ameland, althans van 'de Hollandsche en Noord-Duitsche zeekusten', mensen kwamen met uiterlijk stoere, maar innerlijk zwakke gestellen. Ook de zenuwziekte van Eduards moeder berustte op 'vatbaarheid', die zich in haar gezin voortzette. Van haar schreef hij: 'Zooveel is thans bekend, dat Sytske Klein eene zenuwachtige vrouw was, niet een teêr, zwak persoontje, zooals de maatschappelijke nerveusiteit ze aankweekt, maar eene stevige welgedane vrouw, wier zenuwachtigheid zich in een scherp woord of krachtige handbeweging uit, doch daarom niet minder «zenuwachtigheid» blijft. Gedurende een harer zwangerschapsperioden – niet echter die van Eduard – is zij zelfs eenigen tijd zóó sterk onder den invloed dier zenuwachtigheid geweest, dat psychiatrische behandeling noodig was. Behalve haar zoon Eduard is op later leeftijd nog een harer zonen aan eene neurose lijdende geweest. Een derde, predikant bij eene doopsgezinde gemeente, leed aan hevige nerveuse hoofdpijnen, en een van zijn zoons tot op heden evenzoo. Hare eenige dochter is op middelbaren leeftijd gestorven; het is niet bekend of deze neurasthenisch was, doch wel dat zij vier kinderen van eene niet-neurasthenischen vader heeft nagelaten, bij welken het nerveuse element sterker dan wenschelijk is, is vertegenwoordigd.'

Dit laatste sloeg dus op zijn eigen moeder, overleden toen hij (in 1849) één jaar oud was, en zijn eigen broers en zusters. Een van hen, zijn elf jaar oudere zuster Anna, leed aan een geestesziekte en werd herhaaldelijk verpleegd.[20] Over zijn eigen moeder was Theo heel wat voorzichtiger in zijn mededelingen dan over zijn grootmoeder, die al twee jaar voor zijn geboorte was overleden. Catharina was met haar kinderen minder gelukkig dan haar moeder. Van haar zeven kinderen bleven er slechts vier in leven. In 1846 was ze ernstig geschokt door het verlies van haar enig zoontje Cornelis, dat toen zeven jaar oud was. Op zijn volgende reis mocht ze met haar man mee en op de terugreis werd ter hoogte van St. Helena Theodorus ('godsgeschenk') aan boord geboren, twee maanden te vroeg – de schipper had gedacht ruimschoots voor de bevalling thuis te zijn – maar gezond en wel.

Van de vijf kinderen van Engel Douwes Dekker was Catharina misschien de gelovigste. Ook daarin paste ze goed bij haar echtgenoot Cornelis. Zij en haar broer Eduard hadden zeer veel met elkaar op, al verschilden hun op-

vattingen over religie en maatschappij later drastisch. 'Ik kan u niets dan goeds van haar zeggen,' schreef Eduard in 1845. 'Zij is geheel niet voor de wereld opgevoed maar zeer huishoudelijk. Gedurende de ongesteldheden mijner Moeder, zorgde zij trouw voor ons, jongere broers, ik hield altijd veel van haar, maar eigenlijk meer als moeder want tien jaar verschil is veel bij kinderen.'

De verhouding tot de man die met deze moederlijke zuster trouwde *moest* wel moeilijk worden. 'Mijne zuster is getrouwd met een zoon van den Heer Abrahamsz die vroeger op den Binnenkant woonde en nu geloof ik op de Geldersche kade. Die familie is zeer respectabel maar van mijn zwager houd ik niet. Ik geloof, dat het een goed mensch is, maar wij passen niet bij elkander. Hij heeft een perfecte opvoeding genoten, maar efforceert zich, geloof ik, om ouderwetsch te zijn.'[21]

Omgekeerd was Kees Abrahamsz, gevoelig als hij was voor deze karaktertrek bij de Douwes Dekkers, ervan overtuigd dat Eduard 'jaloers' op hem was, vooral als het ging om de verhouding tot zijn kinderen.[22] Er was inderdaad van jongs af aan iets gespannens in de houding van Eduard tegenover zijn zwager en diens kinderen. Toen zijn zuster Catharina in 1849 was overleden, overwoog hij even er twee of drie van in huis te nemen, maar hij kwam er dadelijk van terug 'omdat ik inzag dat nooit *ik* de kinderen van *Kees* zou kunnen opvoeden.'[23]

Ook van zijn drie broers schetste Eduard in 1845 een portret. Pieter, aan de Latijnse School en het Amsterdams Atheneum opgeleid tot dominee: 'Deze is bijna geheel het tegenovergestelde van mij. Hij was altijd bedaard en ik ondeugend. Hij heeft ijverig gestudeerd en zelfs te ijverig, want hij heeft er zijne gezondheid misschien bij ingeschoten. Even voor mijn vertrek werd hij beroepen als Dominé te Woudsend in Friesland. Vandaar is hij beroepen naar Den Helder, waar hij op dit oogenblik nog staat. Ik hoor, dat hij zeer bemind is, maar niet heel mooi preekt, wat de voordragt aangaat. Pieter was altijd braaf, geloof ik, maar ik kon niet met hem overweg omdat ik mij verbeeldde, dat hij mij mijne gebreken te meesterachtig onder het oog bragt. Wij verschilden 7 jaar, dat is te veel om mijn makker en te weinig om mijn meester te wezen.'

Als de waarneming van Theo Abrahamsz iets betekende, was het dus deze doopsgezinde dominee Pieter die aan 'nerveuze hoofdpijnen' leed, terwijl broer Jan als enige in aanmerking kon komen voor de 'neurose', die Theo in

zijn ziektebeeld voor een broer 'op later leeftijd' uitdeelde. De enige andere broer, Willem dus, overleed al toen hij zeventien was. Moeder Douwes Dekker was ontroostbaar – ze droeg nadien nooit meer enig sieraad en liet in huis alles wat aan hem herinnerde volstrekt onveranderd – en ook Eduard herdacht hem altijd als een lieve, oprechte jongen. Aangezien in de huize Dekker de jongens om en om voor het domineesambt en de zeevaart bestemd waren, Pieter de dominee, Jan de stuurman, Eduard weer de dominee, moest Willem met zijn vader naar zee. Wat zijn ongeluk werd.

Jan, drieëneenhalf jaar ouder dan Eduard, was hem lange tijd een vriend. Wat de 'neurose' van Theo Abrahamsz ook voorstelde, zeker was hij een emotioneel man. Hij trouwde in 1843 met Wilhelmina van Leeuwen, een huwelijk dat neerkwam op een jarenlange worsteling met het ongeluk, want het was al bekend dat de bruid aan de gevreesde tering leed. In drie jaar kwijnde zij weg. Jan kon in die jaren tot emotionele scènes met zijn broer komen. Eens vielen zij elkaar na een ruzie letterlijk schreiend in de armen.

Het kwam er op neer dat het gezin Douwes Dekker ondanks of wellicht juist dank zij de grote leeftijdsverschillen, de afwezigheid van vader en de ziekten van moeder een sterke onderlinge band vertoonde die zich zowel positief als negatief kon uiten. De 'zenuwachtigheid' van moeder Sytske was, hoe dan ook, bij de kinderen evenmin een onbekend verschijnsel, maar misschien was, meer dan Theo Abrahamsz met al zijn zielkundige beschouwingen over de familie besefte, vooral de veeleisende liefde van moeder (en in mindere mate van vader) een opvallende gezinstrek.

De jonge dichter die Eduard op zijn vijftiende jaar al was, schreef over prozaïsche onderwerpen als zijn schaatsen of over de vriendschap, maar niet veel jaren later dichtte hij zijn meest romantisch-hartstochtelijke verzen toch om zijn moeder te verzekeren dat hij haar niet vergeten zou en altijd de moederliefde boven alles zou stellen.

Versmade liefde, niet geaccepteerde opofferingen, te kort worden gedaan – dat waren onverdraaglijke ervaringen. Zelfs de *vrees* ervoor kon bij moeder al heftige reacties opwekken als er nog niets aan de hand was.

3. 'JONGEHEER, HET ZAL U GOED GAAN'

Eduard zelf was de eerste om toe te geven dat hij als kind zenuwachtig, driftig en ook net als zijn moeder 'aantrekkelijk' was, dus overgevoelig en lichtgeraakt. Over het verschil tussen driftigheid en wat hij oplopendheid noemde, had hij zelfs (in 1845) een hele theorie ontwikkeld.

'Men zeide altijd van mij dat ik zoo driftig was, ik geloof dat dit waar is, maar ik ben toch niet oploopend, dit is geheel iets anders [...] Oploopendheid is te genezen, maar drift niet, want het laatste is aangeboren en hangt af van de overeenstemming der onderdeelen van ons gestel, zoowel stoffelijk als geestelijk. Het is een der moeilijkste vraagpunten welk verband er tussen ligchaam en ziel bestaat, en welke materiële organen, morelen invloed uitoefenen, maar dat er verband bestaat is zeker.'

Drift beklemt het hart en verteert de levenskracht, er is geen harmonie tussen verstand en begeerte. 'Ik wil het onmogelijke dwingen en vermoei mij daarmede; dat verhit mij, dat mat mij af; het is alsof het in mijn binnenste kookt.'

Een belangrijke trek van zijn zelfportret was zijn eerzucht, die soms als nederigheid werd vermomd. 'Ik ben dikwijls geprezen maar verdiende het zelden; meestal was verregaande eerzucht de bron waaruit dingen voortkwamen die men schoon vond... Ik herinner mij een kleine gebeurtenis.

Ik wandelde op een Zaturdag met mijn broer Willem, die helaas niet meer leeft – hij was een allerliefste jongen en drie jaar jonger dan ik – op de Hoogesluis te Amsterdam. Ik herinner mij zeer goed, dat het juist Zaturdag was, omdat er veel Joden op de been waren. Voor ons uit liepen twee joden kindertjes, een jongetje en een meisje. Het waaide hard en het meisje, dat het toezigt over haar broertje scheen te hebben, vermaande hem zijn mutsje goed vast te houden. Ik onthoud nog al goed kleinigheden, het was een fluweel baretje met schotse ruiten om den rand. Het mutsje waaide af en rolde over de steenen tot de wind het naar de kant...'

Wie klom er naar beneden om het te halen? 'Ik scheurde mijn kleederen en schaafde mij de handen, maar niet genoeg naar mijn zin. Ik heb in mijn leven weinig genot gehad, dat boven de aandoening ging die ik gevoelde toen ik weder boven stond. Ik wilde mijn portret wel hebben van dat oogenblik. Twintig of dertig menschen, allen lieden van geringeren stand en meest joden, juichten mij toe. Een oud man, dezelfde die het touw had ge-

geven, gaf mij de hand en zeide: «Jongeheer, het zal U goed gaan!» Mijn lieve Willem riep als of hij grootsch was: «dat is mijn broêr, Eduard!» en ik...

O, die vervloekte ijdelheid! ik gloeide van genot.'

Goedhartigheid? 'Ik zal u die goedhartigheid zoo goed mogelijk uitleggen, daar ligt eerzucht in, trots, eigenliefde, verwaandheid en eene menigte van waarlijke ondeugden; dit is geene zedigheid. Er zijn stille en blinkende deugden. Iemand, die zijne pligten vervult, zonder dat daarop gewezen wordt, zonder dank, lof of voordeel, staat verre boven dengenen, die door eenige hoedanigheden uitblinkt en daarmee misschien eenig nut sticht, maar aan den anderen kant veel nalaat wat vóór moest gaan. Ik heb aanleg een edel mensch te zijn, – maar het zal lang duren eer ik een goed mensch ben. Ik heb kracht tot zelfopoffering, maar niet altijd, zelfs zelden tot eenvoudige plichtsbetrachting.'[24]

En nog eens: 'Die nederigheid was de echte niet, zooals gij nu wel begrijpt. Het streelde mijnen trots een air protecteur te mogen aannemen.'

Tien jaar was Eduard toen hij met zijn broertje Willem langs de Hoogesluis wandelde, die brug van 35 bogen over de Amstel. Een kleine ridder, wiens opvattingen van eer en deugd geheel beheerst werden door de leesrage van zijn tijd, waarin hij met schooljongensoverdrijving deelde: de stuiversromans.

Als literaire beweging kwam de Romantiek in Nederland in die jaren op haar hoogtepunt en dieptepunt tegelijk. Op de toppen werden Walter Scott en Dickens vertaald en verschenen een paar genietbare Nederlandse navolgingen. Aan de onderkant werden ridder- en roverromans in elkaar geflanst, eveneens naar buitenlandse voorbeelden. Nederlandse uitgevers trokken voor een grijpstuiver auteurs aan die ze aan de lopende band produceerden. Een van hen was de radicale journalist Jan de Vries, die beschreven heeft hoe hij van zijn uitgever romans moest 'zamenflansen' met een van tevoren bepaalde hoeveelheid ridders en rovers, maagden en monniken, terwijl ook de omvang en natuurlijk het happy ending waren voorgeschreven.[25]

Welke tien- of zelfs vijftienjarige lezer van die populaire, in Italië spelende roverromans zou kunnen beseffen dat hij hier te maken had met een (misvormd) onderdeeltje van dezelfde cultuurstroming die in allerlei opzichten

een ware *bevrijdingsbeweging* kon zijn? Voor Eduard was het verboden lectuur, daardoor des te gretiger verslonden. 'Noch op de school, noch tehuis mocht het gezien worden,' herinnerde hij zich van Rinaldo Rinaldini, Fra Diavolo en consorten. De spanning van het verbodene werd nog verhoogd door het besef van een dubbel kwaad. Niet alleen mocht hij ze niet lezen, hij stal ook nog het geld dat ervoor nodig was, want zijn zakgeld van vijf of tien cent in de week kon daarvoor natuurlijk niet gebruikt worden. Op de schoorsteenmantel stond gewoonlijk een uitgeholde kalebas met kopergeld, die zijn vader uit de West had meegenomen. 'Daaruit nam ik dan wel eens vijf of tien centen om een boek te huren.'

Thuis mocht Rinaldo Rinaldini niet gezien worden en zijn leesmiddagen met zijn vriendje Jan Scholten, later ook klasgenoot op de Latijnse School, moesten als wandelingen worden gecamoufleerd. Buiten de poort lazen ze op een bruggetje over de leuning hangend. O ramp toen zo'n geheim boek eens in het water viel!

Het geheim werd omgeven door een netwerk van kleine leugentjes. Zijn broer Pieter, de substituut-vader, probeerde hem van het jokken te genezen door tegen zijn moeder te zeggen: 'U moet Eduard gelooven, want hij zou niet zoo lafhartig wezen om de waarheid niet te durven zeggen.'

Hij meende zelf later dat hij toen al vijftien of zestien jaar was, de leeftijd 'waarin jongens vele ridderlijke idees hebben, het is de tijd waarin men romans begint te lezen, die wel is waar veel kwaad, maar geloof ik ook veel goeds stichten. Het is de tijd waarin men in verbeelding Richard Cœur de Lion naar Palestina volgt, men droomt van middeleeuwsche loyaliteit en chevalerie. Ten minste zoo was het bij mij.'

Een wat dromerig, ongezeglijk, pienter baasje, vroeg aan het lezen en bij alle huiselijke spanningen toch beschut voor de buitenwereld, zo was Eduard in zijn lagere-schooljaren. De enige grote gebeurtenis uit die tijd, de Belgische opstand van 1830, ging als een anekdote aan hem voorbij. Hij herinnerde zich vaag dat de tuinman, baas Franssen, toen eens tegen hem had gezegd: 'Se moste al die kerels ophange.' Een beschut leven thuis en op school. Meester Meskendorff was 'een fideel, braaf, knap mensch', die hij zijn leven lang niet vergeten zou. De gebruikelijke moraallessen gaf hij niet in de geijkte vorm van *De Brave Hendrik* (twaalfde druk in Eduards schooltijd) of de *Kleine Gedigten* van Van Alphen, lesjes over deugdzame kinderen die beloond en ondeugdzame die bestraft worden. Bij Meskendorff kregen

ze in de vorm van een vertelling een zedelijk probleem voorgelegd; daarover moesten de leerlingen onder elkaar en met hem van gedachten wisselen. Wat deugdzaam was moesten zij zelf uitvinden.[26]

Zonder deugdzaamheid ging het natuurlijk niet. Het hele onderwijs was erop gericht de burgerdeugden aan te kweken, vooral bij de jeugd uit de lagere volksklassen. Er waren in het begin van de eeuw nog wel enkele zwartkijkers geweest die van onderwijs aan de lagere klassen niets dan ellende verwachtten, maar dat was niet de heersende mening. Als goede erfgenamen van de Verlichting meenden de onderwijsdeskundigen dat het onderwijs aan de minvermogende volksklassen niet 'nadeelig is voor de zedelijkheid en rust der maatschappij', maar juist de maatschappelijke deugden aankweekt die de rust waarborgen, 'zooals ondergeschiktheid, overtuiging van de noodzakelijkheid van orde, achting en liefde voor de hoogere standen.'[27]

Nu behoorden Eduards ouders zeker niet tot de minvermogenden, zodat hij niet in aanmerking kwam voor de armen- en tussenscholen, met geen, respectievelijk zeer weinig schoolgeld, waar de deugd der ondergeschiktheid het meest moest worden aangekweekt. Op de Onderwijzersscholen, officieel Bijzondere Scholen genoemd, zoals die aan de Fluwelen Burgwal 56 waar Meskendorff als tweede onderwijzer werkte, was de moraal iets subtieler. Het was een Bijzondere School der tweede klasse, een indeling op grond van het te betalen schoolgeld, dus van de welstand der ouders. De leerling Eduard Douwes Dekker was daarmee geplaatst in de kring der 'bescheiden burgerij', een groep die rond tien percent van de Amsterdamse bevolking omvatte.[28] De groep van de minvermogenden omvatte 82% van de bevolking, de gegoeden en rijken samen telden zeven percent. Het was een officiële klassenindeling, die voor zichzelf sprak.

Op zijn twaalfde jaar volgde Eduard de doopsgezinde catechisatie van dominee Doyer, die zeer over hem te spreken was. Maar Eduard zou immers, net als zijn broer Pieter, dominee worden? Hij sprak even vlug over allerlei diepzinnige religieuze onderwerpen, zoals het doel van de schepping, de voorbeschikking of wat ook, als hij zijn werkwoorden kon vervoegen. Pas later ging hij onderscheid maken tussen 'het van buiten leeren van een opgegeven les en het zelf-denken'.[29]

Zo was Eduard een even ijverig doopsgezind cathechisant als lezer van sentimenteel-romantische stuiverromans – twee werelden die elkaar niet hoefden uit te sluiten: in beide ging het om het deugdzame leven dat hem

ook op school werd voorgehouden – toen hij op 6 maart 1832 zijn eerste latijnse woord 'Amstelodami', in het Album Scholasticum van de Latijnse School mocht schrijven. Het was vier dagen na zijn twaalfde verjaardag.

Het gebouw had niet veel om het lijf. Het gymnasium, zoals het na 1847 zou gaan heten, was gevestigd in een oud aalmoezeniersgesticht op de vroegere kloosterterreinen tussen Heiligeweg en Singel en achter het rasphuis dat Huis van Bewaring was geworden. Binnen in die kale hallen echter huisden de geleerdheid van Amsterdam en zij die het zouden worden. Tegelijk met Eduard zetten zijn vrienden Jan Reinhart Scholten en Pierre Guillaume te Winkel hun naam. Onder de vijftien andere aanstaande latinisten die in maart werden ingeschreven, waren Bernard Philippeau, Hendrik van Haeften, Assuerus Doyer, P. H. de Gijselaar Talbot, Mozes d'Ancona, Nicolaus Zegers Veeckens en anderen wier aanwezigheid bewees dat hier niet het onaanzienlijkste deel van de stadsbevolking ter school ging.

Zeker vier van hen, behalve Eduard zelf ook Te Winkel, Doyer en Scholten, waren voorbestemd om dominee te worden; een klas hoger zat hun aanstaande-domineesvriend Bram van der Hoeven temidden van ongetwijfeld vele lotgenoten.

De Latijnse School was een (overigens niet verplichte) schakel tussen lager en hoger onderwijs, vooral voor degenen die theologie wilden studeren. De grote kennis van de klassieke talen die voor zo'n studie werd vereist, was haast niet op een andere manier te verwerven.

4. DOOPSGEZINDE OEFENINGEN

De doopsgezinde omgeving waarin hij was geboren en getogen, heeft Eduard Douwes Dekker diepgaand beïnvloed, al is hij er later nooit zo expliciet over geweest. Of zijn vader en moeder in verhouding tot hun kring der bescheiden burgerij nu sterk of minder sterk gelovig waren, in elk geval wilden ze dat hun zoons om en om voor dominee zouden leren en dan uiteraard in de richting die ze zelf waren toegedaan. Van Eduards vier grootouders waren er drie doopsgezind. Dat de kinderen het bleven was niet vanzelfsprekend. De doopsgezinde kerk had in de achttiende eeuw het grootste deel van zijn lidmaten verloren. In Amsterdam waren er in 1820 – om

Eduards geboortejaar te nemen – nog geen tweeduizend te vinden. Rond 1800 had de doopsgezinde broederschap in heel Nederland 27.000 leden. Honderd jaar eerder waren het er in de oude Republiek nog 160.000 geweest. Op het dieptepunt telde de doopsgezinde gemeente in Amsterdam trouwens maar duizend leden.

De oorzaak van het verval werd wel gezocht in de doopsgezinde organisatie zelf, of liever in het gebrek daaraan. In de zestiende en zeventiende eeuw waren de doopsgezinden nog revolutionairen geweest die geen wereldlijk en kerkelijk gezag aanvaardden, geen wapens wilden dragen, geen eed wilden afleggen en geen overheidsfuncties wilden bekleden, alles uit vrees hun zuiverheid te verliezen. Wat ze vooral niet wilden was een kerkgenootschap worden met predikanten, ouderlingen en synodes. Tot in de zeventiende eeuw was de doperse roepstem sterk genoeg om de nadelen van deze decentralisatie te overwinnen, in de achttiende eeuw niet meer. De amateurpredikers konden hun gehoor niet meer boeien. De behoefte aan goed opgeleide predikanten werd ten slotte zo sterk dat in 1735 te Amsterdam een Doopsgezinde Kweekschool of seminarie werd opgericht. Net als de veel oudere Lutherse en Remonstrantse seminaries leunde het aan tegen de Amsterdamse hogeschool. De doopsgezinde kwekelingen volgden veel van hun lessen aan het Atheneum Illustre zelf en waren daar ook gewoon als student ingeschreven. Een of twee eigen doopsgezinde hoogleraren waren voldoende voor de meer specifieke doopsgezinde theologie, waarvan de volwassendoop het kernstuk was.[30]

Voor deze kweekschool was Eduard bestemd. Zijn broer Pieter was in 1831 ingeschreven aan het Atheneum[31] voor een volwaardige universiteitsopleiding aan een hogeschool die alleen niet het recht had doctorsbullen uit te reiken. Dat kon op eenvoudige wijze gebeuren door een overstapje naar Utrecht of Leiden. Pas in 1832 werd Pieter vermeld als leerling van de Doopsgezinde Kweekschool. Een dominee met zo'n opleiding had veel prestige. De moeilijkheid was alleen dat zulke wetenschappelijk opgeleide predikanten in de doopsgezinde gemeenten te maken kregen met de oppositie van leken die, zich beroepend op de anti-autoritaire traditie van hun godsdienst, het dominee knap lastig konden maken. Het was meer dan kwezelarij.

Formeel was de kweekschool tot 1811 een zuiver Amsterdamse aangelegenheid, alleen betaald door de twee Amsterdamse doopsgezinde gemeenten, die overigens altijd ruzie maakten. In 1811 werd de Algemeene Doops-

gezinde Sociëteit opgericht, aanvankelijk speciaal ter financiering van het seminarie. De kosten daarvan konden in de Franse tijd niet meer alleen door Amsterdam worden gedragen. In den lande bleven echter tal van bezwaren tegen Amsterdam en de kweekschool bestaan.

Naast, maar verbonden met de predikantenkwestie, stond het verschil in geloofsbeleving tussen de rationalisten en de piëtisten in de broederschap. In de achttiende eeuw waren de doopsgezinden, misschien door hun openheid en hun geloof in een ook verstandelijk te verwerken belijdenis (vandaar immers de volwassen- in plaats van de kinderdoop), sterk beïnvloed door de ideeën van de Verlichting. Het is typerend dat zowel de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, als zulke praktische instellingen als de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen, het eerste doofstommeninstituut in Nederland en de Kweekschool voor de Zeevaart in Amsterdam alle berustten op doopsgezinde initiatieven in de achttiende eeuw. Dat Engel Douwes Dekker, afkomstig uit een eenvoudig schippersgezin aan de Zaan, toch de opleiding tot koopvaardijofficier aan die kweekschool ging volgen, had met zijn doopsgezinde achtergrond te maken. Bovendien werden er met ruime hand beurzen verstrekt, ook aan Engel.

Het rationele, vrijzinnig protestantisme kenmerkte vooral de hogere regionen van de doopsgezinde broederschap. Het was volgens de religieuze ideeën van de Verlichting 'een christendom boven geloofsverdeeldheid: dat van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.' Het gemeenteleven in Amsterdam was volgens de andere kenschets 'koel en deftig'. Koel, deftig en praktisch, dat waren de kenmerken van een gemeente die al in de achttiende eeuw relatief veel welgestelde zakenlieden onder haar leden telde. In Eduards jeugd waren er nog weinig patriciërs, echte regenten van de Herengracht, doopsgezind, zoals later wel zou gebeuren, maar de kleine en grote burgerij waren wel goed vertegenwoordigd. In de economisch zeer slechte jaren van het midden van de negentiende eeuw behoefde van de doopsgezinden in Amsterdam slechts 13% bedeeld te worden. Het woord 'slechts' is op zijn plaats omdat het het op één na laagste percentage van alle kerkgenootschappen was. Het gemiddelde was 31,5%.[32]

Koel en deftig en dus niet zonder reacties op te roepen in eigen kring. Tegenover de rationalistische, Nutschristelijke houding van bij voorbeeld de beroemde doopsgezinde hoogleraren in Pieters studietijd, professor Samuel Muller en professor Cnoop Koopmans, kwamen leden van de smalle

gemeente in verzet. Muller en Cnoop Koopmans werden 'superrationalisten' genoemd voor wie zelfs de goddelijkheid van Christus niet boven twijfel stond. Ze waren verbonden met de intellectuele en sociale bovenlaag van de stad, schreven geleerde verhandelingen en dito verzen en werden nauwelijks begrepen door hun studenten, laat staan door de gewone gemeenteleden. Sommige doopsgezinden wilden helemaal geen koel en deftig, maar juist een warm en intiem geloofsleven, geen geleerdheid maar eenvoud, geen praktisch nut maar rechtlijnigheid zonder compromissen. Tegenover een prediking die soms meer op een Nutslezing leek, stelden zij de moraal van het Christelijk leven. Ze controleerden elkaar en ze controleerden de dominee en ze bleven vasthouden aan de 'oefeningen' van leken die elkaar de bijbel naar oude trant verklaarden.[33]

Voor Amsterdam was deze protesthouding van de doopsgezinde smalle gemeente, die een duidelijke sociale achtergrond had van kleine burgerij tegen grote, de pendant voor wat zich terzelfder tijd op het platteland van Groningen en Zuid-Holland afspeelde bij de Afscheiding van de hervormde staatskerk.

De jonge Eduard was van deze dingen de dagelijkse getuige met ouders die erbij betrokken waren en een broer die er middenin stond. Of hij de portee ervan snapte is ook uit zijn eigen brieven over die periode niet meer op te maken. Misschien begreep hij zelfs niet wat er stak achter een ander doopsgezind conflict waarvan hij en zijn vriend Bram van der Hoeven toch min of meer het slachtoffer waren.

Toen Eduard zich in een van zijn brieven uit 1845 over zijn fierheid uitliet, herinnerde hij zich een conflict met zijn vader. Die had hem eens verboden verder met de Van der Hoevens om te gaan omdat hij in dat gezin hoogmoedig zou zijn geworden. 'Mijn vader die niet begreep hoe ik aan den toon kwam dien ik voerde, meende dat ik bij v.d. Hoeven aan huis bedorven werd, en heeft eens een geruimen tijd verboden met Bram omtegaan. Dit was echter ten onregte, want hij was de zachtheid zelve, en bij zijne familie ademde alles zachtzinnigheid. Ik had eene zucht voor onafhankelijkheid die tot het bespottelijke ging.' Alleen een zaak van standsverschil, zoals wel eens gedacht is? Er was in Pieters studententijd een heel wat concreter aanleiding voor Dekkers achterdocht jegens het milieu van Van der Hoeven.

Dominee Abraham des Amorie van der Hoeven, wiens oudste zoon Bram,

die 'beste, lieve, edele jongen', Eduards boezemvriend was, werd in 1827 hoogleraar aan het Remonstrantse Seminarie te Amsterdam. Omstreeks 1830, dus nog vóór de Latijnse School, leerden de twee jongens elkaar kennen. Als feestredenaar was professor Van der Hoeven al spoedig zo beroemd dat hij op 29 november 1831 namens de hele Amsterdamse universitaire gemeenschap de afscheidsrede mocht houden tot de studentenvrijwilligers voor de Belgische Veldtocht. Dat het maar een Tiendaagse zou worden, kon hij niet weten.

Een zachtzinnige figuur, noemde Eduard hem. Maar niet een oecumenische. Integendeel. Zijn benoeming maakte een eind aan de nauwe samenwerking tussen de Remonstrantse en Doopsgezinde Kweekscholen die sinds 1810 had bestaan. Al in zijn proefschrift had Van der Hoeven zich scherp gekeerd tegen de kern van de doopsgezinde leer. De volwassendoop was volgens hem ronduit een 'dwaling' – erger kon men een doopsgezinde niet uitschelden. Eenmaal hoogleraar en leider van het Remonstrants Seminarie bestreed hij de dwaling actief door de samenwerking met de doopsgezinde zusterinstelling zoveel mogelijk te verbreken. Hij wilde niet dat zijn studenten de colleges van de doopsgezinde professor Samuel Muller zouden volgen en plaatste zijn eigen lessen op zulke uren dat dit ook feitelijk onmogelijk werd.

De tegenstelling tussen de beide coryfeeën van de kweekscholen was niet alleen van leerstellige aard. Er was, of groeide, een meningsverschil over de aard van preken; het werd zelfs een persoonlijke rivaliteit waarover in de stad gesproken werd. Zoals bij de meeste doopsgezinde predikanten waren de kanselredevoeringen van Samuel Muller sterk op de lering en het nut ingesteld. Abraham van der Hoeven was 'een briljant redenaar die voordracht boven alles stelde'. 'Hij werkte op het gevoel, Muller op het verstand.'

Net als zijn zoon Bram, die gedichten over eeuwigdurende vriendschap in de poëziealbums van zijn vrienden schreef en in het zijne verzamelde, was Abraham senior een 'gevoelsmens'. In dit gezin van een briljante vader en drie briljante zoons (Abraham werd remonstrants dominee in Utrecht waar hij al in 1843 overleed, zoon Martinus werd een bekend hoogleraar in de rechten te Leiden, een derde zoon advocaat in Batavia, alle drie waren en bleven ze met Eduard bevriend) moet de drang naar gevoelsvrijheid geleefd hebben die op Eduard oversloeg. Zijn vader zag het voor 'hoogmoed' aan – opgewekt door het milieu van een hoogleraar die de doopsgezinde ge-

loofsovertuiging van de familie Douwes Dekker een 'dwaling' dorst noemen.

Waarin remonstranten en doopsgezinden wel op elkaar leken, dat was als vertegenwoordigers van de klasse der bescheiden burgerij. Eduards vader was minder deftig dan die van Bram, maar de zoons behoorden in een stad die voor tachtig percent uit arme mensen bestond en voor een derde uit werkloze paupers tot een kleine groep der bevoorrechten. En wie arm was, die woonde in een krot of een kelder, liep gekleed in vuile en kapotte kleren en gedroeg zich zo onbeschaafd dat de nette heertjes van de Latijnse School er niets anders dan afkeer van hadden. Als er wat economische opleving was, zoals in de tweede helft van de jaren dertig, waren de armen er slecht aan toe omdat de levensmiddelenprijzen het eerst stegen. Als er economische neergang was, zoals in de tweede helft van de jaren veertig, waren de armen van Amsterdam er slecht aan toe omdat de rijken geen geld hadden voor liefdadigheid en bedeling. Werk hadden ze nooit. Er was geen werk.

Het was dood tij in Nederland in Eduards schooljaren. Oppervlakkig was alles rustig. De stagnatie was economisch en sociaal, cultureel en politiek tegelijk. Wat er aan verzet groeide tegen het klaarblijkelijke onrecht van zo'n maatschappij kwam niet van de armen en niet van de paupers. Die trokken jaar in, jaar uit naar de bedelingskantoren van hun kerken en de soeploodsen van de stad en zij dankten de Heer, of de heren, voor de ontvangen weldaden: een pan soep, een paar roggebroden, een bon voor vijftig turven.

De rapporten van de Amsterdamse directeur van politie Wiselius (een oud-patriot van voor 1795, die zijn Bataafse radicalisme wel heel grondig had afgezworen) aan de minister van Justitie Van Maanen (ook zo'n ex-radicaal) spraken van liberalisme, anti-monarchistische tendensen en democratische sympathieën juist onder de welgestelde Amsterdammers. Verstandige mensen die buiten 's lands grenzen konden kijken, zoals de secretaris van de Amsterdamse Kamer van Koophandel en vertrouweling des konings J.J. Rochussen, hadden vóór 1830 al gezien waar de bui hing.[34] In Frankrijk, rapporteerde hij, groeide de liberale beweging als protest tegen het restauratieregime van de Bourbons. Werden zij weggevaagd, dan zou Brussel niet rustig blijven en liep de eenheid der Nederlanden gevaar.

Zo was het. De Parijse opstand kwam in juli 1830. Brussel volgde een maand later, ook daar onder leiding van de deftige burgerij. In Nederland

was er grote opwinding over het Muitend Rot der Belgen en het ingrijpen der grote mogendheden. De kostbare en militair mislukte expeditie ter verovering van Brussel bracht niets dan ellende. De studenten, de kleine burgerij, ja, zelfs sommige groepen arbeiders en bedeelden roerden zich. Voor het eerst sinds de Franse tijd werd er in Nederland weer iets gelezen over grote buitenlandse gebeurtenissen. Het nieuwe *Algemeen Handelsblad*, een krant van de vooruitstrevende, liberale richting die de oude en conservatieve *Opregte Haarlemsche Courant* spoedig overvleugelde, publiceerde uit Berlijn en Parijs berichten over de revoluties en over de vrijheidsoorlog in Polen. In de Franse hoofdstad kon de Poolse vrijheidsheld Chopin piano spelen voor de Duitse vrijheidsheld Heine, twee ballingen, zoals tien jaar eerder de Engelse heldenfiguur Lord Byron, ook een balling op zijn manier, de Grieken hun vrijheid had voorgezongen. Ze waren geen leiders van georganiseerde vrijheidsbewegingen. Ze waren allereerst aarts-individualisten met nationale en sociale belangstelling, die evenveel deden aan zelfbevrijding als aan de bevrijding van anderen.

Eerst waren ze de helden in de Franse literaire salons, waar teleurstelling heerste over de magere resultaten van 1830. Daarna werden ze populair in de Parijse studentenwereld, die zich, net als de Duitse en Oostenrijkse, voor politiek begon te interesseren. En tenslotte drong van dat alles ook iets tot Amsterdam door.

In 1835, Eduards vierde jaar op de Latijnse School dat al in april zou worden afgebroken, beklaagde professor D.J. van Lennep, nog beroemder hoogleraar aan het Atheneum dan Abraham van der Hoeven, zich erover dat er een 'woelzieke en verkeerde geest' onder een deel van de studenten heerste. Een paar jaar later zag hij zich zelfs genoodzaakt zijn colleges tijdelijk te staken, onder het slaken van de niet onbekende professorale kreet dat 'de geest van de jongeren er de laatste tijd niet op vooruit is gegaan'. Het waren dan ook de studenten die in 1831 mee ter veldtocht waren getrokken, bij Hasselt en Leuven slag hadden geleverd en in Brabant en Limburg vele maanden in kwartier hadden gelegen. Daar was het lang niet mals toegegaan, soms zo erg dat zelfs theologiestudenten als de jonge Groninger Wolter van Hoëvell, er heel wat last mee kregen.[35]

'La jeune France se fourre un peu partout,' verzuchtte Van Lennep in zijn kritiek op het liederlijk gedrag van de Amsterdamse studenten. Jong Frankrijk kreeg haast overal invloed, ook in Amsterdam.

Nu was 1835 voor Amsterdam een bijzonder roerig jaar. Met die ervaring stond Eduard niet alleen. Het rumoer kostte de stad een populair burgemeester en, wat erger was, als bestraffing de legering van een extra garnizoen dragonders.

Dragonders! Waren de paupers uit de kelderwoningen dan toch in opstand gekomen? Nee, typerend voor de situatie was dat niet het lompenproletariaat, maar de kleine burgerij in opstand was gekomen onder de druk van de slechte economische toestand.

De kleine huizenbezitters van de stad, waartoe Eduards vader sinds 1827 ook behoorde, protesteerden tegen een nieuwe vorm waarin de personele belasting volgens een wet van 1833 moest worden opgebracht. Tot dan toe hadden de eigenaren de belasting op de huurders kunnen afwentelen, nu moesten de eigenaren van de kleinere huizen de belasting zelf rechtstreeks betalen. Het was, of werd aangezien voor een van de eerste gevolgen van koning Willems dure koppigheid jegens de Belgen. Een paar jaar duurden weigering en herhaalde aanmaning. In maart 1835 ging de overheid in één geval tot gedwongen executie over. De boedel van een huis bij de hoek van de Tweede Bloemstraat in de Jordaan – bij uitstek de buurt van de kleine burgerij, niet ver van de Haarlemmerdijk en omgeving – zou wegens belastingschuld van de eigenaar in het openbaar worden geveild.

De huizenbezitters van Amsterdam hadden zich echter tot tegenweer aaneengeschaard. De veilingmeester kon er niet bij komen, de politie werd gemolesteerd en moest zich terugtrekken. Ten slotte kwam burgemeester mr F. van de Poll de zaak sussen. De huiseigenaar, een winkelierster en welbespraakte weduwe, gaf de burgemeester op z'n Jordaans bescheid: 'Wij wisten de Belgen wel uit het land te drijven, ook de wet op het personeel zullen wij eruit drijven; wij zijn zeer talrijk, allen goed bewapend; de schutterij is onvergenoegd en op onze zijde. Gij moet ons hier geen sprookjes komen vertellen; nu praat ge van uwen post neerleggen, nu al uwe vrienden en magen verzorgd zijn; wij willen het wel geloven.' (Van de Poll was burgemeester sinds 1828.)[36]

Kort en goed, er kwam geen veiling en elke volgende poging veroorzaakte meer opwinding. In een rapport van Van Maanen uit deze onrustige voorjaarsmaanden van 1835 werd gewezen op de voortdurende bijeenkomsten van 'handwerksbazen', de voornaamste bezitters van deze soort huizen, die hun knechts dwongen bij opstootjes de kastanjes uit het vuur te halen.

In de zomer braken zelfs complete rellen uit. Na een dag van nieuwe gedwongen huizenveilingen staken de opstandelingen de gemeentelijke Soeploods aan de Herenmarkt in brand, waar inboedels van belastingweigeraars lagen opgeslagen. Wat in eerste aanleg een belastingprotest was, werd een ongeregelde volksopstand. Maandenlang bleef de stad opgewonden. Meermalen kwamen schutterij en dragonders uit Haarlem eraan te pas. Wat de afloop betreft: burgemeester Van de Poll moest ontslag nemen, de organisatoren kregen tuchthuisstraffen van vijf tot acht jaar en Amsterdam was nooit meer de rustige stad die ze van 1815 tot 1835 geweest was.

Het gezin Douwes Dekker had de rellen van heel nabij kunnen volgen; de Herenmarkt waar het Soeploodsoproer zijn hoogtepunt had, lag vlak om de hoek van de Haarlemmerdijk. Maar bij de gymnasiast Eduard Douwes Dekker zette zich geen herinneringsbeeld vast met enige sympathie voor de 'heethoofden' van de Herenmarkt.[37] Hij meende later ten onrechte dat het in 1836 of 1837 moest zijn geweest, het oproer zelf maakte genoeg indruk op de vijftienjarige om het altijd te onthouden. 'Men gebruikte zekere onwelkome verandering in de belasting, als voorwendsel om politie-agenten en militairen – 't waren veteranen – te mishandelen. Troepen volks met stokken gewapend, doorliepen de straten. Het scheen die mensen aanvankelyk te ontbreken aan 'n bepaald plan, en deze besluiteloosheid bleef bestaan, tot ze des avonds hun wrok lucht gaven door 't verbranden van de turfloods ener armeninrichting, en van enige meubelen die op een markt ter kwyting van belasting moesten verkocht worden. [...] 't Janhagel weet by zulke gelegenheden nooit wiens glazen moeten worden ingeslagen, en er zyn anderen die dit evenmin weten, een onkunde waaraan veel onwaardige vensterruiten de voortduring van haar bestaan te danken hebben.' Hij riskeerde de woede van de jouwende menigte door zo'n oude, op wacht staande soldaat tabak aan te bieden – een van de kleine heldendaden die zoveel voor hem betekenden.

De hele zaak speelde zich af in zijn laatste schoolmaanden en het begin van zijn nieuwe leven, een chaotische en verwarrende periode waarin hij misschien korte tijd enkele baantjes had en waarin pas weer enige lijn begon te komen toen hij later in dat rampzalige jaar 1835 in dienst trad bij de firma Van de Velde.[38]

Hij was in Amsterdam en hij bleef in Amsterdam, maar het leek wel een andere stad geworden. In het begin van het jaar 1835 had hij het Soeploods-

oproer nog geheel beleefd als jongeheer Eduard van de Latijnse School, hautain neerblikkend op het Janhagel. Uit de kelderkantoren van de Van de Veldes naar boven kijkend zag de wereld er plotseling heel anders uit. Zelf niet meer beschut merkte hij pas hoe anderen onbeschut leefden.

Nergens bleek dat duidelijker dan uit zijn visie op de allerarmste bevolkingsgroep van Amsterdam: de joodse. Zelfs in de verpauperde stad was de joodse buurt nog de armste. De bedelingscijfers wezen het uit: de twee joodse kerkgenootschappen van Amsterdam, het Portugese en het Nederlandse, hadden in een slecht jaar respectievelijk 62% en 53,6% bedeelden. (De laagste cijfers waren 11% voor de evangelisch luthersen en 13% voor de doopsgezinden.) De Jodenhoek rond de St. Antoniesbreestraat was een krottenbuurt waarbij die achter de Martelaarsgracht of bij de Botermarkt in het niet verzonken.

In de buurt van het Waterlooplein had Eduard vaak met zijn broertje gewandeld. Op een van die wandelingen had zich de kleine heldendaad met het weggewaaide petje aan de Hoogesluis voltrokken, waarbij de arme joden zich als bewonderend publiek mochten gedragen.

Toen hij in de vernedering van het loopjongensbestaan bij de firma Van de Velde eens een boodschap in de Jodenhoek te doen had, kreeg hij een heel andere blik op zijn joodse stadgenoten.[39]

Zijn wandeling door de krottenbuurt vergat hij nooit, evenmin als het bezoek binnenshuis aan een joodse koopman. De krotten ervoer hij als 'vuistslagen in het gezicht der beschaving'. Met verbijstering zag hij hoe aan de met kramen omzoomde St. Antoniesbreestraat handel werd gedreven in rot fruit en vieze lompen, hoe de paupers hier te midden van mestvaalten in duistere krochten woonden, in éénkamerwoningen zonder toiletten, met stikdonkere trappen en portalen waar de ratten heen en weer schoten. Het jongeheertje van de Latijnse School dat vroeger langs al die ellende was geflaneerd, stond er nu middenin.

Vuistslagen in het gezicht der beschaving. Ze raakten hem zelf niet minder hard.

Het Soeploodsoproer en het bezoek aan de Jodenhoek: twee verwarrende jeugdervaringen uit dat ene overspannen jaar 1835. Ze werden zorgvuldig opgeslagen in het reservoir van het schrijverschap, maar ze moesten tientallen jaren rijpen eer ze bruikbaar waren. Het beginnend schrijverschap wilde aan zulke ervaringen juist ontsnappen en nam zoals gewoonlijk zijn toevlucht tot de motieven die niet aan de werkelijkheid, maar aan de fantasie waren ontleend, liever gezegd aan de fantasie van anderen: de lectuur.

Want geschreven, gedicht, moest er worden. Niet alleen moest het omdat het voor latinisten en aanstaande dominees haast voorgeschreven gedrag was. Het moest vooral omdat na 1835 het schrijverschap van Eduard Douwes Dekker des te sterker als *compensatie* van het verlies moest fungeren. Het onbestemde gevoel, de onderhuidse drang was er altijd geweest. Al op de lagere school bij meester Meskendorff gold hij als een aardig verzenmakertje. In de huiselijke kring werd zijn verzenmakerij gewaardeerd of verguisd, al naar gelang er – zoals in alle gezinnen met dichterlijke zoontjes – op een familiefeestje een lief eigen versje werd voorgelezen, óf slechte schoolresultaten aan de 'dromerigheid' van de kleine dichter werden geweten.

Nauwelijks op de Latijnse School had hij al een treurspel in alexandrijnen gewrocht, 'Hector' genaamd. Later wist hij zich te herinneren: 'Een treurspel waaruit bleek – 't is waar, volgens sommige brokstukken die ik me herinner, was ik nog niet ingewijd in de prosodie – ik scheen de gevorderde afwisseling van mannelijke en vrouwelijke regels in alexandr: niet te kennen, – maar toch – wat had ik wijs gesproken over het «knaapje» Astyanax als ware ik een reus bij dat knaapje!

Wat had ik een wijsheid gelegd in den mond van Nestor, hoe mannelijk sprak Hector, hoe onbesuisd Ajax, hoe teeder Andromache...'[40]

Door zijn veel oudere broer Pieter werd hij wel niet erg serieus genomen en van hem kreeg hij ook herhaaldelijk schoolmeesterachtige correcties te verduren, maar een anti-dichterlijk milieu was dat van de Dekkers zeker niet. Op de Doopsgezinde Kweekschool van Pieter werd heel wat aan poëzie gedaan. Voor de nieuwste letteren bestond veel belangstelling. In 1830 was er een dichterlijke kring gevormd onder de naam Noenmaal Eigen Kosten, afgekort tot N.E.K. De naam was een aanduiding van de soberheid der bijeenkomsten in tegenstelling tot die van andere, rijkere studentenclubs. Wat

dit betreft zou Pieter er zeker toe behoord kunnen hebben, maar hij heeft zijn naam niet in de annalen achtergelaten. Eens in de week kwamen de leden bijeen voor langdurige besprekingen van andermans en voorlezing van eigen werk. Het was de club waaruit later het ironische rijmtijdschrift *Braga* ontstond. N.E.K. had een serieuzer bedoeling. Geheel in overeenstemming met de doopsgezinde opvattingen over het nuttig en leerrijk christendom werden vooral werken uit de Gouden Eeuw besproken. Saaie bijeenkomsten waren het niet. Volgens de doopsgezinde dominee Antony Winkler Prins – de man van de encyclopedie, wéér zo'n typisch doopsgezind initiatief – die in 1881 een inleiding schreef bij een herdruk van *Braga*, werd de ernst afgewisseld met 'kout en gulle scherts'.

Dat Pieter een van de doopsgezinde studenten was met een grote literaire belangstelling, bleek uit zijn activiteit voor de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Sinds 1833 was hij lid van het tweede departement, Waterland, dat anders dan zijn naam zou doen vermoeden net als het eerste in Amsterdam was gevestigd en maandelijks literaire bijeenkomsten hield in het mooie Huis van Crevenna achter het Paleis op de Dam.[41]

Tussen 1834 en 1838 droeg Pieter daar enige malen gedichten voor waarvan de keuze iets zei over de favoriete schrijvers in deze kring van letterlievenden. Dat waren de oude geweldenaren Bilderdijk en Tollens, de eerste overleden in 1813, de tweede sedert zijn onverbiddelijke bestseller uit 1819, 'Tafereel van de overwintering der Hollanders op Nova Zembla', Neêrlands populairste dichter; maar even goed de Hollandse nieuwlichters van de Romantiek, Van Lennep, Borgers en Beets die Byron en Scott en andere buitenlanders vrijmoedig navolgden.

Op 19 januari 1837 las Pieter op een Nutsbijeenkomst een gedicht voor dat 'De oudejaarsnacht van een' Ongelukkigen' heette. Het was de berijmde verwerking van een prozastuk van de zeer populaire Duitse schrijver Jean Paul, een van de grootste romanschijters uit de achttiende en negentiende eeuw en niet de slechtste. De declamatie werd voorzien van enige 'aanmerkingen omtrent den Schrijftrant des mans'. Die waren wellicht van Pieter zelf. De berijming van Jean Pauls oudejaarsavondvierder die als jongeman droomt over een ongelukkige ouderdom, was van Pieters zeventienjarige broer Eduard.

Dat was toch niet helemaal niets voor een jongste bediende op een suf handelskantoor, waar je de hele dag in het duistere kelderkantoor brieven

kon zitten kopiëren. Nauwelijks was Eduard achttien jaar of hij werd door zijn broer als lid van het Nut voorgedragen, een maand later werd hij 'eenparig' aangenomen en op 28 juni 1838 gaf hij een proeve van bekwaamheid door het gezelschap nog eens op de Oudejaarsavond van Jean Paul te vergasten.

'Zóó was hij – ach! Een doffe schreeuw
Ontglipte aan zijn beklemd gemoed;
Hij snikte – een heete tranenvloed
Ontdooide de opgehoopte sneeuw;
Hij zucht nog zachtkens ééne keer –
O Vader, geef die jeugd mij weêr!
En – O goddank! Zij keerde weêr –
Die jeugd zoo vurig afgebeên!
't Gebeurde was een droom alleen
Hij was ontwaakt...'

Deze regels herinnerde hij zich later[42] en, al keek hij er niet met grote waardering op terug – hij noemde het grootste deel van zijn jeugdwerk 'vrij soeperig' – hij wist ook nog dat anderen zijn 'versjes' 'heel lief' vonden. Uit het feit dat hij de tekst van sommige jeugdverzen altijd in zijn bagage bij zich had, bleek trouwens dat hij er zelf een iets hogere dunk dan soeperigheid van had. Het waren zijn introductiebrieven tot het schrijverschap, deze proeven van een zeventien-, achttienjarige. Ze waren bovendien niet veel slechter dan wat er in die jaren door erkende schrijvers in almanakken en tijdschriften ten beste werd gegeven.

Het was juist ze daarbij in te delen, zoals Dekker later zelf deed in zijn oordeel 'vrij soeperig, zoo als trouwens de meeste verzen van de 19e eeuw'. Het bleef de onderkant van de Romantiek, het derde of vierde aftreksel van de heel wat vuriger drank die Byron, Shelley, Heine of Lamartine hadden gebrouwen. Voor consumptie door het Nut en andere gebruikers van doopsgezinde en Biedermeierdranken uit het begin der negentiende eeuw, was deze Romantiek aangelengd met een flinke scheut achttiende-eeuwse Verlichtingsmoraal.

Romantiek en deugd stonden in een heel andere verhouding tot elkaar dan Verlichting en deugd. In de tijd van de Verlichting, het achttiende-eeuwse optimisme dat de mensen maar 'verstandig' moesten worden om be-

ter te zijn, stonden burgerdeugden als tevredenheid, eenvoud, huwelijkstrouw, plichtsbetrachting, gehoorzaamheid en kinderliefde in hoog aanzien omdat ze verband schenen te houden met zelfbeheersing en redelijkheid.

De Romantiek was niet zo redelijk, kende geen zelfbeheersing, ging prat op zijn ontrouw of trok zich er althans geen steek van aan wat anderen ervan vonden. Om van plichtsbetrachting en tevredenheid te zwijgen. De romantische held was een veel te grote individualist om zich te laten inperken door deugden die vooral op de omgang met anderen waren gericht. Na de vaderlandse helden van de daad, de zeventiende-eeuwse vlootvoogden, werden nu de helden van de geest ontdekt. De kunstenaar als 'genie', een heel apart mensensoort die niet met gewone maatstaven mocht worden gemeten (vonden ze zelf óók niet, deze Byrons, Rousseaus en Liszts), maar zich moest kunnen ontplooien, desnoods ten koste van anderen. Het gevoel kreeg absolute voorrang boven het verstand – een reactie op het rationalisme die in Holland niet zonder zorg werd gadegeslagen, want waar gaan we heen met onze deugdzaamheid als we ons onbeheerst aan onze gevoelens overgeven? Waar blijft onze erkentelijkheid jegens God, waar blijven de grondslagen van de maatschappij als alle conventies over boord worden gezet? Heeft de Franse revolutie dan niet aangetoond waar al dat 'gevoel' toe moet leiden?

In Holland was wel protest tegen de verschraling van het rationalisme, maar het kreeg onder invloed van zulke overwegingen het karakter van een Réveil van het vóór-revolutionaire zuivere geloof. De typisch Nederlandse Romantiek, zo ze al iets betekende, was een religieuze cultuurbeweging en een verheerlijking van de Gouden Eeuw, waarin de burgerij zoveel stoerder geloofde en in alle opzichten zoveel ondernemender was geweest dan die van de negentiende. Men geloofde, men geloofde innig dat (zoals uit het dagboek van een van de voorgangers van het Réveil, de zakenman Willem de Clercq bleek) de gunstige koffieveilingen van de Nederlandsche Handel-Maatschappij rechtstreeks op rekening van God moesten worden geschreven. Zo kon er in Nederland geen gevoelsontboezeming zijn zonder deugdelijk of goddelijk slot. Zoveel verschil met vroeger was er nu ook weer niet. Alleen in het sprookjesachtige, mysterieuze, humoristische of sentimentele middendeel was er wel eens iets heftigers te vinden dan de achttiende eeuw zou hebben goedgevonden.

Tot die soort van almanakkenliteratuur leverde de jonge Eduard ettelijke bijdragen, waarvan er een paar geheel of gedeeltelijk bewaard zijn gebleven in veel latere handschriften. Eén is buiten zijn voorkennis door zijn moeder of door Pieter na 1838 gepubliceerd.[43] Het is een gedicht van achttien coupletten van elk zeven regels op 'Mijn schaatsen', dat in 1838 moet zijn ontstaan.

'Zoo menigeen zingt er van vreugd of uit leed
Zoo menigeen tokkelt de snaren,
Zoo menig die pen en papier al versleet,
Zoo menig die de aarde weergalmen reeds deed
Door zangen van roem en gevaren:
Maar wat [men] ook zinge men wrake 't of niet,
Ik wijd aan mijn *schaatsen* mijn kunsteloos lied.'

Genoeglijk schaatsend van het ene cliché naar het andere ('het water met ketens geboeid' – al dat geboeide water in Nederland, nadat Borger in 1820 het Rijnwater toch al had 'ontslagen van de winterboei') arriveert hij bij de arme, die van de winter alleen de ellende heeft, om met deze regels de finish te bereiken: 'Een weldaad den armen broeder gedaan, Wijst boven een plaats in den hemel u aan!'

Als dat niet naar de zin van het Nut was, dan toch wel zijn bewerking 'naar het fransch van Andrieux' van de bekende anekdote van Frederik de Tweede van Pruisen die ten behoeve van zijn lustslot Sans-Souci een molenaar van zijn molen wil laten zetten maar van die man te horen krijgt: 'Ja, als er te Berlijn geen flinke rechtbank waar.' Het slot kreeg onder invloed van Frederiks veroveringen in de oorlog met Oostenrijk een iets minder optimistische moraal dan Andrieux er zelf aan had gedraaid. Bij Andrieux werd de Koning aardig op zijn nummer gezet. Bij Eduard:

'Ja, dat zijn zoo Vorstenspelen,
Spelen, maar... met vuur en zwaard...
Zie: een landschap wordt gestolen,
En een molen blijft gespaard.'

Het onderscheidde zich in niets van de heersende moraal. De pen kalmeerde wat bij gesprekken in de vriendenkring wel heter moet zijn toegegaan. In

1835 noteerde hij in een dagboek dat hij enkele jaren bijhield: 'Als gij deze bladen in rijper leeftijd naleest, spot dan toch niet met de meeningen en verwachtingen van dezen tijd (1835). Mogelijk is het dat gij eenmaal het leven van eene geheel andere zijde beschouwen zult, volwassenen noemen mijne denkbeelden van heden kinderlijk, welligt kinderachtig – maar vergeet toch nooit dat die denkbeelden, hoe ongegrond misschien, u eenmaal heilig waren, en dat waarschijnlijk uw hart aan schoonheid verliezen zal, wat het verstand aan juistheid gewonnen heeft.'[44]

Het is niet voorstelbaar dat zulke gedachten konden slaan op het poëtisch schaatsenrijden, Jean Paul of Andrieux. Wel dat ze iets te maken hadden met een kenschets die een van Eduards vrienden uit de jaren na 1835, Piet Bleeker, van hem gaf aan een andere, Arie Kruseman. Bleeker schreef een paar jaar later: 'Hij is nog de oude Eduard; hetzelfde vurige, wilde onbuigzame, onbedwingbare karakter.'[45] Nu, Bleeker was zelf ook niet zo'n gewone jongen. Eduard had hem leren kennen op catechisatie bij dominee Doyer toen hijzelf twaalf jaar was. Op voorspraak van dominee die wat in de intelligente jongen zag, werd Piet loopjongen bij een apotheek op de Nieuwendijk, zodat hij 's avonds kon studeren. 'We spraken nooit over geloof of zoo iets, maar als ik me nu van achter het ongeloovige, minachtende gezicht voorstel waarmee hij dominé Doyer en diens praatjes over God behandelde, verwonder ik me nog. Ik was in dien tyd heel gewoon, en twyfel aan wat dominé of m'n moeder zeiden kwam niet in me op. Maar, zooals ik het nu achteraf beschouw, was hy toen al ongeloovig en dat was sterk; vooral wanneer men den kring waartoe hy behoorde in aanmerking neemt,' zo herinnerde zich Eduard later.[46] 'Ik zocht hem soms op in die apotheek en ging soms met hem wandelen. Myn moeder scheen er niets op tegen te hebben, en liet me begaan. Eindelyk zag de familie in dat het zonde was van den jongen, hem niet vooruit te helpen. Ze sloegen de handen in een om hem te laten studeeren.' En met succes, want de Zaandamse arbeiderszoon – zijn vader was zeilmaker, zijn broer kruideniersknecht – werd arts en officier van gezondheid en kon zich later door een rijk huwelijk geheel aan de ichthyologie wijden waarover hij een aantal wetenschappelijk nooit overtroffen standaardwerken schreef.

Voor Eduards vriendenkring was van meer betekenis dat Piet ook grote culturele belangstelling had, vooral voor toneel, waar hij in Eduard maar ook Arie Kruseman weer verwante geesten ontmoette. Arie Kruseman

werkte sinds 1836 bij een boekverkoper-uitgever in Amsterdam en zou in 1840 dat vak in Haarlem onder eigen naam en met veel succes gaan uitoefenen. Ook Arie was een toneelliefhebber. Hij kwam via zijn baas, M. Westerman, die behalve uitgever ook toneelschrijver en directeur van de Amsterdamse Stadsschouwburg was, in contact met de Amsterdamse theaterwereld en leerde daar de aankomende acteur Anton Peters kennen met wie hij samen wel voordrachten gaf. De jonge meneer Westerman, Gerard, was trouwens ook niet voor de poes. Hij richtte in 1838 Artis op. Op de zolder van zijn ouderlijk huis hield hij, voor de tuin van Artis er was, apen en vogels. Arie, de jongste bediende en leerling, mocht de collectie verzorgen. Westerman en Zoon was wel een iets ander bedrijf dan de firma Van de Velde, waar Eduard het ongeluk had zijn dagen te moeten slijten. Niet héél Amsterdam was in de jaren dertig zo muf als Eduard het aan de Singel rook.

Zijn eigen vriendenkring hield hem op de been. Daartoe hoorde nog een boekverkoper in spé, Arie Pekelharing, die al in 1839 aan tuberculose zou overlijden. Hij was evenals Kruseman en Bleeker een paar jaar ouder dan de gymnasiumvrienden die Eduard intussen niet uit het oog verloor. Natuurlijk niet Bram van der Hoeven, maar ook niet Piet te Winkel, voor wie hij zijn gymnasium-bijnaam 'Pollux' bleef behouden (Piet moet 'Castor' zijn geweest). Onderling wisselden de vrienden gedichten uit. In Eduards poëzie-album schreef Bram op 21 juni 1838 het prototype van alle albumpoëzie en toch echt gemeend:

> Neem van mijn vriendenhand dees onbesmette bladen
> En neem opnieuw mijn vriendenhart er bij;

mét de waarschuwing dat het 'hier op aard niet enkel schone dagen' zijn (dat wist Eduard al heel wat beter dan Bram) en de troost erbij dat het allemaal bij God zal eindigen: 'Die dag licht zonder eind, kort is de nacht van 't leven.' Helaas voor Bram zelf zou hij dit laatste spoedig genoeg ervaren. Na een korte en briljante domineesloopbaan overleed hij al in 1848. Jong 'ten grave gesleept' door de tering, langzaam weggeteerd net als Arie Pekelharing, net als zóveel andere jonge mensen dat de weemoedige ondertoon van vele romantische kunstwerken er wel mee in verband wordt gebracht.

Even gevoelig als Bram had Eduard een dag eerder aan Arie Kruseman zijn vriendschap in poeticis aangeboden. Onder (veel) meer:

O God, laat nooit die zucht naar vriendschap mij begeven!
En voor mijn gloeijend hart dat ijslijk vriespunt naakt,
Voordat het, toegeschroeid, het schoonst gevoel verzaakt,
Neem, liefd'rijk Opperheer, me uit dit rampzalig leven!

En gij, mijn vriend, door wien dit blaadje wordt bezeten,
Neem met dit blad, mijn hart, mijn vriendschap willig aan!
En hoe 't op aarde dan met Uwen vriend moog gaan,
Schenk me in Uw hart een plaatsje, en wil mij nooit vergeten!

Het waren sterke uitdrukkingen voor de vriendschap als 'het schoonst gevoel', waarvan het hart afwisselend gloeiend heet en ijzig koud kon worden. Maar hun vriendschap was bij de grote afstand die deze jongens tot het andere geslacht moesten bewaren (althans in hun eigen burgerkring – bordeelbezoek was een andere zaak) een des te heftiger ervaren gevoel, het enige haast dat zij 'kwijt' konden. Met Arie raakte de ook weer wat oudere Pieter Douwes Dekker bevriend, de proponent (aanstaande dominee) die nog thuis woonde toen Eduards broer Jan, hoewel jonger dan Pieter, al met hun vader voer als stuurmansleerling.

Alles bijeen beslist geen onbeduidend gezelschap, Eduards vriendenkring van aankomende boekverkopers en uitgevers, aankomende medici en geleerden, aankomende dominees en schrijvers. De gedichten die zij lazen waren beter dan de gedichten die zij schreven, maar toch niet zoveel beter dat zij de geringe kwaliteit van hun eigen werk eraan hadden kunnen afmeten. Integendeel, het niet-ongerechtvaardigde gevoel dat zij Helmers, Tollens of Beets na enige oefening wel konden evenaren, de toegejuichte meesters van hun dagen, was er de oorzaak van dat zij als haast iedereen de poëtische conventies van hun tijd vlot overnamen. Inbegrepen de gewoonte oprechte gevoelens in sterke woorden te pakken (liever sterf ik dan de vriendschap met jou te verzaken, betekende eigenlijk al gewoon: ik stel je vriendschap zeer op prijs, maar het werd... 'O God, laat nooit die zucht naar vriendschap mij begeven' et cetera – zie boven), waardoor het leek alsof ze niet gemeend waren voor wie niet wist hoe ze 'vertaald' moesten worden.

Het proza dat ze lazen had meer kwaliteit. Walter Scott kenden ze, de Reus van de Romantiek, Goethe's Werther, Dickens en Paul de Kock en vooral August Lafontaine, de Duitse romancier, niet te verwarren met de

Franse fabeldichter. Eén boek van Lafontaine (die er meer dan honderd schreef) maakte de diepste indruk op Eduard: de roman *Hermann Lange*.[47]

Het was de geschiedenis van een jongeman, die te oprecht en te fier was voor deze wereld en daardoor zichzelf en anderen in grote verlegenheid bracht. Hermann Lange was bovendien een man van grote scherpzinnigheid en zelfs met een zeker cynisme waardoor hij het gedrag doorzag van allerlei Bösewichter onder de hoge ambtenaren van het Duitse staatje waar zich het verhaal afspeelde. Hermann trok zich na een paar conflicten liever terug in de nederige betrekking van houtvester in een dorpje, dan dat hij deel had aan het intrigantenleven van de hoofdstad. Alles hing volgens Hermann af van de vorst. 'God geve ons edele vorsten; dan zullen edele ministers ook niet ontbreken.' En: 'Doorziet de vorst iets, dan doorzien ook de ministers het; is hij rechtvaardig, dan zijn zij het ook. Het werken in de wereld bestaat haast alleen in het voortdrijven van anderen.' Maar aangezien het toch aan rechtvaardige vorsten bleef ontbreken, was het verstandiger zijn geluk maar in de familiekring te zoeken: het steeds herhaalde motief en het slot van het boek, waarin buitengewoon veel tranen werden gestort, schurkenstreken bedreven en goede daden beloond. 'Je hebt gelijk, Lange! Op aarde bestaat geen andere grootheid dan een schuldeloos hart en geen ander geluk dan de liefde van zijn gezin.' Of, zoals Frau Lange het zei, die onder alle moeilijkheden geheel aan de zijde van haar man bleef staan: 'Een gerust geweten is meer waard dan het hoogste salaris.'

Als theoretisch vraagstuk paste dit conflict van machteloze deugdzaamheid tegenover misbruiken in overheidsdienst geheel in de moralistische tradities van de achttiende eeuw. Het was een echte deugdroman, waarin de deugd wel niet beloond werd maar wel tot geluk bleek te voeren, dus eigenlijk tóch werd beloond. Het was in zijn tranenvloed sentimentaliteit en geen Romantiek. De romantische held zou zich niet hebben teruggetrokken maar zou strijdend ten onder zijn gegaan of hebben gezegevierd.

Toen Eduard als veertien- of vijftienjarige met de 'echte' Romantiek in aanraking kwam, kon hij het nieuwe misschien niet eens tussen de overvloed van het oude onderscheiden. Hij zag in Amsterdam de romantische opera *Hans Heiling* van de Duitse componist Heinrich Marschner op een tekst van Philip Devriendt. Hij vond het prachtig en herinnerde zich de sprookjesscènes zijn leven lang.[48] Los van de muziek was het echt-romantische van deze opera dat de hoofdpersoon Heiling eigenlijk een volstrekt

immorele figuur was, een geestenkoning die in de mensenwereld voortdurend misbruik maakte van zijn macht en zich aan lage hartstochten overgaf. Tenslotte werd hij met een gebroken hart toch weer in de geestenwereld toegelaten. 'Du hast der Erde Lust und Pein erfahren, hast deine Leidenschaft gebüsst, erhebe dich nun über sie!'[49]

Hier was van beloonde deugd geen sprake, noch van een overwinning van goed op kwaad, maar van een botsing van hartstochten zonder meer.

Nu ja, schouwburgervaringen van een vijftienjarige gymnasiast die op school slechts van klassieke deugden hoorde en thuis en in de kerk over het Nut van 't Algemene en niet van het bijzondere. Ze zouden worden overspoeld door de eigen levenservaringen van een jongeman die zich vernederd voelde, die werd 'bedorven' en gekwetst door zijn omgeving en zich bij zijn vrienden en familie dwars daartegenin steeds meer deed kennen door zijn wilde ideeën en ontembare gedrag.

Maar hoe zich van die druk te bevrijden in Amsterdam, de achterlijkste hoofdstad van West-Europa, waar alles werd beheerst en bezeten door de gezeten burgerij, de kunst en de politiek even goed als de commercie, en alles samen stelde het niets voor.

De generatie van Eduard Douwes Dekker en zijn vrienden Bleeker, Kruseman, Te Winkel en Van der Hoeven was nog niet aan de beurt en de vorige had op weinig uitzonderingen na zijn beurt al voorbij laten gaan.

6. *Biografische notities:* DE REUS AAN DE HORIZON

De biografie van een beroemdheid als Eduard Douwes Dekker, van wie elke lezer bij voorbaat weet 'hoe het verder met hem gaat', stelt bijzondere problemen. Eén daarvan is dat de biograaf onmogelijk met de gebruikelijke effecten kan aankomen. 'Dekker leek een verslagen man. Maar zijn nederlaag zou hij in een overwinning omzetten...' Een biografentruc als deze wordt gebruikt om spanning op te roepen bij de argeloze lezer die moet denken: wat voor overwinning zou dát dan wel wezen? Zo iets is zinloos als de lezer allang weet dat het wel weer op de *Max Havelaar* zal uitdraaien.

Het is haast niet mogelijk over de jeugd van Eduard Douwes Dekker te schrijven zonder dat als in een Javaans landschap de *Max Havelaar* als een

bergreus aan de horizon, een vulkaan, boven alles uitsteekt. Het lijkt wel alsof alle grond op de voorgrond ook door de vulkaan vruchtbaar is gemaakt. Dit geldt niet alleen voor de meeste geschriften van anderen over Dekkers jeugdjaren, het geldt ook voor veel wat hij zelf na 1860, het jaar van de *Havelaar*, over zijn eigen jeugd heeft geschreven. Ook Dekker zelf zag in toenemende mate zijn leven als een voorbereiding op Lebak (zoals zijn leven erná soms alleen een naspel van Lebak scheen te zijn). Eduard Douwes Dekker is daardoor in zijn jeugd nogal eens het slachtoffer van Multatuli, de beroemde auteur en Man van Lebak. Elk gegeven wordt uit dit gezichtspunt geïnterpreteerd.

Het is een gezichtsverenging waarvan de nadelen duidelijk zijn. Door tot elke prijs in de jonge Eduard het bijzondere te willen vinden en het 'gewone' te verwaarlozen, dreigen juist allerlei belangrijke invloeden van zijn tijdgebondenheid en zijn maatschappelijke omgeving aan de aandacht te ontsnappen. In de schaarse gevallen dat dit soort 'achtergronden' wel wordt behandeld, worden ze als het ware teruggeprojecteerd uit Lebak.

Er zijn zo op de jeugd van Dekker drie visies aan te wijzen van de belangrijkste auteurs die deze tijd hebben behandeld.

Daar is allereerst het 'ziektebeeld'. In het voorafgaande is enkele keren gebruik gemaakt van gegevens uit het boekje van Dekkers neef dr Th. Swart Abrahamsz, *Eduard Douwes Dekker, Eene ziektegeschiedenis*. Het verscheen eerst na Dekkers dood in 1887 als artikel in *De Gids* en een jaar later als afzonderlijke brochure. Swart Abrahamsz, de broer van Sietske die ook herinneringen over haar omgang met 'Oom Dek' en diens ouders heeft gepubliceerd, ('Multatuli – Herinneringen door Sietske', *Tijdschrift Nederland*, 1910), sluit bewust of onbewust aan bij een eerdere studie die al tijdens Dekkers leven verscheen. Het was het boek van Dekkers vroegere medestander, de letterkundige en vrijdenker dr. J. van Vloten, *Onkruid onder de tarwe, Letterkundige karakterstudie*, uit 1875. Bij Van Vloten, wiens goed gedocumenteerde studie een moordende invloed op Multatuli's creativiteit na 1875 moet hebben gehad, is reeds sprake van 'een ziekelijke zelfingenomenheid' en van 'een verstandelijke en zedelijke ziektegeschiedenis'. Van hier is het maar één stap (terug) naar de ziektegeschiedenis van Swart Abrahamsz, die de 'zenuwziekte' van Douwes Dekker voornamelijk aan erfelijkheid toeschrijft en het kind Eduard al met de zenuwziekte van zijn moeder belast.

Voor Swart Abrahamsz was Dekker een ziek mens, wiens jeugd ook al he-

lemaal in het teken van de 'ziekte' staat die zich pas bij de volwassene in diens onaangepast gedrag volledig zou openbaren. Schrijven kón Dekker, maar... 'Wat had er echter heel wat anders kunnen groeien uit den talentvollen knaap, wanneer hij onder strenge tucht en gezonde lichaamsdiaethetiek wat langer en beter onderwijs had kunnen genieten,' verzucht Swart Abrahamsz over wat hij noemt Dekkers 'treurige bagage op den weg des levens', namelijk diens zenuwzwakte. (Abrahamsz' theorieën over de grensgebieden tussen genialiteit en krankzinnigheid komen pas later aan de orde. Hier gaat het alleen om Dekkers jeugd.)

In een moderner tijd constateert de auteur J. Saks, pseudoniem van P. Wiedijk, in zijn boek *Eduard Douwes Dekker, zijn jeugd en Indische jaren* uit 1937, dat Swart Abrahamsz schreef in de tijd 'toen de zenuwkwalen in de eerste periode hunner wetenschappelijke ontdekking verkeerden.' 'Tegenwoordig, nu een zekere mate van neurasthenie tot de erkende algemeene huiskwalen behoort, zijn wij des te beter in staat de uitzonderlijkheid van (Dekkers) persoon te waardeeren, nu de publieke symptomen van zijn psychisch leven zoozeer van die zijner medepatiënten blijken af te wijken.'

Goed gezien van Saks, maar intussen heeft hijzelf – in zijn dagen een bekend en erkend marxistisch theoreticus – een eigen vorm van sociaal-psychologische jeugd-'belasting' voor Eduard voorradig: zijn eerzucht. Dekkers eerzucht wordt volgens Saks opgewekt en steeds weer gevoed door het besef een kleinburgerlijk jongetje van de Haarlemmerdijk te zijn te midden van zoveel deftiger grachtenhuismensen in zijn omgeving. Saks ziet als sleutelwoord bij Dekker de door hem in een van zijn brieven uit 1845 gebruikte term 'air protecteur'. Dekker gebruikt de uitdrukking (zie pagina 31) als hij zijn eigen quasi-nederigheid en hulpvaardigheid terugbrengt tot dit genieten van het beschermheerschap.

Het is de zucht naar meerderheid en meerderwaardigheid die bij de marxist Saks natuurlijk een sociale duiding krijgt, maar die even vlot als de overcompensatie van een (weer in een andere periode zo populair) minderwaardigheidscomplex 'verklaard' zou kunnen worden.

Door de aanraking met de intellectuele familie Van der Hoeven – hier is weer Saks aan het analyseren – wordt Dekkers 'kleinburgerlijke weerzin tegen zijn maatschappelijke afkomst opgeheven tot een hooger peil'. Daar zijn volgens Saks de invloeden te zoeken 'waardoor bij den jongen Dekker de grondslag is gelegd tot de idealistische opvattingen, die den lateren Multa-

tuli als met een physieken afkeer vervulden tegen geestelijke armoede en dorheid des harten'.

Saks is niet de enige die ondanks de waarschuwingen van Dekker zelf valt voor de verleiding in de tegenstelling tussen het dorre gezin Pieterse en de edele, intellectuele familie Holsma in de Geschiedenis van Woutertje Pieterse een analogie te zien met het gezin Douwes Dekker tegenover dat van de Van der Hoevens. Om deze marxistische redenering van these en antithese naar synthese mooi dialectisch te kunnen opzetten, wordt het intellectuele en sociale peil van het gezin Douwes Dekker verlaagd en voortdurend als kleinburgerlijk en dor aan de kaak gesteld.

In werkelijkheid was Engel Douwes Dekker geen 'kleinburger' in de sociale en nog veel minder in de sociologische betekenis. Hij behoorde in de verhoudingen van het toenmalige Amsterdam tot de 'upper middle class', de top van de middengroepen. De in zijn eigen tijd gebruikte, eerder genoemde grove verdeling van de Amsterdammers in 82% minvermogenden, 10% bescheiden burgerij, en 7% gegoeden en rijken, is op grond van hedendaagse onderzoekingen verfijnd tot een stelsel van standen en substanden dat overeenkomst vertoont met... Dekkers eigen stratificatie van Meester Pennewip in Woutertje Pieterse.[50] In deze verdeling van 'Burgermensen op kamers,' dat wil zeggen in huurhuizen, zou Engel Douwes Dekker – heel anders dan de laag ingedeelde juffrouw Pieterse en haar gezin – zeker tot de topgroep behoren. Hij had een vrije opgang met twee etages, een dienstmeid, een naaister en 'een mens voor 't grove werk'. Bovendien woonde hij niet 'op kamers' maar in een eigen huis en was hij kapitein op de grootste schepen die toen van Amsterdam uit voeren, wat hem boven meester Pennewips 'IIIe klasse, zevende onderafdeling' deed uitrijzen. De meer moderne standenverdeling van Dekkers Amsterdam beperkt de hoogste en de laagste standen in vergelijking met de eigentijdse verdeling (hoogste stand van 4 tot 7%, laagste stand 60 tot 70%), waardoor de middengroepen meer variatie vertonen.

Kort en goed, kapitein Douwes Dekker was op zijn manier een gezeten man, wiens kinderen (om en om) de Latijnse School bezochten en studeerden. Ook op de intellectuele dorheid van het gezin valt veel af te dingen. Natuurlijk was er standsverschil tussen de Dekkers en de Van der Hoevens, maar buitengewoon schrijnend kan het niet geweest zijn. Pas toen Eduard werd neergedrukt naar de positie van jongste bediende op een onbeduidend

handelskantoor, en zelf werd geconfronteerd met de hoogste standen van Amsterdam (waartoe de Van der Hoevens zeker niet behoorden), ontstaat er bij hem zo iets als sociaal bewustzijn – voor zover de term vóór 1840-1850 in Nederland überhaupt gebruikt mag worden.

Voor zijn 'kleinburgerlijke weerzin' tegen zijn eigen afkomst, waarvan Saks zo'n ruim gebruik maakt, schijnt Dekker behalve in de dus moeilijk hanteerbare bron Woutertje Pieterse, in zijn brieven heel wat directer materiaal te leveren. Saks heeft er echter geen oog voor dat deze brieven ook weer in hun eigen bedoelingen begrepen moeten worden. De brieven van 1845, die ik hiervoor opzettelijk zo neutraal heb aangeduid, zijn de verlovingsbrieven van Dekker aan Tine. Ze zijn geschreven voor een bepaald 'publiek': Tine en haar omgeving. Zij was een barones, Everdine Huberte, baronesse van Wijnbergen, zoals Dekker later niet zonder trots bij alle officiële en vele onofficiële gelegenheden laat vermelden, en leefde in 1845 in een omgeving van Indische landeigenaren. Hij was een vijfentwintigjarige jongeman zonder titels en zonder veel vooruitzichten, van wie Tine en haar familie na een korte kennismakingsperiode eigenlijk niets wisten. Daaraan danken we de reeks unieke voorstellingsbrieven met zelfportretten en portretten van zijn ouders en andere familie, anekdotes en beschouwingen, waaronder een uitvoerig stuk over de sociale kloof die hem scheidt van de barones, of nog meer van haar enigszins terughoudende familie, want zij was verliefd en wilde van geen kloof weten.

Op zijn merkwaardige maar heel effectieve manier, die hij in dezelfde brievenreeks later ook gebruikt bij de beschrijving van zijn echte of vermeende hulpvaardigheid, begint Dekker in een brief van november 1845 het standsverschil eerst heel scherp te stellen, om het daarna des te beter te kunnen bestrijden. 'Dat ik een burgerjongen ben, weet gij reeds. L'homme est... un étrange problême. Zoudt gij het kunnen gelooven, mijne lieve, dat ik die waarlijk geheel en al op uw hart vertrouw, die groote opofferingen van u zoude durven vergen uit naam onzer liefde en voor wien derhalve alle kleingeestige bezwaren geheel en al moesten wegvallen, – zoudt gij wel gelooven, dat dat onderscheid in stand (dat werkelijk bestaat) mij hindert, dat ik er mij dikwijls verdrietig over maak? Ik voel zeer goed mijn waarde, ik weet, dat ik hooger sta dan menigeen die tot een aanzienlijksten stand behoort, ik zoude mij zeer goed overal op het standpunt weten te plaatsen waar ik staan wilde en toch, ben ik kinderachtig genoeg om den goeden de-

gelijken burgerstand, waartoe ik behoor, te minachten, – neen, dat is het woord niet, ik had moeten zeggen, dat het mij moeijelijk valt dien nu en dan niet te verloochenen, uit vrees welligt, dat ik zoude beschouwd worden als daartoe geheel en al te behooren en dit is zoo niet. Gij, lieve Everdine, bewoondet in Amsterdam een mooi huis, in een aristocratische buurt, niet waar? Gij schreeft in uwen laatsten brief «hoe menigmaal heb ik misschien het huis uwer ouders voorbijgewandeld zonder te weten, enz.» Dat is waar, lieve engel, maar als men het u had kunnen voorspellen, zoudt gij misschien den neus opgehaald hebben voor een echtgenoot, wiens ouders slechts op den Haarlemmerdijk wonen. Ik had u beloofd, nooit weder over dat onderscheid in stand te spreken, maar lieve, ik denk er toch aan en ik moet immers geene gedachte voor u verbergen? Laat mij dus voortgaan. Uw adel hindert mij volstrekt niet, ik wenschte, dat gij gravin waart, – ik houd veel van adel, ik heb er een soort eerbied voor, wat men ook over de gelijkheid zeggen moge, maar er is een ander verschil in stand, wat mij altijd drukte, het is de kloof tusschen den steedschen koopmanstrots en den nederigen burgerman, – tusschen den man, die op de beurs zijn pilaar heeft en den man die zijn patroon bij den pilaar moet opzoeken – tusschen den man, die eene loge in de komedie huurt en den man, wiens vrouw «Jufvrouw» heet. Begrijp mij wel, lieve, tot waarlijken adel zoude ik mij kunnen opheffen, – tot koopmansadel (die toch wel beschouwd, nonsens is) nooit. Ik zie wel kans om mij in den Haag te familiariseren. In Amsterdam op de Keizersgracht echter, niet!' Hier vertelt hij hoe hij zich voor zijn adres op de Haarlemmerdijk schaamde tijdens een logeerpartij in Bloemendaal. 'Toen kon men desnoods die kinderachtigheid door mijne jaren verontschuldigen, maar thans nu ik waarlijk veel ondervonden heb, nu ik daarboven geheel moest verheven zijn, thans nu ik zoo menigmalen den baas gespeeld heb over adel van allerlei soort, thans schaam ik mij nog het te zeggen, dat ik een burgerjongen ben, die op den Haarlemmerdijk woonde. Zeg niet, dat gij er niets aan hecht, zeg dat uwe liefde sterker is dan het vooroordeel, maar ontken niet dat dat vooroordeel werkelijk bestaat.'

Een lang citaat uit een belangrijke brief over zichzelf en zijn familie om de ambivalente gevoelens van Dekker te kunnen begrijpen. Hij erkent een standsverschil dat overwonnen kan worden: dat van de intelligente burgerjongen tot de barones. Of liever: het kan geïncorporeerd worden in zijn systeem van waarden omdat het niet op zo iets vulgairs als geld of 'positie' is

gebaseerd, maar op de natuurlijke superioriteit van geboorte en traditie. Adel kan *arm* zijn (zoals Tine), maar blijft toch adel. Adel is net zo iets als de intelligentie, de 'adel des geestes'. Wat Dekker niet kan aanvaarden, dat is het onoverbrugbare standsverschil tussen de jongste bediende en de patroons op de Keizersgracht, geografisch beter als de Singel van de firma Van de Velde aan te duiden.

Een bijzondere karaktertrek van Eduard Douwes Dekker om zó tegen die sociale orde in opstand te komen, zoals Saks meent? Welnee, het protest tegen de sociale immobiliteit van de even arme als verlamde Nederlandse samenleving anno 1815-1850 was zo groot dat hierin, meer dan in de armoede zelf, een van de voornaamste motieven voor vertrek bij de relatief grote emigratiegolf van die tijd wordt gezien. Het gebrek aan sociale stijgingskansen deed uitgerekend de meest actieve vertegenwoordigers van de burgerij naar Amerika emigreren.[51]

Was Dekker hiermee dus eerder de tolk van een in brede kring gevoelde protesthouding, in zijn bijzondere geval moet zijn positie tegenover de barones om wier hand hij dong niet uit het oog verloren worden. Tine was pleegdochter in een milieu van rijke Amsterdamse kooplieden, reders, bankiers en industriëlen. Tegenover Dekker bestond enige achterdocht. Met zijn tactiek de ware adel te stellen tegenover de niet-bestaande koopmansadel versterkte Dekker bij Tine zijn positie.

In elk geval moeten hier niet de fictieve verhoudingen van Woutertje Pieterse en die van Eduard bij de familie Van der Hoeven, maar de reële ervaringen van Eduard op het handelskantoor van Van de Velde als het begin van de onvrede met de bestaande situatie worden gezien. Met de bewonderde Van der Hoevens viel uitstekend te leven, met de verachte Van de Veldes niet.

De Woutergeschiedenis is, zoals bij alle min of meer autobiografisch getinte romans, een bron die voor de kennis van Dekkers jeugd met grote voorzichtigheid gehanteerd moet worden. Zelf zegt hij ervan in een noot van 1879, dus zeventien jaar na de publikatie van de eerste bundel der Ideeën waarin Wouter wordt geïntroduceerd: 'De door sommigen geopperde mening dat de Wouter-geschiedenis *myn* biografie wezen zou, is bespottelyk van ongerymdheid.' Maar in 1872 had hij in dezelfde noot geschreven: 'Men zou zich vergissen als men [...] de slotsom trok dat de Woutergeschiedenis *nuchtere* waarheid behelsde, naar den zin van onzen Droog-

stoppel. Ook *die* soort van waarheid is er in, doch zelden. De *strekking* is wáár in hoger betekenis. [...] Myn voornemen was in de «Wouter» een schets te geven van de stryd tussen laag en hoog, tussen zielenadel en ploertery. Wouter is een nieuwe – en betere! – Faust, een Don Quichot naar den geest.'

Tot de invloeden op deze 'strijd tussen laag en hoog' rekent Dekker zelf het boek *Hermann Lange* van August Lafontaine, hiervoor al genoemd. Een van Dekkers biografen, dr. J. van den Bergh van Eysinga-Elias, die in 1920 het boekje *Multatuli* publiceerde, en de eerste uitgeefster van zijn brieven, zijn weduwe Mimi Douwes Dekker-Hamminck Schepel, suggereren een directe parallel tussen Hermann Lange, die liever ontslag neemt dan onrecht te dulden, en Max Havelaar die in Lebak hetzelfde deed.

Natuurlijk lopen er draden van de Haarlemmerdijk naar Lebak en van Hermann Lange naar Max Havelaar. Natuurlijk is Eduard Douwes Dekker net als zijn moeder, die nooit genoeg bemind werd naar haar zin en verteerd werd door jaloezie, een 'zenuwlijder'. Het blijft immers de levensgang van één en dezelfde persoon. Een geheel nieuwe persoonlijkheid kan niemand zich onderweg aanschaffen. Maar onderweg worden wel zoveel nieuwe draden gesponnen en breken zoveel oude draden af, dat er zeker bij een gecompliceerde persoonlijkheid als Dekker geen vast, voorspelbaar levenspatroon valt te weven. *Achteraf* is het vaak mogelijk bepaalde daden in het licht van bepaalde jeugdinvloeden te plaatsen. Welke invloed zulke beslissingen mede bepaalt is echter zelden voorspelbaar. Zoals elk mens 'kiest' Dekker zijn beslissingen uit een scala van mogelijkheden in de ruimste zin waarover hij beschikt. In zoverre is hij ook niet 'raadselachtiger' dan een ander.

Voor wat Saks' overtrokken 'materialistische' invloeden betreft, is dit ingezien door de grote Multatuli-kampioen in de jaren dertig, E. du Perron. Toch ontkomt ook hij niet aan de dwingende invloed van die reus aan de horizon. Du Perrons eerste Multatuli-studie heet *De Man van Lebak* en die naam is een program.

Het boek is door zijn genadeloze afbraak van vrijwel alles wat er vóór 1937 over Multatuli is geschreven eerder een contrabiografie dan een (gedeeltelijke) biografie te noemen. In de vervolgen, *Multatuli Tweede Pleidooi* en *De bewijzen uit het pak van Sjaalman* wordt ook nog met Saks en diens verdedigers afgerekend.

De zaak-Lebak (waarop ik in deze paragraaf niet wil vooruitlopen) staat bij Du Perron centraal. Een voorgeschiedenis is er nauwelijks. Als kind en jongmens wordt Dekker vrijwel geheel losgemaakt van zijn omgeving en voorbestemd om – in feite dus net als bij Saks – als ambtenaar, echtgenoot, vader, kortom als 'mens' de Man van Lebak te worden, die hij ook altijd zou blijven. Na Lebak houdt voor Du Perron de zaak ook eigenlijk op. Uit zijn eigen situatie in Indië en Nederland herkent Du Perron deze man van Lebak en uit de grote verwantschap als mens en schrijver komt zijn volledig geslaagde poging voort Dekker eindelijk eens te ontdoen van alle muggezifterij en gezeur. Het is nu, zoveel jaar na de Tweede Wereldoorlog, moeilijk je voor te stellen dat de zaak-Lebak in 1937 en nog tot in de jaren veertig toe in de koloniale situatie een grote actualiteit had, die velen bracht tot een 'politieke' stellingname tegenover Dekker.

Du Perron was voor de Tweede Wereldoorlog ook de initiatiefnemer tot de uitgave van Multatuli's *Volledig Werk*, de zevendelige reeks die pas na de oorlog verscheen. Evenals de geplande zes delen brieven en documenten, waarvan een gedeelte is verschenen, zijn ze redactioneel 'bezorgd' door prof. dr G. Stuiveling en enkele medewerkers. Deze uitgave van alles wat Dekker geschreven heeft (en bewaard is – er wordt nog steeds belangrijk documentatiemateriaal zoals brieven aan en van Dekker gevonden), ligt uiteraard ook ten grondslag aan dit boek. Tenzij anders aangegeven zijn alle citaten uit het werk van Dekker eruit afkomstig. Ze zijn daarin gemakkelijk terug te vinden zodat ik niet altijd verwijzingen naar het *Volledig Werk* heb opgenomen.

Tot de partijgangers van Du Perron kunnen ook enkele andere hedendaagse auteurs over Dekker worden gerekend, hoewel ze het onderling zeker niet op alle punten eens zijn. Stuiveling zelf heeft in het *Volledig Werk* bij elke periode min of meer uitvoerige biografische notities gemaakt en aan het boek *Multatuli*, een uitgave van de Belgische reeks Genie en Wereld, een beknopte levenskroniek van Dekker toegevoegd.

Medewerkers aan het *Volledig Werk* waren en zijn P. Spigt en Henri A. Ett, beiden net als Stuiveling (oud-)bestuursleden van het Multatuli Genootschap en beiden ook auteurs van vele biografisch getinte geschriften over Dekker, meestal over diens latere periode. Meer als grimmige Einzelgänger maar toch door zijn verhouding tot Du Perron als erflater ook tot deze 'richting' behorend, is W. F. Hermans met zijn boek *De raadselachtige Mul-*

tatuli. Hoewel daarin ruimschoots aandacht wordt besteed aan de periode ná Lebak, is de periode ervoor toch ook teruggebracht tot een klein aanloopje door de tijd naar Lebak waar zich het drama moest afspelen.

Vrijwel alleen onder de moderne Multatuli-auteurs staat R. Nieuwenhuys met zijn opvattingen zoals ze zijn neergelegd in zijn lange essay *De zaak van Lebak*. Hierop kom ik te bestemder plaatse terug. Nu noem ik Nieuwenhuys al omdat hij in dit panorama der multatulianologie opvalt door zijn consequente poging Dekker althans in de periode-Lebak te zien in zijn eigen Bantamse omgeving en hem ook in die samenhang te beoordelen.

Een beschrijving van Dekkers leven vóór 1856 (het jaar van Lebak) moet mijns inziens een poging zijn de jonge Eduard onder die schaduw van de latere gebeurtenissen uit te halen en hem te tonen zoals hij er voor zichzelf en zijn omgeving heeft uitgezien. Hij moet niet als een toekomstige reus worden losgemaakt van zijn tijd en omgeving, maar er juist mee in samenhang worden gezien. Samenhang kan evengoed harmonie als conflict betekenen. Eduard Douwes Dekker kon als Multatuli 'boven zijn tijd uitstijgen' om ons als vrijwel enige negentiende-eeuwer in Nederland nog aan te spreken doordat hij soms met, soms dwars tegen zijn eigen tijd in de vormen en ideeën heeft gevonden die hem tot zo'n bijzondere schrijversfiguur hebben gemaakt. Niet in afzondering van zijn tijd heeft hij gewerkt maar er midden in. Daarom moet allereerst worden vastgesteld hoe hij in zijn eigen tijd en zijn eigen omgeving functioneerde.

Zijn eigen omgeving, dat was in zijn kinderjaren natuurlijk vooral het gezin Douwes Dekker. Allerlei twijfelachtige erfelijkheidsgegevens kunnen we noteren zonder er veel anders mee te kunnen doen dan nogmaals te constateren dat Dekker 'net als zijn moeder' zeer zenuwachtig en driftig was en buien van grote activiteit afwisselde met depressies. Ook in de Geschiedenis van Woutertje Pieterse komt al zo'n 'depressie' voor, al heten de koortsdromen na een tijd van grote opwinding een gevolg van 'zenuwzinkingskoorts' (tyfus). Maar voor een werkelijk *ziektebeeld*, waarin de depressies en opgewondenheid pathologische vormen aannemen, is nog wel iets anders nodig dan een indruk van overdreven en onevenwichtig gedrag.[52]

Meer houvast bieden de 'milieu-invloeden', waarvan ik er een aantal in het voorafgaande heb genoemd. De sociale en politiek-culturele spreken voor zichzelf. Over die binnen het gezin moet nog iets gezegd worden. De karaktereigenschappen van Eduards ouders die Dekker zelf heeft beschre-

ven en die door anderen zijn bevestigd, geven aanleiding te wijzen op de *voorbeeldwerking* van het ouderlijk gedrag.

Steeds wordt genoemd het bij vader en moeder beiden voorkomende gevoel dat zij 'gemankeerd' waren, nooit genoeg bemind, altijd te kort gedaan. Al op zijn vijfentwintigste jaar onderkende Dekker dit (in zijn verlovingsbrieven) als een sterke familietrek. Hij geeft zelf ettelijke voorbeelden van zijn 'hoogmoedigheid' en 'eerzucht' als kind, maar dit zijn begrippen die evengoed op een sterke drang naar *erkenning* kunnen wijzen. (Herhaalde waarschuwing: noch de invloeden van milieu, noch die der erfelijkheid kunnen ooit karakter, gedrag of talent afdoende 'verklaren'. Ze kunnen hoogstens soms doen begrijpen waarom de betrokkene zich op een bepaalde manier uitte of zich met iets bepaalds bezighield.)

Binnen het kader van de gemankeerde liefde is de vader in veel opzichten de tegenpool van de moeder. Tegenover haar knellende liefdesclaim op het hele gezin, staat de 'verwaarlozing' door de veelvuldige afwezigheid van vader. Hij is tegelijk imponerend en afstotend. Het eerste is hij als de geslaagde zeekapitein en man van de wereld, goed in de omgang met vrouwen en gezaghebbend in zijn hele omgeving. Afstotend is hij als het strenge hoofd van het gezin, de 'spartaanse opvoeder' (Sietske) met wie Eduard vele conflicten en 'verdrietige scènes' heeft en op wiens terugkeer na vele maanden altijd alle belangrijke beslissingen moeten wachten. De grote beslissingen in het leven van het kind en de jongeman Eduard, met name de duizelingwekkende val van gymnasiast naar loopjongen, worden door vader genomen.

Is moeder ziek dan wordt zij vervangen door Catharina, van wie Eduard veel houdt, maar meer als een moeder dan als zuster. Pieter treedt als plaatsvervanger van vader op. Met hem heeft Eduard niet veel op.

Er moeten in het gezin Douwes Dekker aan de Haarlemmerdijk gecompliceerde verhoudingen hebben bestaan, vooral voor een gecompliceerd jongetje als Eduard. 'Concurrentie' met zijn acht jaar oudere broer om de moederlijke aandacht is wel het minste. Speciale binding aan de zuster, botsingen met vader, verlangen naar een gevende, regelende en beschermende rol, in plaats van de ontvangende en onzelfstandige positie in het meestal onvolledige gezin – hier hoeven nog geen Freudiaanse duidingen te worden ondernomen om aan te geven dat er aan de Haarlemmerdijk heel wat aan de orde is.

Waarvan in de Woutergeschiedenis alleen in het negatieve iets is terug te vinden, namelijk het volledig ontbreken van de vaderfiguur. Wouter heeft geen vader. De auteur laat hem opgroeien 'onder eigen verantwoordelijkheid'. Hijzelf neemt de vaderrol op zich. Het goede vaderschap was Dekkers 'levensplan' geworden, een buitengewoon moeilijke rol omdat de vervulling ervan sterk afhankelijk is van anderen, die ermee moeten instemmen.

Voorlopig komt er niets van terecht. In de diepte van de kelderkantoren aan de Singel dreigt hij zelfs zijn enige compensatie, het zicht op het schrijverschap te verliezen, als Wouter in deze sterk autobiografische Kopperlith-episode als Eduards dubbelganger mag worden gezien. 'Wouter dan had sedert enigen tyd het poëtiseren verleerd. Hy durfde 't niet, omdat hy reden had zich te schamen voor 't liefelyke. Wel hygde hy soms naar 't verlorene terug, wel betrapte hy zich telkens op bittere droefgeestigheid, maar er scheen 'n stoot van buiten af nodig te zyn om met de vereiste kracht z'n gewaarwordingen terug te leiden in 't oude spoor. Deze stoot zou dan ook gegeven worden – wie anders dan Femke kon het doen, of iemand die zeer op haar geleek? Maar zover zyn we nog niet.'

Zo ver komen we ook niet, want niet lang na deze passage breekt het verhaal af.

7. AFSCHEID VAN AMSTERDAM

Volgens de notulen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen had Eduard Douwes Dekker op 26 juli 1838 op zich genomen op de volgende bijeenkomst, 30 augustus, de zogenaamde Bijdrage te leveren. Voor een achttienjarige, pas lid geworden, was het een onderscheiding dat hij dit belangrijk onderdeel van de avond voor zijn rekening mocht nemen. Blijkbaar had zijn voordracht op 28 juni van Jean Pauls 'Oudejaarsnacht van een ongelukkigen' een goede indruk gemaakt. Het was het stuk dat hij zelf uit het Duits had vertaald en dat een jaar eerder al door zijn broer was voorgedragen.

De avond van 28 juni was volgens de bedoelingen van de Maatschappij nuttig, deugdzaam en onderhoudend geweest. (De statuten schreven voor: 'Door de bevordering van godsvrucht en goede zeden, overeenkomstig de beginselen van den Christelijken godsdienst, en door het voortplanten van

nuttige kundigheden voornamelijk onder mingegoeden, algemeen volksgeluk te verspreiden.') De notulen van de tweede afdeling, waarvan Pieter en Eduard lid waren, gaven een beeld van het artistieke en intellectuele leven onder de gewone Amsterdamse burgerij in het jaar 1838. Bij het genootschap Felix Meritis aan de Keizersgracht ging het wel wat deftiger toe, maar de favoriete dichters waren toch dezelfden. Het nieuwe maandblad *De Gids* bestond nog maar een jaar en in zijn eerste jaargang had de oprichter-redacteur Potgieter vergeefs gefulmineerd tegen de populaire Groningse dichter H.J. Spandaw. Op de Nutsbijeenkomsten hield hij braaf stand. 'De Heer Johs. Hilman reciteerde van Spandaw Het zaligste levensuur, en van zichzelve Martha.' De voorzitter droeg persoonlijk Spandaws gedicht 'Kinderlijk Gebed' voor. Dit was in maart geweest. Op de junibijeenkomst werden opnieuw gedichten van Spandaw en Jean Paul voorgelezen. Toen deed de heer C. Brunjes ook 'eene Voorlezing behelzende een onderzoek hoedanig wij, ter beantwoording aan de bedoelingen der Maatschappij, onze werkzaamheden moeten trachten te veredelen, teneinde zelve meer veredeld te worden, en gesterkt in deze belangrijke poging'.

De student Pieter Douwes Dekker had die keer een fragment uit een klucht van Bernagie zullen voorlezen, maar moest vroeg weg en had zijn taak aan een ander overgedragen. Iemand sprak over de nieuwe ontdekkingen op de maan en er werden prozastukken van Wolff en Deken voorgelezen. Eduard was aanwezig op de bijeenkomst van 26 juli, waar voorbereidingen werden getroffen om het vijftigjarig bestaan van de afdeling te herdenken. Hij bood aan op 30 augustus voor de Bijdrage te zorgen, maar er kwam iets tussen.

Op die dertigste augustus werd onder agendapunt 4, ingekomen stukken, door de secretaris het volgende genoteerd: 'Als ingekomen ligt voor en komt ter tafel een brief van den Heer E. D. Dekker, inhoudende berigt dat zijn zoon onverwacht was verhinderd om de Bijdrage voor dezen avond te leveren. Wordt aangenomen voor Berigt.'

De Bijdrage zou ook op een latere avond niet meer door Eduard worden geleverd. Op 23 september vertrok hij op het schip van zijn vader naar Nederlands-Indië. Zijn loopbaan van loopjongen was plotseling afgebroken.

Wat was er voor onverwachts gebeurd tussen 26 juli en 30 augustus 1838, dat hem op 23 september onverhoeds naar Indië voerde? Vooral was er dit gebeurd dat Engel Douwes Dekker met zijn schip de Dorothea na elf maan-

den was binnengevallen en, als gewoonlijk, na ongeveer een maand weer zou moeten uitzeilen. Naar Indië, waar hij na bijna een kwart eeuw vaart op de West en de westkust van Amerika, al op zijn eerste reis de indruk had gekregen dat daar voor een jongen als Eduard meer bevredigend werk te vinden zou zijn dan op kantoor bij de Van de Veldes, waar hij met de grootste tegenzin drie jaar gezeten had. Er was in Batavia na de invoering van het Cultuurstelsel, waarvan Engel Douwes Dekker nu de suiker en koffie voor de Handel-Maatschappij vervoerde, een grote uitbreiding van de administratie aan de gang. Daar zou Eduard, met wie in Amsterdam toch geen land meer te bezeilen was, vast wel geplaatst kunnen worden.

Of was er nog iets onverwachters dan deze vaderlijke overweging? De afzegging van de Nutsavond door vader zelf was wel erg plotseling. Had Pieter de boodschap niet gewoon kunnen overbrengen? School hier een nieuw familiedrama achter, net als in maart 1835 toen de terugkeer van vader uit de West het plotselinge besluit betekende dat Eduard de Latijnse School moest verlaten?

De afscheidsbrief die Eduard aan zijn vriend Piet te Winkel schreef, had niets triomfantelijks maar eerder een ondertoon van droefheid, die aangaf dat hij ondanks zijn afkeer van Van de Velde toch niet met enthousiasme naar Indië uitvoer.

'Amice! Ik moet U om verschooning verzoeken dat ik U gisteren niet volgens belofte heb bezocht. Ik kon niet komen, laat U dit genoeg zijn.

Nog weinige uren en ik ben gescheiden van alles wat mij waard is, en vervolgens is de geheele wereld mijn woonplaats. Nog eenige dagen na mijn vertrek hoop ik de eer te genieten door dezen en genen in vriendschap te worden herdacht, en daar ga ik weg van het tooneel onzer amsterdamsche wereld, weg uit de harten mijner meeste tegenspelers! Ook wij hebben een bedrijf van het groote tooneelspel te zamen uitgevoerd en bij mijn vertrek roep ik U door dezen toe: denk gij langer dan eenige dagen aan mij, ik zal onzen gelukkigen schooltijd nooit vergeten!

Adieu, leef gelukkig. Uw vriend Pollux

Zaturdag middag.
Morgen ochtend ga ik dus/gij begrijpt ik heb niet veel tijd./Als gij nu en dan iets van mij wilt hooren, ga dan/bij bram vd Hoeven.'

Zo riep Pollux met volledig voorbijgaan van de laatste drie jaren bij zijn vertrek zijn gelukkige schooltijd op. Geen woord ter verklaring van zijn plotseling vertrek. Geen wonder dat bij deze onzekerheid een verhaal de ronde deed over de 'ware' beweegredenen. Niet de mogelijkheid van een betere toekomst in Indië – want wie ging dáár nu heen als je er al geen relaties had? – maar een onaangenaam incident bij de Van de Veldes zou erachter gezeten hebben. Eduard zou dan, zo vertelde men in het gezin van zijn vrienden Arie en Klaas Pekelharing, een rijksdaalder uit de kantoorkas hebben genomen om een vriend te helpen die een biljartschuld had. Toen zijn vader thuiskwam had hij ervan gehoord en zijn zoon verwijten gemaakt. Hij zou Eduard zelfs hebben toegevoegd: 'Een zoon die steelt, erken ik niet als mijn zoon.' Waarop Eduard al even theatraal zou hebben geantwoord: 'Ik heb slechts één verzoek U te doen, neem mij mee op Uw eerstvolgende reis en zet mij ergens in Indië aan wal.'

Een roddelverhaal dat niet erg waarschijnlijk was.[53] Maar wáár was dat Eduards vertrek in elk geval niet erg glorieus genoemd kon worden. Op 11 september werd voor de Amsterdamse waterschout de monsterrol van de Dorothea opgemaakt.[54] Het schip, een volgetuigd fregat dat een kleine 600 ton mat en dus tot de grootste schepen behoorde die in het Oosterdok thuis waren, was in maart 1837 van de werf De Witte Oliphant te water gelaten en ging nu zijn tweede reis naar Indië maken. Engel Douwes Dekker, de gezagvoerder, had twee zoons aan boord. Jan, nog maar 22 jaar oud, was intussen opgeklommen tot eerste stuurman tegen een gage van zeventig gulden per maand. Onder hem stonden een tweede en derde stuurman, een bootsman en een bootsmansmaat, een timmerman, een kok, een hofmeester, een zeilmaker en een scheepsarts, voorts acht matrozen, zes lichtmatrozen, een kajuitsjongen en een koksmaat, in totaal een bemanning van 27 koppen op een schip dat er zijn mocht.

Onder de bemanning was Eduard Douwes Dekker in een haast even nederige positie als op kantoor. Hij had kunnen aanmonsteren als lichtmatroos tegen een gage van achttien gulden 's maands. Mocht hij nog blij wezen, want de kajuitsjongen kreeg minder dan de helft. Dat hij het zoontje van de ouwe was, zal hem bij déze kapitein weinig voordeel hebben opgeleverd.

Op de monsterrol werd achter de naam E. Douwes Dekker vermeld: in Batavia ontslagen.

II

1839-1844. AMBTENAAR IN INDIË

1. HET INDISCHE LEVEN

Op 4 januari 1839 ging de Dorothea voor anker op de rede van Batavia. De reis had drieëneenhalve maand geduurd en was voorspoedig geweest, hoewel ook weer niet bepaald snel. Sinds de zeilvaart naar de Oost en China de passaatroutes had ontdekt en Kaap de Goede Hoop zoveel mogelijk links liet liggen, was de zeereis naar Indië enkele maanden korter geworden. Zo was het verlies van de Kaapkolonie toch nog ergens goed voor geweest. De schepen koersten nu van de Spaanse kust via Madeira, gebruikmakend van de noordoost-passaat op Rio de Janeiro aan en probeerden daarna zo gauw mogelijk de zuidoost-passaat op te pikken. Door een ruime koers rond de Kaap te nemen, tot 40 graden zuiderbreedte toe, konden de beruchte windstilten langs de Afrikaanse kust en de nog beruchter stormen bij de Kaap zelf omzeild worden. In de Indische Oceaan lag de zuidoost-passaat als het ware al weer te wachten voor een vaste koers op Straat Soenda, de doorgang tussen Java en Sumatra. Een heel stuk water, dat was waar. Onderweg werden alleen Rio of St. Helena aangelopen, maar op deze nieuwe koers was de wind meestentijds zo steady dat de zeilen soms de halve reis niet omgebrast hoefden te worden. Met een betrekkelijk geringe bemanning (Engel Dekker had maar acht volmatrozen en zes lichtmatrozen aan boord voor drie wachten van een volgetuigde driemaster) kon voordelig worden gezeild en dat was nodig, want de levensduur van de kostbare schepen was niet langer dan tien, vijftien jaar.[55]

In zo'n klein gezelschap viel Eduards gebrek aan zeemanschap des te meer op. Zijn broer Jan, de jeugdige eerste stuurman, pestte hem ermee. Zelfs de kajuitsjongen kon nog in de mast klimmen en de zogenaamde lichtmatroos Eduard niet. Zo iets moest je Eduard niet zeggen en zeker nu niet. Hoewel hij last van hoogtevrees had, klom hij meteen tot boven in de mast. Jan werd doodsbleek en ging kwaad van dek, zoals de tweede stuurman, Van Leeuwen, Eduard vertelde. Tussen de twee broers werd er nooit meer een woord over gewisseld.

Trouwens, toen Eduard pas in Indië was (de Dorothea lag nog op de rede) en hij met Jan in een klein bootje voer dat bijna water schepte, sprong hij pardoes over boord omdat Jan hem vroeg of hij niet bang was. 'Zanik niet zoo, of ik gooi me expres in 't water.' 'Dat zal je wel laten, 't is hier vol haaien!' Het duurde een hele tijd eer het bootje kon wenden en Eduard opgepikt kon worden. Van Jan kreeg hij de wind van voren. 'Daarop wierp Eduard zich voor de tweede maal in 't water. Toen Jan hem voor de tweede maal had opgenomen, zei deze geen woord meer.'[56]

Was het een van de prauwtjes geweest waarmee het contact met de wal werd onderhouden? Uit vrees voor de 'kwade dampen' die de oude stad van Batavia zo berucht hadden gemaakt, bleven de schepen zo ver mogelijk buitengaats op de rede. Tussen de Duizend Eilanden met hun Hollandse namen (Edam, Onrust, Amsterdam) en hun romantische palmbomen-uiterlijk was het veilige ankergrond. Nieuwelingen als Eduard, die door elke oudgast 'baar' werden genoemd naar het Maleise woord voor nieuw: 'baroe', keken hier hun ogen uit. Op de verre kustlijn van Straat Soenda na was dit hun eerste glimp van Indië. Van de lage stad op de kust was praktisch niets te zien, wel staken nog veel verder de grijsblauwe schimmen van enkele vulkanen in de lucht.

Een half uur of een uur varen naar de wal en dan de verwarrende aankomst bij het douanekantoor van de Kleine Boom in de lome hitte. Het kon er heel druk zijn. Soms lagen er wel honderd schepen tegelijk op de rede, Hollanders, Britten, Amerikanen, grote Chinese jonken en wat niet al. Ook een enkel vroeg stoombootje voor passagiersvervoer. Als alle kapiteins nam Engel Douwes Dekker zijn intrek in een hotel en kreeg Jan het commando aan boord. Er moesten heel wat zaken gedaan worden. Ladingen suiker en koffie bij de factorij van de Nederlandsche Handel-Maatschappij geboekt, op te nemen op de rede hier, in Soerabaja of nog verder in Oost-Java. Passageprijzen met passagiers bedongen. Meegebrachte koopmansgoederen verkocht.

Hoewel de zaken alleen in de oude stad geregeld konden worden, zocht Engel Dekker een hotel in de nog tamelijk nieuwe wijk Weltevreden. Veertig jaar geleden was Daendels begonnen met de afbraak van de oude stad die met zijn gesloten huizen, stilstaande grachten en nauwe straten een uitgesproken Hollands karakter had en ten dele zou behouden. Boven het moerassige kustgebied waar derdedaagse koorts, zenuwzinkings en buikloop

– om van de periodieke cholera-epidemieën te zwijgen – het sterftecijfer opstuwden, was op en in de buurt van het grote landgoed Weltevreden een heel andere stad Batavia verrezen. Grote, luchtige huizen met galerijen aan alle kanten en tuinen rondom werden rond enkele enorme met gras en bomen begroeide pleinen gebouwd. In de achttiende eeuw waren zulke Indische huizen in aangepast-Javaanse stijl al wel op de landgoederen van enkele rijke Europeanen neergezet, maar nu werd er een stad van gebouwd, lommerrijk, ruim en rustig – en betrekkelijk gezond. Groter tegenstelling dan tussen deze groene tropenstad en het bedompte Amsterdam dat Eduard in 1838 achter zich had gelaten, was wat stadsleven betreft wel niet denkbaar.

Zodra je de Amsterdamsche Stadspoort aan de landzijde van de oude stad door was (alle andere poorten waren, mét de wallen, het oude Kasteel en talrijke andere historische gebouwen rigoureus door Daendels afgebroken) en langs de Molenvliet de weg naar Weltevreden opreed, begon het exotische leven waarvan vrijwel niemand in Nederland ook maar het flauwste benul had. Eerst de drukke Chinese Kamp, de enige wijk van Batavia waar ook 's avonds altijd wat te doen was, dan aan je rechterhand de eerste grote Indische huizen in hun prachtige palmentuinen, aan de overkant van het water de inlandse kampongs, in het water de scènes waarnaar generaties Hollandse baren hun ogen uitkeken: badende inlanders, vrouwen aan de was, kinderen aan het zwemmen, midden in de stad! Aan het eind van Molenvliet lagen het Hotel de Provence van Chaulan en het Marine Hotel en vlakbij een van de centra van het Europese uitgaansleven, de sociëteit De Harmonie – het eerste openbare gebouw dat Daendels met afbraakstenen van Oud-Batavia had laten neerzetten om de stadsbewoners de verhuizing aantrekkelijker te maken.

Het tweede was zijn eigen paleis, dat wel. Het zou als een indrukwekkend geheel van met elkaar verbonden, witgepleisterde gebouwen de hoogheid van de Hoge Regering moeten symboliseren. Zelf had Daendels het niet kunnen afmaken, sinds een jaar of tien stond het er toch, niet als zetel van de gouverneur-generaal (die had naast De Harmonie een tamelijk bescheiden huis in Batavia maar resideerde gewoonlijk in het veel grotere paleis van Buitenzorg) maar als centraal regeringskantoor. Het was groter en indrukwekkender dan enig gebouw dat Eduard uit Amsterdam kende, het Paleis op de Dam niet uitgezonderd. En wat voor hem het belangrijkste was: het

bevatte haast alle overheidsdiensten, ook de Algemene Rekenkamer waar hij een maand na zijn aankomst werk vond.

De Rekenkamer was een van de zelfstandige diensten van het Indische bestuur, belast met het toezicht op de overheidsuitgaven. De eigenlijke kamer bestond uit een president, J. P. C. Ruloffs, vier leden en de secretaris C. G. Coorengel. Op het bureau werkten vijfentwintig kommiezen en een aantal klerken. Engel Douwes Dekker had een jaar tevoren, op zijn eerste reis naar Indië, goed gezien dat er op zulke kantoren in Batavia meer kansen lagen voor jongelieden met een zekere schoolopleiding en een zekere 'handelservaring', dan in Amsterdam. Het Indische bestuur verkeerde door de invoering van het Cultuurstelsel in een periode van expansie. Economisch begon dit systeem van verplichte verbouw van produkten voor de Europese markt onder toezicht van het bestuur, vruchten af te werpen. Voor de controle was een groot aantal ambtenaren nodig. In de eerste zuinige decennia na de restauratie van het Nederlands gezag in de kolonie – er moest toch al geld bij en in 1825 brak, o ramp, ook nog de Java-oorlog uit die vijf jaar achtereen grote militaire bijdragen uit Nederland vergde – had de centrale overheid in Batavia niet meer dan 440 ambtenaren in dienst gehad, allen natuurlijk Europeanen. De kern van het apparaat werd gevormd door het directoraat-generaal Financiën en Domeinen, belast met 'het algemeen bestuur der domeinen, goederen, gelden, inkomende en uitgaande regten van Nederlandsch-Indië'. Dit directoraat telde in 1825 nog maar 236 ambtenaren. Van hen waren 55 'opzieners' op de verplichte leveranties van bepaalde produkten door de bevolking die – bij voorbeeld in de Preangerregentschappen rond Bandoeng – van oudsher bestonden.[57]

Toen gouverneur-generaal Johannes van den Bosch in 1830 het Cultuurstelsel invoerde, dat veel grotere produktie bracht maar ook veel meer toezicht eiste, namen die aantallen toe. In tien jaar steeg het totaal aantal ambtenaren tot 494, van wie 414 op Domeinen en Financiën en 108 opzieners, die nu controleurs waren gaan heten. Nog weer vijf jaar later waren er 622 ambtenaren; 489 op Financiën en Domeinen en van hen 201 controleurs.

Het waren niet zulke geringe aantallen als men ze vergeleek met die in Nederland. Het ministerie van Nationale Nijverheid en Koloniën in Den Haag was in 1825 slechts *tien* ambtenaren rijk, aangevoerd door één referendaris. In 1835 werkten er op het nu afgesplitste departement van Koloniën nog maar negen ambtenaren, vijf jaar later waren het er twintig, altijd onge-

rekend de klerken en schrijvers. Er waren toen in Nederland slechts acht departementen van algemeen bestuur, gemiddeld niet groter dan Koloniën. Het Indische centrale apparaat was dus groter dan het Nederlandse.

De Algemene Rekenkamer in Batavia was niet meegegroeid met de 40% stijging van het totaal (het aantal controleurs was intussen zelfs verviervoudigd!) en in die hele expansietijd gebleven op zijn organieke sterkte van 31 man. Nu er voor jongere en oudere ambtenaren echter zoveel kansen elders in het Indische bestuursapparaat lagen, ontstond flinke concurrentie tussen de diverse regeringsbureaus en had ook de Rekenkamer moeite zijn toegestane sterkte te bereiken. In 1839 waren er op het bureau diverse vacatures die jaren open bleven. Daarom werd ook niet al te nauw gekeken of de sollicitant wel beschikte over het sinds 1825 vereiste ambtenarendiploma voor de Indische dienst, het zogenoemde Radikaal. Het had drie klassen, waarvan de eerste slechts werd toegekend aan afgestudeerde juristen en de derde alleen tot de lagere rangen toegang gaf. Eduard werd op 14 februari voorlopig als volontair op de Rekenkamer aangesteld. Voldeed hij, dan zou hij kunnen verwachten te zijner tijd ook zonder examens wel bij Koninklijk Besluit het Radikaal tweede klas te kunnen verwerven.

Een baan had hij snel en lang in een hotel hoefde hij ook niet te wonen. Zijn chef, de secretaris Coorengel, een beminnelijk mens met wie hij al dadelijk goed kon opschieten, verleende hem onderdak, wat gezien de omvang van de Indische huizen in de buurt van het Koningsplein (de meeste hadden aparte logeerpaviljoens) niet moeilijk hoefde te zijn. Toch gaf het aan hoe de sfeer op de Rekenkamer was. Ook met president Ruloffs had Eduard goed contact. Na een paar weken al werd zijn volontairschap omgezet in een benoeming tot klerk. Tegen tachtig gulden in de maand (waar zijn vader in het begin nog eens evenveel op toelegde), in april verhoogd tot 125 gulden Niet vreemd aan deze snelle promoties, die in februari 1840 bekroond werden door zijn benoeming tot tweede kommies op een traktement van 220 gulden in de maand, was de vrees dat deze veelbelovende jongeman van negentien jaar door een andere dienst zou worden weggekocht.

In een eerste tussentijds rapport aan de Algemene Secretarie van 10 april 1839 werd over hem gezegd dat Dekker 'ofschoon nog jong van jaren en nog korten tijd van dienst, alleszins blijken geeft welke van hem doen verwachten dat hij tot een bekwaam ambtenaar zal kunnen worden opgeleid, daar hij in het bezit van gezonde geestvermogens, het voordeel heeft van een

zeer bekwaam onderwijs te hebben genoten; zijnde hij door ons wederhouden om tot andere Departementen overtegaan, welke hem daartoe met zeer voordeelige propositien hebben aangezocht.' En bij de voordracht aan de Algemene Secretarie (het bureau van de gouverneur-generaal) om hem tot tweede kommies te bevorderen, liet de Rekenkamer op 31 januari 1840 weten dat Dekker zich 'door bijzondere vlijt en werkzaamheid heeft onderscheiden, niet alleen, maar ook de onbetwistbaarste bewijzen van vlugheid, doorzigt en kunde, in al hetgeen hem wordt opgedragen, heeft aan den dag gelegd.'

Was dat de jongen die in 1838 mislukt was als jongste bediende op een morsig handelskantoortje in Amsterdam en die in 1835 van de Blinkert en het gymnasium was getuimeld? Hoe anders zag het leven er nu uit! Zijn traktement van 220 gulden was lang niet slecht maar voor een boedjang, een levenslustige vrijgezel, die geen baar meer was maar een getapte figuur op kantoor en sociëteit, véél te weinig. Dat mocht de pret niet drukken. Geld lenen was gemakkelijk genoeg voor een ambtenaar met zulke mooie vooruitzichten. Het leek wel of Eduard alle somberheid in Amsterdam had achtergelaten. Op je negentiende jaar in Batavia de hele wereld voor je te hebben en mét je te hebben. 't Waren vrolijke dagen.[58]

Met zijn vrienden, mede-kommiezen en klerken als Henk Hoogeveen wiens vader vice-president van het Hooggerechtshof was, Julius Mispelblom Beijer en A.P. Godon organiseerde hij dolle avonden. Eerst met een paar rijtuigjes naar Glodok in de Benedenstad, zoals oud-Batavia genoemd werd, om 'bij de Chinees' bami en kroepoek oedang te eten en rijnwijn te drinken. Dan ergens het feest voortzetten. In juni of juli 1840 (hij herinnerde zich later alleen dat het kort na de dood van gouverneur-generaal De Eerens was en die overleed op 30 mei; hij werd op het kleine kerkhofje in 's Lands Plantentuin te Buitenzorg begraven) ging het bij zo'n gelegenheid helemaal wild toe. Op de terugweg van Glodok naar Goenoeng Sahari, de oude weg langs de Tjiliwoeng waar ze een huis hadden gehuurd, kregen ze ruzie over de melodie van een krontjongliedje. Er was ook iets met de njais, de Javaanse huishoudsters waar alle boedjangs mee samenleefden en waar heel wat ruzies om draaiden.[59] Kort en goed, de koetsier werd van de bok gezet en de brooddronken jongelui zouden zelf wel eens mennen. Een ogenblik later lag het hele gezelschap op – en gelukkig niet *in* – Molenvliet.

Het was vlak bij het exercitieveld aan de Prinsenlaan van de Bataviase

Schutterij. Hoewel er sinds 1830 een geregeld Nederlandsch-Indisch leger bestond (voordien was het Indische leger nog een afdeling van het Nederlandse geweest), moest de schutterij bij de rudimentaire staat van de politie een aanvullende veiligheidstaak vervullen. Alle jongemannen behoorden verplicht tot die schutterij. Dekker en zijn vrienden namen het allemaal niet zo serieus. De dag voor het Goenoeng Sahari-feest had hij moeilijkheden met de schutterijcommandant gekregen, nog wel een van de leden van de Rekenkamer, Lutjens, omdat hij als korporaal de manschappen in de steek had gelaten om even een verfrissende dronk te halen. Wegens 'verregaande exentriciteit' was hij staandevoets gedegradeerd tot gewoon soldaat. Hem een zorg. Hij was er eerder trots op.

Een andere keer had hij zijn medeschutters een rondje willen aanbieden en dat was óók al misgelopen. Hij en Godon waren op verzoek van Dekker financieel gaan samendoen[60], omdat Godon beter met geld kon omgaan dan hijzelf. Bij het exercitieveld had Dekker geroepen: 'Hallo, jongens een rondje.' Maar Godon trok hem aan zijn mouw en fluisterde: 'Dat gaat niet Dekker; dat kan er niet af.'

'Ach wat,' had Dekker korzelig geantwoord, 'als dat er niet eens af kan, dan moeten we maar weer boedelscheiding houden.'

Door zulke kleinigheden als geldgebrek liet Dekker zich niet weerhouden. Daarin was hij de enige niet in Batavia. Het leven was er duur, vooral voor wie uit standsoverwegingen min of meer 'Europees' moest leven. Dat was dan wel beperkt tot officiële gelegenheden, want in huiselijke kring leefde men geheel op zijn Indisch, de mannen gekleed in batik jasjes en slaapbroek, de vrouwen in sarong en kabaja. Minder dan een tiende deel van wat ter onderscheid van Javanen en andere Inlanders, Chinezen en Arabieren 'Europeanen' werd genoemd, was in Nederland, althans buiten Indië geboren.[61] De Europese samenleving was door en door 'Indisch' in gewoonten, uiterlijk en taal, maar presenteerde zich naar buiten heel anders. Men stak elkaar de ogen uit met Franse conserven en champagne. Levensmiddelen en dranken, meubels en kleren moesten worden geïmporteerd. Bedienden waren weliswaar goedkoop maar door de grote stoeten die men erop na hield kon dat met inbegrip van vrouwen, kinderen en andere aanhang die mede op het 'erf' van de werkgever woonden, toch nog aardig oplopen. In zulke huishoudingen heersten patriarchale toestanden, tot of misschien juist in de hoogste kringen. Daarvoor hoefde je nog niet eens te gast te zijn

bij de grote Indische heren op de 'particuliere landen' in het gebied rond Buitenzorg, enorme rijst- en koffieplantages met hele dorpen erop waar nog feodale verhoudingen bestonden. Ook de grote stadshuizen waar de hoge ambtenaren woonden, zelfs bij leden van de Raad van Indië, het hoogste adviesorgaan van de gouverneur-generaal, kon het voor Hollandse begrippen vreemd toegaan.

Van de vier leden van de Raad van Indië die in dit jaar 1840 aanwezig waren, mr P. Merkus, C. S. W. graaf van Hogendorp, J. van Schoor en J. du Puy, was alleen Merkus een man van formaat. Van Hogendorp zat zo diep in de schulden dat hij maar geen afscheid van zijn functie kon nemen en met hand en tand vasthield aan een tijdelijke waarneming van het gouverneur-generaalschap na de dood van De Eerens. Van Schoor was alleen benoemd omdat hij met een dochter van minister Van den Bosch was getrouwd; hij zag er niet tegenop bij zijn schoonvader De Eerens zwart te maken.[62] Du Puy tenslotte woonde samen met een getrouwde vrouw, terwijl zijn eigen vrouw ook nog in Batavia woonde. Fortuin maken was ook zijn grootste zorg.

In de kleine Europese gemeenschap van minder dan tienduizend burgers en nog eens half zoveel militairen (betrouwbare cijfers werden niet voor 1848 opgemaakt) waren dit veelbesproken zaken. Aan concubinaten was men gewend. Dat alle vrijgezellen en heel wat getrouwde mannen njais hadden en zich er even gemakkelijk van ontdeden als nieuwen aanschaften, werd geaccepteerd, mits het niet al te openlijk gebeurde. Maar wat Du Puy deed was iets anders. Aan roddelmateriaal was nooit gebrek. Dekkers eigen hoogste chef bij de Rekenkamer, Ruloffs, die tot nog hogere functies geroepen zou worden, werd in een vertrouwelijk verslag aan een latere gouverneur-generaal beschreven als iemand 'van zeer slecht zedelijk gedrag'. Hij had openlijk een Javaanse njai in huis genomen en toen zijn vrouw naar Nederland was gevlucht, ging hij samenwonen met een jong meisje 'dat hij en passant op reis ongelukkig had gemaakt.'[63]

Deze Indische samenleving werd geheel beheerst door het ambtenarendom. 'Particulieren' waren er haast niet. Slechts één op de zes mannen werkte niet als burger of militair voor het gouvernement: een paar handelaren, meest nog vreemdelingen (Britten), een paar advocaten. En een paar particulieren die contracten met het gouvernement hadden gesloten voor de verbouw en levering van suiker, tabak of thee (koffie werd door de bevolking zelf verbouwd) tegen vastgestelde prijzen. Het gouvernement was behulp-

zaam bij het uitzoeken en huren van grond en het werven van plantagearbeiders. Wie een suikercontract wist te verwerven kon erop rekenen binnen weinig jaren schatrijk te zijn en zich in Nederland als 'suikerlord' te kunnen vestigen. Met zekere beperkingen had de gouverneur-generaal het recht deze contracten ondershands uit te geven. Er was daarbij al geknoei genoeg, maar toen onder de regering van koning Willem II het ministerie van Koloniën in Den Haag zich ermee ging bemoeien was het hek helemaal van de dam.

In dit jaar 1840, Dekkers tweede in Indië, kreeg een gepensioneerde kolonel van de Indische administratie dank zij de tussenkomst van de koning, 'om zijn vrouw en zeven kinderen een minder zorgvolle toekomst te kunnen verschaffen', zo'n voordelig suikercontract, plus een renteloos voorschot van een kwart miljoen gulden om een suikerfabriek te kunnen bouwen. Allerlei gegadigden in Indië werden gepasseerd. Nog veel suspecter was de rol van jonkheer Van Andringa de Kempenaer, de beruchte chanteur van koning Willem II met 'geheimen' uit diens verleden. Van Andringa kreeg eveneens op Haagse voorspraak een aandeel in een lucratief suikercontract. Zulke figuren hadden blijkbaar ook invloed op de opvolger van Van den Bosch als minister van Koloniën, de vroegere gouverneur-generaal J.C.Baud. In 1840 nog steeds, had hij aan de oud-resident jonkheer O.C. Holmberg de Beckfelt (weer niet iemand van onbesproken gedrag) als 'beloning' voor zijn diensten aan het Cultuurstelsel een suikercontract toegezegd. Een paar jaar later was het onze Du Puy die zowaar kans zag de Raad van Indië voor een suikercontract in te wisselen.

Er waren onder de ongeveer zeventig suikerfabrieken uit deze tijd diverse grote bedrijven in de Oostjavaanse residenties Soerabaja, Pasoeroean en Besoeki die driehonderdduizend gulden schone winst per jaar maakten, te verdelen onder twee of drie eigenaren-contractanten. Ze hadden er meestal zelf geen cent in hoeven te steken omdat ze renteloze voorschotten van het gouvernement kregen, maar ze konden hun aandeel wel voor tonnen aan anderen overdoen. Van meer dan één gouverneur-generaal liep het praatje dat hij persoonlijk in suikerfabrieken geïnteresseerd was via neven, andere familieleden of vrienden, die hij aan contracten hielp. Van den Bosch zelf was ermee begonnen: twee van zijn zoons kregen, hoewel ze als controleur bij het bestuur werkten, aandeel in een suikercontract. Trouwens, Van den Bosch kocht voor zichzelf het enorme landgoed Pondok Gedeh met een op-

gezeten bevolking van twintigduizend zielen in achtentachtig dorpen boven Buitenzorg, waar hij buiten alle gouvernementsregelingen om (omdat het een 'particulier land' was) zijn suikerfabrieken kon opzetten.[64] Ook neven van gouverneur-generaal Baud en zijn latere opvolger Rochussen werden tot suikerlords verheven.

Niet bepaald een moreel hoogstaande samenleving al werd naar buiten toe heel wat fatsoen opgehouden en deftigheid betracht. In het jaar 1840 was de assistent-resident van Batavia die met de politiezaken was belast, in een grof schandaal betrokken. 'Hij had een meisje verkracht en nog wèl toen haar vader zijne bescherming als officier van Policie juist omtrent zulk eene zaak tegen een ander had ingeroepen.' Iedereen dacht dat hij ontslagen en crimineel vervolgd zou worden, maar de gouverneur-generaal liet het bij een overplaatsing.[65]

Dekker maakte er een schimpdicht op, 'Toen en thans' geheten, waarin per couplet de bestraffing van historische verkrachtingsdaden (door Tacitus, Homerus en de profeet Samuel beschreven) werd bezongen, gevolgd door het refrein: 'Zoo wreekte men in vroeger' tijd, De snood belaagde onnoozelheid.' Het vers werd door een klerk overgeschreven, en op de trappen van het paleis gedeponeerd, maar als Dekker al had gedacht dat hij er furore mee zou maken (ook als briljant kenner van Homerus en Tacitus) werd hij teleurgesteld. Hij hoorde er niets meer van. Als eigenzinnig, excentriek en verkwistend stond hij toch wel te boek. Het kwam hem niet te stade toen hij in Batavia 'gloeyend verliefd' raakte op de dochter van een tabaksplanter uit Djatirongo in de buurt van Rembang[66], Caroline Versteegh.

2. EEN DUBBELZINNIG SYSTEEM

Na de dood van gouverneur-generaal De Eerens op 30 mei 1840 was mr J. Merkus, lid van de Raad van Indië, zijn meest voor de hand liggende opvolger. Niemand betwijfelde zijn geschiktheid uit bestuurlijk oogpunt, ook minister Baud niet. Waaraan Baud wel twijfelde, dat was zijn bereidheid voldoende hard op te treden bij de handhaving van het Cultuurstelsel.

Toen Van den Bosch tien jaar eerder met bijzondere volmachten van de koning in de koloniale wereld was komen binnenstuiven, was hij op groot

verzet gestuit. Merkus was zijn felste tegenstander. Sinds het herstel van het Nederlandse gezag in 1815 was er onder de commissaris-generaal Elout en de gouverneurs-generaal Van der Capelle en Du Bus de Ghisignies constant geaarzeld welk koloniaal systeem er nu eigenlijk ingevoerd moest worden. Dat Nederland koloniën had om eraan te verdienen stond natuurlijk voor iedereen vast, maar hoe en door wie – dat was de vraag die bijna de hele negentiende eeuw door aan de orde bleef. De mannen van vóór 1830 waren het er, bij alle aarzeling, over eens geweest dat het 'stelsel' waarover heel wat plannen waren ingediend, in elk geval een sterke liberale inslag moest hebben.

Economisch wilde dit zeggen dat na het monopolie van de Verenigde Oost-Indische Compagnie nu ruimte moest worden geschapen voor de vrije Europese ondernemer. De oprichting van de Nederlandsche Handel-Maatschappij in 1824, die het monopolie kreeg voor de handel in koloniale waren, was echter een duidelijke aanwijzing dat koning Willem I niets voor zulke liberale idees voelde. De staat moest het in de Franse tijd lamgelegde bedrijfsleven, handel en scheepvaart stimuleren, nu, dan moest de staat zelf ook als (mede-)ondernemer kunnen optreden. Het kostte Johannes van den Bosch, die naar het scheen de verliespost West-Indië in een winstgevende kolonie had omgezet (later bleek dit tegen te vallen), weinig moeite de koning te winnen voor een lucratief plan voor Oost-Indië. De staat zou miljoenen kunnen verdienen aan een stelsel van gedwongen cultures waarbij het gouvernement zelf als een soort plantagebedrijf zou gaan dienen. De Inlanders hoefden slechts een gering deel van hun werkkracht en tijd aan de verbouw van produkten voor de Europese markt te besteden en zouden zelfs nog een plantloon uitbetaald krijgen.

Dat dit een terugkeer betekende naar het verguisde dwangsysteem van de VOC, hield Van den Bosch tegen. Het was waar dat er, net als vroeger, verplichte arbeid van de Javaan zou zijn, maar er zou plantloon en grondhuur worden betaald en de arbeid zou in mindering worden gebracht van andere verplichtingen en van de belasting, de landrente, die betaald moest worden.

Van den Bosch was een hypocriet die zijn leven lang volhield dat hij het beste met de Inlander voorhad. Zijn medewerker en opvolger, Jean Chrétien Baud, was een cynicus die vrijmoedig toegaf dat Nederland de grote profiteur was van dit systeem, dat de Inlander te weinig plantloon kreeg en

werd uitgebuit door zijn eigen hoofden, maar hoe had men het anders willen doen? 'De Javaansche bevolking weet zeer wel, dat *wij* daar eigenlijk niet behooren,' vertelde hij aan de liberale politicus Duymaer van Twist, toen deze tot gouverneur-generaal benoemd zou worden. De hoofden kon men met diverse middelen te vriend houden, 'maar onmogelijk kan men datzelfde doen ten opzigte van de millioenen menschen, waaruit de geheele bevolking bestaat'.[67]

Hier kwam Baud in conflict met een andere hoofdstroom van moderne ideeën, die gedeeltelijk samenliep met het liberalisme maar deels ook dwars ertegenin: de belangstelling en waardering voor, of zelfs idealisering van de Inlander als mens. Rousseau was de eerste geweest. Zijn 'ontdekking' van de goede, onbedorven natuurmens wiens leven aan dat van de Europeaan ten voorbeeld gesteld kon worden, had ook in Nederlands-Indië haar invloed niet gemist. Samengaan kon ze met liberaal-humanitaire opvattingen zoals die voor een verlicht mens als baron Van der Capellen golden, erfgenaam van patriotse Verlichtingsideeën uit de achttiende eeuw. (Zijn familie had een grote rol gespeeld in de patriotse beweging.) In strijd met de liberale opvattingen kwam ze als hoofdtrek van de Romantiek als het erom ging wat nu eigenlijk het zwaarst moest wegen: het 'recht' van de Europese ondernemers om in Nederlands-Indië ongehinderd door het gouvernement hun gang te gaan, of het 'recht' van de Inlander op bescherming door de overheid.

Dit conflict waarin het woord 'vrijheid' door elke partij naar welgevallen werd gebruikt, gaf het Nederlandse koloniale bewind zijn dubbelzinnige karakter. De bescherming van de Javaan tegen de uitbuiting door zijn eigen hoofden samen met Europese landhuurders in de Vorstenlanden van Midden-Java had Van der Capellen er bij voorbeeld toe gebracht bepaalde contracten te verbieden. De vrijheid van de landhuurders en de adel van Solo en Djokja, de laatste formeel onafhankelijke vorstendommen op het eiland Java, was erdoor beknot maar het welzijn van de gewone Javaan was ermee gediend. Wat was het belangrijkste? Onbeantwoorde vraag. Wat intussen wel vast stond was dat de beslissing van Van der Capellen tot grote ontevredenheid onder de Javaanse heren had geleid en beschouwd kon worden als een van de aanleidingen tot de Java-Oorlog. De cynicus Baud had gelijk: als Nederland met zijn beperkte middelen Indië niet wilde verliezen, moest het vooral de hoofden te vriend houden.

Daendels, de patriot, was begonnen met een geleidelijke terugdringing van de invloed van de Javaanse adel, Elout en Van der Capellen hadden het proces voortgezet. Het feodale systeem, dat misschien eerder 'patrimoniaal' mocht worden genoemd omdat de Javaanse hoofden hun bestuursgebied als een soort landgoed beschouwden waarop en waarvan zij leefden, wilden zij vervangen door een moderne ambtenarenstaat.[68]

Van der Capellen was een invloedrijk gouverneur-generaal geweest. Hij werd vooral gewaardeerd in de kleine geestelijke bovenlaag van de Indisch-Nederlandse wereld in Batavia, gevormd door leden van het Bataviaasch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen – dat voor hem en na hem een kwijnend bestaan leidde – en de Vrijmetselaarsloge 'De Ster in het Oosten'. Het ledental van die twee organisaties was trouwens grotendeels gelijk. Een proclamatie die Van der Capellen tijdens een rondreis door de Molukken in 1824 tot de bevolking had gericht en waarin herstel van grieven was beloofd, werd nog lange tijd daarna beschouwd als een soort program van de verlichte beweging in Indië. De jonge ambtenaar Eduard Douwes Dekker, die de geldzucht en hypocrisie van de ambtelijke wereld vergeleek met de hooggestemde idealen van Van der Capellen, raakte bekoord door de woorden van die 'menschenvriend' en haalde ze later wel eens aan. Ze waren afgedrukt in de *Bataviasche Courant* van 1824. 'Gij zijt arm, terwijl de voorzienigheid de rijkste voortbrengselen aan uw grond geschonken heeft; gij zijt afhankelijk van andere volkeren, terwijl gij de vruchten van uw eigen vlijt en nijverheid niet hebt leren kennen; gij slijt uw dagen in onrust, omdat gij de weldaden van rust, recht en rechtvaardigheid niet kent' et cetera. (De Molukken hadden net een grote opstand achter de rug, gericht tegen de gevreesde terugkeer van het Nederlands gezag.)[69]

Op de lange duur gezien was misschien het belangrijkste effect van de hervormingen waarmee Van den Bosch in 1830 naar Java was gekomen, dat de positie der hoofden er juist door versterkt werd. Een ontwikkeling naar een meer open samenleving werd erdoor afgeremd of zelfs geheel tegengehouden. Het besef dat men de hoofden nodig had om de bevolking te kunnen overheersen, zoals het door Baud nog openhartig genoeg was gesteld, werd geleidelijk geïdealiseerd tot de overtuiging dat het, in de woorden van Snouck Hurgronje een halve eeuw later, voor de Javanen een 'genade' was door eigen hoofden bestuurd te worden. De bestudering en handhaving van eigen Javaanse gebruiken, rechten en eigendomsverhoudingen, de 'adat',

kwam net als de waardering voor de Javaanse kunst en cultuur geheel in het teken van handhaving der bestaande verhoudingen te staan.

De positie van de hoofden werd in het Cultuurstelsel opzettelijk versterkt omdat er zonder hun medewerking geen kans zou zijn de bevolking ertoe te krijgen het geëiste vijfde deel van hun grond te beplanten met produkten voor de Europese markt en daaraan, tegen een zeker plantloon, een vijfde deel van hun werktijd, namelijk 66 dagen per jaar, te besteden. Laat staan dat de Javaanse dessabewoners tot de diepe ingreep in hun bestaan gedwongen zouden kunnen worden als ze, wat in de praktijk het geval was, het *beste* deel van hun grond moesten afstaan, *meer* dan een vijfde deel van hun werktijd moesten geven, een plantloon ontvingen dat in geen verhouding stond tot de prijs die de voortgebrachte koffie, suiker, indigo, tabak en thee op de Europese markt opbracht en bovendien nog, in strijd met alle toezeggingen, de oude belastingen en herendiensten moesten blijven opbrengen.

Om de medewerking van de Javaanse hoofden te verwerven werd hun een aandeel in de opbrengst van de produkten toegekend, de Cultuurprocenten, zoals vanouds in de Preanger het geval was geweest, waar een systeem van gedwongen koffieleveranties nog uit de Compagniestijd gehandhaafd was. De regenten daar kregen, als hoogste Inlandse bestuursambtenaren onder de Nederlandse residenten (er waren twaalf residenties op Java en ongeveer negentig regentschappen), met zijn vijven gemiddeld jaarlijks 90.000 gulden te verteren. Dat was driemaal zoveel als hun gewone traktement van 500 gulden per maand. Van den Bosch breidde het systeem uit tot alle residenties. De drie regenten van de rijkste suikerresidentie, Pasoeroean in Oost-Java, kregen samen zelfs 38.000 per jaar. Daartegenover stonden heel wat lagere Cultuurprocenten van de arme residenties, zoals Bantam in West-Java en Rembang in Oost-Java, waar de vader van Caroline Versteegh tabaksplanter was. Daar kregen de regenten elk maar zeshonderd of achthonderd gulden per jaar.[70]

Verhoging van hun inkomsten was niet het enige middel om de regenten en hun ondergeschikte districtsbestuurders, wedana's of demangs, aan het Nederlandse bestuur te binden. Van den Bosch schreef ook voor dat de regenten bij voorkeur door hun zoons of andere verwanten opgevolgd moesten worden, waardoor het ambt haast erfelijk werd. De regenten waren meestal afkomstig uit de hofadel van de vroegere sultanaten, voor zover ze (zoals in

Cheribon of Bantam) al niet zelf tot het oude sultansgeslacht behoorden. Door de hernieuwde nadruk op de erfelijkheid van de macht werd wat onder Daendels aan het begin van de eeuw in de richting van een modern inheems bestuursapparaat was gestuwd, onder en na Van den Bosch weer een feodale bureaucratie. De regenten behielden als feodale heren naast de gereglementeerde herendiensten voor openbare werken, zoals wegenaanleg, ook de beschikking over ongeregelde persoonlijke diensten en leveranties van de bevolking, pantjendiensten en poendoetans. Tussen die twee soorten van dienstbetoon was de grens moeilijk te trekken. In de verhouding tussen resident en regent werd niet de nadruk gelegd op de hiërarchie maar op de noodzaak van goede sfeer en harmonie in broederlijke samenwerking. De resident en zijn vertegenwoordiger in de onderafdelingen, de assistent-resident, waren in die hooggestemde opvatting dan de oudere broeder tegenover de jongere.

Tegen de plannen van Van den Bosch waren de humanitaire koloniaal-liberalen te hoop gelopen. Eerst had minister Elout zich bij de koning verzet, maar hij had al het veld moeten ruimen voordat Van den Bosch naar Indië vertrok. Daar was het in de Raad van Indië vooral Merkus geweest die zich openlijk tegen Van den Bosch had gekeerd. Er was in Nederland zelfs een half-anonieme brochureoorlog gevoerd, waaraan Merkus geducht had deelgenomen. Na een paar jaar in de politieke woestijn te hebben verkeerd, was hij toch weer hersteld als Raad van Indië. Nu hij na de dood van De Eerens op de nominatie stond gouverneur-generaal te worden, aarzelde minister Baud met de benoeming. Was Merkus er wel van overtuigd dat Java de kurk was waarop Nederland dreef – zoals hij het met zijn bekende openhartigheid uitdrukte? Ja. Merkus verzekerde hem 'dat de geldmiddelen van Indië in het belang van het dierbaar Vaderland met de naauwstgezetste zuinigheid worden beheerd'. Voor alle zekerheid liet Baud ook nog eens in een nieuwe ambtsinstructie vastleggen dat de gouverneur-generaal zou moeten meewerken 'tot gestadige vermeerdering van het beschikbaar voordeelig slot, ten behoeve van het Moederland'.

Merkus was, net als de meeste andere Indische ambtenaren, hoog of laag, bekeerd door de overdonderende opbrengsten van het Cultuurstelsel. Sinds 1838 werd jaarlijks soms vijfentwintig miljoen naar Nederland overgemaakt en dat op een Nederlandse rijksbegroting die in totaal niet meer dan zestig miljoen gulden beliep. Tussen 1831 en 1850 bedroeg het Batig

Slot uit Indië 19 pct van de Nederlandse begroting en tussen 1831 en 1877 beliep het totaal – voor zover het ooit te becijferen was, want er waren talrijke onduidelijke inkomsten – 823 miljoen.

En voor zover Merkus en de zijnen niet door het systeem zelf overdonderd waren, dan werden ze het wel door de inkomsten die er voor hen persoonlijk aan vast zaten. Cultuurprocenten werden er niet alleen aan de Javaanse regenten gegeven. Ze waren ook bestemd voor de Nederlandse bestuursambtenaren die zich hierbij verdienstelijk maakten. Weer zorgde de suikerresidentie Pasoeroean voor de grootste opbrengst: 25.000 gulden voor de resident. En Bantam voor de minste: een schamele dertienhonderd gulden. De onbillijkheid zat hem niet alleen in de enorme verschillen van residentie tot residentie. Er was ook onbillijkheid in de bepaling dat voor een assistent-resident en een controleur een maximum gold, ongeveer evenveel als hun maandsalaris, terwijl de resident, die met zijn 15.000 gulden toch al meer verdiende dan een minister in Nederland, geen grens naar boven kende.[71]

In de meeste residenties van Java groeide tijdens het Cultuurstelsel een dubbele belangengemeenschap tussen de Europese en de Inlandse bestuursambtenaren. Het 'staatkundig beginsel' was dat er met de hoofden moest worden samengewerkt in een bestuurspiramide van de gouverneur-generaal aan de top tot de assistent-wedana aan de basis. Het platte eigenbelang was dat er alleen met medewerking van de regenten, patihs (hun plaatsvervangers), wedana's en demangs voldoende koffie en suikerriet werd geplant om voor behoorlijke Cultuurprocenten te kunnen zorgen. Niet alleen dat hierdoor de plechtige, in opeenvolgende Regeringsreglementen voor Nederlands-Indië vastgelegde 'bescherming der Inlandsche bevolking tegen willekeur van wien ook' in de knel moest komen. De belangengemeenschap tussen Europese bestuurders en Javaanse hoofden was er ook de oorzaak van dat het Europese bestuur van de 'gewone' Javaan werd afgeschermd. De meeste Europese bestuursambtenaren lieten zich deze afscherming trouwens met graagte welgevallen. Ze gedroegen zich alsof ze zelf feodale hoofden in plaats van bestuursambtenaren waren, lieten zich op Javaanse wijze 'hormat' (eerbied) bewijzen, gouden pajongs boven het hoofd houden en volgen door een speciale bediende met een brandende lont voor het geval de toean zijn sigaar wilde aansteken.[72]

In een stad als Batavia was het voor een jonge Nederlander al heel moei-

lijk, zelfs al zou hij gewild hebben, met andere Javanen dan zijn njai, zijn bedienden en kantooroppasser in aanraking te komen. Je kon lange ritten door de stad maken zonder te merken waar die honderdduizenden Inlanders nu eigenlijk woonden. Hun kampongs waren verscholen achter de groene hagen langs de hoofdwegen. Achter de Europese huizen van Noordwijk en de Postweg, achter Tanah Abang en Goenoeng Sahari lagen uitgebreide kampongcomplexen, een hele Javaanse stad verspreid en verborgen achter de Europese.

Door die afstand tussen Europees bestuurder en Javaans bestuurde was het onmogelijk te weten te komen wat er in de Javaanse miljoenenmassa nu eigenlijk omging.

3. CAROLINE VERSTEEGH

Caroline Joanna Versteegh ging op een 'jongedameskostschool' in Weltevreden, waar alle Europese jongemannen alle Europese jongedames kenden. Ze konden elkaar ontmoeten op de officiersbals in de militaire sociëteit Concordia naast het Paleis van Daendels aan het Waterlooplein. Of ze konden elkaar bekijken tijdens de namiddagconcerten in de muziektent voor Concordia, de jongedames gezeten in rijtuigen, natuurlijk duchtig gechaperonneerd door vaders of ooms, de jongemannen te paard of te voet. Alles op een afstand, want hoeveel njais zowel de jongemannen als de ooms en vaders er thuis ook op na mochten houden, als het om huwbare dochters ging konden de burgerlijkste zeden van een Hollands provinciestadje niet strenger zijn dan die te Batavia.

'Mijnheer,' schreef Caroline op 20 januari 1841 aan Eduard. 'Ik meende dat mijn laatste briefje voldoende was, waarin ik u te kennen gaf dat het antwoord van Papa zoodanig is dat ik mij niet met de zaak kan en durf inlaten voor aleer Z.E. zelfs hierkomt; hetgeen hoop ik binnen eenige weken zal gebeuren. Nadere kennisgave kan ik thans niet geven.

Wat het schrijven aan Papa betreft dat ligt aan uw eigen verkiezing, ik kan u daar niets over zeggen. UE. Dw. Dien. C.V....'

Een kostschoolmeisje met een strenge Papa, die op een tabaksland in de rimboe van Djatirongo zat en zijn dochter niet zonder resultaat te Batavia liet dresseren. Zij en Eduard hadden elkaar leren kennen bij de familie

Schuijlenburgh van wie zij een nichtje was. In de loop van 1840 was Eduard, die nogal eens verhuisde, daar komen wonen.

Het was voor hem niet zo maar een verliefdheid zoals hij al zo vaak had gehad. (Hij bewaarde vele jaren brieven van een Amsterdams vriendinnetje dat Louise heette – misschien een zuster van Bram van der Hoeven.)[73] 'Ik beminde Caroline Versteegh onuitsprekelijk,' schreef hij later. 'Ik dweepte met haar, zij was mij een heilige. De minste fout, die ik in haar zoude opgemerkt hebben, ware mij een grief geworden, eene teleurstelling der meening dat mijne Caroline eene Engel was. Die vooronderstelling was dwaas van mij, in een meisje van mijne jaren, met driften, hartstogten, zwakheden en fouten, eene Engel te zoeken, – ik was twintig jaren!'[74]

En nog eens: 'Het is waar dat ik haar gloeijend lief had, er zijn geene woorden voor om het uit te drukken. Ik moet mij er eigenlijk over schamen, want het was geene liefde meer, maar door overdrijving zotternij geworden.'

Hij schreef gedichten voor haar toen zij, met haar broertje Willem met wie Eduard het niet zo goed kon vinden, in juni 1841 naar Djatirongo zou terugkeren. 'Vergeet mij niet als ge op 't heden neerziet als stipje in 't maatloos ruim van 't onbegrensd verleden', wat dus wilde zeggen: héél veel later:

> Als dan uw oog welligt op deze bladen staart
> En gij aan vroeger tijd met weemoed zult gedenken,
> Wijd dan een oogenblik aan hem wien ge alles waart,
> En wil zijn naam een deel van uw herinn'ring schenken!
>
> God geve dat daartoe dit schrift onnoodig zij!
> Uw naam staat in mijn hart met hechter schrift geschreven.
> Uw beeld blijft, ga dan ook de droom der jeugd voorbij
> In mijn herinnering, zoolang ik adem, leven!

Na de dolle jaren waarin hij de vernederingen van Amsterdam moest kwijtraken, was hij door zijn liefde voor Caroline in een wijsgeriger stemming gekomen, waarin hij veel schreef. Zichzelf hield hij voor:

> Wat zoekt ge, liefde en min...? Mistrouw haar zoet genot:
> Geen liefde is als van God, bestendig, rein, verheven,
> Het stoflijke is te zeer met ons bestaan doorweven,
> Gij vindt beneden niet, wat slechts bestaat bij God.

In dezelfde stemming begon hij aan een groot prozastuk, dat compositorisch ingewikkeld in elkaar zou zitten. Een oude man zou terugblikken op zijn jeugd aan de hand van zijn dagboek, iemand anders zou nog weer later de 'losse bladen uit het dagboek van een oud man' (zo moest het geheel gaan heten) uitgeven en van zijn kanttekeningen voorzien. Zo zou het verhaal zich als het ware op drie niveaus tegelijk afspelen: jeugd en ouderdom van de schrijver en de beoordeling door een buitenstaander. Ingewikkeld als het was, was het toch niet ingewikkelder dan menig 'manuscript gevonden in een fles', of ander verhaal-in-een-verhaal dat onder zijn literaire voorbeelden uit de Romantiek te vinden was.

Misschien was het opmerkelijker dat hij in zijn verhaal het romantisch doodsverlangen, sinds Goethe's Werther een afgesleten thema, wist te verbinden met een achttiende-eeuws deugdverhaal. Het geheel was dan nog voorzien van een Perzische toets (een 'Peri' komt voor de hemelpoort en wordt pas toegelaten als hij het schoonste op aarde bij zich heeft: de laatste zucht van een berouwvolle zondaar) en bekroond door een goddelijke bestiering. Alle moderne en ouderwetse modes en geestesstromingen van zijn dagen waren er broederlijk in verenigd. Zijn prozastijl was intussen, net als zijn poëzie, traditioneel en stijf, met vele 'dezelves' in het taalgebruik en plechtstatigheid in de zinsbouw.

Het verhaal was de geschiedenis van een veertienjarige jongeman die zich nu eens niet beperkte tot het opvissen van weggewaaide petjes uit de Hoogesluis, maar zijn arm brak toen hij een geroofd vogelnestje in een boom terugzette en die, toen de onderwijzer hem vroeg wat hij als het hoogste geluk beschouwde, wist te antwoorden: te sterven voor iets wat ik lief had. En ja, een jaar later verdronk hij bij een poging zijn broertje uit het ijs te redden.

'Hij stierf op zijnen vijftienden geboortedag. Zes hoogstens acht jaren lang, zoude die *Goddelijke kracht om iets schoons te wenschen* hem nog bijgebleven zijn, om daarop allengs zich te verliezen in den maalstroom van wereldsche belangen, in den modderpoel van lagere genietingen.' De verteller van dit verhaal over een schoolkameraad, was intussen achtenveertig jaar ouder geworden en had zijn vriend menigmaal benijd dat diens wens te sterven voor iets wat hij lief had, door God was verhoord.

Nu, Eduard was in 1841 geen achtenveertig jaar ouder dan de edelmoedige jongeman die hij beschreef, maar wel toevallig precies in de periode van

'zes hoogstens acht jaren lang' na zijn vijftiende, na de mooie tijd van gymnasium en Bloemendaalse duinwandelingen en dus nog net vóór de modderpoel van lagere genietingen hem geheel zou hebben opgeslokt. Dat de geest gewillig was maar het vlees vooral in Indië zwak, wist niemand beter dan hijzelf. Als hij toegaf aan zijn schrijflust vloeiden de regels hem nog even gemakkelijk uit de pen als in Amsterdam. Niet dat de sfeer in Batavia ook maar in de verte zo bevorderlijk was voor het dichtgenie als de kring van vrienden, Nut en doopsgezindheid in Amsterdam. Er was om te beginnen geen publikatiegelegenheid. Er verscheen één dagblad, de officiële *Javasche Courant*, waarin wel eens een stukje mengelwerk werd opgenomen, een Nieuwjaarsgedicht of een vers ter verwelkoming van een gouverneur-generaal of prins uit Nederland. Sinds 1838 was er zowaar een tijdschrift, het *Tijdschrift voor Neêrland's Indië*, waarin veel wetenswaardigs te vinden was.

Een van de oprichters, de radicale dominee Wolter Robert baron van Hoëvell, publiceerde er onder de schuilnaam Jeronimus schetsen uit het Indische leven. Het blad was een succes. Dekker zelf was een ijverig lezer en bewonderaar van Jeronimus' filosofisch gestemde verhaaltjes over de vooruitgang op Java die soms achteruitgang was (namelijk als het 'stoomrijtuig' straks 'ook de eenvoudige harten der goede Javanen tot machinerien zou maken') of over zekere steenhouwer die volgens een Japans sprookje achtereenvolgens zijn wens vervuld kreeg om keizer, zon, wolk, rots en toch maar weer gewoon steenhouwer te worden – twee schetsen in de jaargang 1842.[75]

Het was trouwens onmiskenbaar dat Jeronimus een heel wat levendiger en moderner proza schreef dan Eduard zelf in zijn eersteling 'Losse bladen uit het dagboek van een oud man' had gedaan. In zijn beste ogenblikken was Van Hoëvell zeker niet de mindere van de jonge generatie schrijvers in de Nederlandse studentenalmanakken, die nu tot *De Gids* begon door te dringen, zoals Nicolaas Beets en Kneppelhout. Van Hoëvell publiceerde zelf ook in *De Gids*. In zijn verontwaardiging over de Indische misstanden op zedelijk en politiek gebied (maar dat was voor hem hetzelfde) was hij heel wat scherper dan de vrijblijvendheid van Beets en de andere oud-studenten met wie Van Hoëvell in 1830 de Belgen mores had willen leren.

Toch was het *Tijdschrift voor Neêrland's Indië* vooral voor nuttige en informatieve artikelen bedoeld. Voor de schone kunsten was juist in 1840 naar Nederlands model een muzenalmanak opgezet. Het jaarboekje kreeg de naam van de Hindoese godin der bevalligheid en vruchtbaarheid: Laksch-

mi. Eens per jaar en dan nog maar drie keer, want toen was het voorlopig weer voorbij met de dichtkunst in Neêrlands-Indië. De geringe publikatiekansen waren natuurlijk een gevolg van geringe belangstelling, vooral voor poëzie. Van Hoëvell noemde het geestelijk klimaat in Indië 'dor' en had zich, zolang hij in Indië was, te beklagen over de tegenwerking van het gouvernement, dat volledige censuur uitoefende op alle uitingen van de drukpers. Maar bovendien: in Amsterdam was het nogal aardig geweest voor een jongeman om zich 'dichter' te noemen, in Indië moesten de hardwerkende mannen meestal niet veel van die onzin hebben.

Caroline vond het vast wel interessant dat Eduard verzen op haar schreef en zo briljant over alles en nog wat kon converseren. Haar vader lette bij Douwes Dekker op heel andere dingen. Niet in de eerste plaats op wat in Holland de doorslag zou geven: stand. In de Indische samenleving waren de standsverschillen minder belangrijk dan kleurverschillen. Binnen de Indische groep bestonden allerlei subtiele gradaties van blank tot bruin die gevolgen hadden in het sociale verkeer. Wie, zoals Dekker, in Holland was geboren, had een flinke streep vóór. Maar op 'stand' werd niet zo gekeken. Mensen van heel eenvoudige komaf konden het tot Raad van Indië brengen, soldaten tot generaal en scheepsofficieren, in trek als opzichters en administrateurs van contractplantages en suikerfabrieken, tot miljonair. Dit was nu juist een van die kwaliteiten die het Indische leven voor een jongeman uit het Hollandse milieu met zijn geringe sociale stijgingskansen zo 'vrij' maakten. Als gouvernementsambtenaar was Dekker trouwens in beginsel niet de mindere van een tabakscontractant uit Midden-Java, hoeveel geld die man misschien in gunstige jaren ook verdiende. (Er waren trouwens in de tabak niet zoveel gunstige jaren, wel veel misoogsten en bladziekten; de tabakscontracten waren voor het gouvernement tussen 1840 en 1850 per saldo verliesgevend.)[76]

Er was een ánder Hollands vooroordeel naar Indië geëxporteerd: dat van het onoverbrugbare geloofsverschil. De Versteeghs waren katholiek; Eduard, als hij al een bepaalde geloofsrichting aanhing, was protestant en doopsgezind. Hij was echter nog niet gedoopt en bij zijn oecumenische opvattingen nog voor alles beschikbaar. Caroline, die brave dochter van Papa, had er al meteen over gesproken. Op 29 april schreef Papa Versteegh hem uit Djatirongo in ondubbelzinnige bewoordingen: 'Het grootste bewijs dat u zult kunnen geven, dat gij werkelijk den C. godsdienst zijt toegedaan, en

dat gij die niet aanneemt om bijkomende omstandigheden, maar alleen uit overtuiging, bestaat daarin dat gij dien godsdienst omhelst voor en aleer er verdere démarches om mijne dochters hand plaats hebben.'

Geen onderhandelingen: als gij dit doet beloof ik u dat. Nee, volledige capitulatie werd geëist. En verkregen, want Eduard, de loszinnige en onwillige was zo 'gloeijend' verliefd dat hij er alles voor over had. Het leek hem trouwens heel mooi hetzelfde geloof als zijn geliefde aan te hangen. Een priester die hij in Batavia kende, pastoor J. H. Scholten, en die al eens als verbindingsman tussen hem en haar was opgetreden, zou hem nu voor de katholieke doop en belijdenis klaarmaken. Een half jaartje zou daar natuurlijk wel mee heen gaan.

Voor alle zekerheid riep Versteegh zijn dochter (en zijn zoon Willem die ook in Batavia schoolging) in juni naar Djatirongo terug. In afwachting van Eduards bekering mochten ze wel schriftelijke verkering hebben, maar met mate. Eduard bewaarde al die briefjes en kattebelletjes, bloemen, een haarlok, een haarspeld en alles wat hij maar van Caroline te pakken kon krijgen. Hoe zij nu eigenlijk tegenover Eduard stond was uit die koele briefjes moeilijk op te maken. Zelf twijfelde Eduard ook wel eens. Achteraf geloofde hij nauwelijks dat zij ooit echt van hem gehouden had. 'Wel dat zij mij boven eenige anderen voortrok, maar hare liefde was niet in overeenstemming met de mijne. Zij kwam mij altijd koel voor. Naderhand heeft haar broeder mij verzekerd dat zij dit niet was, maar als hij gelijk had waarom dan haar hart altijd zoo gesloten gehouden?'

Haar briefjes aan haar 'Waarde vriend' vielen in elk geval meer op door gevit dan door warmte – om van liefde te zwijgen. Hij moest vooral zijn schutterij-exercities niet verzuimen, hij moest niet zo laat naar bed gaan (toen had hij nota bene juist gewaakt bij pastoor Scholten die ziek was), hij moest niet altijd zo 'raar' doen tegen Willem, hij moest niet vergeten op haar hondje te passen. Hij moest dit, hij moest dat. Misschien was het bezorgdheid dat Eduard een ongunstige indruk op haar vader zou maken, die (door de Schuijlenburghs?) nauwkeurig op de hoogte werd gehouden van zijn hele en halve loszinnigheden. Het viel niet te ontkennen dat hij zich met zijn vrienden soms wat al te uitbundig kon amuseren, maar er waren ook buien van bezinning. Dan overheersten de diepzinnige gedachten die hij in de 'Losse bladen' had opgeschreven.

Na haar vertrek schreef hij een brief naar Caroline, waarin hij haar ver-

telde dat haar kleine nichtje en naamgenoot Caroline Schuijlenburgh was overleden. Helemaal in de Losse-bladensfeer overpeinsde hij: 'Toen ik zoo even bij het lijkje stond, en nadacht over leven en niet leven, over de toekomst, zie, toen wenschte ik ook zoo jong gestorven te zijn. Ik ben nu niet verzekerd dat er bij mijn sterfbed zulke tranen zullen vloeijen als er gewoonlijk om een onschuldig wichtje geweend worden, en God weet wat er volgen zal na den dood, wanneer zoo vele overtredingen als het leven van den mensch gewoonlijk oplevert, ons zullen aangerekend worden. Die arme kleine had nog geene verantwoording, tenminste ik geloof het zoo. Ik houd niet van de leer der erfzonde.' Enzovoorts. Als Caroline er niet van onder de indruk zou zijn, dan misschien haar papa wel. Die wachtte echter meer op harde bewijzen. Wat lette Eduard toch zijn bekeringsbelofte gestand te doen? Op 2 augustus schreef Caroline: 'Nu waarde vriend, denk er aan dat ik u niets antwoorden zal indien gij nu niet R. zijt geworden.'

Op 28 augustus kwam het er dan van. 's Morgens in alle vroegte deed hij in de kapel van het hospitaal heilige communie, en kreeg doopsel en vormsel door pastoor Cartenstat toegediend. Dekker was rooms-katholiek geworden. Maar hielp het hem bij Caroline? Nauwelijks. 'De voornaamste hinderpaal is thans uit de weg geruimd, het staat nu te beproeven of Gij mij wezenlijk lief hebt,' was haar koele antwoord op zijn verheugende mededeling. En toen hij informeerde waarom dat zo uitdrukkelijk moest worden gesteld: 'Gij wenscht te weten wat wij van u vernomen hebben: vooreerst schijnt gij uwe onverschilligheid omtrent geld al te zeer getoond te hebben, vooral met biljart spelen, uwe beurs schijnt zeer ruim om 's wekelijks f 100 te kunnen verspelen. Verder hebt gij klappen uitgedeeld: meer zal ik maar niet zeggen, daar gij wel begrijpt hoe Papa zich hierover ergert ... hoewel ik verzekerd ben dat alles overdreven en vergroot is grieft het mij verschrikkelijk zulke beschuldigingen tegen u te vernemen.'

Zelfs als zulke briefjes praktisch door haar vader gedicteerd waren, dan nog zou een meisje dat zijn vurige liefde ook maar enigszins beantwoordde toch wel middelen gevonden hebben hem eens iets anders te melden.

Maar Eduard schreef alles toe aan de praatjes over hem en het overdreven gehoor dat Versteegh eraan schonk. Tijdens een van diens bezoeken aan Batavia kwam het tot een uitbarsting. 'Ik was zeer driftig tegen hem, zoo dat ik zelfs zeide: Loop met je dochter naar de maan enz. – Toen ik wegreed barstte ik in tranen uit want ik gevoelde dat ik alles bedorven had, maar het was te laat.'

Ook weer achteraf gezien. In 1841, 1842 was het allemaal nog zo duidelijk niet, maar dat het van een opwindende liefde nu een tijd van hangen en wurgen werd was duidelijk genoeg. Zijn werk bij de Algemene Rekenkamer begon hem nu ook de keel uit te hangen. Heel Batavia hing hem de keel uit. Hij overwoog ontslag te nemen, alles beter dan dit, maar Caroline opgeven deed hij niet. Hij had nu een 'ongelukkige liefde', wat toch ook weer niet helemaal niets was voor een romantische geest. Als het waar was – zoals hij zelf later dacht – dat hij 'niet haar lief had, maar mijn liefde, mijn eerste liefde', dan was een eerste *ongelukkige* liefde ook iets bijzonders om te koesteren.

In maart 1842 las hij onder de 'arrivementen' in de *Bataviasche Courant* de naam van zijn vriend Piet Bleeker. Er volgde een stormachtige begroeting en het plan samen te gaan wonen in een officierswoning aan het Waterlooplein, waarop Piet recht had. Hij had in Nederland met financiële steun van zijn familie medicijnen gestudeerd en als officier van gezondheid voor Indië getekend. In Batavia werd hij meteen tot garnizoensgeneesheer aangesteld. Het huis dat erbij hoorde was meer dan ruim genoeg voor hemzelf en Eduard samen.[77] Bij Schuijlenburgh kon of wilde Eduard niet meer wonen sinds de moeilijkheden met de oude heer Versteegh. Pieter en Eduard zagen elkaar vrijwel dagelijks. 'Hij is nog de oude Eduard; hetzelfde vurige, wilde onbuigzame, onbedwingbare karakter. Maar een karakter niet geschikt voor Indië en nog minder voor de Europeanen in Indië,' schreef Bleeker aan hun wederzijdse vriend Arie Kruseman in Haarlem. 'Want men kent hier slechts oprégtheid bij naam en men weet hier dat er maatschappelijke deugden bestaan, zonder de praktijk er van te willen. Dat is iets wat ik reeds aan boord bijkans dagelijks hoorde en hier hoor ik juist hetzelfde. Ieder woord brengt de veêren van een verderfbrengend mechanismus in vibratie en wee dan dengeen die veel spreekt of zich slechts onvoorzigtig over den een of ander uitlaat.'

Dat Eduard een ongelukkige liefde koesterde had hij Bleeker meteen, onder belofte van geheimhouding, verteld: 'Er zijn gewigtige redenen die hem verhinderd hebben u, mij, ja zelfs zijne oude luî te schrijven. Die rede is zijn ongelukkige liefde en de opofferingen die hij zich voor de liefde heeft getroost.' 'Eduard is niet gelukkig!'

Een paar maanden later vroeg Dekker formeel overplaatsing van de Rekenkamer of ontslag. Er kwam echter een andere kans. Op Sumatra's west-

kust werden weer bestuursambtenaren geplaatst. Hij vroeg meteen plaatsing. Wat was zijn aanleiding voor dit avontuur, dit vertrek naar het roerige, gevaarlijke, nog nauwelijks geëxploreerde verre westen van Indië? Het besef dat het met Caroline toch wel niets meer zou worden? De kans te ontkomen aan zijn schulden, die hem in Batavia in die paar jaar tot over de oren waren gegroeid? Het avontuur zelf?

Het was in elk geval een wanhoopsdaad, die snel werd uitgevoerd. Hij solliciteerde op 23 juni, met de aantekening dat 'hij volgens het oordeel van anderen voor eenen meer levendigen en werkdadigen werkkring de vereischte geschiktheid wel bezitten zoude, terwijl hij reeds vroeger op de kennis der Maleische taal wat het lezen en schrijven aangaat, zich eenigzins heeft toegelegd'. Nog geen drie weken later, op 9 juli was hij al benoemd tot controleur tweede klas. Een aardige promotie ook nog, van tweede kommies naar controleur, met een traktementsverhoging van f 2640 tot f 3300 per jaar. Als gebruikelijk zou hij een voorschot van drie maanden salaris krijgen, na aankomst geleidelijk in te houden, maar hier was een kleine moeilijkheid. Hij zou in Batavia persoonlijke schulden tot een bedrag van ruim duizend gulden achterlaten en vroeg de gouverneur-generaal of dit bedrag met f 55 per maand van zijn traktement mocht worden ingehouden. Het mocht. Er waren trouwens weinig jonge ambtenaren die naar 'de Kust' gingen zónder schulden in Batavia achter te laten; een schuld van een half jaarsalaris was niet zo iets buitengewoons dat er lang over gepraat of geschreven hoefde te worden. Binnen veertien dagen was alles geregeld en de gouverneur van de Westkust, kolonel Michiels, op de hoogte gesteld.

Voor zijn vertrek nóg een wanhoopsdaad. Hij vroeg Caroline's vader schriftelijk de hand van zijn dochter. Op 24 augustus ontving hij het negatieve antwoord. 'Om verschil van karakter,' zoals het heette.

Iets anders kon Eduard haast niet verwacht hebben. Toch greep het hem sterk aan. Een afgewezen aanzoek was een *versmade* liefde, versmade liefde een vernedering. En wat dat betreft was Eduard 'net als zijn moeder'. Een weigering van aangeboden liefde was haast niet te dulden. Het was een claim die niet werd erkend, dus eigenlijk een dubbele vernedering na alles wat hij ervoor gedaan had: rooms geworden, ooms en tantes, broers en vaders verdragen, onderdanige brieven geschreven. Alles had hij haar willlen geven en niets had zij willen hebben.

En dan wist hij nog niet eens dat Caroline al meteen weer verkering had

met een negenendertigjarige infanteriekapitein, Nicolaas Guillaume. Hij was magazijnmeester bij de geniewerken in de vesting Willem I, een fort en een dorpje tussen Semarang en Magelang, dus voor haar – en voor Papa – heel wat dichter bij huis.

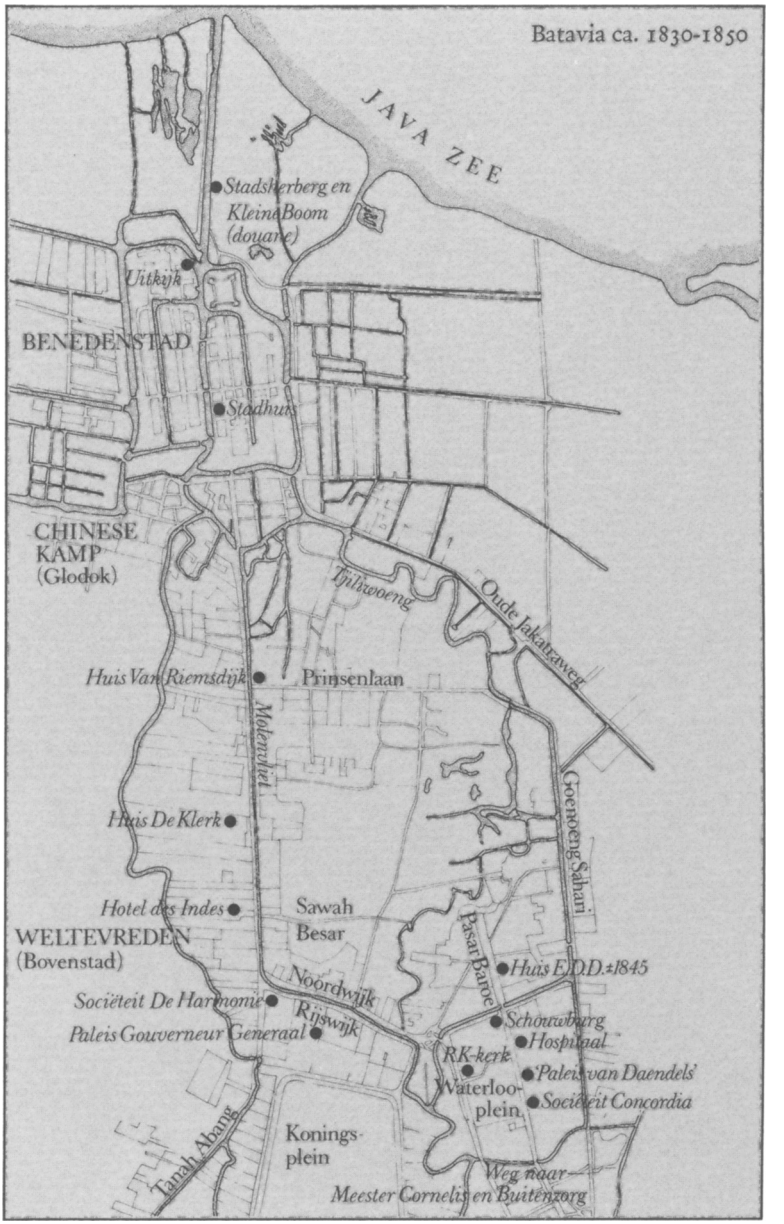
In september vertrok Eduard naar Padang om zich bij kolonel Michiels aan te melden. Hij was nu al bijna vier jaar in Indië, ruim 22 jaar oud, ambtelijk gesproken ging het hem voor de wind, maar zelf had hij het gevoel dat er weer iets belangrijks in zijn leven mislukt was.

4. ZOLANG IK LEEF ZAL NATAL IN MIJ LEVEN

Al die dorpen op de Kust ten noorden van Padang zagen er hetzelfde uit. Een brede, maar ondiepe rivier die zo snel mogelijk van de Boekit Barisan naar beneden kwam zetten, al gauw in de moerassige kustvlakte verdwaalde en aan de mond met zandbanken en rotsblokken gevuld was. Aan de ene kant de groene en schaduwrijke inheemse kampong met aparte weggetjes voor de huizen van de Batakkers, de Maleiers, de Minangkabauers, de Boeginezen, de Atjehers en wat er nog meer in meestal niet al te grote harmonie bijeenwoonde, elk met zijn eigen adathoofden. De plaatselijke radja of toeankoe had niet veel te vertellen. Hij erkende meestal het oppergezag van de machtigste sultan in de buurt of probeerde er een paar tegen elkaar uit te spelen. Aan de andere kant van de rivier de pasar met de Chinese wijk en de huizen van andere vreemdelingen.

Geïsoleerde dorpen allemaal, waar weinig of niets omging. Door de enorme branding van deze oceaankust was er heel wat stuurmansvaardigheid voor nodig om met een prauw of sloep van de rede veilig aan land te komen. Je mocht nog blij zijn als je er met een nat pak afkwam en niet alle barang verloren ging, zeker als van eind mei tot september de natte westmoesson op de kust stond. Alles was op Sumatra boven de evenaar anders dan op Java. Ook de moesson was 'verkeerd': de natte moesson stond er juist als op Java de droge heerste. De kentering van droog naar nat, als iedereen naar regen snakte en de humeurigheid op z'n hoogst was, viel in april en mei.

Overland waren de dorpen praktisch niet te bereiken. Van de hoogvlakten in de bergen, Angkola en Mandheling in de Batakse landen, liepen en-

Batavia ca. 1830-1850
JAVA ZEE
Stadsherberg en
Kleine Boom
(douane)
Uitkijk
BENEDENSTAD
Stadhuis
CHINESE
KAMP
(Glodok)
Tjilikwoeng
Oude Jakatrawerg
Huis Van Riemsdijk
Prinsenlaan
Molenvliet
Goenoeng Sahari
Huis De Klerk
Hotel des Indes
Sawah
Besar
WELTEVREDEN
(Bovenstad)
Pasar Baroe
Huis E.D.D. 1845
Noordwijk
Société De Harmonie
Rijswijk
Paleis Gouverneur Generaal
Schouwburg
Hospitaal
RK-kerk
Paleis van Daendels'
Waterloo-
plein
Société Concordia
Konings-
plein
Tanah Abang
Weg naar
Meester Cornelis en Buitenzorg

Multatuli's Amsterdam 1820-1860

Jodenhoek
Artis
Dam
Hotel Pays Bas
Doelen Hotel
Munt
Latijnse School
Hogesluis
AMSTEL
Leidseplein

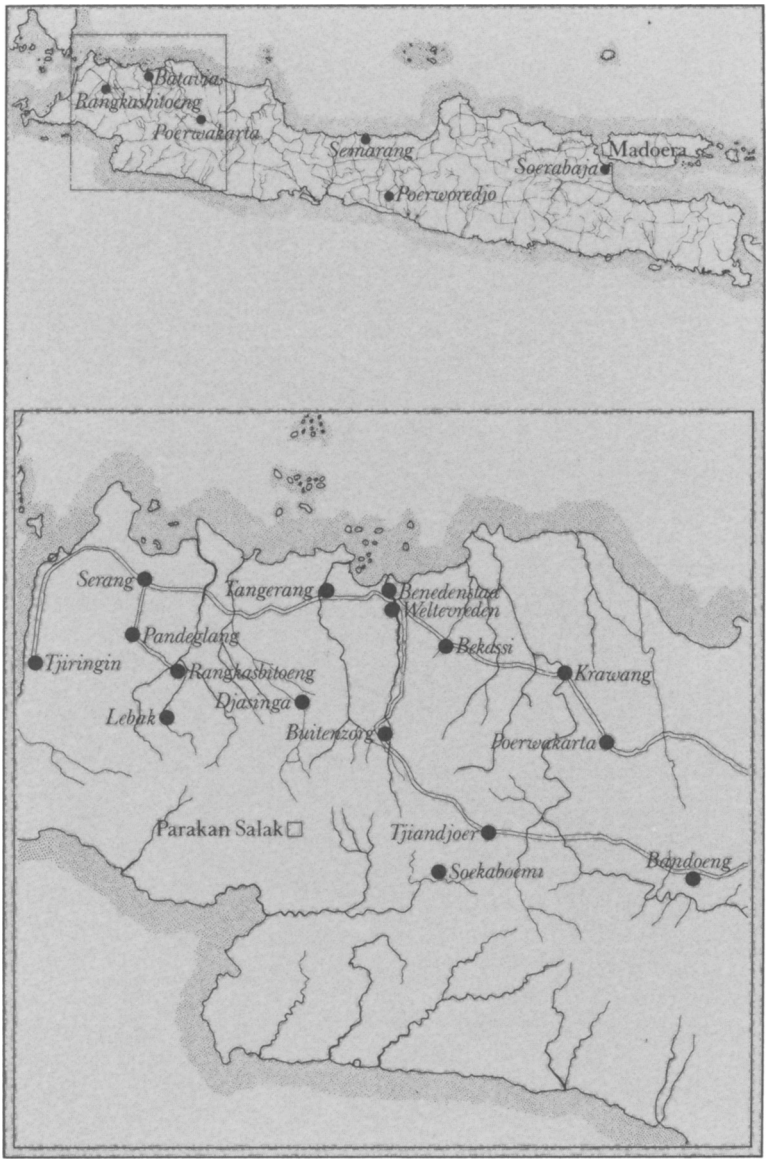

De Oost Indische Archipel als aangegeven in de *Atlas van de Nederlandsche bezittingen* van J. Pijnappel, Batavia 1857.

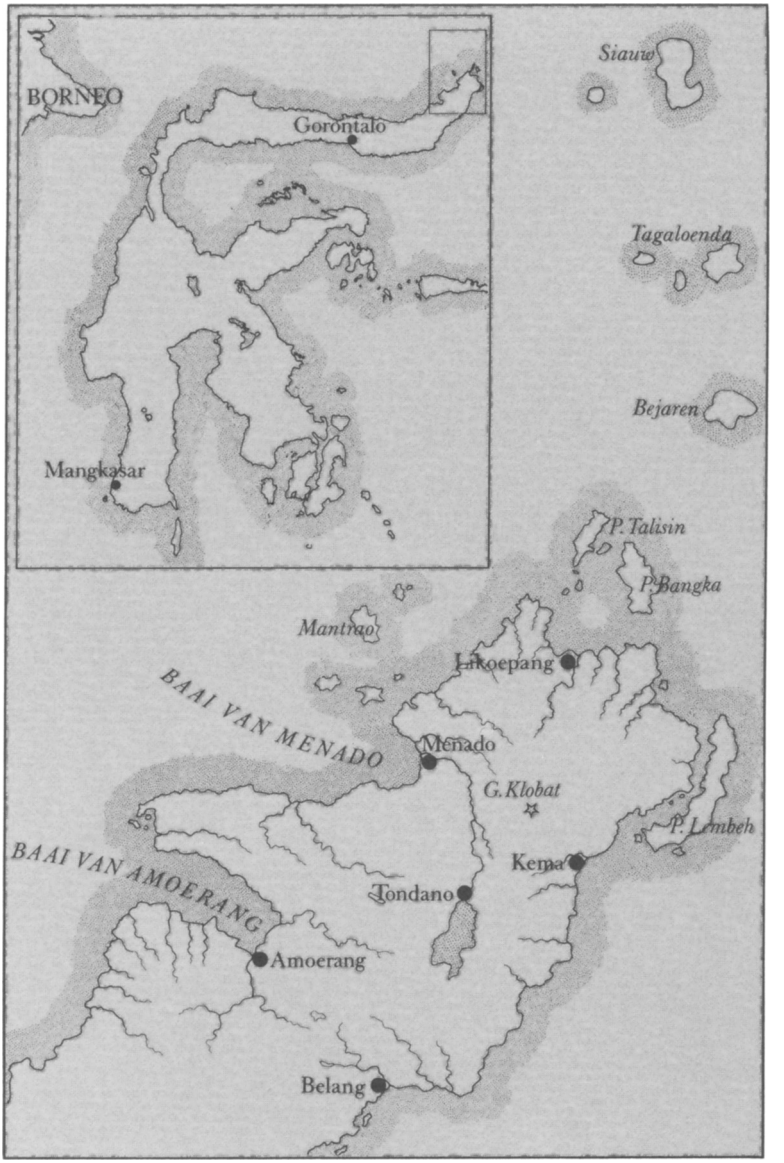

GROTE OCEAAN
Residentie Menado
Gouv. der Molukken
Residentie Ternate
CELEBES
Nieuw Guinea
Grote Oost
Residentie Amboina
Residentie Banda
Kleine Oost
Gouv. van Mangkasar
Residentie Timor
Timor
KLEINE SOENDA EIL.

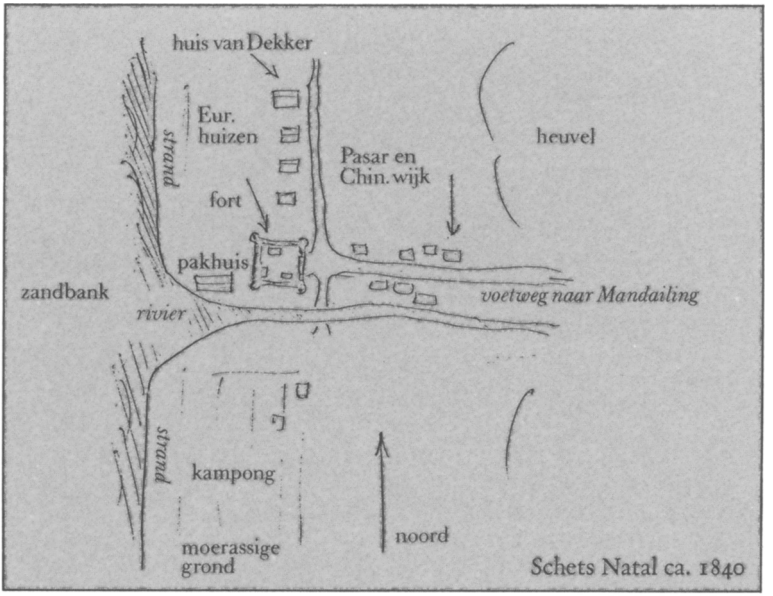
Deel van het Gouvernement Sumatras Westkust naar een kaart uit *Atlas van de Nederlandsche bezittingen* van J. Pijnappel, Batavia 1857.

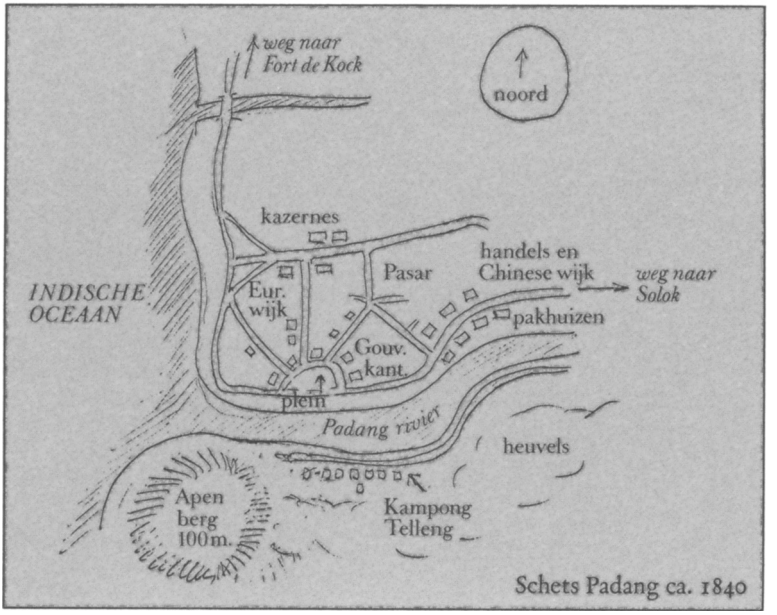
Java en een gedeelte van West-Java naar een kaart uit *Atlas van de Nederlandsche bezittingen* van Pijnappel, Batavia 1857.

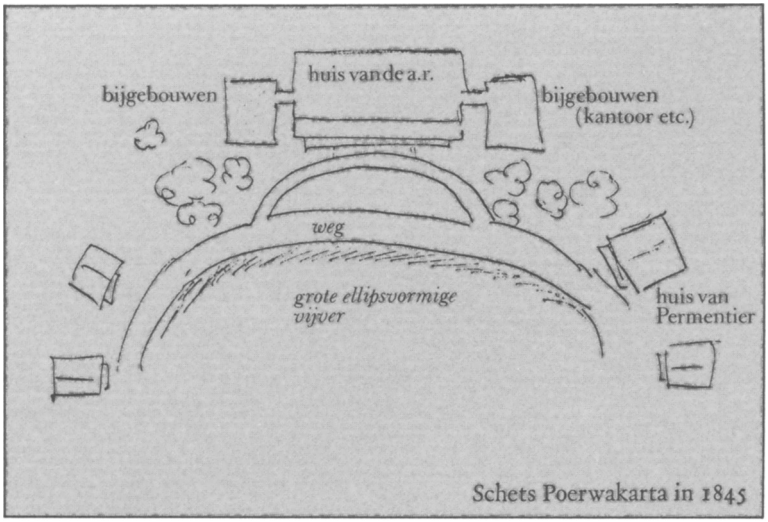
Celebes en gedeelte van de residentie Menado naar een kaart uit *Atlas van de Nederlandsche bezittingen* van Pijnappel, Batavia 1857.

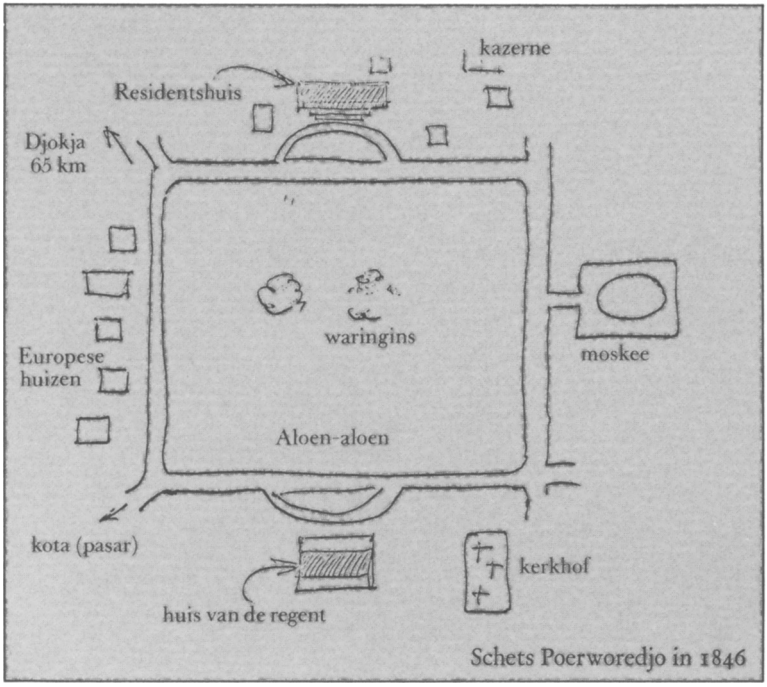
Schets Natal ca. 1840

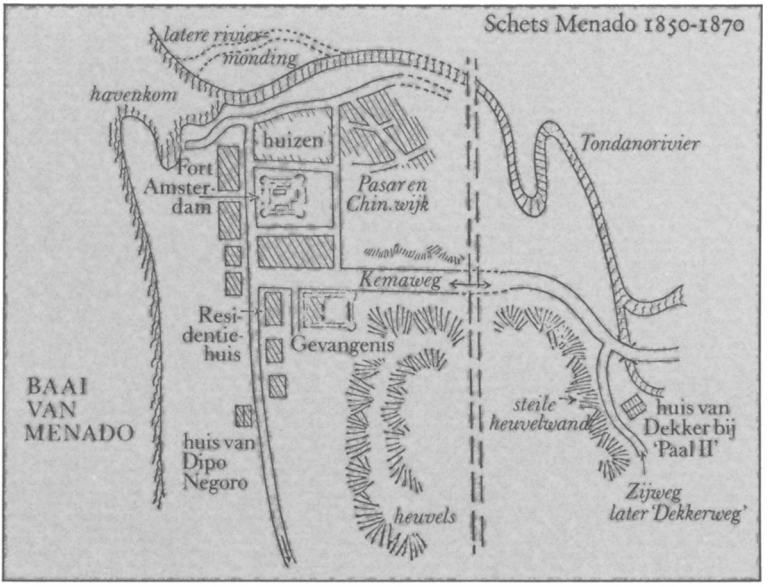
Schets Padang ca. 1840

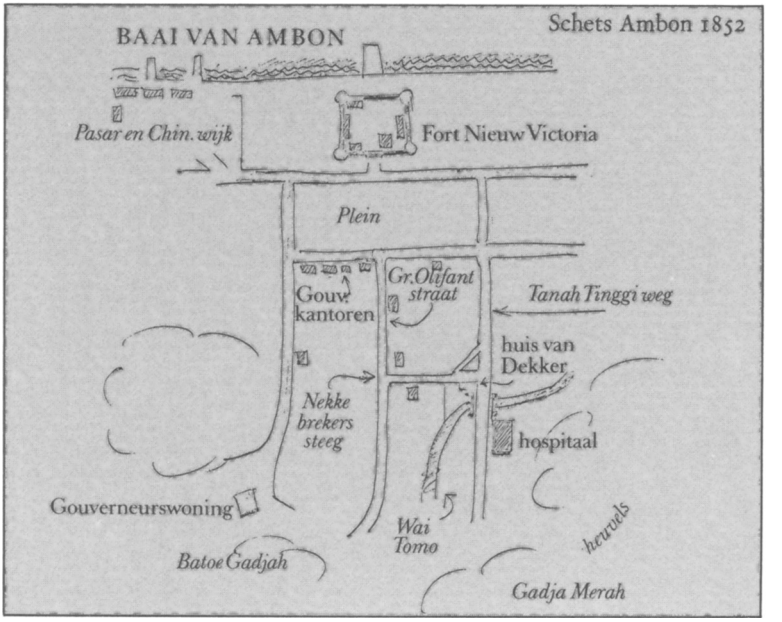

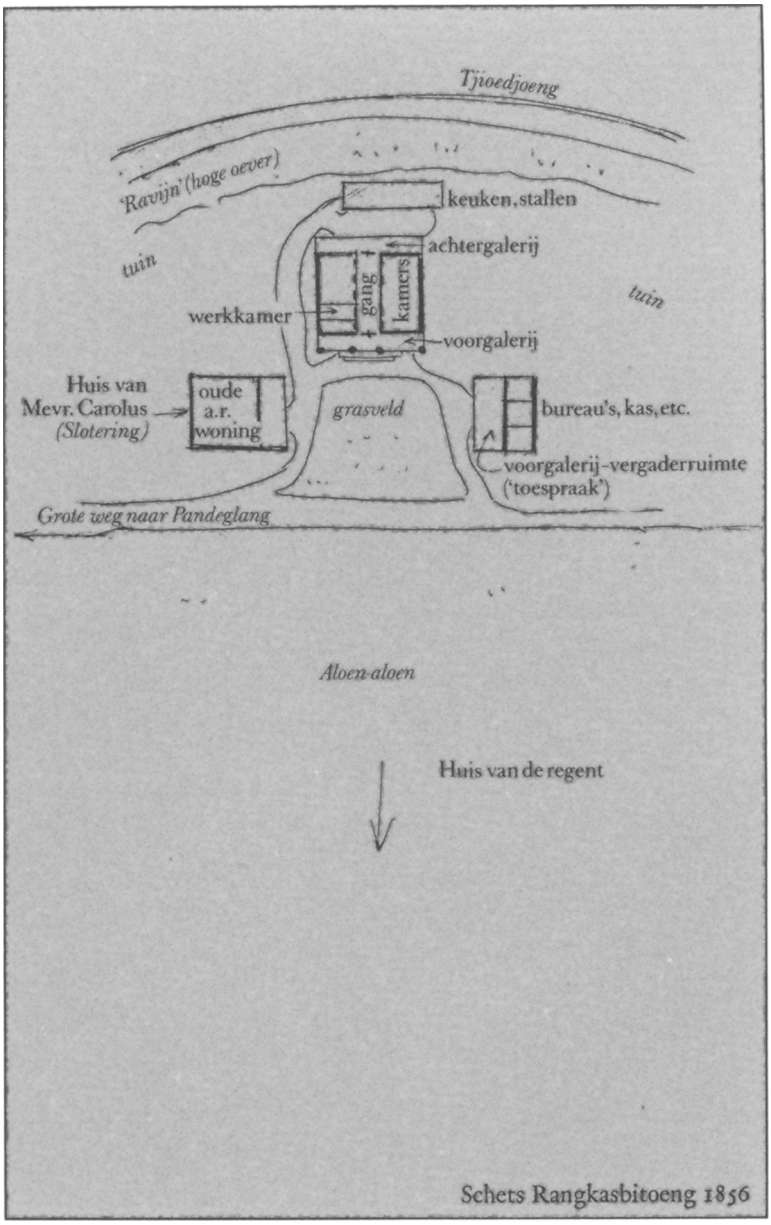
Schets Poerwakarta in 1845

Schets Poerworedjo in 1846

Schets Menado 1850-1870
latere rivier-
monding
havenkom
huizen
Fort
Amster-
dam
Pasar en
Chin. wijk
Tondanorivier
Kemaweg
Resi-
dentie-
huis
Gevangenis
BAAI
VAN
MENADO
steile
heuvelwand
huis van
Dekker bij
'Paal II'
huis van
Dipo
Negoro
heuvels
Zijweg
later 'Dekkerweg'

BAAI VAN AMBON
Schets Ambon 1852
Pasar en Chin. wijk
Fort Nieuw Victoria
Plein
Gouv.
kantoren
Gr. Olifant
straat
Tanah Tinggi weg
huis van
Dekker
Nekke
brekers
steeg
hospitaal
Gouverneurswoning
Wai
Tomo
heuvels
Batoe Gadjah
Gadja Merah

Schets Rangkasbitoeng 1856

kele voetpaden naar de kust. De dorpen die daar lagen waren door de enorme moerassen onderling meer effectief gescheiden dan door de zee of het gebergte.

Natal had dan tenminste nog een fort, of iets wat ervoor door moest gaan. In de Engelse tijd, die tot 1825 had geduurd (sinds het eind van de zeventiende eeuw hadden de Britten aan de westkust van Sumatra een aantal handelsposten bezeten die Nederland ten slotte min of meer tegen zijn aanspraken op Malakka en Singapore had ingeruild), was Natal hoofdplaats van de noordelijke residentie geweest. In het fort uit die tijd dat op de vier hoeken ronde bastions had en zo'n zeventig bij vijftig meter mat, was ook in de Nederlandse tijd een garnizoentje gelegerd. Een halve compagnie van het Nederlandsch-Indische leger onder kommando van tweede luitenant Carel van der Pool, een jolige kerel, en bestaande uit een stuk of tien Europese fuseliers en twee of drie maal zoveel Javanen en Ambonezen.

De nieuwbakken bestuurder Eduard Douwes Dekker, controleur tweede klas, die hier begin november met een omslaande prauw arriveerde om de zaak van zijn voorganger Jacob van Meerten over te nemen, stak zijn teleurstelling niet onder stoelen of banken. Het was een verwaarloosde troep. De gebouwen in het fort stonden op inzakken of waren al ingezakt. De vier Nederlanders in Natal – behalve hijzelf en Van der Pool, ook de agent van de Nederlandsche Handel-Maatschappij P.I.G.Sem, en de klerk op het controleurskantoor Krijgsman – woonden er dan ook niet, maar hadden hun huizen ten noorden van het fort langs het strand. Dat was minder heet en minder ongezond dan binnen de muren van het fort. Elk koeltje uit zee was welkom. Natal lag vlak boven de evenaar. Als Dekker later te paard naar de enige overland bereikbare plaats in de buurt ging, Aijer Bangies, waar zijn chef resident A.L.Weddik zetelde, passeerde hij de evenaar. Toch even een prikkelend gevoel, dat hem meer dan wat ook aan de enorme afstand tot Amsterdam herinnerde.

Vooral in de lome hitte van de middag als het leven in Natal urenlang tot complete stilstand kwam, was het klimaat er ondraaglijk. Soms leek het of je de derdedaagse koorts uit de moerassen in de buurt kon ruiken.

Wie zou zich in godsnaam in zo'n dorp laten opsluiten?

De landmeter F.C.Wilsen die praktisch tegelijk met Dekker aan de Kust arriveerde, had daar zo zijn eigen gedachten over. Trouwens überhaupt over het soort jongelieden dat zich tot het leven in Nederlands-Indië aange-

trokken voelde.[78] 'Er kwamen van tijd tot tijd neefjes, schoonbroertjes en goede bekenden van den eenen of anderen ambtenaar of daar [in Batavia] gevestigden handelaar uit, die op een der vele bureaux te *Batavia* geplaatst en voor de contrôle of eene andere betrekking opgeleid werden. Een ieder deed zijn best om niet naar de buitenbezittingen gezonden te worden, want Java was, even als nu, het neusje van den zalm. Vooral verzette men zich tegen eene plaatsing op de Westkust van Sumatra, in de wandeling de Kust genoemd, waar de kolonel Michiels, als gouverneur, den schepter zwaaide. Vrijwillig ging nooit iemand daarheen of het moest met eene zeer voordeelige bevordering kunnen geschieden. [...] Herhaalde klagten van den gouverneur Michiels vermurwden voor eenen enkelen keer het hart van het hoofdbestuur te *Batavia*, en dan kreeg hij een of twee klerkjes of komiesjes, van een van de bureaux, die men, om de eene of andere reden, gaarne wilde kwijt zijn, of die zoo in de beeren zaten, dat zij het als eene uitkomst beschouwden maar van Batavia te kunnen wegkomen. Veel goeds kreeg Michiels dus niet. Hij wist dit trouwens reeds uit ondervinding. Maar wat wilde hij in dit geval doen? Hij moest zich maar behelpen en zien wat van die heertjes te maken was. Met het oog hierop had hij een zeer praktisch stelsel van opvoeding ontworpen, dat hoofdzakelijk het opdoen van ondervinding beoogde. Kwam een nieuweling naar *Padang*, dan bekeek hij den man goed van alle zijden en zond hem, in de meeste gevallen, onmiddellijk ver naar de binnenlanden. [...] In een land, dat voor het grootste gedeelte nog woest lag en met oorspronkelijk woud bedekt was, waar alleen voetpaden door de moeijelijkste landstreken heen liepen, en het volk in vijandig tegenover elkander staande partijen verdeeld was, daar was, voor een ondernemend jong mensch, veel te doen. Afleiding had hij zoo weinig, dat hij al zijnen tijd, dag en nacht, aan den dienst van het land kon wijden.'

Het leek wel of Wilsen het over het jongmens Eduard Douwes Dekker had, zo goed klopte ook in diens geval zijn beschrijving van wat gouverneur Michiels met de baren aan de Kust placht te doen. Na zijn aankomst op 7 oktober in Padang (ook dáár was zijn prauw al op de rede omgeslagen en de vrouw van zijn djongos die hij natuurlijk uit Batavia had meegenomen, Sidin, had nog geroepen: 'Red eerst de toean, Sidin, en dan pas mij en de kinderen' – maar alles was goed afgelopen) had Dekker zich gepresenteerd bij de gevreesde militaire en civiele gouverneur. Michiels had hem niet eens zo goed van alle zijden hoeven te bekijken. Uit de brieven van de Algemene

Secretarie en de inspecteur van Financiën te Batavia over de inhouding op Dekkers traktement wegens de schulden die hij in Batavia achterliet, wist hij al, of meende hij te weten welk vlees hij weer eens in de kuip had. Toen hij Dekker na een paar dagen naar de resident van Aijer Bangies[79] stuurde, schreef hij Weddik te betwijfelen 'of hij wel een goed administrateur zal wezen'. Het zou misschien het beste zijn Dekker niet meteen een geheel zelfstandige post te geven maar hem bij voorbeeld in Angkola te plaatsen, waar nog een assistent-resident boven hem stond.

Maar Weddik besloot anders. Zo ver was Natal nu ook weer niet van Aijer Bangies verwijderd, dat hij zelf geen oogje in het zeil zou kunnen houden. Dit schreef hij aan Michiels, maar er kon iets anders achter gezeten hebben. Michiels had zelf de controleur van Natal, Van Meerten, nogal plotseling overgeplaatst, hem hing zelfs een schorsing boven het hoofd, en nu moest Michiels het dan ook maar zelf weten. Met al die schorsingen en andere ingrepen in Weddiks bestuursgebied kon je als resident de dienst gewoon niet meer aan de gang houden.

Over Michiels kreeg Dekker heel wat te horen van de man die hem per 1 december het bestuur moest overdragen, Van Meerten.[80] In Padang waren hem al heel wat anekdotes over de kolonel verteld, de meeste niet erg vleiend voor zijn privé-leven maar wel met een zeker ontzag voor zijn doortastendheid in bestuur en militaire zaken. Wat Van Meerten nu over hem te vertellen had, was nog een graadje erger. Niets begreep die man van wat er in de binnenlanden aan de gang was. In Padang had hij gemakkelijk praten en met een stoombootje en kruisprauwen langs de kust razen was ook zo moeilijk niet. Maar was er zelfs niet vlak bij Padang, in de Bovenlanden die na de lange Padri-oorlog met de Minangkabauers als 'volkomen veilig' golden, nog maar anderhalf jaar geleden in Batipo een bestuurspost met garnizoen onder de voet gelopen en uitgemoord?

Laat staan wat er hier in de noord kon gebeuren, waar Tapanoeli nog maar een jaar geleden was bezet, Singkel in 1840 en Baros in 1839. Michiels zelf had die kustdorpen vanuit zee aan de Atjehers ontwrongen. Erg veel gevochten was er daarbij niet en het was ook niet zo waarschijnlijk dat de Atjehers zo ver uit hun stamland zouden proberen terug te komen. Maar in de binnenlanden! Wat kon daar niet gebeuren. Met de Batakse hoofden op de hoogvlakte achter Natal, Angkola en Mandheling (of Mandailing) was al sinds 1832 contact. Toen waren met de Batakse hoofden de bekende con-

tracten gesloten waarbij zij de Nederlandse 'opperhoogheid' erkenden. Er was een assistent-resident geplaatst, Van Kervel, toevallig de schoonvader van Van Meerten maar daar ging het nu niet om; die assistent-resident moest het zien te klaren met de verraderlijke Batakse hoofden, geweldige intriganten, altijd klaar om, net als in Batipo, de Nederlanders te vermoorden. Wat wisten we trouwens van de Bataks? Pas 1840 en 1841 had een 'natuurkundige', Franz Junghuhn, in opdracht van gouverneur-generaal Merkus een onderzoek naar de Bataklanden ingesteld. Er zou daar zelfs een enorm meer liggen met een eiland, waar alle Bataks hun voorouders vandaan lieten komen. Maar voordat Junghuhn zijn rapport aan de gouverneur-generaal had uitgebracht, kon niemand het fijne weten van de staatkundige organisatie, de invloed van de hoofden, het geloof enzovoorts van de Batakkers.[81]

Met de Batakse verraderlijkheid had niet alleen schoonpapa Van Kervel, maar ook Van Meerten zelf kortgeleden persoonlijk te maken gehad. Het voornaamste hoofd van Mandheling, de Jang di Pertoean had op een geheime bijeenkomst gezworen alle christenhonden uit de streek te verdrijven. Gelukkig had Van Kervel het verraad tijdig ontdekt en de Jang di Pertoean, zijn broer en een aantal lagere hoofden gevankelijk naar Natal laten brengen. Van Meerten had hen in het fort opgesloten en per eerste scheepsgelegenheid naar Padang laten brengen.

Wie schetst de verbazing ja, verontwaardiging van alle Nederlandse bestuursambtenaren in de noordelijke residentie, want ook resident Weddik in Aijer Bangies was het met Van Kervel eens geweest, toen Michiels de Jang di Pertoean volledig eerherstel gaf en hem, ondanks de belastende verklaringen die Van Kervel had meegestuurd, met vele strijkages naar Mandheling terug liet gaan. Nu werd Van Kervel van beschuldiger zelf de beschuldigde en met allerlei smoesjes geschorst als assistent-resident!

Maar, zei Van Meerten tegen Dekker, 'wat ook de kolonel mag bewegen al de beschuldigingen tegen mijn schoonvader voetstoots aan te nemen, en de veel zwaardere grieven tegen Jang di Pertoean niet eens te willen onderzoeken, de zaak is niet uit. En als men te Padang, zoals ik gis, de afgelegde getuigenissen vernietigd heeft, dan heb ik hier iets anders dat niet vernietigd kan worden.'[82]

Van Meerten toonde hem een vonnis en proces-verbaal van de rapat, de districtsrechtbank van Natal, waarvan de controleur ambtshalve voorzitter

was, waarbij een zekere Si Pamaga tot geseling en twintig jaar dwangarbeid was veroordeeld wegens poging tot moord op de Toeankoe van Natal. En wie had deze man, volgens zijn bekentenis, aangezet om niet alleen de radja van Natal maar ook diens pleegvader en voogd Soetan Salim en zelfs de controleur te vermoorden? Juist – niemand minder dan de Jang di Pertoean van Mandheling. Beter bewijs van diens verraad was toch niet te vinden. Si Pamaga was na zijn veroordeling naar Padang opgestuurd om vandaar op Java als kettingganger dwangarbeid te gaan doen.

Zo zat Dekker een paar dagen na zijn aankomst in Natal al midden in de 'grote politiek' van Midden- en Noord-Sumatra. En dat terwijl hij nog ternauwernood op de hoogte was van wat er in Natal zelf eigenlijk omging. Alleen met Van der Pool en Sem had hij kennis gemaakt en met een paar van de hoofden, vooral met de eigenlijke inheemse machthebber, Soetan Salim. Salim was een waardevolle steun voor zo'n jonge controleur. Meer dan dat trouwens. Toen Van Meerten vlak voor zijn vertrek de gebruikelijke veiling van zijn inboedel hield (geen enkele ambtenaar nam bij al die verplaatsingen zijn huisraad mee), tekenden de Toeankoe, Soetan Salim en de andere hoofden voor fikse bedragen in op allerlei prullaria. Het was een gewoonte die trouwens ook elders in Nederlands-Indië in zwang was. Als ze tevreden waren over hun relaties met het aftredende bestuurshoofd, kochten de hoofden en rijke Chinezen voor grote bedragen op zijn veiling. Het was een duidelijke hint aan zijn opvolger. Dit altijd als een mooi blijk van sympathie bij 'de bevolking' beschreven gebruik was in de koloniale samenleving eerder een van de verborgen bronnen van corruptie. Van Meertens veiling bracht het kapitale bedrag van bijna zevenduizend gulden op. De Toeankoe en Soetan Salim hadden elk voor ongeveer duizend gulden aangekocht.

Zijn goede relatie met Salim – soetan was een lage adellijke titel uit een Maleis-Minangkabause sfeer – had Dekker 'geërfd' van Van Meerten, maar zelf kon hij het al dadelijk ook goed met hem vinden. Salim en de andere adathoofden met wie hij op goede voet raakte, waren de eerste Inlanders van betekenis met wie hij in nauwe aanraking kwam. Hij was wel al zo'n vier jaar in Indië, maar in Batavia was het in een kantoorbaan als hij had gehad praktisch onmogelijk zulke Inlanders te leren kennen. Ja, zijn bediende Sidin en diens vrouw en kinderen en een paar oppassers op kantoor, misschien een trouwe sado-koetsier, die waren hem bekend genoeg. Maar aanzienlijke Ja-

vanen zoals de regent van Batavia en diens medewerkers zag hij hoogstens van een afstand.

Hier, in de kleine samenleving van Natal waar hij, na een bliksemopleiding door de resident van Aijer Bangies en door Van Meerten, zelf 'hoofd van plaatselijk bestuur' was, lag dat allemaal heel anders. De gecompliceerde bevolkingssituatie noodzaakte hem zo snel mogelijk de diverse hoofden van de verschillende groepen te leren kennen, de 'datoes' van de 'soekoes' waarin Natal verdeeld was.

Soetan Salim was hem daarbij een vertrouwde gids. Hij was immers voogd en raadsman van het voornaamste hoofd van Natal, de Toeankoe. Volgens hun ambtsinstructie mochten de controleurs zich met de handel en wandel van de hoofden 'niet verder inlaten dan voorzoover zij geroepen zullen worden, om over klachten door dezelve ontstaan uitspraak te doen', hoewel zij ook een wakend oog moesten houden 'over den geest welke bij de bevolking en bij hun hoofden heerscht, ten einde daardoor alle ontwerpen tot opstand en wederspannigheid te verijdelen en de rust te bewaren'.

In de opdracht de teelt van 'voor de markt van Europa geschikte producten' te bevorderen, in het bijzonder van koffie en peper, klonk een echo van het Cultuurstelsel door. Het was op Sumatra niet officieel ingevoerd, maar de opeenvolgende gouverneurs-generaal zagen toch gaarne dat de geldverslindende Kust met zijn ambtenarenapparaat zelf eens iets zou verdienen. Vooral in de Padangse Bovenlanden, het eigenlijke thuisland van het Minangkabause volk dat ook in de meeste kustplaatsen van Midden-Sumatra invloedrijke posities innam, probeerde Michiels koffietuinen te laten aanleggen. Niet zonder succes, hoewel volgens sommige critici van de kolonel de zachte drang die daarbij tentoon was gespreid juist de oorzaak was geweest van de opstand in Batipo.

In de moerassige kuststreek van Natal was van koffie natuurlijk geen spoor te bekennen, maar even naar het noorden lagen vroeger bloeiende pepertuinen. In de tijd dat de sultan van Atjeh, het grootste onafhankelijke rijk in het noorden, zijn invloed langs de hele Kust had laten gelden, was er een bloeiende pepercultuur en dus ook peperhandel geweest. In het eigenlijke Atjeh bestond die nog, maar meer naar het zuiden waren de pepertuinen vervallen. De handel, vroeger meest op Singapore gericht, was weggekwijnd door de sluiting van de hele Kust voor buitenlandse scheepvaart een paar jaar geleden. Ook de maatregelen om de pepertuinen door voorschotrege-

lingen aan de eigenaars – meest hoofden en 'orang kaja' (aanzienlijken) uit Natal tot nieuw leven te brengen, hadden weinig opgeleverd. Logisch: de prijzen die het Nederlandse gouvernement betaalde lagen heel wat lager dan op de vrije wereldmarkt.[83]

De grote vergissing van het Nederlands bestuur was dat het aan de Westkust probeerde de adathoofden de positie te geven die de regenten op Java hadden, namelijk die van inheemse bestuurders. Ze kregen een salaris en vergoeding voor gederfde inkomsten uit tolgelden en opiumhandel. Voor de Toeankoe liep dat op tot veertienhonderd gulden per jaar, voor Soetan Salim tot driehonderd gulden. Ook de datoes van de zes soekoes kregen elk zo'n honderdtwintig gulden per jaar. Het was echter vergeefse moeite van deze hoofden iets als 'bestuur' in moderne zin te eisen. Ze waren adathoofden met beperkte bevoegdheden, die van hun 'onderdanen' buiten tijd van oorlog maar weinig konden eisen en oorlog was nu juist verboden.

Bovendien: de bevoegdheden die ze hadden golden uitsluitend hun eigen soekoeleden. De onderlinge naijver tussen de datoes maakte de leiding van de Toeankoe en zijn voogd tot een combinatie van intrige, diplomatie, omkoping en bedreiging. Natal lag op de grens van de Bataklanden in het noorden en de Minangkabau in het zuiden en had van oudsher behalve de soekoes van mensen uit die streken ook nog een belangrijke Atjehse soekoe. In vroeger tijden had de streek van Natal behoord tot het rijkje Baros, waar afwisselend de sultan van Atjeh, Tapanoelische Batakvorsten en Minangkabauers hadden geheerst. De Britse East Indian Company en de Verenigde Oost-Indische Compagnie en hun opvolgers hadden deze streken bestuurd vanuit Bengkoelen en Padang en weer hele nieuwe groepen, zoals Boeginezen, aan de macht gebracht. Kortom, het was een uitermate onoverzichtelijke toestand waarin zelfs oude rotten aan de Kust zoals Van Kervel en Weddik niet goed de weg wisten. Van Meerten en Douwes Dekker lieten zich op hun dooltocht maar al te graag door Soetan Salim leiden.

Toch was juist Salim in dit warnet allerminst een onpartijdige gids. Met zijn Minangkabause afkomst – zoals zijn titel bewees – behoorde hij tot de 'partij' die de invloed van de Batakse hoofden uit het achterland zoveel mogelijk wilde weren. Dat er tussen de Jang di Pertoean en Soetan Salim een vete bestond was duidelijk genoeg. Ze werd door Van Kervel – en dus ook door zijn schoonzoon in diens inlichtingen aan Dekker – toegeschreven aan een huwelijkskwestie. Een zoon van Salim zou een dochter van de Jang di

Pertoean niet waardig zijn gekeurd. Het kon zijn – maar daarachter ging toch heel wat meer schuil, waarvan Van Meerten en Dekker geen weet hadden.

Al kort nadat Dekker het bestuur formeel in handen had gekregen, was hij in de gelegenheid zijn nieuwe vriend Salim een dienst te bewijzen. Een goudsmid had gouden knopen van Salim in onderpand gegeven aan de bekendste woekeraar en geldschieter van Natal, de Europese fuselier Spiess, of liever aan diens Javaanse njai die dit soort zaakjes voor hem opknapte. Dekker wenste dit als heling van gestolen goed te beschouwen (hij correspondeerde erover met de resident die hij in alles om raad vroeg) en beboette Spiess met vijfentwintig gulden. Alweer een nieuwe ervaring: dat een fuselier van het Nederlandsch-Indisch Leger met een soldij van een paar gulden in de week met woekerpraktijken die aan knevelarij van de bevolking grensden, een vermogen bijeen kon schrapen. Zo had elke dag wat nieuws. Geen wonder dat de nieuwe controleur, die liever te paard door zijn afdeling trok dan achter zijn bureau te zitten, wat achter raakte met zijn administratie. In januari 1843 kreeg hij een aanmaning van de resident om de stukken van het afgelopen kwartaal in te zenden. Een maand later werd hij ook opgewekt erop toe te zien dat de Natalse hoofden voortgang maakten met de peperaanplant en dat in de tuinen altijd voldoende werklieden aanwezig waren. Maar eer Dekker zich daarmee had kunnen bezighouden, waren er heel wat grotere zaken aan de orde.

Op 14 februari kwam gouverneur Michiels met de fiscaal bij de Padangse Raad van Justitie, de djaksa (openbare aanklager) van Benkoelen en een aantal officieren naar het nietige Natal, om hoogst persoonlijk de zaak van de mislukte moordaanslag op de Toeanka Besar te onderzoeken. Zo'n opschudding was er aan de hele Kust nog niet geweest. De Toean Besar uit Padang die een vonnis tegen een gewone inlander kwam herzien!

Maar zo gewoon was de zaak ook niet. Michiels was van de rapatstukken die Van Meerten hem met zoveel geheime voldoening had toegestuurd in het geheel niet onder de indruk. Hij zag integendeel in de veroordeling van Si Pamaga een nieuwe intrige van Soetan Salim tegen de Batakse hoofden. En met hen moest het gouvernement nu juist proberen op *goede* voet te geraken, wilde men ooit *vaste* voet krijgen in de Bataklanden. De medewerking van Van Meerten als voorzitter van de rapat van Natal aan deze ver-

oordeling was op zijn minst gezegd een domheid, die in de krachtige taal van Michiels' latere rapport aan de gouverneur-generaal veroorzaakt moest zijn door diens 'bekrompene geestvermogens'.

Michiels onderzocht de zaak 'in commissie' met de fiscaal mr Arie Prins, de controleur van Natal Dekker en de djaksa van Benkoelen in drie zittingen op 14 en 15 februari. Michiels en Prins ondervroegen de getuigen-betrokkenen Toeankoe Mohammed Natal en Soetan Salim over wat er een jaar tevoren bij de mislukte aanslag en op de zitting van de rapat gebeurd was. Nu, er hoefde niet veel tijd vermorst te worden om vast te stellen dat deze zaak inderdaad stonk als een doerian.

Al meteen bleek dat de Toeankoe, die zichzelf nu herhaaldelijk als een onmondige, een kind, een niet eens officieel geïnstalleerde Toeankoe beschreef, tijdens de rapatzitting als aanklager en rechter beiden was opgetreden. Bijzonder belastend was zijn uitspraak dat de hele zaak door Van Meerten was opgezet om zijn schoonvader te helpen 'omdat hij niet van de Mandhelingsche hoofden hield'. Maar ook aan deze uitspraak zat een luchtje. Ze leek zoals ze in het proces-verbaal werd vermeld weer wat al te veel op de vooropgezette mening van Michiels zelf. Maar dat Si Pamaga enkele keren met de rotting was geslagen omdat hij tijdens het proces niet de goede antwoorden wilde geven en dat hij door de Toeankoe altijd als krankzinnig was beschouwd, kwam er toch duidelijk genoeg uit.

Bij het verhoor door mr Prins had het vraag-en-antwoordspel zich ten dele als volgt afgespeeld:

'Op de vraag hoe hij toeanko veronderstellen kan dat iemand, die reeds een geruimen tijd en volgens verklaring van den Hadjie Daud meer dan een jaar te Nattal gewoond had hem zou hebben willen om het leven brengen, zegt hij: Ik heb dit eerst ook niet verondersteld omdat men zeide dat die man gek was heb ik zijn sewa [mes] doen afvragen; maar later heb ik vernomen dat Jang die Pertoean hem gelast had mij om het leven te brengen.

V. Hebt gij den beklaagde zulks zelf hooren zeggen?

A. Ja; dat heb ik gehoord.

V. Heeft hij zulks vrijwillig bekend of was het na geslagen te zijn en heeft hij tevens niet gezegd dat men hem had te kennen gegeven dat hij zoodanige verklaring doen moest?

A. Ja, hij heeft zulks bekend, na geslagen te zijn, in tegenwoordigheid van den rappat; doch heeft tevens verklaard dat de korporaal-oppasser hem had

te kennen gegeven dat hij zoodanig verklaren moest.

V. Hoe hebt gij zelf een vonnis kunnen teekenen waarbij Pamaga tot zulk eene zware straf werd veroordeeld, nadat gij, volgens uwe eigen verklaring, dien persoon niet verdacht hield, van u te willen om het leven brengen en hij, op last van anderen tot zulk eene bekentenis gebragt was?

A. Ik ben een dom mensch: ik heb alleen gehandeld op last van den Controleur die mij ook zeide werkelijk tijding van Mandheling te hebben dat Pamaga van Jang die Pertoean geld ontvangen had.'[84]

Het was allemaal nogal overtuigend – zeker voor iemand die in Natal zijn bewijs kwam zoeken dat al die verhalen over het verraad van Jang di Pertoean op intriges van Soetan Salim, domheden van Van Meerten en angst van Van Kervel berustten. Op 18 maart zond Michiels een rapport van twintig pagina's druks aan de gouverneur-generaal, waarin hij de zaak uit de doeken deed, de overtredingen van de rechtsregel door Van Meerten opsomde en Weddik ervan beschuldigde dat hij het vonnis van de Natalse rapat voor executie had gefiatteerd zonder hem, Michiels, ervan op de hoogte te stellen, hoewel ze toen juist gezamenlijk in Mandheling waren om een onderzoek naar de geruchten over een opstand te onderzoeken. Kortom: Weddik had zich, uit gekwetste eigenliefde (omdat zijn opvattingen over Mandheling onjuist bleken) schuldig gemaakt aan 'valsche en ontrouwe handeling jegens mij en ik zal besluiten met den wensch, dat zijn geweten en de beoordeeling Uwer Excellentie hem vrij mogen spreken van de hoogere misdaad van voorbedachtelijk een wederregtelijk vonnis te hebben bekrachtigd'.

Een paar weken later was Weddik dan ook in zijn functie geschorst, de Toeankoe onder huisarrest geplaatst en Salim verbannen naar Java. Aangezien Van Kervel al eerder was geschorst en Van Meerten naar Java was vertrokken, waren alle Nederlandse en Sumatraanse bestuurders die verantwoordelijk waren voor de vermeende samenzwering van Jang di Pertoean, door Michiels van het toneel geschoven. Geen halve maatregel. Ze kon niemand onberoerd laten; zeker Dekker niet, die zijn nieuwe vriend Salim met tranen in de ogen uitgeleide deed en hem beloofde voor zijn gezin te zorgen.

Hij bleef ervan overtuigd dat Michiels zich vergist had en dat de verklaringen van Toeankoe voor de commissie waarvan hijzelf deel uitmaakte, niets zeiden. Of even weinig als de eerdere. 'De wyze nu waarop de Gene-

raal by die gelegenheid ondervroeg, deed denken aan de whistparty van zekeren Keizer van Marokko die zyn partner toevoegde: «Speel harten, of ik sny je den hals af.» Ook de vertalingen, zoals hy die den fiskaal in de pen gaf, lieten veel te wensen over.

Of nu Soetan Salim en myn voorganger pressie hebben uitgeoefend op den Natalsen Rappatraad om Si Pamaga *schuldig* te verklaren, is my onbekend. Maar dit weet ik, dat de Generaal [...] pressie heeft uitgeoefend op de verklaringen die 's mans *onschuld* moesten bewyzen.'[85]

Jong als hij was had Dekker toch van zijn ontevredenheid over de gang van zaken blijk gegeven. Of hij nu eerst al had geweigerd de proces-verbalen te ondertekenen, zoals hij zich later ten onrechte meende te herinneren, of op andere manier te kennen gaf het niet met alles eens te zijn, hij 'contrarieerde' de kolonel. Dat was zoals in de hele Pamaga-zaak weer bleek, nu wel geen man om zich te laten contrariëren, maar Dekker meende toch dat zijn 'flinkheid' een gunstige indruk op zijn chef had gemaakt. Nietwaar, aan stroopsmeerders zou iemand als de kolonel geen behoefte hebben.[86]

In werkelijkheid of in zijn verbeelding zag hij zichzelf in Natal rondgaan om de Natallers die 'vermoedden dat de Generaal zich verlaagde tot een werktuig van Mandailingsen haat' tot kalmte te manen. Door zijn kordaat gedrag tegen samenscholingen zou hij Michiels zeker zijn opgevallen. Toen hij hem had gezegd door al deze beslommeringen wel wat achter te zullen raken met zijn administratie en dat zijn kas wel niet zou kloppen, had de kolonel immers óók al tegen hem opgemerkt: 'Och... die geldzaken.' Ja, hij en de kolonel – ze begrepen elkaar ondanks alle zakelijke meningsverschillen.

Zo was Dekker er naar zijn overtuiging bij de zaak van Si Pamaga niet slecht afgekomen en aan de aanmaningen die Weddik hem van tijd tot tijd stuurde om nu eindelijk eens de achterstallige stukken op te zenden, schonk hij niet al te veel aandacht. Hij meende zelfs sterk te staan in een klein conflict met zijn chef over de betaling van een traktement aan de opzichter van het zoutpakhuis, dat eigenlijk niet op de begroting stond. Blijkbaar hadden zijn voorgangers zulke ongeautoriseerde betalingen – er waren er ook aan begeleiders van transporten en roeiers – op een of andere manier weten weg te werken, maar aan zulk geknoei wilde hij niet meedoen. Een keer stuurde Weddik hem zelfs een brief met niet minder dan veertien aanmerkingen op zijn administratie. Allemaal niets bijzonders. Een goed deel

van de Indische ambtelijke correspondentie bestond per traditie uit aanmerkingen van chefs op ingezonden verantwoordingen.

Iets bijzonders was er pas aan de hand toen Dekker in maart gevolg ging geven aan de oude opdracht van Weddik om de pepertuinen in zijn afdeling te controleren. Hij was ziek geweest – ziek van ellende toen na de boeiende Natalse beginmaanden en de spannende februaridagen waarin hij de gebeurtenissen in Batavia zowat verdrongen had, de hele zaak van zijn afgewezen huwelijksaanzoek plotseling weer als een muur voor hem kwam staan.

In de *Javasche Courant*, die hij met de trage post pas na meer dan een maand placht te ontvangen, stond zwart op wit een schokkend bericht: een huwelijksadvertentie van Caroline. Op 4 januari was zij in Salatiga getrouwd. Met een zekere Nicolas Guillaume, magazijnmeester der geniewerken te Willem I, het fort dat halverwege Semarang en Magelang gebouwd werd. (Een van die waardeloze en tegelijk kostbare militaire ondernemingen van Van den Bosch op Java.)

Caroline getrouwd! Niet alleen had zij hem afgewezen, ze moest praktisch meteen geëngageerd zijn met die ander, van wie hij zelfs nog nooit gehoord had. Onverdraaglijke gedachte. De laatste weken van februari en de eerste van maart was hij (zoals hij later eens zei) 'krankzinnig'. Hij wist soms niet meer wat hij deed. Van der Pool probeerde hem te troosten. Ze gaven een feest. Iedereen was welkom, het zouden er wel duizenden geweest kunnen zijn.[87]

Een gekostumeerd feest, iedereen in zijn mooiste adatkleding, daar waren de Natallers wel voor te vinden. Bovendien: 'de kas stond open.' Van der Pool kwam als Napoleon, Sem, de droogkloot, was er toch ook. Samen waren ze er kort tevoren nog bij geweest toen Dekker, ook al in zo'n overdreven bui, ondanks de haaien in de riviermonding was gesprongen om zijn hondje Saffo te redden, dat niet kon zwemmen. Koketterie misschien, hij wist 't zelf; maar toch al iets meer dan zonder gevaar een petje uit de Amstel vissen bij de Hoogesluis.

Enfin, op het feest verscheen Dekker zelf als harlekijn en als aanspreker. Van zo'n echt-Hollandse aanspreker hadden ze natuurlijk in Natal nooit gehoord, laat staan dat ze iets begrepen van een aanspreker in harlekijnspak, die zich in het Hollands tot de aanwezigen richtte: 'Ik maak je bekend dat overleden is... en daarop volgden dan geestighedens als: de welvaart van

Natal nadat de engelschen 't hebben overgegeven aan de hollanders enz. En op eens «sprak ik aan» en zeide: dat overleden is myn liefde, myn liefde, myn ongelukkige liefde, en ik berstte in tranen uit en was als gek, O, die malle Caroline, wat 'n eer!'

Zijn ergste depressie – diepe treurnis afgewisseld door vlagen van uitbundigheid, zoals hij ook in Batavia en Amsterdam al had gekend – was de tweede week van maart voorbij. Op het laatst was het zo erg dat Van der Pool hem gewoon thuis had opgesloten en voor de deur de wacht had gehouden tot de 'toean kommandeur' (hier werden nog Engelse titels gebruikt) weer een beetje tot zichzelf was gekomen.

Misschien zou een inspectietocht naar de pepertuinen in het noorden hem wat afleiding bezorgen. Per prauw langs de kust naar Teloek-Balai, de Huizenbaai. Het zou gauw een dag of vijf duren. Overland was de tocht onmogelijk.[88]

Het was snikheet in de zeilprauw waarin Dekker en een aantal Natalse hoofden opgepakt zaten. Hij had de twee datoes meegenomen die met het toezicht op de pepertuinen waren belast: datoe Poetih en datoe Sinara Pandjang. Er was nog een passagier van hogere rang: het hoofd van de Atjehse soekoe in Natal, datoe Keteh. Hij had zijn dochter bij zich. Si Oepi werd ze genoemd, wat zoveel wilde zeggen als Meisje.[89]

Si Oepi Keteh was dertien jaar oud en dus volgens Atjehse begrippen meer dan huwbaar; ze was zelfs min of meer te 'oud' om nog niet getrouwd te zijn.[90] Des te meer reden om haar volgens de Atjehse adat juist *thuis* te laten, tenzij de datoe iets bijzonders in de zin had. Atjehse vrouwen mochten, zodra ze getrouwd waren voor Sumatraanse begrippen heel zelfstandig en flink zijn, zolang ze nog niet waren uitgehuwelijkt placht een Atjehs meisje het ouderlijk huis eigenlijk nooit te verlaten.

Maar nu was Si Oepi toch mee naar Teloek-Balai met de toean kommandeur, die zich eerst nogal aan haar onbeduidendheid ergerde. Ze deed wat alle meisjes van haar leeftijd in aanwezigheid van zo'n grote heer zouden doen: ze zweeg en ze reeg kralen. Ze durfde nauwelijks naar het schitterende landschap te kijken waarvan Dekker op deze eerste reis dicht langs de kust zo onder de indruk kwam.

Maar ze lette heel goed op toen de toean kommandeur haar in de namiddag nadat het wat koeler was geworden een verhaal navertelde, dat hij zelf een jaar geleden in het *Tijdschrift voor Neêrland's Indië* van zijn geliefde Indi-

sche schrijver Jeronimus-Van Hoëvell had gelezen: 'De Japansche Steenhouwer.' Eigenlijk een nogal flauw verhaaltje, dat door Van Hoëvell, op langdradige manier was uitgemolken ten behoeve van een 'lieve lezeres'.[91]

Dekker was, toen hij het verhaal had gelezen, zelf eerst misschien nog het meest getroffen door het Indische kader waarin Jeronimus het had geplaatst. De Japanse steenhouwer die ontevreden was met zijn lot maar ten slotte toch maar weer liever steenhouwer was dan koning, zon of rots, moest je er volgens Jeronimus van doordringen dat je ook in Indië de grote heren niet hoefde te benijden. 'Al zijt gij een arme sukkel, in vergelijking van zoo vele suikerkontraktanten, koffijplanters, landeigenaren en kapitalisten, -begeer hunne schatten en rijkdommen niet, want daaraan zijn dikwijls meer tranen verbonden dan glans en genoegen.'

Het leek wel een vermaning aan Dekker zelf. Maar bij nader inzien was deze soort van huiselijke tevredenheid – die, om eerlijk te zijn, Van Hoëvell zelf nu ook niet bepaald praktiseerde – toch wel wat in strijd met het verlangen van iemand die liever gouverneur van een zonnestelsel zou zijn dan controleur van Natal. Dekker was op dit reisje aanvankelijk in een verdrietige stemming. 'Ik had, primo, een ongelukkige liefde – myn dagelyks brood in dien tijd! – maar bovendien bevond ik my in een statie tussen twee aanvallen van eerzucht [...] Ik vond onder anderen dat het niet te pas kwam my pepertuinen te laten inspekteren, en dat ik allang had moeten aangesteld zyn tot gouverneur van een zonnestelsel.'[92]

Zoals hij de geschiedenis van de Japanse steenhouwer in de vorm van een bijbelse parabel aan Si Oepi navertelde, had het niets zeurderigs meer. Maar of de datoedochter uit het trotse Atjeh iets van de vermaning begreep? De toean kommandeur vroeg haar wat zij aan een engel uit de hemel zou vragen als die naar beneden kwam om haar wensen te verhoren en zij antwoordde: 'Mynheer, ik zou hem bidden my mee te nemen naar den hemel.' Toean kommandeur was lichtelijk ontroerd door dit antwoord. Misschien besefte hij niet dat een wensen-vervullende hemelnimf uit het paradijs van de Islam voor een Atjehse een wat duidelijker figuur was dan de haar onbekende 'engel uit den hemel', die Dekker in plaats had gesteld van de 'Japanse Goden' uit Van Hoëvells verhaal. Maar hoe dit was, Si Oepi bleek niet zo'n onbeduidend meisje te zijn als hij eerst gedacht had en haar dertien jaren verhinderden hem ook niet zich wat meer met haar bezig te houden. Haar aanwezigheid gaf, waarschijnlijk net als haar vader gedacht had,

de hele inspectietocht om meer dan één reden een ongewoon karakter.

In Teloek-Balai bleek Dekker al meteen dat de pepertuinen inderdaad sterk verwaarloosd waren. In zijn rapport aan Weddik hield hij zijn chef zelfs duidelijk onder de neus dat diens oordeel bij een vorig bezoek nog te gunstig was geweest 'daar men mij op Taloh Baleh gezegd heeft dat UWEDG de door de tuinen loopende hoofdpaden niet had verlaten'. Nu, Dekker had dat wel gedaan en wat had hij gemerkt? Dat er eigenlijk maar één aanplant was geweest die loffelijk vermeld kon worden. Het was die van datoe Keteh. Ook toevallig!

Maar daar ging zijn rapport toch niet over. Hij zag er juist van af verdere bijzonderheden te geven over de afzonderlijke aanplantingen. 'De reden waarom ik de vrijheid neem niet in bijzonderheden te treden ligt hierin: De arbeiders hebben gebrek aan behoorlijk voedsel!' schreef hij in zijn verslag van 21 maart 1843. En hoe kon hij de mensen tot harder werken aanzetten als ze honger leden? Rijst was er helemaal niet. De 'anak semang' moesten zich voeden met oebiknollen en pisangs, waaraan trouwens ook tekort bestond. De voorschotten die het gouvernement aan de hoofden-peperplanters had verstrekt, waren allemaal opgegaan aan de ontginning. Gewerkt werd er nu niet meer. Het eerste wat nodig was, was het zenden van rijst. Dan pas kon de 'geknakte énergie' weer worden opgewekt.

'Indien mijne beschouwing juist is (en in een tegenovergesteld geval verzoek ik beleefdelijk door UWEDG te worden teregt gewezen) dan moet vóór alles die énergie voor zoo verre dit bij den Inlander mogelijk is weder worden opgewekt; men moet voor den arbeider eene meer lagchende toekomst, een vrolijker vooruitzigt daarstellen, en in dit geval een aanvang maken met hem te voeden.' Echo's van zijn Amsterdams verleden, toen hij als jongste bediende van de firma Van de Velde voor het eerst de schrikbarende ellende van de Jodenhoek tot zich had laten doordringen? In elk geval was zo'n geluid aan de Westkust nog nooit vernomen.[93]

Resident Weddik was dan ook danig geschokt te moeten horen dat het *gouvernement* hier nalatig zou kunnen zijn. In een vaderlijk vermaan – bij al zijn kritiek bleef hij toch een humaan chef, die aan de steek onder water over zijn onvoldoende inspectie maar geen aandacht schonk – herinnerde hij Dekker eraan dat de hoofden hadden aangenomen tegen een voorschot van tachtig gulden per duizend ranken voor alles te zorgen. 'Wordt nu in het onderhoud der werklieden niet voorzien dan moet dit aan de Hoofden ge-

weten en geensints door het bestuur en meerder uitgaven verkregen worden, maar wel door *geduríg aansporen* en *altoos aanbouden*, de Hoofden gedwongen worden, dat de aanplant geregeld voortga, in zooverre het saisoen en het beschikbaar getal stekken, zulks toelaat.

Wanneer wij eenmaal toegeven aan de eischen der inlanders op dat punt, zullen zij ons spoedig weten te dwingen, om altoos met betalingen en voorschotten voort te gaan, terwijl, zooals boven gezegd, die uitgaven voor rekening der Hoofden moeten komen. Men heeft UEDG misleid en getracht de verplichting die op de Hoofden rust, op ons over te brengen.'

Toen Weddik dit op 28 maart aan Dekker antwoordde, wist de resident nog niet dat gouverneur Michiels al vier dagen eerder een schorsingsbesluit tegen hem had ondertekend. Voor Dekker was het vertrek van Weddik een grote achteruitgang. Op 10 april nam de gewestelijk secretaris Adriaan van der Ven het bestuur over. Tegelijkertijd werd de zelfstandige residentie Aijer Bangies teruggebracht tot de status van afdeling in de residentie Padang met aan het hoofd dus een assistent-resident. In die functie werd Van der Ven in september benoemd. Hij was een scherpslijper eerste klas, na al de schorsingen in dit gewest uit vrees voor Michiels niet bereid bij zijn ondergeschikten iets door de vingers te zien.

Onbewust van de veranderingen die hem boven 't hoofd hingen, was Dekker door zijn inspectietocht naar Teloek-Balai de Inlandse bevolking plotseling veel nader gekomen. Dit gebeurde niet alleen door zijn gesprekken met de datoes, maar ook op de klassieke manier die in Indië algemeen 'achter de klamboe' werd genoemd. Na de terugkeer van de pepertuinen had hij aan datoe Keteh gevraagd of zijn dochter bij hem in huis mocht wonen. Alles wees erop dat dit trouwens precies overeenkomstig de toeleg was van de slimme Keteh zelf, die zijn dochter niet voor niets op reis had meegenomen.

Of volgens iemand aan wie Dekker het later verteld had: 'Kort daarop vroeg de jonge controleur haar aan haar vader, die er een eer in stelde zijn dochter aan hem, het civiele hoofd der plaats, te geven. Zij woonde bij hem zoolang hij in Natal bleef, en ging later met hem naar Padang. Maar van daar zond hij haar aan haar vader terug om de moeilijkheden waarin hij geraakt was. Si Oepi Keteh is zijn eerste vrouw geweest.'[94]

Iets openhartiger noemde Dekker Si Oepi zelf 'een mijner menigvuldige eerste liefden', want het is niet waarschijnlijk dat hij zijn eerste jaren in Batavia geheel zonder njai zou hebben doorgebracht.

Een njai was zij, Si Oepi, maar daarin stak niets vernederends of zelfs maar onzedelijks. Dat haar vader 'er een eer in stelde zijn dochter aan hem, het civiele hoofd der plaats te geven' had Dekker al heel gauw begrepen. Of hij doorhad dat zij hem praktisch werd opgedrongen, was een andere zaak.

De njais van de Nederlanders, concubines-huishoudsters, verkeerden in een bijzondere positie. Onder de bedienden namen zij onbetwist de eerste plaats in. In het Europese milieu was hun positie delicaat, maar in het inheemse milieu allerminst. Zij waren in veel opzichten de middelaarsters tussen de toean en de inheemse wereld, het onofficiële maar daardoor niet minder reële kanaal van informatie en invloed. Het was de pendant van de inheemse situatie, op Sumatra evengoed als op Java, waar de hoofden hun vrouwen en bijvrouwen mede kozen op grond van hun relaties in bepaalde kringen of streken. Kozen – of aangeboden kregen.

Voor Dekker legde zijn verhouding met een datoesdochter ook zo'n relatie met de Natalse wereld, of met een deel daarvan, want zijn betrekking met het hoofd van de Atjehse soekoe zal niet alleen iets betekend hebben voor zijn gunstig oordeel over diens pepertuinen van Teloek-Balai. In de gespannen verhouding tussen de Kust en de Batakse binnenlanden was het aanvaarden van een njai uit Atjehse kring al genoeg om tot de tegenstanders van de Jang di Pertoean gerekend te worden. De verhouding tussen de Bataks en de Minangkabause Padangers uit het zuiden was slecht, maar die met de Atjehers uit het noorden was mogelijk nog slechter.

In de kleine Europese kring van Natal of zelfs van de hele Kust was het een doodnormale zaak dat de controleur zich van een njai had voorzien. Van der Pool, de militaire commandant, had er zelf een. Het was niet de njai die in zulke gevallen moeilijkheden veroorzaakte. In het onbarmhartige gebruik werd zij meestal zonder meer opzij gezet als de toean naar Nederland terugkeerde. De kinderen zorgden voor de complicaties. Het werd als niet helemaal fatsoenlijk beschouwd je 'inlandse kinderen' (als zodanig werd de hele Indo-Europese bevolkingsgroep wel aangeduid) in de steek te laten en 'in de kampong te laten verdwijnen', hoewel het vaak genoeg gebeurde. Ook Van der Pool kwam ermee te zitten.

Trouwens, de grote gouverneur Michiels gaf zelf het slechtste voorbeeld. Als boedjang (vrijgezel) een njai erop na houden was een doodgewone zaak. Als getrouwd man een njai bij je eigen bedienden onderbrengen of ergens in een huisje neer te zetten, was iets anders. In Dekkers tijd liep het verhaal dat

Michiels met een zekere Miss Mata Api, het Meisje met de Vurige Ogen, in Padang een relatie had waaruit een kind was geboren dat hij zelf had laten verdonkeremanen. Een assistent-resident die er een onderzoek naar wilde instellen, zou zijn geschorst.[95]

Dekker had misschien redenen om bevooroordeeld te zijn tegen de gouverneur, maar zijn collega aan de Kust F. C. Wilsen schreef over die tijd: 'Op Padang, in de côterie van den generaal, is men allesbehalve grieksch gestemd. Miss Gort, Mata Api en Gigi-pandjang hebben daar meer invloed dan een arme luitenant.'

Padang had trouwens zijn eigen adat voor zulke verhoudingen, die elders niet in deze vorm voorkwam. Er was een soort 'huwelijksmarkt' waar Europese vrijgezellen zich een geschikte njai konden uitkiezen. Het was een beroep of roeping die, zoals Wilsen vertelde,[96] vooral werd gevolgd door vrouwen van het eiland Nias. Ze woonden aan de overkant van de rivier, in de kampong Telleng, waar de jonge Hollanders kwamen rondneuzen. Bemiddeling werd verleend door een gevestigde njai, die de vrienden van haar toean met geschikte kandidaten liet kennismaken. Werden beide partners het eens, dan was een bepaald ceremonieel voorgeschreven. Aan de ouders moest een bruidsgift worden betaald (Wilsen, die er niet veel mee op had, wist blijkbaar niet dat dit geheel in overeenstemming was met de inheemse huwelijksgebruiken) en er werd een groot dansfeest gehouden.

Dit was dan wel het gunstigste geval. Wilsen schreef knorrig dat hij 'de eenige wettig getrouwde Europeaan in de binnenlanden van Sumatra was, het overige gedeelte leefde in wilden echt'. Hij maakte ook heel wat gevallen met minder rompslomp mee. 'Men voorzag zich van een njai als van een meubelstuk en deed haar soms met het meubilair aan zijn opvolger over.' Veel gemengdbloedige kinderen kwamen bij zo'n boedeloverdracht zelf in kampong Telleng terecht.

Bij Dekker ging het zo kras niet toe. Hij had veel met Si Oepi op (hij bewaarde een haarlok van haar even trouw als die van Caroline) en noemde haar niet voor niets Clio. Als muze, huis- en bedgenote had ze blijkbaar een goede invloed op hem. Hoewel hij na de eerste maanden in Natal eigenlijk nooit meer helemaal tot rust kwam, bracht haar aanwezigheid toch wat meer lijn in zijn leven. Niet dat hij eindelijk eens een beetje nauwkeuriger werd in zijn administratie en kasverantwoording. Het leek wel of hij de zaak opzettelijk verwaarloosde om zo te demonstreren dat hij eigenlijk veel te

goed was om zich met zulke beuzelarijen bezig te houden. Het regende klachten van Van der Ven. Tot overmaat van ramp werd Dekkers klerk Krijgsman ziek. De surnumerair Hesselink die op doorreis was, maar even mocht blijven om hem te helpen bij zijn achterstallige administratie, werd óók ziek en stierf half juni in Dekkers eigen huis.

In mei kreeg Dekker een reeks van aanmaningen en klachten van Van der Ven, waarop hij nauwelijks antwoordde. Als Sem, de agent van de Nederlandsche Handel-Maatschappij met geld of schuldbewijzen bij hem kwam die in de vorm van wissels naar het gouvernementskantoor in Aijer Bangies overgeschreven moesten worden, maakte hij de ene vergissing na de andere. Het was allemaal eigenlijk doodeenvoudig en niet overrompelend veel, maar juist daarom had hij er geen zin in.

Het besturen zelf deed hij met animo: adviezen geven, besluiten nemen, rechtspreken als voorzitter van de rapat, geschillen tussen de diverse bevolkingsgroepen bijleggen. Hij herinnerde het zich altijd als iets moois, al was hij te jong geweest om er veel van te maken en al bleek uit zijn beschrijving dat hij van de subtiele verhoudingen in de inheemse gemeenschap niets begrepen had. 'De funktiën van zo'n gezaghebber zyn alleraangenaamst, en meermalen heb ik in later tyd me teruggewenst op 't standpunt dat ik uit onervarenheid niet genoeg waardeerde toen ik 't innam. Wie niet geleden heeft, of niet genoeg geleden, is altyd dom. 't Spreekt vanzelf dat ik hierby niet denk aan Feithse *Weltschmerz*-tranen, die de romanhelden voor hun plezier storten, en die 'n mens geen zier wyzer maken. Ik bedoel de pynlyke wryving met de wereld.

Doch ook zonder die wryving, de toestand van zo'n *fêtor* – zoals de by Maleiers der Sumatrase kustlanden gebruikelyke arabische benaming is – kan inderdaad enig genoemd worden. Men is op zo'n plaatsje iets meer nog dan de eerste. Men is *alles*, en menige Caesar zou daarmee tevreden kunnen zyn. 't Is waar dat de hoogte waarop zo'n gezaghebber geplaatst is, eigenlyk wordt teweeggebracht door zekere leegte om hem heen, daar hy veelal, op den militairen commandant na, de enige Europeeër op de plaats is, en zelfs in de gehele provincie. Maar wie jong in Indië kwam, zodat-i nog tyd had zich goed in te burgeren, voelt zich in de aanraking met inlanders weldra geheel op z'n plaats. De leegte van 't kluizenaarschap als blanke wordt aangevuld door 'n soort van koninklyke waardigheid tegenover de bevolking, die van haar kant de hoogheid van den gezaghebber zeer ernstig op-

neemt. Ernstiger gewoonlyk dan hyzelf. De oudste inlandse hoofden behandelen hem met kinderlyken eerbied, en door grysaards wordt hy «vader» genoemd. Men mene vooral niet – 'n europees dwaalbegrip! – dat zulke verhoudingen geregeld worden naar de omschryving der Wet. De inlander kent noch begrypt onze finesses van gezagsverdeling. Wie heer is, heeft het opzicht over alles, en byna onbegrensde macht. Ook vervalt in die verhouding de splitsing van officiëel en particulier. Een inlands hoofd zal even deemoedig de goedkeuring van de heer *fêtor* komen inroepen op 't voorgenomen huwelyk zyner dochter, als op den aanleg van nieuwe pepertuinen. [...] Dat men alzo, in de meer onbedorven binnenlanden van Sumatra met gezag bekleed, veel goeds kan doen, ligt in de rede. Nog thans betreur ik het, daarvan geen ruimer gebruik te hebben gemaakt. Maar ik was jong, ál te jong!'[97]

Toch zag hij zich althans bij de rechtspraak als een ware Salomo, die eens een paar klagende Arabieren schaakmat had gezet door de tapijten waarvan ze de eigendom betwistten in beslag te nemen; uit hun reacties buiten kon hij opmaken van wie ze geweest waren.

Als hij zijn gang kon gaan, liep volgens hem alles goed, maar de werkelijk belangrijke dingen die hij wilde werden tegengehouden door Aijer Bangies en Padang.

Gouverneur van een zonnestelsel had hij wel willen zijn. Alleen om de grote werken te kunnen uitvoeren die hij voor Natal niet voor elkaar kon krijgen door de krenterigheid van het gouvernement? Hij had bij voorbeeld plannen voor havenwerken, die de handel zouden doen herleven, maar niemand wilde luisteren.

Of was het zonnestelsel een uitweg om zich ver van het aardse gewemel met schrijven en filosoferen bezig te houden? Hij had zelf het gevoel op een kruispunt te staan. Hij was 23 jaar oud en als hij iets van zijn leven wilde maken moest hij nu kiezen. Hij overpeinsde vaak welke levenshouding voor hem de beste zou zijn. Later zei hij dat hij zichzelf in Natal 'bewust' was geworden. Bij zijn leeftijd, functie en neiging tot filosofische stemmingen was dat zo bijzonder niet. Met zijn vrienden in Amsterdam had hij vroeger vaak genoeg over de grote levensvraagstukken gediscussieerd. In Batavia had hij zich er minder mee beziggehouden, hoewel hij daar toch een opzet had gemaakt voor de 'Losse bladen uit het dagboek van een oud man'. Begin juni

1843 nam hij dat werkstuk weer ter hand voor een vervolg waarboven hij 'Jongelingsdromen' schreef.

Het thema werd al in de eerste zin aangegeven: '... Voldoe ik aan mijne bestemming? Wat is mijne bestemming?

Hebben de droomen van grootheid die mijne kindsche jaren kenmerkten gelogen?' Het was een zelfonderzoek en een bestemmingsplan tegelijk. Zijn werkkring in Natal, waar hij de koning was onder de bevolking maar ook de voetveeg van zijn chefs in Aijer Bangies en Padang, prikkelde zijn eerzucht om, zoals hij het uitdrukte, 'een kroon na te jagen', een Napoleon te zijn die zich door niets en niemand zou laten tegenhouden. De hoofdpersoon van zijn verhaal – een 'oud man' immers die zich zijn jongelingsdromen voor de geest roept – had blijkbaar een carrière van 33 jaren in zo'n napoleontische geest achter de rug.[98] Maar dan toch met de erkenning dat Napoleon niet in de eerste plaats groot was door zijn daden, maar door de denkbeelden die eraan voorafgingen. Niet de omstandigheden maken het genie, nee, het genie maakt gebruik van de omstandigheden. 'Napoleon was groot toen hij met het hoofd in de hand nadacht, en het lot van Europa vaststelde, voor nog iemand voorzien kon dat hij op Europa eenigen invloed zoude kunnen uitoefenen. Hij is groot om dat *denkbeeld;* hij zoude groot zijn ook dan wanneer de toekomst daaraan niet hadde beantwoord. Velen deelen in den roem zijner daden, dat denkbeeld echter behoorde hem alleen!' De Jongelingsdromen van Napoleon.

Helemaal consequent waren de Jongelingsdromen toch niet. Een paar bladzijden later schreef de auteur: 'Ik had eenmaal een levensdoel van geheel anderen (zal ik zeggen: verhevener?) aard.

Ik beminde een meisje en verloor haar.

Wat anders dan een kroon kan mij eenigszins schadeloos stellen? Welaan dan, het zij zoo! (Kanttekening: men denke echter niet dat dit doel alleen mij voor den geest trad toen ik koos. Lang weifelde ik tusschen *Diogenes* en *Alexander*, tusschen *Rousseau* en *Napoleon*, tusschen het *verhevene* en het *verheven-schijnende*.

Ik heb het laatste gekozen, uit zwakheid, uit ijdelheid, misschien uit wraakzucht!)'

De romantische mens die geen maatschappelijke verplichtingen erkent bij het najagen van zijn idealen, kwam in het slot van deze episode naar voren. 'Ik twijfel niet! Ik verklaar mij vrij van de banden der maatschappelijke

instellingen; ik zal misdadig worden, maar misdaad houdt bij mij op misdaad te wezen. *Mijne* misdaad spruit uit overtuiging, uit beginselen voort. Zijn die onzuiver en is mijne overtuiging valsch, dan is misdaad op zijn hoogst ... dwaling!'

Dat deze romantische immoralist toch niet zo diep stak als de romantische dweper, of daarmee in elk geval vrijelijk kon afwisselen, bleek intussen uit de verzen die Dekker in deze maanden uit de pen vloeiden. De natuur van Natal, in het bijzonder de zware branding die hier altijd op de oceaankust stond, inspireerde hem tot een ballade van de zee.

Ge vraagt waarom toch de Oceaan
Die Natals ree bespoelt,
Schoon elders minzaam en gedwee,
Onstuimig slechts op Natals ree,
Gedurig kookt en woelt?

Ge vraagt, en de arme vissersknaap
Heeft nauw uw vraag verstaan,
Of wenkend met het donker oog,
Wyst hy u aan d'onmeetbren boog
Het verre Westen aan.[99]

Het telde nog een reeks coupletten van dezelfde aard en was ook geografisch niet geheel in orde. Anders dan hij dacht sloeg elders dan in Natal de Oceaan net zo onstuimig op de kust van Sumatra.

Al wat eerder, namelijk 'nauwlyks twee paar jaren' na zijn vertrek uit Amsterdam, dus kennelijk kort na zijn aankomst in Natal eind 1842, had hij op poëtische wijze een schuld bij zijn moeder ingelost. Hij had uit Batavia weinig naar huis geschreven, zeker het laatste jaar toen hij in beslag was genomen door zijn ongelukkige liefde voor Caroline. Zijn moeder had zich bitter beklaagd over haar verwaarlozing die zij met haar toch al jaloerse moederliefde des te erger voelde sinds haar jongste zoon Willem in 1840 op zee was verdronken. Nu was Eduard haar jongste en hij scheen haar geheel te vergeten.

Als blijk van het tegendeel schreef Eduard voor haar een stemmingsbeeld van achttien coupletten, waarvan het refrein luidde:

Moeder! wil het niet geloven,
By den hemel die my ziet,
Moeder! wil het niet geloven,
Neen, uw kind vergat u niet!

Uitvoerig beschreef hij haar hoe hij sinds zijn vertrek veel had meegemaakt, had 'gevonden en verloren', 'jaren in één uur doorleefd', en haar toch nooit had vergeten. 't Was waar dat hij een meisje had bemind, een liefde die hem slechts 'gif en wee' had gebracht. Maar dan nog:

Wat is min die eens *begon*,
By de liefde *met* het leven
't Kind door God in 't hart gedreven
Toen het nog niet staam'len kon?
Toen het aan de moederborst,
Nauw den moederschoot onttogen,
't Eerste vocht vond voor den dorst,
't Eerste licht in moederogen?

En zo ging dat nog een stuk of zeven coupletten door tot een slot waarin de dichter in zijn diepe ellende de Heer vroeg hem rust te geven, maar dan toch slechts op deze voorwaarde: 'Geef my eerst myn moeder weer!'

Larmoyant was het en geheel naar de slechtste poëtische beginselen van zijn tijd, maar net als indertijd in Holland was het niet slechter dan de gedichten die hij in gedrukte vorm onder ogen kreeg. In de rubriek Mengelingen van het *Tijdschrift voor Neêrland's Indië* publiceerden de redacteuren A.S.Buddingh, S.van Deventer (redacteur van de *Javasche Courant*) en W.L.Ritter het ene gedicht na het andere. Met het blote oog waren ze niet van elkaar of van het werk van de jonge dichter Eduard Douwes Dekker te onderscheiden. Het was alles bezielde natuur, godsvertrouwen, moederliefde en kinderleed wat de klok sloeg!

Wat roemt ge 't schoon van 's levens lentejaren
En 't heil dat eens uw jonglingstijd u bood –
Staat dan voor de onweêrsbui alleen de grijsaard bloot
En spaart het Noodlot blonde of bruine haren?

Of over de poëzie zelf:

> Daar is een kracht, uit hoger kracht gesproten,
> Die 't zinkend hart des mensen schoort,
> Die 't opvoert naar een hoger oord, [...],
> Die kracht, die gloed, die hand, 't is poëzie!
> Zy leeft in alles, overal![100]

Alle twee zeer lange en zeer sentimentele verzen die net zo goed van Buddingh als van Ritter hadden kunnen zijn, maar ze waren van Dekker.

Hoewel mederedacteur van het *Tijdschrift voor Neêrland's Indië* Van Hoëvell graag op zijn tijd een vers van ongeveer gelijke kwaliteit mocht maken, was in de rubriek Mengelingen *zijn* proza toch aanzienlijk beter dan *hun* poëzie. Buiten de variarubriek stonden ook zijn wetenschappelijke bijdragen op behoorlijk peil. In de eerste vier jaargangen schreef hij artikelen over Laurens Reaal, Xaverius en Mohammed, over kunsten en wetenschappen in Indië en over het gebrek aan kennis over Indië in Europa; voorts een reeks beschouwingen over Javaanse volkenkundige onderwerpen zoals volksspelen, straffen, grafstenen en het onderscheid tussen Soendanezen en Javanen; bovendien een serie geschiedkundige artikelen op basis van eigen onderzoek naar de Chinezenmoord in 1740 toen op een loos gerucht over een opstand tienduizenden (!) Chinezen in Batavia waren omgebracht. Alleen al in de vierde jaargang stonden behalve enkele van deze artikelen in de rubriek Mengelingen ook niet minder dan vier prozaschetsen.

Welke aankomende half-auteur zou zich aan deze veelzijdigheid niet graag spiegelen? Zo kon je in Indië toch óók schrijver zijn. Dekker had Van Hoëvell in Batavia al gelezen en gewaardeerd. 'Die Jeronimus heeft lieve dingen geschreven,' vond hij.[101] Vooral 'De Japansche Steenhouwer', het verhaal dat hij op de prauwvaart naar Teloek-Balai aan Si Oepi had naverteld en het stuk over de voor- en nadelen van de vooruitgang, De Pedattie, herinnerde hij zich later. In Natal maakten Van Hoëvells twee verhalen over de hoge sterfte onder de Europeanen in de vierde jaargang van het tijdschrift veel indruk op hem. Het literaire thema van doodsverlangen en stervensmoeheid was hem vanouds bekend en in zijn neerslachtige ogenblikken aan de Kust had hij het wel gebruikt. Maar ook met de dood als *realiteit* kwam hij in Indië vaak genoeg in aanraking, zoals in juni toen zijn klerk Hesselink

na een korte ziekte bij hem thuis overleed. Tegen de koortsen in deze moerasstreek was geen kruid gewassen en geen geneesmiddel bekend. Net als bij de cholera en de buikloop was de afloop meestal dodelijk. Van Hoëvell kende als dominee in de arme Indo-Europese buurten van Batavia gevallen van mensen die hij de ene dag nog gezond en wel had meegemaakt en na een ziekte van één dag al moest helpen begraven. In zijn verhaal 'Veertien dagen', dat authentiek klonk, beschreef hij de lotgevallen van een welvarende Indische familie: door de dood van de man binnen twee weken van een feestelijke receptie tot een boedelvendutie en het vertrek van een treurende weduwe naar Holland... dat was geen uitzondering in het harde Indische leven.

In het augustusnummer stond een verhaal van Jeronimus-Van Hoëvell over de gewijde sfeer op begraafplaatsen. 'Graven' heette het. Dekker kende in Natal ook enkele graftombes met een bijzonder karakter en besloot voor het tijdschrift dat hij zo goed las en de redacteur die hij zo bewonderde een pendant te schrijven. 'Nog eens Graven' zou het heten. Hij rekende er eerst in af met een zeker onbeduidend meisje dat hij 'Louise' zou noemen en dat zulke ernstige verhalen als die van Jeronimus niet kon appreciëren. Een kleine wraakoefening op Caroline die hem soms achteraf ook heel onbeduidend kon voorkomen?

Hijzelf wist Van Hoëvell juist erg te waarderen. '*Ik* houd veel van onzen Jeronimus. Ik ken den man niet persoonlijk, maar mij dunkt, het moet een goed mensch wezen; ik stel mij hem in verbeelding voor als *Claudius:* gevoelig en eenvoudig – gemoedelijk en humoristisch.'

Daarop volgden enkele bespiegelingen over de sfeer bij graven die hij kende in de buurt: een gewijde plaats waar een Toeankoe begraven lag en de gelovige moslims kwamen bidden, en de ontheiligde tombe van een Britse gouverneur van Natal waar Europese vandalen hun naam en zelfs schunnige woorden op de muur hadden gekrast.

In vergelijking met zijn proza-probeersel in Batavia, de 'Losse bladen' over de edelaardige jongeling die had willen sterven voor iets dat hij lief had, was zijn verhaal 'Nog eens Graven' een stuk beter geschreven en ook minder larmoyant van opzet. Er was zelfs een voorzichtig-sarcastische episode in van een treurende weduwe, net zo een als door Jeronimus was beschreven, die hij aan boord van een thuisvarend schip had meegemaakt. (Nu ja, zelf was hij natuurlijk nog niet thuisgevaren, maar het had toch kúnnen ge-

beuren). Hij had haar niet durven benaderen uit vrees haar in haar droefheid te storen, maar ze richtte het woord tot hem met een heel banale opmerking over een kip die graantjes pikte. En hij had gedacht dat zij in grondeloze smart was verzonken over het afsterven van haar echtgenoot!

Anders dan in de Jongelingsdromen uit de 'Losse bladen uit het dagboek van een oud man' hield hij zich nu bezig met concrete ervaringen. Wel liet hij zich aan het slot meeslepen in een tirade over 's mensen leed en lot, maar dat was toch eigenlijk niet anders dan zijn bewonderde voorbeeld Van Hoëvell ook placht te doen.

In het *Tijdschrift voor Neêrland's Indië* heeft dit verhaal van Dekker nooit gestaan. Misschien vond hij het bij nader inzien zelf niet goed genoeg om in te zenden of de lof voor Jeronimus iets te overdreven. In de loop van 1843 besteedde hij veel tijd aan de literatuur, meer dan aan zijn bestuurswerk.

Van der Ven had zeker genoeg reden tot klagen. Op 9 juni was hij tot de conclusie gekomen dat Dekker niet te handhaven was. Hij schreef aan de gouverneur dat de controleur tweede klasse te Natal achter was met de indiening van alle stukken, fouten maakte en voorschriften veronachtzaamde en niet op klachten reageerde. 'De Controleur voornoemd brengt in deze tot zijne verontschuldiging bij, dat hij voor de administratie minder geschiktheid bezit, eene verontschuldiging die echter in deze niet aanneembaar kan worden geacht, zoowel uithoofde van de onbelangrijkheid der administratie te Natal op zich zelve, die alleen eenige oplettendheid vordert, als omdat het den Heer Douwes Dekker bij goeden wil, geenszins aan ijver en bekwaamheid ontbreekt.'

Hij had eraan kunnen toevoegen dat de controleur ook de gewoonte had een hoge toon aan te slaan als hij op een onregelmatigheid werd gewezen. Daar was bij voorbeeld de kwestie van de koeliebonnen. Een opzichter bij de zout- en geldtransporten naar het Mandhelingse achterland mocht op de betaalstaten maar voor vier gulden per keer voorkomen. Iedereen wist dat zo'n man het nooit voor minder dan acht gulden deed. Het was dus gewoonte een paar dragers meer dan er werkelijk gebruikt waren op de lijst te zetten en het geld aan de opzichter te geven. Dekker schreef acht gulden op en werd terechtgewezen. Dekker bléép acht gulden opschrijven en werd weer terechtgewezen. Ten slotte schreef hij de assistent-resident ronduit dat zijn voorganger altijd te veel koeliegeld in rekening had gebracht om de opzichter te kunnen betalen. 'Ik verzoek UEDG beleefdelijk mij wel te willen in-

lichten of het UWEDG intentie is dat ik dienzelfden weg volgen zal?' Het koele antwoord luidde natuurlijk dat in zulke kwesties geen andere uitgaven in rekening gebracht kunnen worden, dan die werkelijk zijn gemaakt – waarbij het dus aan Dekker werd overgelaten of hij als vanouds wilde knoeien. Zo niet, dan werd de uitgave gewoon voor zijn eigen rekening gebracht. Zijn schuld 'aan den lande' voor dit soort zaken beliep dan ook in dat halfjaar al 860 gulden, zowat driemaal zijn maandsalaris.

Eind juni was het gerucht dat de controleur zou worden overgeplaatst tot zijn eigen standplaats doorgedrongen. De bekende 'kabar angin', de geruchtenwind, moest het van Aijer Bangies of zelfs van Padang naar Natal hebben overgebracht. De hoofden en datoes van Natal stuurden een verzoekschrift aan de Toean Besar in Padang, waaraan de vertaling, ontdaan van alle gebruikelijke omhaal, luidde: 'Dat de Toeankoe besar van Natal, de datoes en de radja's bij gerucht hebben vernomen, dat de kommandeur zal worden vervangen. Dat ingeval de tegenwoordige titularis vervangen wordt, zij vrezen een kommandeur te zullen krijgen die handel drijft of niet goed recht spreekt. Dat zij daarom verzoeken de tegenwoordige heer te mogen behouden.'

Michiels placht op dergelijke verzoeken met een tegenovergesteld besluit te reageren, maar in het geval van Dekker toonde hij zich voor zijn doen eerst nogal lankmoedig. De Natalse hoofden kregen een uitbrander 'dat het schrijven van nevensgaanden waarschijnlijk door den controleur geprovoceerden brief geheel ongepast is' en Dekker mocht nog één maand proberen de zaak in orde te krijgen. Van der Ven gebruikte die tijd beter dan Dekker. Na een paar weken stuurde Van der Ven een lange nota vol met bewezen fouten naar Padang en op 22 juli viel de beslissing. Dekker werd vanwege zijn 'tegenstrevigheid in het opvolgen van de door hem ontvangen vermaningen en terechtwijzingen' van zijn functie in Natal ontheven en ter beschikking gesteld van de resident van de Padangse Bovenlanden. Wel moest hij na overdracht van het bestuur aan zijn opvolger, controleur H. Diepenhorst, eerst nog tegen half salaris de achterstand wegwerken.

Onverwacht kan dit besluit voor Dekker niet meer gekomen zijn. De Bovenlanden waren als standplaats trouwens zo slecht nog niet. Vernederend kon je zo'n overplaatsing zeker niet noemen. En in Natal de administratie bijwerken zou met behulp van Diepenhorst en met de klerk H.J.J. Gout, die Hesselink was opgevolgd, ook nog wel gaan. Waar hij zich echt zorgen over maakte, dat was zijn kastekort. Hij wist zelf het best dat van zijn kas

niets klopte en dat hij al die maanden ook weinig had gedaan om het kasboek kloppend te maken. Het geld was hem door de vingers gevlogen. Eind augustus kwam Diepenhorst in Natal aan, een geschikte jongen die best bereid was zijn voorganger de gebruikelijke steun te geven. Een vluchtige berekening toonde echter al aan dat er aan de kas zo'n vierduizend tot vijfduizend gulden ontbrak. Nu leek dat ook erger dan het was, want het moest mogelijk zijn op de gebruikelijke lucratieve vendutie van Dekkers inboedel een flink bedrag bijeen te krijgen (die van zijn voorganger had zevenduizend gulden opgebracht) en weggaan met een schuld aan den lande die geleidelijk moest worden ingelopen, was eerder regel dan uitzondering.

Zo kon de kleine vriendenkring van Natal Dekker nu wel moed inspreken, maar vijfduizend gulden was vijfduizend gulden. Die moesten meteen op tafel komen, anders kon Diepenhorst de kas niet akkoord tekenen. De tijd drong. Op 31 augustus moest het bestuur worden overgedragen, met inbegrip van de kas, en de pakhuizen met voorraden rijst en zout waaraan ook al zoveel ontbrak. Wat te doen? Geld lenen met de belofte het te zullen terugbetalen als de vendu-opbrengst binnen was – er werd altijd betaald met wissels op zes maanden – scheen de enige mogelijkheid. Maar wie had er zoveel geld in het kleine Natal?

In zijn paniek stapelde Dekker de ene blunder op de andere. Zijn grootste stommiteit had hij trouwens al een maand eerder begaan. Toen de geruchten over zijn naderende overplaatsing vaste vorm begonnen te krijgen, had hij zich tot zwendelaar nummer één van Natal gewend, de fuselier Spiess, nota bene de man met wie hij het in december over het geval van heling aan de stok had gehad. Vijfduizend gulden vroeg Dekker hem te leen en als hij het in Natal niet bij elkaar kon krijgen, zou er wel een speciale prauw naar Padang worden gestuurd. Spiess hield hem een paar dagen aan het lijntje en zei toen nee.

Toen was het met een sisser afgelopen omdat de gouverneur Dekker nog een maand uitstel had gegeven, maar in augustus was de zaak weer acuut. Al vóór Diepenhorst in Natal was, probeerde Dekker opnieuw aan geld te komen. Hij ontbood een van de rijkste Chinezen van Natal bij zich – over de rijkdom van Chinezen liepen altijd de wildste verhalen – en vroeg hem vier- of vijfduizend gulden te fourneren. De Chinees, Tijon Ajoe, had het geld niet en kon het ook niet bij elkaar krijgen. Toen hij onverrichterzake bij de controleur moest terugkeren, zou die hebben gedreigd hem 'later wel

te zullen vinden'. Deze kans kwam, altijd volgens de verklaring die Tijon Ajoe later aflegde toen de zaak door Van der Ven onderzocht werd, na een paar weken. Tijon Ajoe had geld van Dekker te vorderen, wat hem ook wel betaald werd, maar om een of andere reden, of juist helemaal zónder reden, liet Dekker hem twee dagen en een nacht in de gevangenis van het fort opsluiten.

Met dat al had Dekker nog geen geld. Tweemaal wendde hij zich nu tot de Toeankoe Besar, de rijkste man van Natal, geschorst in zijn functie in verband met de Si Pamaga-kwestie. Vijfduizend gulden kon die ook niet op tafel leggen, evenmin als het gezelschap hoofden dat Dekker voor dit doel in zijn woning verzamelde. Paniekeriger kon het niet, on-ambtelijker ook niet: alle datoes bij de controleur thuis om met hem te overleggen hoe hij aan geld kon komen om zijn kastekort weg te werken. Had Dekker daarbij gestampvoet en bedreigingen geuit, zoals de Toeankoe later beweerde? Al te rustig zal het zeker wel niet zijn toegegaan. Ten slotte stemde de Toeankoe ermee in, het was inmiddels 27 augustus geworden, de kommandeur vijfhonderd gulden te lenen tegen een behoorlijke schuldbekentenis op gezegeld papier.

De volgende dag hield Dekker zijn vendutie. Diepenhorst was weer zo aardig geweest toe te staan dat Dekker, die ambtshalve vendumeester was, nog in zijn eigen ambtsperiode vendutie van zijn inboedel hield en dit niet als gebruikelijk aan zijn opvolger overliet. Niet alleen kostte dit Diepenhorst de emolumenten die aan zo'n veiling verbonden waren (6% veilingkosten en nog eens 4½% disconto op de wissels die de kopers in betaling gaven), er zat ook een luchtje aan de hele affaire, wat hem bij de gouverneur misschien nog zuur kon opbreken. Dekker wilde immers de veiling in zijn eigen ambtsperiode en vóór de kasoverdracht houden om met de veilingopbrengst het kastekort gedeeltelijk te dempen. Het zou tot daar aan toe zijn geweest als de kopers hun schuld contant voldeden, maar dit was juist niet het geval. Ze hoefden pas over zes maanden te betalen en gaven na de vendutie slechts een geaccepteerde wissel als schuldbekentenis af. De vendumeester moest het risico van de betaling op zich nemen en kreeg daarvoor disconto en veilingkosten. Wat Dekker deed was de schuldbekentenissen aan hem als vorderingen van het gouvernement in de kas opnemen.

En was de vendutie nu nog een groot financieel succes geweest! Dat was niet eens het geval. De opbrengst van al die min of meer waardeloze spulle-

tjes die bij de bestuursoverdrachten god weet hoe lang al in Natal van hand tot hand gingen, was niet meer dan f 2172,50, samen met alle opcenten en disconto's voor de veilingmeester-verkoper een bedrag van f 2461,65.[102] Bij Dekkers voorganger Van Meerten was dit nog f 6825,92 geweest – netto ruim driemaal zoveel. Terwijl een aantal grote heren van Natal op Van Meertens veiling elk voor duizend gulden hadden gekocht, kwam van hen slechts de Toeankoe Besar op Dekkers vendulijst met meer dan een tientje voor, namelijk met welgeteld f 65,25. Alleen Dekkers Europese vrienden hadden voor flinke bedragen gekocht, Van der Pool voor f 737,75, Diepenhorst voor f 362,25, Sem voor f 366,75 en Gout, die toch nog maar surnumerair was en heel weinig verdiende, zelfs nog voor niet minder dan f 546,—.

Het was duidelijk dat Dekker het de laatste maanden geheel bij de Inlandse groten had verkorven. Hem hadden ze de gebruikelijke financiële afscheidshulde geweigerd, omdat hij hen kort tevoren zo zwaar onder druk had gezet (de Toeankoe had hij een poot van f 500,— uitgedraaid, wat zou die man nog op de veiling doen?) en omdat ze wel wisten dat deze driftige toean kommandeur er in Padang en Aijer Bangies niet best opstond.

Zelf was hij daarvan nog niet eens zo overtuigd. Natuurlijk, zijn administratie was geheel in de soep gelopen en met behulp van Diepenhorst alleen oppervlakkig zo'n beetje in orde gemaakt. Toegegeven, de grote tekorten in de zout- en rijstpakhuizen moesten met een beroep op de slechte conditie van de gebouwen worden afgeschreven. Ook waar, er was ondanks alle foefjes in de kas bij de overdracht op 31 augustus nog steeds een tekort van f 2070,47, maar als alle oude en nieuwe venduschulden nu maar snel werden voldaan, zou dat allemaal best meevallen. Een tekort van f 2000,— op een totaal van een kleine f 25,000,—, was dat nu zo erg?

In elk geval was zijn stemming zeker niet wanhopig, eerder weemoedig, toen hij kort voor zijn vertrek zijn gedicht 'Vaarwel aan Natal' schreef.

> Hoe klopt mij 't hart bij 't scheiden van deze oorden,
> Hoe jaagt mij 't bloed versneld door de aadren heen, [...]

In twaalf coupletten dankte hij Natal voor wat het hem gegeven had toen hij zo treurig uit Batavia aankwam en 'nog mijn hart slechts haakte naar den dood'. Terwijl hij reeds 'een kerkhof aan uw stille stranden' zocht, had Natal hem opgewekt, Uw 'lommerdreven, Uw bosch en beemd, als bloemen

rondgestrooid', (het landschap was toch iets minder Hollands-beemderig dan met deze termen overeenkwam).

Zoolang ik leef zal in mij Natal leven
Zoolang ik leef vergeet ik Natal nooit.

De balans was positief uitgekomen, blijkens dit slotcouplet:

Ik zocht den dood, en Natal gaf mij 't leven
En met den wil, de lust in 't leven weer.
Geliefd verblijf, gij hebt mij veel gegeven
Doch eerlang drukt mijn voet uw grond niet meer.
Neem mijn vaarwel, en hoor mijn stille beden
Voor uw behoud die 'k opzend naar omhoog
Welligt zal nooit mijn voet u weer betreden
Ik laat u niets, niets dan een traan in 't oog.

Samen met Si Oepi Keteh vertrok Dekker begin september met een toevallig passerend Frans schip, de Boabab, naar Padang. Hij had tweehonderd gulden op zak en een map vol gedichten en prozaschetsen.

5. *Biografische notities:* MICHIELS EN HET KASTEKORT

In augustus en september 1976 maakte ik een reis naar Indonesië om na 136 jaar de Indische voetsporen van Eduard Douwes Dekker te volgen. Er zullen weinig landen in de wereld zijn waar na zo'n lange tijd de voetsporen van historische figuren nog zo duidelijk zijn terug te vinden. Ook in Indonesië zijn er heel wat uitgewist. Toch was het opvallend in hoeveel plaatsen waar Dekker als bestuursambtenaar had gewerkt, de situatie in grote trekken gelijk was gebleven. Het bevestigde de indruk die ik uit mijn vroegere Indonesische jaren had overgehouden. In de hele 'moderne' koloniale periode, de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw, is ondanks min of meer ingrijpende veranderingen in de grotere steden op Java en Sumatra, heel veel onveranderd gebleven. Was Douwes Dekker van 1840 naar 1940

overgestapt, hij zou zonder moeite Batavia hebben herkend, zijn eigen huizen er onveranderd hebben teruggevonden, de Harmonie en Concordia als centra van het uitgaansleven hebben teruggezien, tweederangs rondreizende operagezelschappen uit Europa in de Schouwburg hebben horen optreden, de hele koloniale bevolkingspiramide hebben herkend. Nog een kwart eeuw later was het nieuwe Indonesië in sommige opzichten verrassend weinig veranderd sinds 1840, zeker in de kleinere plaatsen en 'binnenlanden' van Java, Sumatra en de andere eilanden waar de invloed van de moderne communicatiemiddelen pas na 1965 revolutionaire veranderingen bracht.

West-Sumatra bleek ook in 1976 te behoren tot de minst veranderde streken van Indonesië. In de kleine kustplaatsjes, nog even verlaten en moeilijk te bereiken als in 1842, kwam ik herhaaldelijk de schim van de jonge Dekker tegen. Ik had op de universiteit van Padang gesprekken met jonge Indonesische historici over de gecompliceerde en niet altijd even harmonieuze verhoudingen in Natal en Aer Bangis (nieuwe spelling) waar Minangkabauers, Batakkers, Atjehers en Kust-Maleiers samen wonen en apart leven. Voor het 'bestuur' is het nóg steeds geen eenvoudige zaak er de vrede te bewaren en Natal staat nóg als extra lastig bekend door zijn ligging op de grens van de Minangkabause en Batakse invloedssfeer, met van oudsher een vleugje Atjeh. Dat de jonge Dekker geen scherp inzicht had in de bevolkingsverhouding van zijn eigen district, nam geen der hedendaagse Indonesische historici hem kwalijk. (Terzijde merk ik hier op dat Multatuli de *enige* Nederlander uit de koloniale periode is, die elke geletterde Indonesiër kent, de *Max Havelaar* het *enige* Nederlandse boek dat in Indonesische vertaling veel wordt gelezen.) Ze waren het erover eens dat Michiels in zijn conflict, onder andere met Dekker, waarvan ze niet wat Dekker zelf maar wel wat de hoofdlijnen betreft op de hoogte waren, uit bestuursoogpunt het gelijk aan zijn kant had.

Hiervoor is bij de kwestie Si Pamaga al iets gezegd over de achtergrond van het conflict. Michiels was de erkende 'pacificator' van West-Sumatra. Hij was er van 1837 militair en van 1838 tot 1849 ook civiel gouverneur. Hij 'wilde de Batakse hoofden te vriend houden' en de verwijdering van de Jang di Pertoean door resident Van Kervel kwam hem even slecht uit als de veroordeling van Si Pamaga. Indien dit klinkt als een al te simpele omschrijving van Michiels' beleid, moet worden gezegd dat het beleid ook allerminst uitblonk door subtiliteit. Het kwam kort en goed neer op het in de

hele archipel met succes toegepaste koloniale beginsel van verdeel en heers.

De Bataklanden waren in het noorden en zuiden ingesloten door de moslimse volkeren der Atjehers en Minangkabauers. Er waren altijd spanningen en vaak oorlogen in de grensgebieden. Ook in de kustplaatsen van Midden-Sumatra waren Atjehers en Minangkabauers dominant. Het grootste deel van de 'Onafhankelijke Bataklanden' – zo worden ze nog op kaarten uit 1870 aangegeven – handhaafde een eigen vorm van animisme. In de grensstreken was of ontstond al spoedig een concurrentieslag tussen christelijke zending en islamitische bekeringsijver. Nog in de eerste druk van de *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië* uit 1903 wordt onder het trefwoord Tapanoeli gezegd: 'Eenmaal zal het uitgestrekte Tobameer het middelpunt kunnen vormen van een bloeiend gewest, welks christenbevolking de hechtste steun zal zijn van Neêrland's gezag in Noord-Sumatra.'

Het succes van de kerstening kon door Michiels nog niet worden voorzien. Wel wist hij uit ervaring dat de als 'fanatieke moslims' afgeschilderde Minangkabauers en Atjehers – wat in de koloniale praktijk een andere term was voor vrijheidslievende – nimmer als hedendaagse of toekomstige hechte steun van het koloniaal gezag beschouwd konden worden. Wilde Nederland vaste voet krijgen in Noord-Sumatra dan had het de medewerking nodig van de derde grote volksstam, de Bataks. Zelf had Michiels de hoogvlakten van Angkola en Mandheling zonder veel strijd laten veroveren, de bovenlanden van Natal en Aer Bangis, en de contracten die hij met de Jang di Pertoean (letterlijk: hij die de heerser is) van deze streek had gesloten, waren de hoeksteen van zijn Sumatra-beleid.

Zijn probleem was dat de lokale bestuursambtenaren, vooral die in Mandheling en Angkola, met zo'n 'visie' niet veel opschoten als ze geconfronteerd werden met de dagelijkse moeilijkheden van de bestuursvoering. Het was altijd nog iets gemakkelijker van Padang uit de grote lijn te trekken dan in Natal of Aer Bangis de spanningen tussen Minangkabauers, Batakkers en Atjehers te bezweren. Door zijn nauwe contacten met Soetan Salim, kennelijk een man van Minangkabause afkomst, en de Atjeher datoe Keteh, had Dekker zijns ondanks in dit spel een rol te spelen die hem in oppositie moest brengen tegen Michiels. Niet omdat hij, zoals hij dacht, de gouverneur in de zaak Si Pamaga had 'gekontrarieerd' (de term uit de *Havelaar*), maar omdat hij net als zijn voorganger in Natal en zijn chef in Aer Bangis Michiels' grote lijn niet volgde.

Van deze kwestie is in de *Havelaar* niets terug te vinden. Dekker doorzag de situatie niet en bracht het conflict waarin hij verzeild raakte terug tot persoonlijke animositeiten in de Nederlandse en in de inheemse sfeer.

Ook in de enige van de biografische studies over Multatuli waarin überhaupt aan zulk soort zaken aandacht wordt besteed, Du Perrons *De man van Lebak*, schijnt het allemaal een kwestie van militair beleid en gefrustreerde veroveringslust. Du Perron is de niet geringe betekenis ontgaan van Dekkers eigen 'partijkeuze' door zijn relatie met Si Oepi Keteh en haar vader en met Soetan Salim.

Over het algemeen is het voor de multatulianen die zich met de Natalse periode bezighouden een uitgemaakte zaak dat Natal een voorbereiding was op Lebak. Hier ligt niet alleen de schaduw van Lebak over Natal, hier *is* Natal een Lebak in het klein. Klinkt niet Dekkers brief aan Weddik over de hongerlijdende arbeiders in de pepertuinen als een aanklacht tegen het gouvernement? Heeft hij zelf niet later aan Mimi gezegd dat hij zichzelf in Natal bewust geworden was (zoals het zelfonderzoek van de 'Losse bladen' ook wel aangeeft) en in brieven van omstreeks 1845 al naar aanleiding van zijn ervaringen aan de Westkust gezegd niet 'Hollands gezind' te zijn? Stuiveling schrijft in het *Verzameld Werk:* 'Zijn roepingsgevoel ten aanzien van de inlander is in Natal ontstaan.' Du Perron merkt in de brief over de pepertuinen op: 'Deze inspektie leverde een officieel papier op ten bewijze hoeveel Havelaar er toen al in hem stak.'

Het was waar dat Dekker zelf de eerste was om Lebak in het verlengde van Natal te plaatsen. In de *Havelaar* onderbreekt hij het verhaal over Lebak voor de tafelgesprekken met Duclari en Verbrugge over Natal en Padang. In het elfde tot en met het veertiende hoofdstuk geeft hij een beeld van het gebeurde daar dat duidelijk naar zijn komende optreden in Lebak wijst.

'Typisch Multatuli' is al in deze tijd zijn overtuiging dat – zoals veel schrijvers denken – 'stijl' een argument is en dat het geschreven woord niet een weergave van maar zelf een *deel* van de werkelijkheid is. Toch is het grote verschil tussen Natal en Lebak dat Dekker zich in Natal ondanks zijn opmerkingen over de arbeiders in de pepertuinen geheel in traditionele bestuursstijl op de *hoofden* oriënteert, terwijl het 'typische' van Lebak zal worden zijn aanklacht tegen de knevelende hoofden. Hij had in Natal in het geheel niet door dat de hoofden en pepertuineigenaren zich ten opzichte van de arbeiders aan knevelarij schuldig maakten. Ze hadden zich verplicht in

het onderhoud van hun personeel te voorzien tot de eerste oogst binnen was, maar lieten de arbeiders aan hun lot over. De jonge controleur was met hen begaan, maar onder invloed van de datoes in wier gezelschap hij voortdurend verkeerde, gaf hij de schuld aan het gouvernement. Bij al zijn grote plannen voor havenwerken in Natal – van de soort die omstreeks 1890 in Padang zijn uitgevoerd, namelijk de gedeeltelijke afsluiting van een baai door een havenhoofd waarachter veilig gesmeerd of geankerd kon worden – ontging hem toch dat de voornaamste oorzaak van het verval der pepercultuur was gelegen in de sluiting van de Westkust voor buitenlandse handel en scheepvaart. Onder 'buitenlands' werd ook Atjeh begrepen. Natal en de andere kustplaatsen waren daardoor afgesloten van hun vroegere handelscontacten met Atjeh en Singapore.

Er zijn echter wel enkele andere 'multatuliaanse' trekken in Natal te onderscheiden. Het is in de eerste plaats de *toon* van zijn ambtelijk proza. In de brieven aan Weddik en Van der Ven klinkt op bepaald on-ambtelijke wijze zijn persoonlijkheid door, zijn rechtvaardigheidsdrang, zijn weigering mee te doen aan de gebruikelijke kleine knoeierijen en vervalsingen. Het wordt hem des te meer kwalijk genomen omdat zijn eigen optreden als ambtenaar de toets van de ambtelijke kritiek niet kan doorstaan. Als hij zich bij Weddik, Van der Ven en ten slotte bij Michiels zelf moet verantwoorden, is er voortdurend ambtelijk kortsluiting. Aan de ene kant de ambtenaar die wel moet toegeven dat zijn kas niet klopt en zijn administratie 'achterlijk' is, maar die niet wil mee doen aan de haast voorgeschreven vervalsingen bij het wegwerken van bepaalde kosten en die zich zijn recht op een onafhankelijk oordeel voorbehoudt, ook als ambtenaar.

Je hóórt Van der Ven en Michiels denken: 'Jongen, zorg jij nou eerst maar dat de kas van Natal klopt voordat je je met de bloei van heel Sumatra gaat bezighouden.' Wat voor de een bijzaak is, is voor de ander juist hoofdzaak. Voor Dekker is de hoofdzaak dat het *systeem* niet deugt als daarin vervalsingen worden voorgeschreven. Zijn eigen fouten zijn immers hoogstens onopzettelijke vergissingen van een individuele ambtenaar. Ze zijn veel minder belangrijk dan de fouten van een bestuurssyteem dat van de ambtenaren, álle ambtenaren, knoeierijen vergt. Ook dit mag (achteraf) 'typisch multatuliaans' heten.

Waarmee we zijn aangeland bij Dekkers Natalse kastekort, dat hem altijd is

blijven achtervolgen. In de tijd dat Multatuli nog 'principiële' bestrijders vond in de Indische ambtelijke wereld, werd dit kastekort in Natal gebruikt om te bewijzen dat hij ook in Lebak wel ongelijk zou hebben gehad. Du Perron geeft daar krasse voorbeelden van, die alleen te begrijpen zijn als je beseft dat in de jaren voor de Tweede Wereldoorlog, toen Du Perron schreef, Multatuli als koloniaal aanklager in Nederlands-Indië nog actuele betekenis had.

Over het kastekort zelf is een kleine bibliotheek volgeschreven, zonder dat uit de bewaarde stukken precies kan worden vastgesteld welke fouten Dekker allemaal heeft gemaakt. De boekhoudkundige berekeningen die Stuiveling in deel acht van het *Volledig Werk* heeft gemaakt, schijnen zelfs tot de conclusie te leiden dat Dekker nog geld over had moeten hebben in plaats van te kort!

Dit is de welwillendheid net iets te ver gedreven. Dekker zelf heeft nooit ontkend dat er een tekort was, maar wilde dat wegcijferen tegenover zijn moeilijke bestuurswerk, veelvuldige afwezigheid om opstanden ver van Natal te dempen of te voorkomen en andere *Havelaar*-dramatiek, waarvan in de stukken niets is terug te vinden.

Meer aanwijzing geeft zijn eigen hiervoor geciteerde erkenning dat 'de kas open stond' als hij feesten gaf 'voor de hele bevolking'. Ook lijkt het mij waarschijnlijk, hoewel uiteraard onbewijsbaar, dat hij niet schroomde zonder goedkeuring van hogerhand rijst naar de pepertuinen te sturen en veel meer ongeautoriseerde betalingen te doen dan de vier gulden per keer voor de mandoers van de transporten naar het binnenland. In de geannoteerde documentenverzameling van P. M. L. de Bruyn Prince, *Officiële bescheiden betreffende de dienst van Multatuli als Oost-Indies ambtenaar*, ondertitel *Max Havelaar op de Westkust van Sumatra* (Amersfoort 1910, 2de druk), waaraan we de minutieuze weergave van Dekkers Sumatraanse tijd danken, komen veel meer voorbeelden voor. En hoeveel ongeautoriseerde uitgaven van deze Indische weldoener zullen helemaal nooit in enig kasboek of ander document zijn voorgekomen?

Per slot van rekening was het kastekort van tweeduizend gulden nu ook weer niet zo astronomisch hoog dat het niet op deze, nu ja, 'typisch multatuliaanse' manier kan zijn weggeraakt. Het gaat immers niet om de contanten maar om de boekhoudkundige optellingen, waarvan naar mijn mening niet meer dan negenhonderd gulden in specie uit 'de kleine kas in het bu-

reau onder de Gezaghebberswoning' echt onvindbaar zijn. Dit is tenminste het oordeel van de enige deskundige ooggetuige bij dit alles: de employé van de Nederlandsche Handel-Maatschappij Sem, wiens bevindingen door Dekkers opvolger Diepenhorst in brieven van 24 november en 6 december 1843 aan Van der Ven zijn weergegeven.

Maar daarmee ben ik vooruitgelopen op de afwikkeling van het kastekort. De aanklacht waarmee Dekker na zijn vertrek uit Natal te maken zou krijgen, was tweeërlei. Er was een kastekort dat hij had proberen te dempen door gescharrel met zijn venduvorderingen en er was een veel ernstiger beschuldiging van fraude met een wissel. (Ik ga nu maar voorbij aan de voor alle bestuursambtenaren onder zulke omstandigheden ontstaande moeilijkheden over ongeautoriseerde betalingen, niet ingehouden zegelgelden, boete voor te laat ingediende stukken, verkeerd berekende agio's, enzovoort. Bij Dekker liep dit op tot een bedrag van f 365,43, dat hem echter na veel geschrijf zoals gebruikelijk werd kwijtgescholden.)

Wat het eerste betreft werd door Dekker zelf al meteen opgemerkt dat de zaak in orde zou komen als al de venduschulden waren betaald. Zijn fout was dat hij de vendukas had vermengd met de officiële landschapskas (bestuurskas), terwijl het eigenlijk twee gescheiden administraties waren die door één duizendpoot-ambtenaar, met al diens andere functies, werden bijgehouden. Aangezien diezelfde fout bijna overal werd gemaakt, werd ze hem zelfs door Michiels niet al te kwalijk genomen. Dank zij de medewerking van Diepenhorst, Dekkers opvolger, werden de venduschulden snel geïnd. Er waren er zelfs nog overgebleven uit de vendu van Van Meerten. Na een paar maanden was deze kwestie toch wel afgehandeld, al bleef natuurlijk de nasmaak dat er een kastekort was geweest waarmee vreemd was omgesprongen.

Dit zal dan ook wel de oorzaak zijn geweest van de algemene achterdocht toen er in dezelfde tijd aanwijzingen kwamen over een verkeerde boeking van een wissel, waarbij een tamelijk groot bedrag zou zijn verdonkeremaand. Om straks het biografisch verhaal niet al te zeer door technische uiteenzettingen over Dekkers functie als wisselagent op te houden, geef ik hier alvast enige bijzonderheden.

De wisselagent was een soort girokantoorhouder die geld of geldswaardige papieren zoals geaccepteerde wissels ('accepten' of zoals ze tegenwoordig genoemd zouden worden: betaalcheques) tegen ontvangstbewijs in-

nam. Dit ontvangstbewijs had zelf ook de vorm van een verhandelbare wissel die naar een andere plaats kon worden gezonden om daar te worden geïnd. De wisselagent moest natuurlijk vroeger of later de ingenomen gelden en accepten naar de centrale kas in de hoofdplaats sturen. Het gouvernement trad hier als wisselagent op omdat er buiten Batavia, Soerabaja en Semarang nog geen bankkantoren bestonden. Er was daarentegen wel overal een tamelijk grote bestuurs- of landschapskas waaruit soldijen, salarissen, pensioenen en aankopen betaald werden. Als kashouder was de plaatselijk bestuurder de aangewezen, zo niet de enige man om ook alle andere geldzaken waar te nemen. Het lijkt ingewikkelder dan het is. Zoals Stuiveling in het *Volledig Werk* opmerkt was de veelheid en verscheidenheid van Dekkers werkzaamheden 'in zekere zin omgekeerd evenredig aan de ermee verbonden werkzaamheden'. De hele boekhouding besloeg twintig posten per maand, de correspondentie minder dan twee korte brieven per dag en daarvoor had Dekker dan nog een klerk of een surnumerair tot zijn beschikking.

Op 3 mei 1843 had Dekker als wisselagent een wissel van de Nederlandsche Handel-Maatschappij van f 8931,92, die hij voor Sem had uitgeschreven, slechts voor f 6825,92 ingeboekt. Het verschil van f 2106,— was zoek. Anders dan bij het kastekort hing om deze kwestie van het begin af de geur van fraude.

Over dit financiële perikel is in de mutatulilogie wat Natal betreft altijd het meest te doen geweest. Zelfs Du Perron kan niet ontkomen aan de constatering: 'Men moet nu welhaast aannemen dat Dekker, die altijd geld opmaakte, die ook later nooit zijn schulden betaalde [...] zich zover vergeten heeft, dat hij ook leende bij 's Lands kas.' Het 'lenen' is dan een eufemisme (al is alles later terugbetaald) voor wat minder welwillende beoordelaars natuurlijk voor diefstal hebben uitgekreten.

Stuiveling, in het *Volledig Werk* deel VIII pagina 289 e.v., en anderen hebben geprobeerd aan de hand van Dekkers eigen gecorrigeerde boekhouding na te gaan hoe deze zaak in elkaar zit. Het is een doodlopende weg omdat wel de verkeerde boekingen (ten dele) gecorrigeerd kunnen worden, maar nooit kan worden teruggevonden wat helemaal niet werd geboekt. Mijns inziens kan de verklaring alleen gevonden worden in de brieven van Diepenhorst van 24 november en 6 december 1843, waarin de mededelingen van Sem worden weergegeven.

Sem vertelt dat hij op 3 mei bij Dekker kwam met een vendu-acceptatie

van f 6825,92 (het was de opbrengst van de veiling van Van Meerten) en met drie bedragen in contanten, namelijk 1056, 650 en 400 gulden. Dit bedrag moest naar Aer Bangis worden overgeboekt. Dekker gaf hem er dus een wissel voor. In totaal f 8931,92. Op het omslag van het wisselregister maakte Dekker in klad de twee berekeningen die voor deze transactie nodig waren. De Bruyn Prince heeft alle belangrijke stukken in facsimile gereproduceerd; enkele ervan zijn ook in het *Volledig Werk* deel VIII overgenomen. De optellingen zijn in de vroegere pennestrijd zowel voor als tegen Dekker gebruikt. Zijn tegenstanders beweerden dat je hier als het ware voor je ogen het geknoei kon aanzien. Zijn voorstanders – Stuiveling inbegrepen – zeiden dat geen dief zo boek zou houden van zijn eigen malversaties. Volgens mij bewijst het alleen dat het kladpapier schaars was in Natal.

Wat waren nu de twee berekeningen? In de eerste plaats moest Dekker om één wisselbedrag te kunnen uitschrijven alle bedragen op één koers brengen. De Indische financiële administratie was in zijn tijd nodeloos ingewikkeld doordat er twee geldsoorten in omloop waren: zilvergeld en kopergeld. Zilvergeld was 20% meer waard dan kopergeld. Alle kassen hadden verschillende kolommen voor koper en zilver en er was heel wat heen-en-weergereken voor nodig om eruit te komen. Contante bedragen werden vrijwel altijd betaald in kopergeld, eenvoudig omdat volgens de bekende monetaire wet het 'goede' geld door het 'slechte' verdreven werd. Iedereen potte zijn zilvergeld op en probeerde zijn buurman het koper in de maag te splitsen. Vandaar het besluit zilvergeld officieel 20% meer waard te maken dan koper. Het agio was een premie op het in omloop houden van zilvergeld. In de praktijk was het zilver vrijwel alleen een theoretische rekeneenheid. Zoals ook hier. Omdat het kopergeld contant was, moest het bedrag van de acceptatie (de venduwissel) dat in zilver luidde, met 20% agio worden verhoogd om het gelijk aan het koper te maken. Deze berekening werd door Dekker op het omslag uitgevoerd. De f 5688,27 in zilver werden met 20% of f 1137,65 verhoogd en omgezet in f 6825, 92 koper.

Dit was de eerste berekening. De tweede was een optelling van deze f 6825,92 met de drie contante bedragen waarmee Sem kwam aanzetten: f 1056,—, f 650,— en f 400,—. Alles samen f 8931,92.

Dekker had nu de acceptatie in zijn administratie moeten opnemen en het contante geld naar de geldkamer in het fort laten brengen. Het een noch het ander gebeurde. De acceptatie werd ingeschreven voor het verkeerde be-

drag. Ik vermoed dat Dekker, die zijn hoofd er niet bij had, die zijn hoofd nóóit bij zijn administratie had, uit de twee berekeningen die op het omslagvel vlak bij elkaar stonden, gewoon de verkeerde heeft overgenomen. Op de wissel die Sem had en die naar Aer Bangis werd verstuurd, stond het juiste bedrag van f 8931,92, de uitkomst van de tweede berekening. Dat kon je aan Sem overlaten, erop toe te zien dat hij een goede wissel kreeg. Maar in het wisselregister nam Dekker het eindtotaal van de eerste berekening over: de f 6825,92. Wie zegt dat hij het register naar behoren metéén invulde? Hij kan het wel pas dagen later gedaan hebben, toen hij zich de hele zaak niet zo goed meer herinnerde.

Het contante geld dat naar het fort gebracht had moeten worden, hield hij in de kleine kas op zijn kantoor. Hij zou volgens Bartjens aan het eind van de maand heel wat in zijn kleine kas hebben moeten overhouden voor transport naar de grote kas in het fort, maar volgens Bartjens werd er door de controleur van Natal nu eenmaal niet gerekend. De volgende dag, 4 mei, betaalde hij uit de kleine kas twaalfhonderd gulden aan een Chinees die met een wissel uit Pontjang kwam aanzetten en daarna vergat hij de hele zaak. Aan het eind van de maand klopte er nooit iets van de kas. De negenhonderd gulden die er nu nog hadden moeten zijn, waren er niet, maar dat zal hem niet gedrukt hebben.

Sem wist het zich allemaal beter te herinneren dan hijzelf. In de brief van 6 december staat: 'Op den 4e Mei zijn volgens kasmemoriaal betaald f 1200 koper, waarschijnlijk is die som uit de f 2106 betaald geworden, terwijl het overige in een kleine kas in het bureau onder de Gezaghebbers woning is verbleven, daar men zich hier herinnerd dat er somwijlen meer dan duizend gulden in die kas waren.'

Dat kan alleen de herinnering van Sem of Gout geweest zijn, de employé van de NHM of de surnumerair bij het bestuur. De controleur zelf kon het zich niet meer herinneren. Of, zoals hij later in zijn eerste verantwoording schreef: 'Voorloopig vergenoeg ik mij met de mededeeling dat particuliere omstandigheden van ernstigen aard het mij onmogelijk maken, mij de bijzonderheden die de afgave van den wissel hebben vergezeld, te herinneren.'

Als je nu van 'typisch Multatuli' wilt spreken, dan was het dit: te denken dat de gouverneur die hem van fraude verdacht, door zo'n beroep op zijn privé-leven welwillend zou worden gestemd.

Het tegendeel was natuurlijk het geval.

6. EERLOOS IN PADANG

In vergelijking met Natal was Padang natuurlijk een wereldstad. Het had de drukste rede van heel Sumatra en een soort van havenwijk waar alle natiën dooreen woonden, het was bestuurscentrum en militair hoofdkwartier van de hele Kust en stelde zich heel wat voor van de buitenlandse handel die er eens zou moeten bloeien omdat het immers de eerste aanloophaven was voor de Europese schepen die de Kaap gerond hadden. In plaats van vier Europeanen (Dekker, Sem, Van der Pool en Gout) woonden er een paar duizend. Als je tenminste het garnizoen meetelde, wat meestal niet werd gedaan met de Europese fuseliers die door fatsoenlijke mensen met de nek werden aangekeken.

Toch kon je in Padang te midden van die duizenden eenzamer zijn dan in Natal met je vieren. In Padang kende de macht van Michiels geen grenzen. Er woonde in de hele stad haast geen Europeaan die niet rechtstreeks onder bevel of gezag stond van de civiel en militair gouverneur Andreas Victor Michiels. Deze potentaat, die nog bij Waterloo tegen Napoleon had gevochten, (de meeste officieren in het NIL uit zijn generatie waren juist in Franse dienst geweest), was nu 46 jaar en iedereen beefde voor hem. Wie hij goed gezind was kon snelle promotie maken als officier of bestuursman en meegenieten van het nogal ruwe, maar niet onplezierige leven in dit wilde westen van de kolonie. Wie bij hem in ongenade was gevallen – en dat lot overkwam velen, niet voor niets werd hij 'Jan Schors-al' genoemd – werd in deze byzantijnse atmosfeer buitengeworpen.

Dekker werd dus buitengeworpen. Misschien had hij bij zijn vertrek uit Natal nog anders gedacht, getuige zijn afscheidsgedicht. In Aijer Bangies en Fort de Kock, waar hij op doorreis naar Padang verbleef, een avontuurlijke rit te paard van ettelijke dagen door moeilijk bergterrein, zakte zijn stemming aanmerkelijk.

In Aijer Bangies was Van der Ven druk bezig een klachtenlijst over zijn vroegere ondergeschikte op te stellen die niets van diens beleid heel zou laten; ze moest waarschijnlijk vooral dienen om Michiels duidelijk te maken dat het allemaal zeker niet de schuld van Van der Ven was. Over de slechte verhouding tussen Van der Ven en Dekker liep een anekdote, die onmogelijk waar kon zijn geweest maar wel typerend was voor de faam die Dekker sinds zijn Natalse dagen aan de Kust genoot. Het verhaal was dat Van der

Ven op zekere dag in Natal was verschenen om de kas te controleren. Toen hij op het kantoor van de controleur kwam liet deze weten dat hij zijn huis ter beschikking van zijn chef stelde en zelf bij de militaire commandant ging logeren. Van der Ven moest eten uit een warong laten halen. De volgende dag ontving Dekker hem met twee pistolen op zijn schrijftafel en de mededeling dat hij, net als zijn broer had gedaan toen die in Sibolga een kastekort had gehad en de schande niet kon dragen, eerst de assistent-resident en daarna zichzelf zou doodschieten. Dat Dekker natuurlijk nooit een broer in Sibolga had gehad en dat Van der Ven in het geheel niet in Natal was geweest om de kas te controleren, mocht niet deren. Het verhaal werd later verteld door mensen die Dekker 'van zeer nabij kenden' – in elk geval nabij genoeg om blijkbaar van hem, die door alle Kust-ambtenaren 'de excentrieke lord' of 'de gek' genoemd werd, alles te verwachten.[103]

In Fort de Kock zorgde Dekker zelf voor een weinig joyeuze entree bij zijn toekomstige chef, de resident van de Padangse Bovenlanden C.P.C. Steinmetz, een man over wie in deze wild-west-tijd trouwens niet minder legenden liepen dan over Dekker of Michiels zelf. (Steinmetz zou ooit vermomd als Sumatraan eens door vijandig gebied zijn getrokken om 'een opstand te dempen'. Van een 'opstand' werd wel bij elk opstootje gesproken maar soms waren ze er toch.) Bij de eerste en enige ontmoeting tussen Steinmetz en Dekker was een ooggetuige aanwezig, de controleur A.J.F. Hamers, die zich later maar al te goed herinnerde hoe hij bij de resident op bezoek was toen daar plotseling iemand het erf kwam oprijden, blootsvoets op een bont paard gezeten, gekleed in vreselijk bemodderde witte kleren en met een buitengewoon grote strohoed op. De onbekende had de resident brutaal aangekeken en gevraagd: '«Woont hier soms de Resident der Padangsche Bovenlanden?» De resident, die intusschen was opgestaan uit zijn wipstoel, gaf hem ten antwoord: «Ja, dat ben ik en wie is u?» «Ik ben Douwes Dekker en moet naar de Noord.» «Ah zoo, kom dan binnen en ga u verfrisschen en verkleeden; dan kunt u aanstonds uwe opwachting bij mij maken.» Zonder een woord te spreken en zonder den heer Steinmetz noch den heer Hamers te groeten wendde Douwes Dekker zijn paard om en reed stapvoets van het erf.' Niemand was waarschijnlijk verbouwereerder dan controleur Hamers die deze scène mocht meemaken. Aan de Kust mocht het informeel toegaan, maar een controleur die zich zó tegen een resident gedroeg heette met recht excentriek of gek!

Erger was dat ook Steinmetz het geheel maar matig waardeerde en aan Michiels liet weten dat hij geen prijs stelde op plaatsing van Dekker in zijn ambtsgebied. Hij zal intussen wel kennis hebben gekregen van de klachtenlijst waaraan Van der Ven menig uurtje had moeten besteden. Er stonden meer dan dertig posten op die voor rekening van Dekker persoonlijk moeten komen, omdat ze om welke reden ook 'ongeautoriseerd' waren, samen een bedrag van ruim zesduizend gulden. Daaronder waren dan de ten onrechte in de kas opgenomen vendu-acceptatie van Dekkers eigen veiling en het resterende kastekort van f 2070,74. Tijdens zijn verblijf in Aijer Bangies had Dekker hierop zijn bedenkingen mogen aanvoeren. Zijn verweer kwam bijna overal op hetzelfde neer: voor minder dan het opgegeven, te hoge bedrag, had hij geen mandoers of prauwvoerders kunnen krijgen. Op de opmerking dat 'de vendu administratie niet met 's lands kas verward vermag te worden' had hij blijkbaar geen weerwoord.

Nauwelijks was Dekker in de irriterend drukkende hitte van de kentering in Padang aangekomen of de eerste klacht over zijn pogingen in Natal aan geld te komen, kwam daar binnen. Zolang hij in Natal Toean Besar was geweest, durfde niemand zijn mond open te doen. Nu hij weg was en kennelijk in ongenade was gevallen, gingen ze des te wijder open. De Chinees Tijon Ajoe was de eerste. Hij was dan ook door Dekker twee dagen in het blok gesloten. Toen Van der Ven in opdracht van Michiels zelf naar Natal ging om de zaak te onderzoeken, kwamen ook Spiess en zelfs de Toeankoe met hun verhalen over Dekkers optreden los. Misschien bleken de vreemde verhoudingen aan de Kust – om niet te zeggen: de vreemde normen bij het Nederlands-Indisch bestuur – nergens duidelijker uit dan uit deze conclusie van Van der Ven uit de getuigenverklaringen in zijn rapport van 14 oktober 1843 aan de gouverneur: '... waarbij naar het inzien van den ondergeteekende de tegen den controleur E. Douwes Dekker ingebrachte beschuldigingen voldoende worden bewezen: overigens heeft men vermeend het onderzoek in deze niet verder uittestrekken ten einde de waardigheid van het Gouvernement, ten overstaan van de bevolking niet meer te compromitteeren.'

Michiels nam hiermee genoegen – Dekker werd er zelfs nooit over gehoord – maar het was dan ook het enige dat hij liet passeren. Na ontvangst van Van der Vens klachtenlijst gebood hij Dekker voorlopig in Padang te blijven en eerst maar eens opheldering te geven. De vendukwestie scheen daarbij het zwaarst te wegen, hoewel Dekker er in het algemeen van werd

beschuldigd dat hij 'roekeloos' met 's lands gelden was omgesprongen.

Dekker had zijn intrek genomen bij zijn vriend luitenant Hébert, die vlak naast de gouverneur woonde. Daar schreef hij in korte tijd op 3 oktober zijn verantwoording, die in zijn stemming van dit moment een complete tegenaanklacht werd. Wat hij in enkele brieven aan Weddik en Van der Ven vroeger al had aangevoerd, werd nu in een breder kader gevat en niet meer tussen de regels door gesuggereerd maar ronduit naar het bestuur geslingerd: 'Ik *wilde* en *kon* niet zeggen, dat ik f 4 voor een conducteur betaalde, want het was eene onwaarheid! Ik mogt niet 3 koelies opbrengen waar ik slechts 2 betaalde, want het ware een logen geweest! Ik zal er trotsch op zijn met de telkenreize voorkomende vergoeding van f 4 belast te worden, *omdat ik niet wilde liegen*, waartoe mijne voorgangers zich door den drang der omstandigheden hadden laten dwingen.'

Bij een verwijt over een ten onrechte betaalde pakhuismandoer: 'Natuurlijk doet zich nu de vraag op waarom *ik* die gelden in uitgaaf stelde, terwijl mijn voorganger nimmer getracht heeft daarvan iets ten laste van den lande te brengen. Ik ben bereid hierop te antwoorden indien ik hiertoe *specialen last* ontvang.' (Kennelijk had Van Meerten het geld voor die mandoer gewoon weggeknoeid in andere posten.)

Bij een te hoge betaling voor prauwvaarders op de rede: 'Heb ik niet de redenen welke mij tot de hoogere betaling noodzaakten, breedvoerig ontvouwd in eene missive, waarvan ik mij de dagteekening niet herinner, doch welke in de archieven te Natal en Aijer Bangie aanwezig is? Waarom (indien men loyaal had willen handelen) die missive niet in afschrift overgelegd, instede van dat niets afdoende: «de controleur beweert etc.?» Indien ik te nietig beschouwd word om notitie van mijne verdediging te nemen, had men die geringachting ook tot mijne fouten behooren uittestrekken.'

Bij een te hoge betaling voor de prauwhuur naar Teloek-Balai: 'Indien er bepalingen bestaan die de verzaking der waarheid vorderen, dan zijn dezelve voor mij van geene kracht. Ik acht de waarheid hooger dan het Staatsblad en geef openlijk deze verklaring, ook al zoude mijn ongeschiktheid tot ambtenaar als een onmiddellijk gevolg dier verzekering beschouwd worden.'

Over de verwarring van de vendu-administratie met 's lands kas (zijn zwakste punt): 'Indien de venduadministratie een afgescheidene zaak is, en de kas met 's Lands kas niets gemeen heeft, *waar* is dan het bureau van den vendumeester te Natal; *waar* is de bewaarplaats der gelden die hij ambts-

halve onder zich heeft; *waar* zijn de schrijfbehoeften voor die betrekking benoodigd?

En een daverend slot: 'Ik vermeen alle de in de aantooning der ten mijnen laste loopende posten, voorkomende punten te hebben afgehandeld, en weet zeer wel dat deze missive, *wat den vorm aangaat*, niet geschikt is UHEDG. in eene gunstige stemming omtrent mij te brengen. Ik voorzie ten volle den ernstigen uitslag welke deze zaak *bij de bestaande begrippen*, voor mij hebben kan, doch neem niettemin eerbiedig de vrijheid UHEDG. ten overvloede te verzekeren, mij van alle welwillende consideratiën, indien dezelve mogten kunnen bestaan, te willen verschoonen; Ik ben jong en onbeduidend in vergelijking van de magt der heerschende begrippen, waartegen mijne beginselen mij noodzaken op te staan, maar blijf niettemin trotsch op mijne zedelijke onafhankelijkheid, trotsch op mijne principes, trotsch op mijne eer!'

Het was hoog spel, dit slot met zijn protest tegen de macht der heersende begrippen en zijn afwijzing van eventuele verzachtende omstandigheden. Een Michiels zoals hij die zich toch nog een beetje moet hebben voorgesteld, een man die stond voor hogere begrippen dan de heersende, had er een geestverwant in moeten herkennen.

Maar van herkenning was geen sprake, alleen van achterdocht en ergernis. In zijn verslag aan de gouverneur-generaal schreef Michiels dat bij al het verkeerde dat Dekker ten laste kon worden gelegd, hij 'zijne eigene wijze van zien met zoo veel verwaandheid zoekt te regtvaardigen, dat men aan zijne beterschap moet wanhopen'. Michiels' verdenking dat Dekker op een of andere manier toch met veel geld uit Natal was vertrokken, gaf hem aanleiding de zaak in handen van de fiscaal bij de Raad van Justitie te stellen. Al spoedig bleek dat de venduschulden in Natal dankzij de bemoeiingen van Diepenhorst – een ware vriend in de nood, ook bij de zoekgeraakte hoeveelheden rijst en zout die hij op rekening van de gebrekkige pakhuizen wilde schrijven – behoorlijk geïnd konden worden. Een paar maanden kon Dekker het in Padang wel zonder geld uithouden. Michiels wilde pas weer beginnen met de uitbetaling van zijn traktement als de Natalse zaak verrekend was en het zag ernaar uit dat dit in december gebeurd zou zijn.

In november kreeg de zaak voor Dekker echter een ongunstige wending. Van der Ven ontdekte een onregelmatigheid in zijn Natalse wisseladministratie die veel meer naar echte fraude rook dan de kastekorten. Op 15 mei

had Dekker een wissel van f 8931,92 afgegeven aan de employé van de Nederlandsche Handel-Maatschappij Sem voor in ontvangst genomen gelden, maar in zijn eigen wisselregister had hij slechts f 6825,92 verantwoord. Er was dus een verschil van f 2106,—. Waar was dat geld gebleven?

De vriendelijke Van der Ven stond in zijn brief aan Michiels meteen klaar met de mededeling dat dit een misslag van Dekker was, 'welligt grover en misdadiger dan alle zijne overige fouten te zamen genomen'. Hij sprak van 'voorbedachtelijk bedrog en opzettelijke valschheid', wat op zijn minst voorbarig was zolang er geen onderzoek was geweest.

Diepenhorst die meteen had geprobeerd de kwestie uit te zoeken, vermoedde dat Dekker gewoon vergeten was de 2106 gulden, zijnde het contante deel van de bedragen die Sem in de wissel had laten opnemen, naar de geldkamer in het fort over te brengen. Gezien de chaotische toestand waarin Dekkers kas en administratie zich in de laatste maanden voor zijn vertrek uit Natal hadden bevonden, moest het Diepenhorst en Sem niet verbaasd hebben dat Dekker de 2106 gulden op 3 mei gewoon op zijn kantoor had gehouden, er de volgende dag een vordering van een Chinese koopman ad 1200 gulden mee had betaald en de negenhonderd gulden die nog moesten resteren op een of andere Dekkeriaanse manier had uitgegeven zonder ze te verantwoorden. Dit bedrag moest, vond Diepenhorst, maar net als het kastekort op Dekkers rekening worden gebracht.

Maar voor een verwaande jongeman die zich nog juist op hoge toon tegenover de gouverneur had beroepen op hogere beginselen dan de gebruikelijke en op waarheden die hij hoger stelde dan het *Staatsblad*, was dat toch een iets te gemakkelijke uitweg. Op 30 december vroeg Michiels de fiscaal ter zake van de wissel 'het regt en de belangen van het land waartenemen', anders gezegd: een justitieel onderzoek te beginnen. De eerste stap was een deurwaardersexploot met bevel binnen acht dagen de 2106 gulden te betalen.

Dekker was verbijsterd door de nieuwe beschuldigingen. 'Ik moet volmondig bekennen de zaak in kwestie niet ten mijnen voordeele te kunnen ophelderen; het komt mij immer onbegrijpelijk voor, hoe zulk een abuis aan de voorloopige verificateurs te Aijer Bangies [niet] zoude zijn in het oog gevallen, en ik hoop dat deze of gene onvoorziene omstandigheid in den vervolge de zaak tot klaarheid brengen zal,' schreef hij aan Michiels. Het was al niet sterk te hopen op 'onvoorziene omstandigheden', nog minder sterk

was het vervolg: 'Voorloopig vergenoeg ik mij met de mededeeling dat particuliere omstandigheden van ernstigen aard het mij onmogelijk maken, mij de bijzonderheden die de afgave van den wissel hebben vergezeld, te herinneren.' Hij vroeg in afwachting van 'eventuele justificatie' het geld door inhouding op zijn salaris te mogen voldoen.

Maar daarvoor moest hem dan eerst weer salaris worden uitbetaald. Sinds september was dat niet meer het geval geweest. En er zou voorlopig ook niets betaald worden, want op 8 januari werd Dekker 'wegens ontrouwe administratie en het misbruiken van de hem als civiel gezaghebber te Natal aanvertrouwde landsgelden' in zijn functie geschorst. Grove misvatting, willekeurige nalatigheid, bedrog van het gouvernement en fraudulentie – geen termen waren Michiels blijkbaar te kras.

Dekker vroeg verlof naar Natal te mogen gaan om door een onderzoek in loco de zaak op te helderen, maar hij mocht Padang niet verlaten.

Hij was eerloos in Padang.

Gemakkelijk was het leven er voor hem toch al niet geweest. Nu werd het een ramp. Successievelijk had hij alles moeten verkopen wat hij bezat aan boeken en kleren. Si Oepi moest hij naar Natal terugsturen. Bij Hébert had hij niet kunnen blijven. Met deze vriend had hij zelfs ruzie gekregen toen hij eens een oogje had gewaagd (nu ja, misschien iets méér dan dat) aan diens njai. 'Eene uitdaging was het gevolg. Douwes Dekker koos de sabel; doch aangezien hij nooit een sabel gehanteerd had vroeg hij veertien dagen uitstel om zich wat te oefenen. Te Padang woonde een schermmeester, die hem eenig onderricht gaf en hem vooral oefende in den *coup de tête*, die hij Hébert wilde toebrengen. De luitenant droeg immers naar de mode van den tijd rechts en links eene lok, die hem zeer fraai stond en waarop hij niet weinig trotsch was. Dekkers doel was, zoo mogelijk een dier lokken weg te slaan. Het duel had plaats in optima forma. Het gelukte Multatuli zijn tegenstander een slag ter linkerzijde van het hoofd te geven, de lok viel, het bloed vloeide, de eer was gewroken.'[104]

Er werd in Padang trouwens veel geduelleerd. De generaal – in september was Michiels tot generaal-majoor bevorderd – scheen het graag te zien. Dekker was ervan overtuigd dat men vooral graag met hem duelleerde sinds hij in ongenade was gevallen. Misschien overdreef hij het. Zeker was dat 'de hele stad' hem meed sinds het kastekort, dat nog tot de excentrici-

teiten van de Gekke Lord kon hebben behoord, was vervangen door de beschuldiging van fraude. Dat zou een criminele vervolging kunnen worden.[105]

Dekker was buitengewoon prikkelbaar. Als iemand zijn groet niet beantwoordde of zinspeelde op zijn armoede, had hij al een duel aan zijn broek, laat staan als er openlijk werd gesmaald op zijn houding jegens de generaal. Soms had hij twee duels op één ochtend. Zijn sigaar liet hij er niet eens voor uitgaan. Toen het al te bar werd daagde hij, via een beleefde uitnodiging aan de adjudant, alle officieren van het bataljon in één klap voor een duel uit. Deze simultaanseance ging niet door.[106]

De term 'eerloos' was het eerst gebruikt door een advocaat met wie hij sprak over het proces wegens fraude dat mogelijk tegen hem zou worden gevoerd. Hij raadde Dekker aan zich te beroepen op zijn minderjarigheid. Inderdaad was hij de langste tijd in Natal nog geen 23 jaar geweest, dus wettelijk nog minderjarig, maar de wisselkwestie had zich toch in mei 1843 afgespeeld, twee maanden na zijn drieëntwintigste verjaardag. Bovendien, hij minderjarig! Hij die in Natal al zelfstandig bestuur had gevoerd en de rapat had voorgezeten toen hij nog maar 22 jaar was!

'Ga je gang dan met je vervloekte koppigheid,' had de advocaat gezegd, 'dan ben je niet te helpen, – je wordt eerloos!'[107]

Het woord was niet meer uit zijn gedachten verdwenen. Eerloos! En dat terwijl hij juist *leed* voor zijn beginselen. Hij gaf nu Michiels van alles de schuld. Die man had hem van het begin af tegengewerkt omdat hij hem in de zaak Si Pamaga had tegengesproken. Hij had het eerst niet begrepen, maar nu zag hij alles duidelijk voor zich. Was het niet een blaaskaak die de faam van zijn dapperheid alleen te danken had aan trucs, zoals het uitlokken van kleine verzetsdaden waarna hij met groot vertoon kon uitrukken om de opstand neer te slaan?[108] Een zedeloos levende man, die een kind bij een van zijn Padangse bijzitten liet verdonkeremanen en de assistent-resident schorste die er een onderzoek naar had willen instellen?

Jan Schors-al! Nu was Dekker zelf een van zijn slachtoffers![109] Uit verontwaardiging over de zaak van het verdwenen kind schreef hij een puntdicht dat hij door de djongos op de ontbijttafel van de gouverneur liet neerleggen:

> Het wandlend schorsbesluit dat schorsend ons regeert,
> Jan Schors-al, Gouverneur, de weerwolf onzer dagen,

Had zyn geweten zelf met vreugd gesuspendeerd...
Als 't niet voor langen tyd finaal reeds ware ontslagen.

Hij hoorde er niets op, evenmin als toen hij in de tijd dat hij nog bij Hébert woonde uit een dagelijks langs diens huis voortgedreven vlucht kalkoenen die naar hij meende aan de gouverneur toebehoorden, er een weghaalde en tegen de kalkoenhoeder zei: 'Zeg den Generaal dat ik, Max Havelaar, dezen kalkoen neem omdat ik eten wil.' (Later bleek trouwens dat de kalkoenen niet eens van de gouverneur wáren en gaf hij het beest terug.)[110]

Arm was hij en te eten had hij ook niet altijd. Deels door zijn koppigheid, want hij wilde geen aalmoezen aannemen van mensen die hem eerst hadden gemeden uit vrees voor de generaal of omdat ze hem van fraude verdachten. Toen hij het huis van Hébert had verlaten, woonde hij eerst nog een tijdje met Si Oepi op de pof in een inlands huisje. Soms was hij zo wanhopig dat hij liever sterven wilde. Hij leek wel bewusteloos. De verschrikte Si Oepi haalde er een dokter bij die hem weer bij kennis bracht door met een veer in zijn mond te kriebelen. Kort daarop stuurde hij Si Oepi naar haar vader in Natal terug. Hij kon haar niet eens meer in zijn armoe laten delen.

Soms waren er zeker in het begin wat vrolijker ogenblikken. Opgeschroefde vrolijkheid. Bij zijn vrienden, tot wie zelfs enkele officieren behoorden, zoals kapitein Chateleux, die de ongunst van Michiels riskeerden, was zijn dichttalent bekend en voordragen kon hij ook goed. Zo werd hij wel eens uitgenodigd voor een partijtje als hij wat wilde bijdragen aan de algemene vrolijkheid. (Vrolijkheid! Terwijl de fiscaal zich beraadde over zijn vervolging!) Ook werd zijn ijdelheid gestreeld toen men zei dat hij vast wel een 'versje' aan tafel zou kunnen voordragen. Hij deed 't, zelfs voor de zilveren bruiloft van de ouders van zijn vriend Waanders die in Semarang woonden en die hij nooit gezien had, een bruiloftsfeest in absentia waarbij stokvis het hoofdgerecht was. Hij schudde een ellenlang gedicht uit zijn mouw, 'De Nachtschuitsdroom', waarin de huwelijksboot geflankeerd werd door andere vervoermiddelen, stoomtrein en stoomboot inbegrepen, de nieuwigheden waarvan de eerste helemaal nog nooit in Indië gezien was en de tweede nauwelijks.

Jonkman sprak me een grijsaard aan
'k heb U straks zien gissen, twijflen,
'k zag U peirzen, 'k zag U weiflen,

Jonkman, gij hebt wél gedaan!
Heil en zegen Uw besluit –
Op de reize van het leven
Dient ons 't vliegen niet en 't zweven:
't veiligst vaart de trage schuit.
Wat men stoom noemt – 't zijn de driften. Dwaasheid
jaagt het vuurschip voort,
En *Geloof* en *Hoop* en *Liefde* jaagt de hartstogt over boord

Hij werd toegejuicht, zijn gedicht moest beslist naar Waanders' ouders in Semarang worden gestuurd, enzovoort, enzovoort, maar later moest hij zijn manuscript zelf uit de stokvisboter vissen en noch Waanders, noch iemand anders vroeg er ooit weer om.[111]

Ook zijn prozaschets 'Losse Bladen uit het Dagboek van een Oud Man' nam hij weer ter hand. In Batavia had hij een hooggestemd stuk over de deugdzaamheid van een schooljongen geschreven, het enige thema waarover hij toen nog beschikte. In Natal had hij er zijn gedachten van die tijd aan toegevoegd: bespiegelingen over de omstandigheden die de man maken, of de man die de omstandigheden naar zijn hand weet te zetten, en zijn keuze voor het verheven-schijnende boven het werkelijk verhevene, voor Napoleon boven Rousseau. Nu, in Padang, ging hij door met de anticlimax waaruit bleek dat de keuze tussen Napoleon en Rousseau een literair arrangement was geweest.[112]

De Oude Man woonde in het tweede deel van de 'Losse Bladen' in het Nederlandse dorp Beekhoven waar hij uitrustte van een Indische carrière. Verre van een geslaagde pseudo-Napoleon te zijn of zelfs maar een gemankeerde Rousseau, zat hij daar als de eerste de beste huisslaaf onder de plak van zijn familie, vooral van een jeugdig neefje Frits voor wie hij met veel standjes Chinese schimmen moest vasthouden.

De Verzamelaar van de 'Losse Bladen' voegde er voor alle duidelijkheid aan toe dat hij met dit contrast niet de Oude Man had willen bespotten wiens Jongelingsdromen zo weinig in overeenstemming waren met zijn latere leven, maar had willen illustreren dat dit nu eenmaal het lot der mensen is. 'De droomen van Vader Anton's jeugd – het zijn ook *uwe* dromen; – zijne teleurstelling zal ook de teleurstelling van *uwen* ouderdom wezen.'

Dit huiselijke en Biedermeier-achtige slot liet niets over van de hoge

vlucht der gedachten in het eerste deel. Het leek wel aan te sluiten bij Dekkers droevige levensomstandigheden in Padang, maar miste dan toch de fighting spirit uit zijn brieven aan Michiels. Op 4 april, toen hij al zeven maanden zonder inkomsten was en al drie maanden was geschorst zonder dat zijn zaak scheen op te schieten, stuurde hij een verzoekschrift aan de gouverneur waarin hij vroeg 'hem toe te staan deze plaats te verlaten en zich naar Batavia te begeven of indien daarin niet kan worden getreden, op eene voegzame wijze in zijn behoeften te voorzien'. Hier stond wel een adressant maar geen smekeling in boetekleed. Dekker merkte op dat zijn gedwongen armoede 'evenmin strookt met de maatschappelijke positie waarop hij adressant, in weerwil van de alhier zoo ruimschoots ondergane krenkingen en vernederingen, bij voortduring blijft aanspraak maken, – als met de waardigheid van het Gouvernement welks dienaar hij is'. Ook gaf 'hij adressant' te kennen 'dat – al waren de misdrijven waaraan hij zich mogt hebben schuldig gemaakt van eenen ernstigen aard, (waartegen hij adressant plegtig protesteert) alsdan nog volgens geen regtsbegrip ter wereld, die misdrijven kunnen of mogen gestraft worden *met den dwang om gebrek te lijden*'.

Dekker onderstreepte die laatste woorden want hier was geen sprake van enig literair of ander arrangement. Hij lééd gebrek. Hij had soms geen dak boven zijn hoofd. Het was een situatie waarin vóór hem misschien nog nooit een gouvernementsambtenaar had verkeerd en de stemming in Padang begon dan ook om te slaan. In een verslag aan de gouverneur-generaal dat Dekker ongeveer anderhalf jaar later schreef (en dat toen dus nog gemakkelijk op zijn waarheidsgehalte gecontroleerd kon worden), beschreef hij zijn eigen toestand als volgt: 'Twaalf volle maanden heb ik op die wijze op eene plaats waar ik niemand, en niemand mij dan volgens de nadeeligste geruchten kende, geleefd. Ik had volstrekt geene middelen overgespaard, en trachtte dus te bestaan der weinige kleederen, die ik successievelijk verkocht.

Op het laatst van mijn verblijf aldaar openbaarde zich in den algemeenen geest eene verandering ten mijnen voordeele, men kreeg medelijden, en bood mij een aalmoes aan. Men was begonnen met mij onrechtvaardig te verdenken, ik kon dus niets van die lieden aannemen.

Toen leed ik honger, Uwe Exellentie, toen bragt ik meermalen, als het mij niet gelukt was den huur van een klein inlandsch huisje te betalen, den nacht onder den blooten hemel door.

Erger dan dat, ik was veracht en verstoten door eene maatschappij die mij voor een schurk hield, want de Gouverneur had het gezegd! Niemand groette mij, niemand kende mij, niemand liet zich met mij in, want ik stond op het punt eerloos te worden.

Zoo leefde ik twaalf maanden, Uwe Exellentie, als het leven heeten mag, worstelen als het was, met de dagelijks terugkeerende grief van armoede en schande, gemarteld door de verwachting eener crimineele regtspleging, zoo leefde ik twaalf maanden, elken dag denkende: dit is de laatste, en mij elken dag bedrogen ziende.'

Traumatische ervaringen van een vierentwintigjarige, die zich soms volkomen apathisch op de grond van zijn inlandse huisje uitstrekte, maar – in de wisseling van stemmingen die kenmerkend voor hem was – soms dagen en zelfs weken had van grote activiteit.

Zo liet hij zich eind 1843 eens voor een vertaling in het Frans van de stukken die in de Franse kolonie Pondicherry gebruikt moesten worden, betalen in de vorm van schrijfpapier. 'Ik kreeg twee katerns post – en twee boekjes schrijfpapier. Toen schreef ik daarop – 't was op een omgekeerde leêge jeneverkist en ik lag er bij – Ik schreef toen een tooneelspel in vijf bedrijven,' schreef hij later aan een vriend die hij dit stuk toezond. ''t Heet natuurlijk: de Eerlooze.'

Natuurlijk. Sinds die advocaat het woord het eerst tegen hem had gebruikt, maalde het idee *eerloos* te zijn in de ogen van de wereld dag en nacht door zijn hoofd. In Natal had hij zich in zijn schets 'Jongelingsdromen' nog iemand voorgesteld die zich niets van de wereld aantrok .'Ik verklaar mij vrij van de banden der maatschappelijke instellingen; ik zal misdadig worden, maar misdaad houdt bij mij op misdaad te wezen!' had zijn Jongeling uitgeroepen. Een held van de Romantiek, maar nu hij zelf van een misdaad werd verdacht, bleek het met zo'n verdenking heel anders te zitten. Het knaagde aan je, het liet je geen ogenblik met rust.

Plotseling kwam het idee bij hem op met deze emoties dan ook iets te *doen*, iets anders en méér dan met half ingehouden woede en verbittering brieven te schrijven aan Michiels of te duelleren met waardeloze figuren. Wilde hij schrijver zijn of niet? Hoeveel anderen hadden al niet over zulke situaties geschreven als waarin hij nu verkeerde: ten onrechte van eerloosheid verdacht. Toneelstukken van Iffland en Kotzebue had hij vroeger in

Amsterdam gelezen en zien opvoeren, stukken waarin burgerjongens die van diefstal of iets anders smadelijks werden verdacht, niet konden trouwen met adellijke meisjes, of burgermeisjes als schoondochters werden afgewezen door vorstinnen van Duitse staatjes. Romans van zijn geliefde August Lafontaine zoals *Hermann Lange*, waarmee hij in Amsterdam had gedweept. Lange was zo iemand die had geweigerd zich bij onrecht neer te leggen en daardoor in moeilijkheden was gekomen, net als hij in Natal tegen Michiels had moeten opstaan.[113] Of een nog directer voorbeeld, het stuk 'Het schandmerk of de twee galeiboeven', een Frans drama waarvan in 1823 een Nederlandse bewerking was verschenen. Daarin werd de deugd die Hermann Lange al had gekenmerkt nog verder gedreven. Een jongeman neemt de schuld voor een schanddaad van zijn broer op zich en wordt daardoor eerloos, wat hem in moeilijkheden brengt als hij met een molenaarsdochter wil trouwen en hij door een ontsnapte vroegere mede-gevangene wordt gechanteerd. Gelukkig komt er een bejaarde officier als reddende engel die alles opheldert.

Dit of soortgelijke gegevens speelden Dekker door het hoofd toen hij zich eind 1843 ertoe zette om de dramatische situatie waarin hij zich bevond in een drama om te smeden, een toneelspel van vijf bedrijven.[114]

Er zou als hoofdpersoon in moeten voorkomen een jongeman die als eerloos gold en het natuurlijk niet was, Gustaaf Holm. Dan het meisje waarvan hij hield en zij van hem, maar de eerloosheid zowel als de maatschappelijke tegenstellingen stonden hun liefde in de weg, want zij was van hoge adel en hij was een burgerjongen. Zij heette Caroline – veelzeggende naam. De schurk voor wie Holm zich had opgeofferd, heette jonkheer Karel van Bergen en de reddende engel was een generaal, graaf Van Weller, oom van Caroline. Haar vader, Van Wachler, was minister en even edelaardig en ruimdenkend als haar moeder bekrompen was. Dan waren er nog enkele bedienden van wie er een meestal dronken was en een ander, de dienaar van Van Bergen, een funeste invloed op zijn meester had.

De intrige was in opzet eenvoudig, maar in de uitwerking ingewikkeld. De vader van Holm, die eigenlijk Huser heette, had de vader van Karel van Bergen in een duel gedood. Op zijn sterfbed had Huser senior zijn zoon laten beloven altijd voor Karel van Bergen te zullen zorgen, desnoods met opoffering van eer en fortuin. Dit was gebeurd. Toen Van Bergen wissels had vervalst, had Gustaaf de schuld op zich genomen en een gevangenisstraf

uitgezeten. Daarna was hij onder de naam Holm als muziekleraar bij de Van Wachlers in dienst getreden. De zeer deftige vrouw des huizes wilde dat Caroline met haar neef Van Bergen trouwde, maar zij wilde alleen iets van Holm weten. Onder invloed van zijn knecht maakte Van Bergen, die het op Caroline's geld had voorzien, bekend dat Holm eerloos was. Holm wilde zich nogmaals opofferen, in de hoop dat Karel door een huwelijk met Caroline zijn leven zou beteren. Te rechter tijd kwam uit Indië een oude vriend van Holms vader opdagen: generaal Van Weller. Hij ontmaskerde Van Bergen als een schurk en Holm als Gustaaf Huser, zijn pleegzoon en erfgenaam, ook van de graventitel.

In zijn toneelspel 'De Eerlooze' waarvan hij de naam later wijzigde in 'De Hemelbruid' en nog weer later in 'De Bruid Daarboven', had Dekker een aantal elementen van zijn eigen situatie verwerkt. In de eerste plaats het thema van de eerloosheid zelf; dan zijn ongelukkige liefde voor Caroline die hier een gelukkig einde kon krijgen; de vervalste wissels, die aan de Natalse zaak deden denken; de generaal uit Indië die daar 'de vlag op de wallen van Bondjol had geplant' – het Minangkabause fort in de Padangse Bovenlanden dat pas na jarenlange belegering en strijd in 1837 door generaal Cochius was veroverd.

Desondanks was, zoals Dekker later zelf de eerste zou zijn om toe te geven, 'het ding niet uit de wereld, maar uit de boeken gegrepen'.[115] Zo dicht bleef hij in de buurt van zijn literaire voorbeelden dat geen van zijn figuren werkelijk tot leven kwam. Vergeleken met de 'Losse Bladen', die duidelijk beïnvloed waren door de nieuwe denkbeelden van de Romantiek, was 'De Eerlooze' zelfs een terugval in de conventies van de voorbije periode. Daar was zijn jeugdlectuur dan ook grotendeels uit afkomstig geweest. Op het toneel werden de achttiende-eeuwse conventies langer bewaard dan waar ook: de uitroepen, de terzijdes, het gefluister dat iedereen moest kunnen horen, de plechtstatige manier van praten en bewegen.

De achttiende eeuw schreef voor dat je eventueel levendige en scherpe *brieven* kon schrijven, zoals Dekker meermalen aan Weddik en Michiels had gedaan, maar dat een 'literaire stijl', zeker een toneelstijl, nu eenmaal iets heel anders was. Die moest hoogdravend zijn. Daar kon worden uitgeroepen: 'Vader, verdord was de bloesem myner jeugd, vreugdeloos en dor was myn ouderdom... maar, vader, de schuld is verzoend, uw Gustaaf heeft woord gehouden' en daar kon de Almachtige voortdurend worden aangeroepen in

een kwaliteit die de schrijver zelf eigenlijk al nauwelijks meer erkende. Het ouderwetse 'Gij kendet' schreef Dekker niet in de brieven aan Michiels of Weddik, zelfs niet als hij zich in het keurslijf van de adressantenstijl moest wringen. Hij schreef het wel in zijn toneelproza, evenals trouwens in zijn poëzie, die aan dezelfde conventiedwang onderhevig was.

Dat het geheel 'uit de boeken gegrepen' was had Dekker later zelf wel doorzien, maar in 1844 en de eerste jaren daarna was het stuk dat hij onder zulke dramatische omstandigheden en met zo'n voor hemzelf actueel thema had geschreven, hem toch te veel 'een kind der smarte' om zich ervan te kunnen losmaken. Hij beschouwde het als een presentabel stuk dat hij in die tijd nog graag als blijk van zijn kunnen aan anderen liet lezen en ook met dat doel naar Holland stuurde. Het was bij die gelegenheid dat hij het in de begeleidende brief 'een kind der smarte' noemde. De term moest wel voornamelijk slaan op een aantal passages, die Dekkers Padangse stemming weergaven.

Zoals het moment dat de generaal Weller bij de kwalijke bediende van jonkheer Van Bergen vraagt hoe het met Huser-Holm is gegaan:

'WELLER ...Wat is er van dien Huser geworden?

FRANS: Hm! niet veel fraais... daar viel niet op te roemen. Hy was los... lichtzinnig... dat heet: hy was 't eigenlijk niet. Hy speelde. ..of liever hy speelde nooit. Maar... ik weet er niets van. Alleen dit kan ik u zeggen, dat het slecht met hem afliep.

WELLER *(terzyde)*: Arme Gustaaf... arme jongen! *(tot Frans)* Ga voort, man, vertel wat ge van de zaak weet.

FRANS: Hy kreeg verschil van gevoelen met den Procureur du roi, zoals wy te Parys zeiden. Hij had onvoorzigtigheden begaan – *(fluisterend)* valse wissels! – men nam het euvel op... en... gy kent de wet, generaal!

En als generaal Van Weller alleen in hevige gemoedsbeweging het toneel heen en weer loopt:

'WELLER:... Eerloos! Myn ronde, trouwe, brave Gustaaf eerloos! Ik beef als ik eraan denk... eerloos!

Gustaaf, Gustaaf, waarom kwaamt ge niet by den oudsten vriend van uw vader? Ik had u geholpen, jongen, zo waar ik Weller heet! *Ik* ware uw

advokaat geweest. *Ik* zou ze uitgelegd hebben wat 'eerloos' is. Ik had gezegd: 'Deze Gustaaf Huser is onschuldig... hy kan niet schuldig zyn! Als het in uw reglementen en dagorders anders staat, dan deugen uw dagorders en reglementen niet!'

In het derde bedrijf was de beschuldiging van eerloosheid een van de dramatische hoogtepunten in het hele stuk:

'KAREL: Neen... ik laster niet... ik kende... ik weet... deze heer Holm... *(Hy herstelt zich, en spreekt de volgende woorden met koortsachtige inspanning, eerst langzaam, doch later snel uit.)* De man die daar staat... de man aan wien ge uw dochter zoudt geven... die Holm... hy heet geen Holm... hy is een indringer... die man... hy *is* geen man, geen persoon, hy is *niets*... die man is *eerloos!* O God! *(Hy waggelt, en wordt door Frans ondersteund. Allen staren Holm met ontzetting aan. Alleen Caroline glimlacht, en wil zyn hand vatten. Holm weert haar zacht af.)*' et cetera.

Alleen Caroline blijft in Holm geloven. In het vijfde bedrijf komt alles in orde.

'CAROLINE: Ik *heb* diep nagedacht, vader! Ik heb Holm lief. Ware hy misdadig, en hadde hy zyn wezenlyke eer... die hier... hier... woont, en niet van het oordeel der mensen afhangt, verloren... dan *nog* zoude ik hem beminnen, dan zou *myn* liefde 'alle dingen overwinnen', hem van alle smet reinigen, en hem die eer wedergeven...'[116]

In de tijd dat Dekker in Padang met zijn toneelstuk bezig was, werd zonder dat hij het wist zijn zaak in Batavia door de Raad van Indië behandeld. Op 20 januari 1844 had Michiels aan de gouverneur-generaal bericht dat Dekker was geschorst wegens 'ontrouwe administratie'. Al eerder had hij de diverse beschuldigingen van Van der Ven ter kennis van Batavia gebracht. Daar was het dossier eerst voorgelegd aan de directeur-generaal van Financiën, J. D. Kruseman. Hij moest advies uitbrengen aan de gouverneur-generaal mr P. Merkus, die zelf vroeger regeringscommissaris ter Westkust was geweest en Michiels als ambtenarenvreter beter kende dan wie ook in Batavia. Het advies van Kruseman luidde al meteen opvallend veel milder dan

de ernstige beschuldigingen van Michiels zouden doen verwachten. Kruseman vond dat Michiels de verantwoording van Dekker niet zonder toelichting naar Batavia had mogen sturen. 'Oppervlakkig beschouwd moet de rapporteur nogtans erkennen dat het aangevoerde door genoemden ambtenaar (de minpassende toon waarop zulks is geschied, in het midden latende) wel termen oplevert tot eene meer gunstige beoordeeling van zijne handelingen dan dit door het bestuur van Sumatra's Westkust is geschied.' De vendukwestie was wel fout door Dekker behandeld, 'zijne handeling in deze, stelt nogtans geen bewijs van kwade trouw daar, maar eenlijk van onkunde der bestaande verordeningen.' 'Vele jonge en onervaren ambtenaren moeten op Sumatra al dadelijk belast worden met geldelijke en materiële verantwoordelijkheid, waarin zelfs door meer bekwame administratieve ambtenaren de grootste moeijelijkheden worden ontmoet; en van daar dan ook de verwarringen, verkeerdheden en tekortkomingen welke aldaar in de administratiën zoo menigmaal worden ondervonden; de rapporteur wil gaarne gelooven dat omstandigheden van plaatselijke aangelegenheid, het, altans voor alsnog, moeijelijk maken om hierin te voorzien, doch vermeent nogtans dat de overweging daarvan wel termen daarstelt om begane administratieve verkeerdheden of misslagen, vooral door min ervarenen, niet altijd uit het ergste oogpunt te beschouwen en als zoodanig te behandelen.'

Menigmaal, moeilijk maken, niet altijd uit het ergste oogpunt beschouwen – het leek waarachtig wel een verkapte terechtwijzing aan Michiels' adres. En wat de wissel betreft stelde Kruseman voor het onderzoek van de fiscaal maar af te wachten.

De Raad van Indië, zoals voorgeschreven in belangrijke zaken gevraagd om 'Consideratiën en advies', sloot zich hierbij aan. De vice-president, jonkheer I. C. Reijnst, meende ronduit: 'Van ontrouw blijkt mij nog niets. Eene invordering bij executie komt mij te haastig voor. Eene dispositie betreffende de suspensie kan bij gemis aan inlichtingen nog niet worden genomen.' Een paar weken later voegde hij hieraan toe: 'De Fiskaal schijnt geen ontrouw in Dekker te vinden. Hoe dit ook zij – het getal ambtenaren dat onder den Gouverneur ongelukkig is geworden is weder met één vermeerderd.' Ook *bij* kende de reputatie van Michiels. Trouwens, hoe het met door de gouverneur gesuspendeerde ambtenaren kon toegaan, mede op adviezen van de Raad van Indië, bleek uit de lotgevallen van Dekkers vroegere chef Weddik. Hij was door Michiels in maart 1843 praktisch weggejaagd,

geschorst 'wegens voorbedachtelijk misbruik van gezag, kwade trouw en bedrog in zijn ambtsbetrekking'. Erger kon niet. Toch was Weddik na korte tijd herplaatst als commissaris-inspecteur voor de Nederlandse vestigingen op Borneo, een ambt dat in 1846 om buitenlands-politieke redenen met de weidse naam van 'gouverneur van Borneo en onderhorigheden', werd versierd. De beschuldigingen tegen Dekker zonken in het niet bij wat Michiels tegen Weddik had aangevoerd. Weliswaar waren andere leden van de Raad van Indië minder welwillend dan zijn vice-president (Van Hogendorp sprak over 'zulke weinig zelfstandigheid hebbende ambtenaren als nu wederom Dekker blijkt te zijn' en Van Nes achtte het nodig 'bij de toenemende zucht tot oneerlijkheid en kwade trouw bij Gouvernements ambtenaren' enkele voorbeelden te stellen), maar Batavia nam toch een afwachtende houding aan zonder Michiels in zijn zware beschuldigingen te stijven.

In april diende Dekker zijn eerder genoemde verzoekschrift in tot onderstand of vertrek naar Batavia, maar de zaak bleef slepen. Eind mei, bijna twee maanden later, vroeg de fiscaal bij de Raad van Justitie nogmaals uitdrukkelijk aan Michiels of het diens bedoeling was dat Dekker crimineel dan wel civiel vervolgd zou moeten worden. Toen het antwoord luidde dat het om een civiele vordering ging, volgde op 6 juni de anticlimax: de Raad van Justitie verklaarde zich onbevoegd. Er was geen besluit van voorlopige belasting overgelegd en zonder zo'n stuk kon niet geprocedeerd worden. Met andere woorden: Michiels had verzuimd in het geval van de wissel de terugbetaling van de verkeerde en ongeautoriseerde betalingen te vorderen en daarmee een procedurefout begaan die hem duur te staan kwam. In zijn verslag aan de gouverneur-generaal beklaagde Michiels zich bitter over de Raad van Justitie, die volgens hem eerst de zaak van de vendu-acceptatie tot gijzeling had willen vervolgen en zich nu onbevoegd verklaarde.

In deze brief toonde Michiels zich, net als in zijn rapport aan de gouverneur-generaal over de zaak Si Pamaga, een jaar eerder, een geducht penvoerder. Hij wilde het nu aan 'het verlicht oordeel van Uwe Excellentie' overlaten om te beslissen of de Raad van Justitie juist had gehandeld en of Dekker niet alsnog crimineel vervolgd behoorde te worden. Hij had zijn eigen opvattingen.

'Indien het waar is, dat men geen bestuur regt kennen leert, alleen uit deszelfs verordeningen maar ook door de wijze van uitvoering en toepassing der bestaande voorschriften; zoomede door alles wat zoodanig bestuur aan-

moedigt of gedoogt, dan vraag ik, wat er van de administratie te dezer kust zou moeten worden, indien ik grove vergrijpen, als waarvan hier de rede is, op de zelfde lijn stelde met ter goeder trouw gedane verkeerde of ongeautoriseerde uitgaven. Ik weet wel dat men mij van gestrengheid beschuldigt in het handhaven der administratieve verordeningen; doch laat ik mij door geen menschenvrees of wel persoonlijke betrekkingen afschrikken, den weg te volgen, die 's lands belang en pligtgevoel mij voorschrijven.'

Zijn verwijt dat de Raad van Justitie om zich incompetent te verklaren naar een voorwendsel had gezocht, duidde er ook al op dat de strengheid van de gouverneur niet overal instemming vond. Hij besloot: 'Niet verlangende nog meer den spot te zien drijven met de verordening van 's lands belangen, is mij thans het doelmatigste voorgekomen, de zaak zoo als die is liggende, aan de hooge beslissing Uwer Excellentie te onderwerpen, onder eerbiedige opmerking, dat de controleur E. Douwes Dekker in behoeftige omstandigheden verkeert en hier te plaatse een ieder ten laste is.' Hij voegde er wel nog even een rekening-courant bij waaruit zou blijken dat Dekker over 1842 en 1843 f 375,44 zilver en f 3055,65 koper aan den lande schuldig was gebleven. De f 2106,— van de wissel op Aijer Bangies was daarvan de belangrijkste post; de rest bestond uit boeten, te veel betaalde transportlonen, te weinig gestorte zoutgelden en wat dies meer zij.

De waarnemend gouverneur-generaal Reijnst (Merkus was op reis in Soerabaja ziek geworden) vond nu ook dat Dekker naar Batavia moest overkomen. De molens van het gouvernement maalden echter langzaam. Dekkers moeilijkste maanden in Padang moesten nog komen. Het onrecht knaagde dubbel; de Raad van Justitie had zich onbevoegd verklaard, de fiscaal kon niet tot vervolging overgaan en de schorsing bleef toch van kracht. Van september tot zijn schorsing in januari had Dekker ten onrechte geen traktement ontvangen, maar wie zou het hem nu durven uitbetalen als de gouverneur het niet wilde?

In zijn verslag aan de gouverneur-generaal van februari 1846 noemde Dekker nog zeer nauwkeurig de dag van zijn grootste ellende in Padang: 10 augustus 1844. 'Den 10en Augustus 1844 heb ik mij neergelegd om te sterven, van honger te sterven, Uwe Excellentie. Ik had in drie etmalen niet gegeten! Een chinees wien ik eens eene dienst bewezen had, vond mij, en bragt mij eten. Op eenen avond toen ik te acht ure nog niet wist waar ik den nacht zoude doorbrengen, schreef ik eenen brief aan Z.E. den Gouverneur-

Generaal Merkus. Kort daarop ontving de Civiel- en Militair-Gouverneur der Westkust last mij naar Java te laten vertrekken.'

Dit was niet helemaal juist. Merkus was op 2 augustus overleden en het besluit dat Dekker moest overkomen was al op 21 juli door Reijnst genomen. Alleen werd het pas 16 augustus door de Algemene Secretarie naar Padang doorgezonden, waar het nog een maand duurde eer er iets mee gebeurde. Zodat de geschorste controleur Eduard Douwes Dekker eindelijk op 25 september 1844 met de brik Orestes van Padang naar Batavia kon terugkeren.

Twee jaar was hij op Sumatra geweest. Eén jaar onder ellendige omstandigheden in Padang vastgehouden. Hij was 24 jaar oud. Toen hij in september 1842 met een afgewezen liefdesaanbod uit Batavia vertrok, was hij er slecht aan toe. In Natal had hij zich van de slag kunnen herstellen, maar in Padang was zijn val des te dieper geweest. De indruk dat hij daar een onnoemelijk leed had moeten dragen, een vreselijk onrecht had ondergaan, zou hem nooit meer verlaten.

III

1844-1849. EERHERSTEL IN INDIË

1. 'MEN IS ZIJN GOD OP BERGEN MEER NABIJ'

In oktober 1844 was Dekker in Batavia terug. Hij trof er zijn oude vrienden Henk Hoogeveen, Julius Mispelblom Beijer en Levinus Keuchenius, kommiezen (respectievelijk bij de directie van Producten, de Rekenkamer en de griffie van het Hooggerechtshof), net als hij in 1842 was geweest eer hij hen door zijn benoeming tot controleur tweede klasse in West-Sumatra ambtelijk gesproken ver voor was geraakt. Zijn berooide terugkeer verbaasde niemand. Ze bewees dat 'de Kust' niet voor niets zo'n slechte naam had in Batavia. Dekkers behandeling door Michiels bevestigde diens beruchtheid als ambtenarenslachter. Nee, hier kwam geen eerloze terug maar een van de vele slachtoffers van Michiels. Er mankeerde nog maar aan dat Eduard door zijn levendige verhalen over wat hem allemaal was overkomen in de vriendenkring een held van het wilde westen werd.

Mispelblom vertelde hem eens dat iemand die door Dekker dom was genoemd achter zijn rug later had geriposteerd: 'Met al zijn knapheid komt hij toch altijd in onaangenaamheden waarin ik met mijn domheid niet kom.' Mispelblom, trouwe vriend, had geantwoord: 'Dat is waar, maar als jij erin zou zitten, zou je er nooit meer uitkomen en hij wel.'

Of hij er nu uit zou komen was vooralsnog de vraag. Maar het was een vraag die in de omstandigheden van Batavia heel wat comfortabeler onder ogen kon worden gezien dan in Padang, waar hij geen cent had bezeten, en geen cent kon of wilde lenen. In Batavia kon hij dank zij zijn vrienden het opgewekte boedjangleven hervatten dat hij er ook vóór 1842 had geleid. Hij was dol op de Franse Opera en andere vertoningen in de Schouwburg, wat die rondtrekkende buitenlandse gezelschappen ook mochten voorstellen. (Eens strandde zo'n gezelschap Fransen in Batavia, waarna de inspiciënten zich er als kleermaker vestigden, de muzikanten als muziekleraar, de acteurs als kok of hotelier en de actrices, – nu ja, als 'actrices', alles geheel in Conradstijl.) Na de magere Sumatraanse jaren stortte hij zich des te

enthousiaster in het sociëteitsleven van de Harmonie en Concordia. Bravourestukjes, biljartavonden, feesten, alles was weer als vanouds. Niet dat het chronisch geldgebrek – pas in december kreeg hij weer een klein wachtgeld uitbetaald – hem niet af en toe bij de keel greep.

Enige tijd logeerde hij bij zijn vrienden, daarna betrok hij een goedkoop inlands bamboehuisje naast Gang Pasarbaroe, de voornaamste tokostraat van Batavia. Mispelblom herinnerde zich later dat Dekker hem eens onverwacht tienduizend gulden te leen had gevraagd.[117] Een grap natuurlijk, tienduizend gulden! Toen Mispelblom had geweigerd, kwam Dekker een paar dagen later terug met de vraag of hij dan borg wilde staan voor tachtigduizend gulden. Mispelblom antwoordde lachend dat niemand hem voor zo'n bedrag als borg zou willen aanvaarden en dat het dus geen zin had zo iets aan te bieden, maar Dekker werd kwaad, 'Dat was de vraag niet,' zei hij. 'Ik vroeg maar of je *wou*. En je wilt niet. Daaruit kan men zien, dat je niet weet, wat vriendschap is. Ik zou 't voor jou gedaan hebben; loop jij nu voor mijn part naar den bliksem.'

Ze zagen elkaar in geen twee maanden meer. Toen reed Mispelblom eens in een sado'tje door Gang Pasarbaroe. Dekker zag hem, hield de koetsier aan en reed zonder een woord te zeggen mee naar de Harmonie. Er werden, steeds zwijgend, drie partijen gebiljart. Zwijgend stapten Dekker en Mispelblom weer in een rijtuigje terug naar huis. In Gang Pasarbaroe stapte Dekker uit. 'Dank je wel voor den gezelligen avond en je prettig gezelschap,' zei hij. Waarmee de vriendschap hersteld was.

Arm was hij, maar niet vernederd. Dat was het grote verschil met Padang. Hier trok niemand zich iets van Michiels aan. Diens reputatie als militair en administrateur was uitstekend (een paar jaar later werd hij legercommandant en aanvoerder van een der grote militaire expedities naar Bali, waar hij overleed toen hem na een verwonding een been werd afgezet: de beruchte wondkoorts velde meer soldaten dan de kogels), zijn personeelsbeleid was berucht. Had de vice-voorzitter van de Raad van Indië Reijnst al niet in maart 1844 bij Dekkers schorsing opgemerkt dat 'het getal ambtenaren dat onder den Gouverneur (Michiels) ongelukkig is geworden, weder met één is vermeerderd'? En deze Reijnst was na de dood van Merkus officieel waarnemend gouverneur-generaal geworden. Hij had zelf al zijn twijfels gehad en hij was in de kwestie-Dekker, waarover nu een heel dossier van tientallen stukken bestond, gevoelig voor de kalmerende invloed van

Dekkers vroegere chef bij de Rekenkamer, Ruloffs. Die was intussen directeur-generaal van Financiën geworden en had dus een belangrijke stem in deze zaak.

Slecht mensenkenner als Dekker was zag hij Ruloffs aan voor zo'n mannetje dat altijd alleen maar op eigen voordeel uit was,[118] maar daarin vergiste hij zich deerlijk, in elk geval in wat Ruloffs nu voor hem deed.

Ruloffs was niet bepaald een model-ambtenaar, ontslagen bij de Rekenkamer wegens verregaande ongeschiktheid en in zijn privé-leven berucht, wat hem in zijn carrière blijkbaar niet hinderde. Dit alles kon hem juist meer begrip hebben gegeven voor Dekkers escapades in Sumatra. In elk geval had Dekker aan zijn voorspraak te danken dat hij in december weer een wachtgeld ontving, een derde deel van zijn traktement, dus iets meer dan negentig gulden in de maand. Zijn schulden aan het gouvernement, die Michiels op rond vierduizend gulden had becijferd, inbegrepen dus de 2106 gulden van de Natalse wissel, bleven in de lucht hangen, maar van de oude schuld uit de jaren 1840-'42 moest hij nu elke maand weer zestig gulden aflossen. Bleven over dertig gulden, natuurlijk veel te weinig om van te leven, zelfs als je in een oud bamboehuisje aan Pasarbaroe woonde. Al spoedig stapelden zich nieuwe schulden op de oude, schulden aan Chinese geldschieters, schulden aan winkeliers (vooral aan de kleermakersfirma Herment & Blavet) en nog zou hij er zelfs bij de kortste tijdrekening niet uitgekomen zijn als zijn vader niet met het fregatschip de Dorothea in december 1844 op de rede was binnengevallen en hem weer financieel was bijgesprongen.[119]

Het belangrijkste in het advies van Ruloffs aan de gouverneur-generaal (10 december 1844) was wel geweest dat hij bepleitte de hele zaak van Dekker te wijten aan 'jeugdige overijling en aan onbekendheid met al het gewigt van het voeren eener geldelijke administratie, doch geenszins aan andere voor hem vernederende redenen'. Komend van een zo gezaghebbend hoofdambtenaar was dit geen geringe omslag tegenover de mening van Michiels. Bovendien achtte Ruloffs 'de ongelukkige positie waarin [Dekker] tot dusver verkeerd heeft, als eene meer dan voldoende straf voor de verkeerdheden door hem begaan, als hebbende hij te Padang maanden lang, als eenen verworpeling met armoede en gebrek te kampen gehad; terwijl hij sedert zijne aankomst te Batavia van alle middelen van bestaan ontbloot, afhankelijk is geweest en nog is van de welwillendheid van anderen, bijzonder van hem, aan wien hij eene schuilplaats en tijdelijk onderhoud te danken

heeft'. Dit was nauwelijks meer een ambtelijk advies te noemen; 't leek meer op een vriendenbrief. En wat de schulden betreft die Michiels had opgesomd, van al die navorderingen wegens ten onrechte betaalde daggelden, niet ingehouden zegels en boekingsfouten kwam volgens Ruloffs alleen het bedrag van de wissel van 3 mei 1843 ten laste van Dekker. Dit bedrag zou dan nog weggestreept kunnen worden tegen de vordering die Dekker wegens niet uitbetaald traktement (vier maanden) en wachtgeld (tien maanden) op het gouvernement had. Het was op zijn minst genereus.

Van de vier leden van de Raad van Indië die hun licht weer over dit advies moesten laten schijnen waren er dan ook drie tegen dit voorstel. Eén, de vader van Dekkers vriend Henk Hoogeveen, tekende Ruloffs nota alleen voor gezien. Onofficieel drong hij er bij Dekker voortdurend op aan zich niet recalcitrant op te stellen en zeker geen ontslag uit 's lands dienst te nemen, zoals hij herhaaldelijk dreigde te doen. De gouverneur-generaal kennende verwachtte Hoogeveen senior dat alles zich ten goede zou keren.

Dekker liet zich bepraten. Zo gemakkelijk was het nu ook weer niet werk te vinden bij een particulier. Op een paar handelsfirma's en reders na – meest trouwens Engelsen met hoofdkantoren in Singapore, al heetten ze dan bij voorbeeld Nederlandsch-Indische Stoomboot Maatschappij – enkele advocatenkantoren en, buiten Batavia, planters die contracten met het gouvernement hadden, was de overheid de enige werkgever in Indië. Op advies van Hoogeveen en andere vaderlijke vrienden had Dekker een rekest aan de gouverneur-generaal geschreven waarin hij om uitbetaling van zijn achterstallig traktement en wachtgeld vroeg en deemoedig zei dat hij de schuld van f 2106,—, hoewel onverklaard, toch erkende. Hoe ver was de echo van zijn verontwaardigde brief aan Michiels van een jaar tevoren, met de uitroep aan het slot: 'Ik ben jong en onbeduidend in vergelijking van de magt der heerschende begrippen, waartegen mijne beginselen mij noodzaken op te staan, maar blijf niettemin trotsch op mijne zedelijke onafhankelijkheid, trotsch op mijne principes, trotsch op mijn eer!'

Dat was oktober 1843 in Padang, toen hij door iedereen verlaten tandenknarsend het onrecht bestreed. Nu, in november 1844, omgeven door vaderlijke en andere vrienden die hem om strijd verzekerden dat het allemaal wel zou meevallen als hij maar een beetje coöperatief was, schreef hij ook naar de vorm geheel comme il faut in zijn rekest aan de gouverneur-generaal 'dat de sedert September Ao Po ondergane ellende hem te zeer drukt,

dan dat hij niet volgaarne alle geoorloofde middelen zoude te baat nemen om daaraan, op wat wijze dan ook, een einde te zien.' Wat inhield dat hij verklaarde '*af te zien van alle booger beroep*, en eene tekortkomst ten zijnen laste ten bedrage van f 2106 kopergeld erkent'.

Kijk, met zo iemand kon het gouvernement werken. Ondanks de tegengestelde opvattingen van de Raad van Indië kreeg hij zijn wachtgeld en werd het vooruitzicht op herplaatsing geopend. Hijzelf raakte ervan overtuigd dat hij zijn leven anders moest inrichten. Na de mislukkingen van Amsterdam en Natal, na zijn mislukte huwelijksplannen, was het evident dat hij zich eindelijk eens moest aanpassen aan zijn omgeving. Er brak een tijd van kalmte en zelfs met stemmingen van een zekere deemoed aan. Het 'vurige, wilde onbuigzame, onbedwingbare karakter', dat zijn vriend Bleeker nog in 1842 had opgemerkt, was in Padang misschien niet gebogen maar het *gedrag* was onder invloed van de harde botsing eerst en de verstandige adviezen daarna in elk geval wat meer aangepast. In gesprekken met zijn vader, zijn broer Jan en zijn zwager Kees Abrahamsz, de scheepskapiteins die alle drie in de loop van 1845 met hun schepen op de rede van Batavia kwamen, was hij zo bescheiden en contemplatief als van een nette jongeman op wachtgeld in gouvernementsdienst maar verwacht mocht worden.

Aan zijn broer Jan vertelde hij bij deze eerste ontmoeting na de twee Sumatraanse jaren alles wat hij in Indië had meegemaakt. Het gesprek in de Harmonie duurde tot twee uur in de nacht en kreeg het karakter van een complete biecht. Jan schreef hem later: 'Ik zal moeder zooveel van u vertellen dat zij in plaats van zich te bedroeven, trots op haren jongsten zoon zijn zal.' Bij deze of een andere gelegenheid was er eerst, net als vroeger, ruzie tussen beide broers, maar het slot was dat zij elkaar letterlijk snikkend in de armen vielen. Romantisch-sentimentele scènes!

Ook op zwager Kees, die hij eigenlijk vanwege diens conservatieve denkbeelden op religieus en maatschappelijk gebied niet mocht lijden (dan waren de doopsgezinden toch heel wat verlichter), en omgekeerd natuurlijk, maakte hij nu een goede indruk. Op 4 september was Kees met de Urania in Batavia. 'Het deed mij genoegen om hem, die altijd zeer hartelijk was te zien,' noteerde hij.[120] Dekker stelde hem bij deze gelegenheid tactvol op de hoogte van het overlijden van Gerard Abrahamsz, een broer van Kees met wie Eduard nogal bevriend was geweest. Over Eduards denkbeelden waren ze bij Abrahamsz thuis allerminst gerust. Vooral Catharina, Eduards zuster die

hem praktisch had opgevoed, maakte zich zorgen. Op een van zijn volgende reizen maakte Abrahamsz gebruik van zijn kapiteinsvoorrecht door zijn vrouw mee te nemen. Het moest een verstrooiing zijn omdat een van hun kinderen tijdens zijn afwezigheid was overleden, maar toch ook omdat zij zo verlangde naar Eduard, 'waarvan zij een heimelijke hoop had die nog eens te zien en te spreken, vooral, omdat zij over zijn vreemde levenswijze en afwijken van godsdienstige gevoelens en gedrag volgens onze opvattingen zoo veel gehoord had en hem daarover wel eens wilde spreken'. Dit zou niet meer lukken. Eduard was niet in Batavia toen zij er aankwam, maar op de thuisreis werd in 1848 op de Urania een jongetje geboren dat uit dankbaarheid aan God de naam Theodorus zou krijgen.

Over Eduards denkbeelden op religieus gebied hoefde zuster Catharina zich in die tijd toch niet zo veel zorgen meer te maken. Op 31 december 1844 schreef hij een Nieuwjaarsgedicht dat op woensdag 1 januari 1845 in de rubriek Mengelingen van de officiële *Javasche Courant* werd gepubliceerd. 'Wij wand'len stap voor stap dezelfde loopbaan af Naar 't stille graf' en dat tien coupletten van elk tien regels lang. De hartverscheurende rijmelarij, waarin niets was terug te vinden van zijn eigen ervaringen in de afgelopen twee jaar (tenzij, zeer verhuld, in de regels :'Wij hebben zoo veel schijn loszinnig nagejaagd', en 'En kwetsen wij den voet aan kreupelstruik en doren, [...] Toch altijd leidt die weg door 't scheem-rend leven heên Naar God alleen'), bevatte de Nieuwjaarslevenswijsheid dat wat er ook gebeurt, in de hemel alles in orde zal komen:

> Dáár zal de Hemel ons, wat de aard niet gaf, verleenen,
> Dáár zien wij lagchend neêr op 't vorig levenslot,
> Omhoog bij God!
>
> *Batavia 31 december 1844* E. DOUWES DEKKER

Het was een haast openbare demonstratie van de christendeugd die ook het Nederlands-Indische gouvernement zo gaarne door haar ambtenaren belijden zag – al was het slechts met de mond of de dichterspen. Het gouvernement moest ook met welgevallen hebben gadegeslagen hoe deze jonge ambtenaar op wachtgeld niet bij de pakken neer ging zitten maar vrijwillig en zonder betaling een klerkenbaantje had aanvaard op het directoraat voor Producten en Civiele Magazijnen.

Al te knellend was deze band trouwens niet. Een logeerpartij van een paar weken in de koelte van de bergen achter Buitenzorg in de streek die Preanger heette, kon er in het voorjaar van 1845 wel van af.

In de Bataviase vriendenkring was een jongeman uit Borneo opgenomen voor wie Dekker sympathie voelde: Frans van Heijst. Hij had het in de eenzaamheid van West-Borneo niet kunnen harden – daar was Sumatra's Westkust een beschavingscentrum bij – en probeerde werk op Java te vinden. Van Heijst had een neef 'in de thee', het nieuwe produkt, pas een jaar of twintig geleden uit China ingevoerd, waar maar geen schot in wilde komen. Voor wie er werkte had de thee in elk geval een belangrijk ding voor op de Grote Cultures koffie, suiker en tabak. Thee groeide niet in de hete laagvlakte (de suiker was wat dat betreft wel het ergste, haast een moerasprodukt) maar op de koele berghellingen.

Aan de zuidkant van de Salak, de vulkaan achter Buitenzorg, exploiteerde Van Heijsts neef Willem van der Hucht als contractant van het gouvernement een van de eerste theeplantages op Java: Parakan Salak. Toen de natte tijd in april voorbij was gingen Frans en Eduard er een tijdje logeren. Zeker voor Frans, misschien ook voor Dekker, werd aan de mogelijkheid van werk op de plantage gedacht. Maar veel leverde de onderneming niet op – de thee was niets bij de suiker of zelfs de koffie en tabak – en Van der Hucht had een heel stel familieleden op komst. Hijzelf was in een neerslachtige stemming. Tussen juli en februari had hij zijn vrouw en twee van zijn drie kinderen verloren. De berglucht mocht koel en gezond zijn in vergelijking met de kwade dampen van de kust, Parakan Salak lag een dagreis van de dichtstbijzijnde dokter in Buitenzorg. Het isolement van de plantage, die zoals in Indië gebruikelijk 'onderneming' werd genoemd, betekende dat haast elke ziekte of kleine verwonding door infectie of wat ook een dodelijke afloop kon krijgen.

Parakan Salak was wel de mooiste streek waar Dekker tot nog toe op Java geweest was, misschien nog mooier dan het bergland achter Padang. Parakan betekende tuin of afscheiding en als Tuin van de Salak kon de theeplantage gelden. Op 45 km van Buitenzorg lag Parakan Salak in een dunbevolkt gebied, veel dunner bevolkt in elk geval dan de hoogvlakte van Bandoeng en Tjiandjoer. Het land zelf was gouvernementseigendom, zoals alle landbouwondernemingen met uitzondering van enkele grote 'particuliere landen' in de buurt van Buitenzorg die Daendels indertijd verkocht had. Het

gouvernement verplichtte zich alle geproduceerde thee tegen een vastgestelde prijs af te nemen, de planter moest zich aan allerlei knellende voorschriften houden. De thee bleef lange tijd een verliesgevende culture. Het gouvernement betaalde prijzen die hoger waren dan die op de wereldmarkt en de contractanten wisten niet altijd voldoende thee te produceren om lonend te werken. De uit China geïmporteerde theeheesters waren voor Java eigenlijk niet geschikt. Er werd aan gedacht betere theeheesters uit Assam te importeren, maar er was nog niets van gekomen.[121]

Afvoer was ook een probleem waarover bij de aanleg van Parakan Salak – trouwens niet meer dan het rooien van het oerbos op de berghelling, waarvan de stobben nog jarenlang tussen de heesters bleven staan – te weinig was nagedacht. Van Paroengkoeda, een kleine dessa aan de voet van de zuidelijke hellingen van de Salak, kronkelde een bergweggetje vijftien tot twintig kilometer naar boven. Paroengkoeda lag aan de Tjibadak, of Neushoornrivier, een naam die de afgelegenheid van dit deel van de Preanger aangaf. Er kwamen inderdaad neushoorns en tijgers voor. Een karrepad was er niet en het bruggetje over de rivier overleefde de grote bandjirs van de regentijd meestal niet. Bij een van zijn latere bezoeken beklaagde Dekker zich erover dat hij met de grootste moeite van steen tot steen over de Tjibadak had moeten klimmen. Van Batavia liep tot Buitenzorg de Grote Postweg, maar van Buitenzorg was er naar het zuiden alleen een karreweg door de vallei. In de regentijd was Buitenzorg al nauwelijks per rijtuig te bereiken, laat staan dat er ossekarren verder de berg op zouden kunnen rijden. Alles moest met pakpaarden gebeuren. Lopen ging vlugger.

Maar mooi was het wel en koel ook op duizend meter hoogte. Dekker, die na zijn Nieuwjaarsgedicht bij alle Europeanen onder het bereik van de *Javasche Courant* wel als 'dichter' bekend zal zijn geweest, maakte aan het eind van zijn logeerpartij een troostend vers voor zijn gastheer. Ook zijn eigen verrukking voor de natuur bleek eruit. 'Ge vraagt me een lied bij 't scheiden van deze oorden, Een afscheidstoon aan Salak's heuvelgrond.' Hij vond toepasselijke woorden voor het leed van zijn nieuwe vriend Van der Hucht: 'Staar niet zoo strak op de aarden grafterp neêr, – Ginds is een land waar louter Englen wonen, Daar ziet ge uw gaê, – daar ziet ge uw kindren weêr.' Hij had toepasselijke woorden voor de mooie natuur, voor het onweer dat zo indrukwekkend in de rotskloof ratelde en voor de Maker van dit alles:

't Is zoeter hier zijn Maker luid te loven;
't Gebed klinkt schoon langs berg- en heuvelrij;
Veel meer dan ginds rijst hier het hart naar boven –
Men is zijn God op bergen meer nabij.
Hier schiep Hij zelf altaar en tempelkoren
Nog door geen tred van 's menschen voet ontwijd –
Hier doet Hij zich in 't vreeslijk onweêr hooren
En raat'lend roept Zijn donder: Majesteit!

Hijzelf vond het een nogal aardig gedicht en in vergelijking met het Nieuwjaarsvers *ging* het tenminste ergens over.[122]

Na de Padangse verschrikking was het verblijf op Parakan Salak een genezing aan de natuur.

Voor Willem van der Hucht zag het er wel iets anders uit. Nog los van zijn persoonlijke tragedie ging het slecht in de theetuin van de Salak. De veronderstelling dat hij zijn familie uit Nederland liet overkomen omdat de onderneming 'zo veel beloofde' was onjuist. Ze kwamen wel maar praktisch op de bonnefooi.[123] Uit het verloop van dit waagstuk bleek het gauw genoeg. Het was een ware exodus uit Nederland van de verwante gezinnen Van der Hucht, Pen, Holle en Van Wijnbergen. De Van Wijnbergens waren drie zusters, jonge meisjes, pleegkinderen van Jan van der Hucht, de broer van Willem. De andere gezinnen bestonden alle drie uit vaders, moeders en kinderen. In totaal meer dan twintig personen. Pieter Holle was met vrouw en kinderen twee jaar eerder samen met zijn zwager Willem van der Hucht uit Nederland vertrokken. Beiden waren ze in de Preanger in de thee gegaan. Holle overleed al na een jaar, maar zijn vrouw en zoons wisten de plantage Bolang aan de gang te houden. Een van zijn zoons, Karel, werd na 1860 de succesvolste theeplanter van de Soendalanden, het deel van West-Java waar de Preanger toe behoorde. Hij ontwikkelde zich ook tot een beroemd kenner van taal en volk en werd honorair adviseur voor 'inlandse zaken' van het gouvernement dat zelf niet over werkelijke deskundigheid op dit gebied beschikte.[124] De *success story* van de Holles was echter een uitzondering. Van de hele expeditie kon niet veel anders dan teleurstelling en mislukking worden gemeld.

Ze was dan ook niet vanwege Willem van der Huchts fraaie resultaten in

de thee ondernomen maar onder invloed van de emigratie- en kolonisatiekoorts, die in de jaren veertig in Nederland woedde. Jan van der Hucht had die koorts in de hoogste graad onder de leden. Ook bij hem waren niet de nuchtere mogelijkheden van Nederlands-Indië de aanleiding tot de emigratie, maar de economische en sociale malaise van Nederland. Algemeen was de gedachte dat Nederland met zijn drie miljoen inwoners overbevolkt was. Na de Franse tijd was het herstel uitgebleven. Op het platteland heerste armoede, in de steden werkloosheid. In de armste landbouwstreken, zoals de Betuwe en delen van Friesland kwam in 'de zwarte jaren 1845-1849'[125] zelfs hongersnood voor.

Er was blijkbaar geen werk genoeg meer in Nederland te vinden. Op allerlei plaatsen ontstonden plannen tot emigratie. De bekende sociaalvoelende dominee O.G. Heldring maakte in de Betuwe hongersnood mee en schreef onder invloed daarvan in 1846 zijn brochure *Binnen- en buitenlandsche kolonisatie in betrekking tot de armoede.* Kolonisatie en evangelisatie moesten volgens hem hand in hand gaan. Hij slaagde erin na strenge selectie enkele werklieden-evangelisten naar Nieuw-Guinea en andere afgelegen Indische eilanden uit te zenden. Waarom naar elders te trekken terwijl in Nederlands-Indië zo'n groot zendingsveld braak lag? Toen Heldrings vriend uit de Reveilbeweging ds. H.P. Scholte in het voorjaar van 1846 de leiding op zich nam van de beweging voor landverhuizing onder de Afgescheidenen, de dissidenten in, nu buiten, de Hervormde Staatskerk die godsdienstvrijheid en economisch herstel buitenslands zochten te combineren, probeerde Heldring hem voor zijn plannen te winnen. Een Nederlandse volksplanting met vrijheid van godsdienst in Nederlands-Indië, dat leek voor de hand te liggen. Ds Scholte deed een beroep op minister van Koloniën J.C. Baud maar het werd afgewezen. Voor Scholte een reden te meer om nu zijn aandacht op Amerika te richten, waar in de komende jaren dan ook duizenden Nederlanders, al dan niet om religieuze redenen heen trokken.[126]

Dat de landverhuizing een verschijnsel met een zekere paniekwerking was bleek wel het beste uit de brochure die Jan Pieter van der Hucht in 1844 had gepubliceerd: *Betoog tot aanprijzing eener kolonisatie van Nederlanders naar Java en beantwoording van tegen betzelve gemaakte bedenkingen.* Van Nederlands-Indië wist Van der Hucht ongeveer niets. Hij baseerde zich bij zijn aanprijzing geheel op de economische nood in Nederland. 'Wij gaan gebukt onder eene groote Staatsschuld en hooge belastingen; de welvaart wijkt uit

ons midden, de sporen daarvan zijn allerwege zichtbaar; velen zien hun middelen van bestaan verminderen of bedreigd – de bevolking neemt schrikbarend toe, en de *armoede* wint dagelijksch veld, zoo dat onze Staatsmannen een *derde* derzelver onder de noodlijdenden rangschikken [...] Is het wonder dat hier en daar ontevredenheid heerscht en de geestkracht wordt uitgedoofd? Zoo ooit dan is het thans noodig naar geneesmiddelen om te zien.'

Van der Huchts geneesmiddel was dus: de kolonisatie van Java. 'Een vruchtbaar land, een gezond klimaat, zoodra men zich op eenige duizenden voeten boven de oppervlakte der zee bevindt, eene rustige, vredelievende, landbouwende bevolking, zijn dit niet de vereischten welke men verlangen kan?'

Hij kwam met een complete berekening van wat het allemaal zou kosten: transport, kapitaal voor de Maatschappij ter bevordering van de landbouw en kolonisatie op Java, uitrusting, aanloopkosten, et cetera, samen rond duizend gulden voor een gezin van vijf personen. En dat terwijl de vestigingskosten voor een huisgezin in een Nederlandse Kolonie van Weldadigheid op zeventienhonderd gulden kwamen. Van der Hucht vond dit een mooi bewijs van zijn gelijk: zoveel goedkoper. Het kwam niet bij hem op dat hij, gezien de extra afstand naar Java voor een overigens precies gelijk emigrantengezin, misschien een beetje te optimistisch was.

Het opmerkelijkste was dat in de hele brochure met geen woord werd gesproken over de vraag wat deze kolonisten op Java eigenlijk zouden moeten *doen*. Van der Hucht had gesteld dat er voor tweehonderd gulden 'zaadkoorn' moest worden meegenomen, maar waar dat moest worden uitgezaaid en aan wie het eventueel verbouwde koren moest worden verkocht (toch niet aan de rijstetende bevolking van Java of aan die paar Nederlanders die er woonden?), daarover liet hij zich niet uit. Wel meende hij dat er op Java woeste grond genoeg was en dat een flinke uitbreiding van de Nederlandse bevolking, vooral in de nabijheid van strategische punten, 'eene duchtige militie' zou kunnen opleveren.

Het was, kortom, een volkomen hersenschim, het kolonisatieplan van Jan van der Hucht, maar dit stond de uitvoering ervan voor hemzelf, zijn jongere broer Willem, zijn drie verweesde achternichtjes Everdine, Henriëtte en Sophie, zijn zwagers Cornelis Pen en Holle en verdere gezinsleden niet in de weg. Het was onder invloed van de heersende emigratiekoorts immers zo dat zelfs deskundiger personen Nederlandse volksplantingen in Indië

durfden bepleiten zonder zich af te vragen welke middelen van bestaan deze Nederlandse boeren er zouden vinden. Voor velen was de verstarring van de Nederlandse samenleving, het gebrek aan sociale stijgingskansen voor iedereen die vooruit wilde komen, onder alle omstandigheden de slechtste levenskans. In zijn boek *Reis over Java, Madura en Bali in het midden van 1847*, een zeer kritisch exposé van het Nederlands bestuur onder het Cultuurstelsel, schreef de kenner van land en volk van Java Van Hoëvell, dat kolonisatieplannen zoals die voor het eiland Ceram of Borneo waren ontworpen tot mislukking waren gedoemd. Maar 'in de schoone vlakte van Bandong te koloniseeren – daartoe durf ik opwekken en aansporen en uitnoodigen, daarvoor durf ik mijne stem verheffen. [...] Indien de Javanen koffij blijven planten, en de Europesche kolonisten zich bij Europesche produkten bepalen, dan zullen de belangen van beide natiën elkander nimmer in den weg staan.' Ook hij stond niet stil bij de vraag voor wie die Europese produkten dan wel verbouwd moesten worden.

Het blijkbaar in Nederland veel gehoorde argument – ook Van der Hucht had het erover in zijn brochure – dat 'onze noordelijke bevolking op Java niet verder dan tot het tweede geslacht voortteelt' werd door Van Hoëvell bestreden. Een additioneel voordeel van kolonisatie vond hij dat het autocratische systeem in Nederlands-Indië dan ten val zou komen, 'want, in weêrwil van alle voortgezette pogingen tot geheimhouding, zal dan de ware toestand van Indië, zullen dan de handelingen der Regering niet meer aan het oog der natie te onttrekken zijn.' Van Hoëvell was dan ook een liberaal, een radicale dominee, die overhoop lag met de nieuwe conservatieve gouverneur-generaal Rochussen. Een jaar na zijn Reis over Java vertrok hij in een conflictsituatie naar Nederland, waar hij de leiding van de liberale oppositie tegen het Cultuurstelsel op zich nam. Het waren niet alleen de lieve verhalen in het *Tijdschrift voor Neêrland's Indië* – Dekkers favoriete lectuur in Natal – die uit zijn pen vloeiden.

In 1857 kwam een staatscommissie voor de Indische kolonisatie na jarenlang onderzoek met een rapport, waarin de landverhuizing van Nederlandse boeren op grote schaal werd afgewezen. Over politieke argumenten werd niet gesproken. Er waren, nadat een experiment in het toch altijd nog gunstiger gelegen Suriname totaal was mislukt, harde feiten genoeg om in de bestaande situatie de hygiënische en economische bezwaren breed uit te meten.

Nu was het bepaald niet zo dat de Van der Huchts en hun verwanten als arme landverhuizers op een schoen en een slof naar Java moesten gaan. De Van der Huchts waren kooplieden, geparenteerd aan het bekende Amsterdamse makelaars- en redersgeslacht Kerkhoven, Pen had in Loenen het beroep van arts uitgeoefend, Holle senior was suikerraffinadeur in Amsterdam. Ze hadden hun bezittingen te gelde gemaakt en wilden het niet als boer maar als ondernemer in Indië proberen. Ook dat bleek echter nog niet zo gemakkelijk. Een voordelig suikercontract was voor baroes zonder relaties niet weggelegd. Alleen in de thee was weinig concurrentie. Op de onderneming van Willem van der Hucht zouden ze zich eerst verzamelen om te zien wat er voor drie flinke Nederlandse gezinnen in Indië te doen was.

2. EVERDINE VAN WIJNBERGEN

De uitgebreide familie Van der Hucht-Holle-Pen emigreerde in vier golven naar Indië. In 1843 waren Pieter Holle en Willem van der Hucht al met meer dan dertig familieleden op twee schepen naar Java gekomen. Twee jaar later kwamen er nog eens tegen de twintig: dokter Cornelis Pen met zijn vrouw en drie kinderen en de drie zusters Van Wijnbergen in augustus, een maand later Jan Pieter van der Hucht, de eigenlijke leider van de hele onderneming, met zijn vrouw en acht kinderen.

Op verzoek van Willem van der Hucht ging Dekker in augustus Pen en de drie freules van de boot halen. Veel had hij in Batavia toch niet te doen. Hij leidde ze een paar dagen rond door de oude en nieuwe stad en toen ze via Buitenzorg 'naar boven' waren vertrokken reisde hij ze zo gauw mogelijk achterna. Tussen hem en de oudste van de drie zusters, die Everdine Huberta heette en meestal Eefje werd genoemd, was het liefde op het eerste gezicht. Een paar weken na haar aankomst logeerde ze op Bolang, het theeland van haar achterneef Holle, niet ver van Parakan Salak. Daar zocht Eduard haar op en daar werden ze het op 18 augustus eens. Nog weer vijf weken later, op Eefje's zesentwintigste verjaardag (26 september – zij was dus een half jaar ouder dan Eduard), verloofden zij zich. Met de toestemming van Jan van der Hucht, die nog min of meer als haar voogd optrad al was zij dan al meerderjarig. Het huwelijk zou zo spoedig mogelijk volgen.

Vanwaar die haast?

De stemming op Parakan Salak was van het begin af slecht geweest, een grote tegenvaller na de hooggespannen verwachtingen. Willem, nog steeds neerslachtig na de dood van zijn vrouw en kinderen, had op het emplacement van de onderneming een aantal eenvoudige huisjes laten zetten. Het primitieve administrateurshuis (administrateur werden de beheerders van ondernemingen in Indië genoemd) was natuurlijk niet groot genoeg geweest om twintig mensen op te nemen. 'Hijzelf was ziek, de ontvangst schraal, en de stemming van allen gedrukt en ontevreden,' wist Dekker zich later te herinneren.[127]

Geen wonder. Wat al die kolonisten op Parakan Salak, of waar ook, moesten gaan doen, daarvan had ook Jan van der Hucht eigenlijk geen idee. Bovendien bleek hij zelf het allerslechtst van iedereen tegen het klimaat te kunnen. Hij werd al spoedig ziek. In januari 1846 overleed hij. Van het begin was alles op zijn broer Willem neergekomen, die er ook niet veel zin meer in had. Wat moest er van de drie feules Van Wijnbergen terechtkomen? Vlug trouwen scheen nog het meest logische antwoord. Het jongste zusje Sophie was zelf niet erg bestand tegen het klimaat. Ze overleed een half jaar na haar pleegvader, op 31 juli. Everdine en Henriëtte hadden al snel na aankomst vaste verkering. Henriëtte's keus was een neef, een keurige aankomend ambtenaar in Buitenzorg, net als zij van adel en misschien nog een beetje meer ook, want met de titel van de Van Wijnbergens was het in Nederland niet helemaal in orde. Hij heette Johan Constant Wilhelm en was baron van Heeckeren tot Waliën. Een hoogvlieger was hij niet maar het leek een fatsoenlijke jongen en iedereen kon met hem instemmen. Van Eduard Douwes Dekker kon dat niet worden gezegd.

Al te hoge eisen konden de zusters Van Wijnbergen trouwens niet stellen. Als huwbare meisjes waren ze niet bepaald jong meer, zeker Eefje niet met haar bijna 26, maar Henriëtte was toch ook al 23 en Sophie 22. Op een paar duizend gulden na die in Holland waren belegd, hadden ze geen geld, wat voor een huwelijk in hun eigen kring een belemmering was geweest. In Indië was de huwelijksmarkt door het tekort aan Europese vrouwen heel wat williger. Er liepen fantastische verhalen over grote vermogens die van oudsher van moeders- en grootmoederskant in de familie hadden berust, maar in deze generatie had niemand ze ooit kunnen vinden. Eefje had, als oudste, een cassette met familiepapieren waarin ook wat boedelbeschrijvingen en

soortgelijke stukken van erfenissen uit de vorige eeuw, maar wat moest ze ermee?

Vader Carel van Wijnbergen was in 1829 overleden, krankzinnig geworden na de verwondingen aan het hoofd die hij had opgelopen bij Quatre-Bras, waar zijn eigen vader, ritmeester baron Van Wijnbergen, was gesneuveld. De familie had in Antwerpen gewoond maar was naar Ginneken verhuisd. Van Wijnbergen junior had na Quatre-Bras en Waterloo geen hogere rang dan die van tweede luitenant kunnen bereiken. Na de Franse tijd was er in heel Europa een groot overschot aan beroepsmilitairen; vandaar dat er zoveel naar Nederlands-Indië trokken of waar er ook maar een beetje gevochten werd.

Carel van Wijnbergens vrouw, Maria Fischer, was in 1823 in het kraambed van haar dochter Sophie overleden, 24 jaar oud. Toen was haar man, de ziekelijke luitenant, ook maar 28 jaar oud en op het punt vervroegd gepensioneerd te worden. Nu werd hij ook nog belast met de zorg voor drie dochtertjes van wie het oudste vier jaar was. Gelukkig leefde de grootmoeder nog naar wie dochter Eefje genoemd was: Everdine van Wijnbergen-Kleijnhoff. Breed had ze het al evenmin, maar iets van haar vaders erfenis – hij had als lijfarts van de achttiende-eeuwse gouverneur-generaal Mossel in Indië een fortuin vergaard – was er zelfs na de Franse tijd, toen haar man met de stadhouder in Engeland verbleef, nog wel over. Daar moest ze dan wel met twee ongetrouwde dochters en drie kleinkinderen van leven. Na de dood van haar zoon Carel in 1829 had ze geprobeerd voor diens kinderen een wezenpensioen te krijgen van het Fonds ter Aanmoediging en Ondersteuning van den Gewapenden Dienst in de Nederlanden, maar ze werd afgescheept met een gratificatie van tweehonderd gulden.

Het gezin van grootmoeder, dochters en kleindochters vestigde zich nu in het dorp Wageningen, waar als laatste deel van de erfenis nog een eigen huis stond. De meisjes werden zo goed en zo kwaad als het ging door oma en de tantes opgevoed. Genadebrood. Eefje sprak wel eens van haar 'beproevingsjaren'.[128] Dat de opvoeding niet erg grondig was bleek wel uit de vele fouten die zij in haar Franse brieven placht te maken. Het spreken van de omgangstaal der deftige families, waartoe die van haar, hoe arm ook, natuurlijk toch behoorde, ging vlot genoeg maar foutloos schrijven had ze nooit geleerd.

Op haar zestiende jaar moest Eefje gaan werken. Ze trof het nog dat ze in

ongeveer de enige betrekking die een meisje van haar stand en dagen mocht vervullen geplaatst kon worden: als surveillante en kwekeling op een kostschool. Het was er dan ook eentje, de kostschool van mevrouw Scheffer in Hasselt. Een dorp halverwege tussen Zwolle en Zwartsluis dat zo mogelijk nog kleiner was dan Wageningen en in elk geval nog afgelegener. Salaris kreeg ze niet, alleen kost en inwoning.

Het had voor alle drie meisjes een leven van treurigheid en eenzaamheid kunnen worden als er geen redding was geweest via weer andere leden van de gelukkig uitgebreide familie. De uitbreiding was er vooral aan gegeven door een zuster van Eefje's grootvader. Zij was getrouwd met een beroepsmilitair, Albert van der Hucht, die in de calamiteuze Franse tijd weliswaar omkwam bij de tocht naar Rusland, maar voordien toch twee zoons en vier dochters had gewonnen. Elk van deze zes kreeg later weer een talrijk nakroost, allemaal verre neven en nichten van de meisjes Van Wijnbergen in een tijd dat verre nichten en neven wel degelijk tot de familie werden gerekend. Twee dochters van Albert van der Hucht waren getrouwd met telgen van het vermogende Amsterdamse koopmans- en redersgeslacht Kerkhoven, andere met de ondernemende arts Pen en de fabrikant Holle. Ook de twee zoons Jan Pieter en Willem van der Hucht waren flinke mannen die niet bij de pakken bleven neerzitten.

Het was Jan Pieter die zich in 1838 over zijn achternichtjes ontfermde hoewel hij zelf ook al acht kinderen had, of nog zou krijgen. Hij moet al jaren met zijn emigratieplan hebben rondgelopen. In zijn brochure uit 1844 verwerkte hij immers al 'tegenwerpingen tegen hetzelve' en zijn zwagers Holle en Pen zal hij niet op stel en sprong in 1843 en 1845 tot zo'n massaal vertrek naar Indië bewogen hebben.

Dit was dus Tine's verre familie, voor een groot deel nu zeer nabij op Parakan Salak en Bolang en lang niet allemaal ingenomen met de huwelijkskandidaat Eduard Douwes Dekker. Jan van der Hucht had zijn toestemming gegeven, maar zijn vrouw had niet veel met hem op, Henriëtte en Van Heeckeren mochten hem al dadelijk niet, er was in de orthodox-religieuze kring ook enige weerstand tegen Dekkers onorthodoxe opvattingen op geloofsgebied (was die man zelfs niet *rooms* geworden?) en zijn weinig florissante ambtelijke vooruitzichten waren dank zij de informaties uit de Buitenzorgse koker ook geen geheim meer. Eefje werd onder zware druk gezet.[129]

Haar liefde en die van Eduard werd er, zoals in dit soort situaties te doen

gebruikelijk, slechts des te meer door aangevuurd. Op Parakan Salak was iedereen ontevreden, ongelukkig, ziek of erger. De wanhoop dreef Everdine en Eduard met kracht naar elkaar toe. Beiden hadden ze een tijd van ongeluk achter zich en van onzekerheid vóór zich. Dekker meende recht te hebben op herplaatsing in zijn oude controleursrang (zo'n toezegging was nergens vastgelegd maar hij kon zich altijd met grote hardnekkigheid vastklampen aan zijn eigen verwachtingen) en zijn invloedrijke beschermers hadden hem verzekerd dat financieel alles in orde zou komen. Intussen wachtte hij al tien maanden op afdoening en in augustus was nog geen uitsluitsel te krijgen.

Voor Everdine met haar ongelukkige jeugd en rondzwervingen langs tantes, neven en nichten van wie ze op haar vijfentwintigste jaar nog steeds afhankelijk was, zag de toekomst er op Parakan Salak somber uit. Nu er van Jans kolonisatieplannen niet veel terecht leek te komen zag Willem van der Hucht zijn talrijke familieleden liever gaan dan hij ze nog zo kort geleden had zien komen. Voor Eduard en Everdine stond, eenmaal verliefd en verloofd, het huwelijk spoedig vast. Bij alle onzekerheid was dit tenminste vaste grond voor hen beiden. Ze zouden de toekomst delen.

Verhalen over Eduards losse leven en vele schulden deerden Eefje niet. Ze wist eigenlijk weinig van hem af, maar in de kring van Parakan Salak blonk hij uit door zijn brille, oorspronkelijke ideeën en zijn grootse toekomstplannen. Knap was hij trouwens ook, met zijn blonde lokken – later liet hij een knevel staan – en zijn lichtblauwe ogen, die soms 'vuur schoten' als hij driftig werd. Wat niet al te zeldzaam was, want kwetsbaar was hij, zeker nu in zijn tijd van afwachten.[130] Nu hij zich had voorgenomen, of laten overhalen, zijn leven kalmer in te richten, was ook voor Eduard het moment van nu of nooit aangebroken. Het boedjangbestaan kon nooit tot die kalmte leiden. Hij moest trouwen. Tot zijn geluk kruiste dit meisje, deze barones Van Wijnbergen, zijn weg. Opvallend mooi was ze wel niet, eerder gewoontjes, maar ze was evenwichtig, lief en zacht van karakter. En wat ook indruk op hem maakte: 'Door de gemakkelijke ongedwongenheid van haar manieren gaf zij het onmiskenbare teken, dat zij in de wereld was geweest, en in de hogere klassen der maatschappij tehuis behoorde.' Voor de burgerjongen Eduard Dekker sprak dit een duchtig woordje mee. Hij zou trouwen in een familie van adel, hij, die nog zopas eerloos was verklaard.

Maar ook voor Everdine was Eduard Douwes Dekker een plechtanker

waarvoor ze bereid zou zijn heel wat op te geven. Ze was meegaand maar haar meegaandheid was van de soort die koppigheid niet uitsloot. Als ze eenmaal 'meeging' deed zij dat met grote hardnekkigheid, ook in situaties waarin iedereen het haar afraadde. Zoals nu op Parakan Salak. Ze was 26. Moest ze soms nóg langer wachten op een beetje levensgeluk?

Op 10 september 1845 was dan eindelijk de beslissing van de gouverneur-generaal afgekomen. De financiële regeling was wel zo gunstig als Dekker maar had kunnen hopen. Zijn achterstallige traktement en wachtgeld uit de Padangse tijd werden hem toegekend, waartegenover de schuld aan het gouvernement wegens de verkeerd geboekte wissel kon worden weggestreept.[131]

Maar toen Dekker een paar dagen later eindelijk zijn plaatsing als ambtenaar kreeg, was die post heel wat minder dan waarop hij recht meende te hebben. Hij werd benoemd tot 'tijdelijk ambtenaar' in de residentie Krawang. Daar mocht hij de in de war geraakte administratie gaan bijwerken van een drankzuchtige assistent-resident, J. H. Dickelman. Het zou maar uiterlijk tot ultimo december zijn, dus voor drie maanden, en zijn wachtgeld werd aangevuld tot de ronde som van tweehonderd gulden in de maand. Na zo lang wachten leek het Dekker toch een belediging. Opnieuw wilde hij ontslag nemen, opnieuw liet hij zich bepraten. Er was nu trouwens nog meer reden toe het gouvernement niet de rug toe te keren voor een onzekere toekomst, dan een half jaar eerder. Eefje gaf hem na de benoeming op haar verjaardag haar jawoord. Een dag later, 27 september, vertrok hij naar zijn nieuwe standplaats Poerwakarta, het bestuurscentrum van Krawang. Gezien de gedrukte stemming op Parakan Salak was Dekker niet helemaal gerust. 'Het scheen mij alsof ik verkeerd handelde heen te gaan zonder u, alsof het eene lafhartigheid was eenen last te gehoorzamen die mij van u verwijderde, en ik was verdrietig op de omstandigheden die mij dwongen u te verlaten,' schreef hij.

Het ging op de onderneming inderdaad van kwaad tot erger.

De afstand van Parakan Salak naar Poerwakarta was ongeveer tweehonderd kilometer, over de grotendeels slechte wegen en paden deed je daar te paard drie of vier dagen over. Een klein stuk, van Tjiawi tien kilometer ten oosten van Buitenzorg, tot Batavia had hij eventueel van de Grote Postweg gebruik kunnen maken en als ambtenaar met postpaarden kunnen reizen, maar hij wilde liever binnendoor gaan en niet de omweg via Batavia maken. Aan Jan van der Hucht had hij trouwens beloofd te zullen proberen in Buitenzorg de algemeen secretaris te spreken te krijgen om met het oog op zijn huwelijk aan te dringen op een betere plaatsing dan die in de residentie Krawang. Bij deze hoge functionaris, mr C. Visscher, het hoofd van het bestuursapparaat, kon hij geïntroduceerd worden door zijn vriend Otto van Rees, een van de kommiezen op de secretarie. Maar introducties waren eigenlijk niet nodig want bij het bestuur kende iedereen elkaar. Het waren in totaal niet meer dan zeshonderd Nederlanders, klerken en schrijvers natuurlijk niet meegerekend (die stonden niet eens in de regeringsalmanakken vermeld) wier paden elkaar door de vele overplaatsingen voortdurend kruisten, hoe groot de afstanden in de kolonie ook waren. De hele secretarie in Buitenzorg bestond buiten de chef maar uit één referendaris en tien kommiezen. Zo veel viel er in Indië nu ook weer niet te regeren. Wie op de secretarie werkte zat dicht bij de Zon van Indië – zoals Van Hoëvell de gouverneur-generaal eens in een kritisch stuk noemde – en kon zich als geen ander Indisch ambtenaar in haar stralen koesteren. Het waren trouwens ook niet de slechtste jonge ambtenaren die daar te werk werden gesteld. Toen Dekker met Buitenzorg te maken had, werkten daar onder Visscher als kommies leeftijdgenoten behalve Otto van Rees Engelbert de Waal, F. J. Nieuwenhuyzen en zekere Carel Brest van Kempen, die allemaal voorbestemd waren het ver te brengen.[132]

Maar helaas voor Eduard die na een moeilijke tocht, grotendeels te voet, doorweekt uit Parakan Salak in Buitenzorg aankwam, was Visscher juist naar Batavia afgezakt om de nieuwe gouverneur-generaal op te wachten. Sinds de dood van Merkus had Reijnst het gouverneur-generaalschap waargenomen. De nieuwe GG was een in Indië totaal onbekende: Jan Jacob Rochussen. In Buitenzorg wist men van hem alleen te vertellen dat hij minister van Financiën en diplomaat was geweest en een bijzondere gunsteling van

koning Willem II was. (Hij had als speciaal gezant na de Belgische afscheiding een groot deel van het familiefortuin der Oranjes uit de debâcle weten te redden.)

Van Buitenzorg uit maakte Dekker, nu wel met postpaarden, nog een snelle reis naar Batavia om daar Visscher te spreken te krijgen, maar tevergeefs.

Tevoren had hij op 28 september zijn eerste brief aan Eefje geschreven, een spannend verslag van zijn tocht naar Buitenzorg. Onderweg was hij verdwaald door de hevige slagregens en een rivier via een bamboebruggetje overgestoken, al was hij liever met paard en al door het schuimende water gegaan. 'Ik bragt mijn paard bij een chinees die daar woont, en ging bedaard te voet het bruggetje over, omdat... omdat... gij begrijpt het wel, mijn lieve, omdat ik aan zekere Dame beloofd heb mij niet te wagen. Geloof toch niet dat ik mij hiervan eene verdienste maak, het is slechts om u te doen zien hoe lief ik die zekere Dame heb.' In Buitenzorg had hij een dame weergezien die hij in 1839 in Batavia had gekend. Vroeger een vlug, vrolijk meisje, nu een zwaarlijvige en respectabele huismoeder. Hij vroeg zich af hoe zijn eigen huwelijk zou verlopen. 'O, ik heb oogenblikken waarin ik verlang dat eene degelijke stevige werkelijkheid, het vliegend, huppelend, afmattend genot mijner onstoffelijke droomen vervangen moge.' In dit verlangen naar huiselijk geluk na de rampen der voorbije periode paste zelfs een citaat van Ten Kate. 'Door de menigte van aandoeningen heen, die het hart vermoeijen en het hoofd belemmeren, zie ik eene rustige, ik zoude haast zeggen, prosaische toekomst te gemoet, met juist zooveel poezie als er noodig is om mijne lieve Everdine, mijn Engel, en mijne kinderen, gaven Gods te noemen.

Ik gevoel mij zoo gelukkig dat ik er huiverig van ben. «Is het wel waar?» vraag ik mij zelven, evenals de eerlijke bedelaar wien men een goudstuk gaf, vragen zoude: «Is dat wel waarlijk voor mij?» Ja, ja, het is waar, ik heb uwe tranen gezien toen ik vertrok en ik begreep wat Ten Cate meende toen hij zeide: «Geef uw lachjes aan elk dien gij minder bemint, Maar bewaar toch uw traantjes voor mij!»'

Blijkbaar had Everdine zijn toneelstuk 'De Eerlooze' al gelezen want daaruit citeerde hij zijn alter ego Holm: 'O, hoe schoon moet het zijn als geliefde stemmen met ons medebidden om het dagelijksch brood en vergeving van schulden.' Waarvan hij in Natal en Padang gedroomd had, dat had hij nu gekregen.

Terug in Buitenzorg van het bezoek aan Batavia begon Dekker op 2 oktober aan een brief, die een dagboek van de hele komende week zou worden: eerst nog twee dagen Buitenzorg, daarna een voettocht van drie dagen via Tjileungsir, Bekassi en Gintong naar Poerwakarta, waar meteen de hele Europese gemeenschap werd doorgemeten. Zulke dagboek-brieven, hele pakketten van tientallen pagina's, ging hij nu regelmatig bijhouden en naar Parakan Salak sturen. Eefje bewaarde ze zorgvuldig.

In Buitenzorg was nog niet veel over ontmoetingen of ervaringen te vertellen, des te meer over zijn stemmingen en gevoelens. Vrolijk was hij daar allerminst. 'Ik hoop, neen, ik vertrouw dat gij het mij niet ten kwade zult duiden als ik u met verdrietelijke buijen lastig val, wij moeten *alles* te zamen deelen, smart en genoegen, alles.' Daarom durfde hij haar ook deelgenoot te maken van zijn afgunst op mensen die het beter ging dan hem, want ging het hem zo goed 'dan was ik niet genoodzaakt zoover van haar te gaan, dan keerde ik naar Parkan S. terug om Everdine mede te nemen'.

Eigenlijk gaf hij zelf absoluut niet om materiële welvaart, maar droomde hij sinds zijn kinderjaren over onstoffelijke vormen van geluk. Uit het verloren gegane dagboek uit zijn kinderjaren citeerde hij de passage dat bij het opgroeien het hart aan schoonheid verliezen zou wat het verstand aan scherpte zou winnen.[133] Het moment was blijkbaar aangebroken waarin de tijd van zijn romantische verwachtingen inderdaad voorbij was – of naar zijn mening voorbij behoorde te zijn. Hij wilde 'het vliegend, huppelend, afmattend genot' van zijn dromen vervangen door een degelijke werkelijkheid: een huwelijk, een baan in Poerwakarta waarheen hij op weg was. Maar zonder tweestrijd ging dat niet. 'Mijn slecht humeur zal u niet meer bevreemden, als ik u zeg dat gedachten als de bovenstaande mijnen tijd nagenoeg geheel hebben gevuld, slechts nu en dan afgebroken door het lezen van uwen allerliefsten brief.'

In Gintong, waar hij op 7 oktober was aangekomen en zijn brief vervolgde, had hij voor zulke sombere overpeinzingen geen ruimte meer. Hij deed in deze brief van zeventien (!) pagina's druks eerst een nauwkeurig verslag van zijn avonturen onderweg. Hij had niet de grote weg gevolgd maar zijwegen naar Bekassi genomen over de uitgestrekte particuliere landerijen die hier lagen. Hij was gaan lopen want de knollen die het gouvernement als dienstpaarden aan alleenreizende ambtenaren verstrekte, waren onmogelijk te berijden. Zijn bediende mocht te paard blijven, hijzelf dacht bij een of an-

dere landheer wel een beter paard te kunnen lenen, maar dat viel tegen. In de middag was hij in het laagland van de Bataviase Ommelanden aangekomen. Tegelijk smoorheet en drijfnat door hevige regenbuien had hij geschuild en geslapen bij een Javaan, die hem een maaltijd van rijst en warm water had voorgezet. (Warm water werd als 'armeluisthee' gedronken.) Geld had Dekker niet. Hij gaf de man een bonnetje op Van Rees in Buitenzorg: goed voor zoveel cent – iederéén leefde op krediet. Pas na de korte schemering was hij 's avonds zeven uur te Tjileungsir op het grootste particuliere landgoed van deze streken aangekomen, dat van de familie Arnold. Een mooi landhuis, maar meneer was niet thuis en mevrouw wilde hem niet ontvangen. 'Ik was verontwaardigd. Ik liet Mevrouw groeten en zeide tot den jongen dat ik eene boodschap aan den heer Arnold had, welke ik op den muur wilde schrijven.' Hij schreef het volgende puntdicht op een van de pilaren:

'O, zoek gastvrijheid eer bij Turk en Arabier
En roem de deugden niet, die in dit land eens blonken,
'k Liep zes en twintig paal van Buitenzorg tot hier,
Mij werd geen stoel gezet, geen dronk werd me ingeschonken.'

De nacht bracht hij door in een inlands huisje, net als de volgende nacht trouwens, toen hij in Tjikarang was aangekomen, weer een flinke mars van tegen de veertig kilometer in het hete laagland. Zijn voeten deden hem zeer, hij ging daarom maar zonder schoenen verder tot hij eindelijk op Gedong Gedé, ook een particulier land, een goed paard kon krijgen. In Gintong, waar een controleur zetelde (derde klas, zoals de ex-controleur tweede klas niet naliet te vermelden), kon hij de nacht overblijven en zijn brief vervolgen. Vandaar naar Poerwakarta was het maar een wandelrit, vooal omdat hij nog een stuk met iemand in een bendie, een soort sjees, kon meerijden.

'Ik vervoegde mij bij den Ass.Resident. ZEd. was ongesteld (+ vraag mij zoodra ik u wederzie wat dit kruisje betekent).' Het betekende dat ZEd. beneveld was, zoals meestal, maar een logeerkamer in het grote residentiehuis was al in orde gemaakt. Het kantoor lag ernaast, verbonden door een galerij, 'zoodat ik op mijne muiltjes uit mijne kamer naar 't bureau kan gaan'. Veel kon daar ondanks de achterstand die door de schuld van de drankzuchtige assistent-resident J. H. H. Dickelman was ontstaan niet te doen zijn geweest.

Krawang was een residentie met een assistent-resident aan het hoofd omdat het de eer van een resident niet waardig werd gekeurd. Het grootste deel van de residentie bestond uit particuliere landerijen, waarmee het gouvernement dus geen enkele bemoeienis had. De toestanden waren hier en op de landerijen in het Buitenzorgse dan ook vaak ten hemel schreiend en vaak aanleiding tot opstootjes en plunderingen – vandaar dat mevrouw Arnold 's avonds voor geen onbekenden de deur opende.

Op het kantoor werkten een tweede kommies, W. A. Permentier, en de klerk N. P. du Puy. Aan Nederlanders was de hoofdplaats Poerwakarta verder nog slechts een dokter rijk, Stauffenbeil geheten. Aangezien deze, zoals Dekker onderweg in de bendie al gehoord had, in onmin leefde met de kommies, de assistent-resident zijn sociale omgang tot die met de fles beperkte en trouwens Dekker in het begin als een spion van Buitenzorg beschouwde, en de klerk Du Puy, nu ja, een klerk, dus *niemand* was, bleef de conversatie van de Nederlanders in Poerwakarta beperkt tot de gesprekken van Dekker met Permentier, diens vrouw en een logeetje, Cateau Teunisz geheten.

Zonder dorpsruzies en bekrompenheid zou Poerwakarta misschien ook voor de Nederlanders daar een lief plaatsje zijn geweest. Het was gelegen aan een ronde vijver, die de plaats van de gebruikelijke aloen-aloen innam en het geheel voor Java een uniek aanzien gaf. Het mooie en zeer grote residentshuis met zijn symmetrische bijgebouwen was omgeven door de enkele huizen van Nederlanders en een paar van aanzienlijke Javanen, onder wie de regent met wie Dekker in zijn tijdelijke kwaliteit van administrateur-opruimer geen enkel contact had. Typerend voor het isolement van de Nederlanders op Java, zelfs in zulke kleine plaatsjes, was dat Dekker tijdens zijn hele verblijf in Poerwakarta in zijn 150 pagina's brieven aan Everdine slechts één Javaan noemde: de djaksa (aanklager bij de inheemse rechtbank), die een brief van hem meenam. Hij kreeg een extra vermelding: 'Geef die man een handje, het is een fatsoenlijk Inlands hoofd.'[134]

De Permentiers waren noodgedwongen Dekkers enige relaties, die meteen in de eerste brief al uitvoerig beschreven werden. De kommies was niet kwaad, hoewel erg gewoontjes, maar ja, 'wie zoude een pakje voor ons dragen, of ons bed opmaken, als ieder Napoleon of Newton was?' Mevrouw was iets spiritueler. Ze had in elk geval, nadat zij had verteld dat haar breiwerk-

je 'neige' heette, 'bon sens genoeg om te lagchen toen ik haar vraagde of zij dat ter verkoeling harer handen deed'.

Kortom, Dekker sloofde zich uit zoals Everdine dat van Parakan Salak kende als hij op dreef was. 'Ik had een vrolijke bui op mijne manier, men vond mij origineel (originaliteit schijnt anders op Poerwakarta een uitheemsch product) en ik vermaakte mij inderdaad met de aardige vingertjes, het lieve neusje en de heldere oogen van mijne overbuurvrouw.' Met wie uiteraard niemand anders bedoeld werd dan de derde huisgenoot: de logée Cateau Teunisz, de dochter van een gepensioneerde infanteriekapitein, een knap meisje met witte tanden en een lief lachje. 'Ik zal waarschijnlijk niet kunnen laten dat meisje mijn hof te maken. Ik hoop waarachtig dat zij bij dag leelijk is, anders zal ik last van mij zelven hebben. Hieromtrent zal ik u later behoorlijk rapport doen.'

Nu, die belofte kwam hij na, maar niet op de luchthartige toon van dit begin. De volgende dag hervatte hij eerst het Buitenzorgse thema van de strijd tussen verstand en gevoel. 'O, dat ellendige verstand dat den jood dient om zijne loterijbriefjes met winst te verkoopen, en den deugniet om het gevoel van een ander bespottelijk te maken. Met een weinigje verstand maakt men van de Openbaring van Johannes een kluchtspel, met een weinigje gevoel omvat men het denkbeeld «God», «Christendom», «Eeuwigheid».'

Het was het bekende hoofdthema van de Romantiek dat hij zo goed kende uit zijn geliefde lectuur. Alleen, plotseling bleek het geen literatuur meer te zijn maar de realiteit van een levenskeus, een innerlijk conflict waarmee hij al sinds Padang kampte en dat nu acuut was geworden. Een keurige ambtelijke loopbaan, een net huwelijk? Of een leven in dienst van de strijd tegen hypocrisie en onrecht? Opgelost werd het conflict niet, hoogstens bezworen door kleine toegevingen naar weerskanten.

Een fatsoenlijk huwelijk, goed, maar dan weer niet al te berekenend. Het moest toch iets van een *waagstuk* houden.

Hij stelde Everdine voor niet pas te trouwen als hij na december zeker zou zijn geworden van een voordelige post, zoals ze op Parakan Salak hadden afgesproken en vroeg of ze bereid was nu meteen, 'zonder iets af te wachten mijne vrouw te worden', ook al zou dit in het begin een bekrompen levensstaat betekenen.

Hart boven verstand. In dit licht moest Eefje ook zijn galante verhouding

tot mejuffrouw Teunisz zien, met wie hij die avond (het was intussen 10 oktober geworden) gewandeld had. Zij bleek een eenzaam, arm en treurig meisje te zijn, dat hulp nodig had. 'Gij kent mij, Everdine, en zult dus wel kunnen nagaan hoe die ontmoeting op mijne ziel werkte. O, die ridderlijkheid die zoo schoon wezen zoude als ik hertog of prins was in de middeleeuwen, maar die zoo misplaatst is in onzen tijd, en zoo slecht staat bij een burgerafkomst en geringe middelen.'

En hoe langer hij schreef op de late avond, zelf een verschoppeling die eenzaam in Poerwakarta zat, hoe meer hij in vuur raakte. 'O, die vervloekte onevenredigheid mijner krachten met den omvang van mijnen wil; waarom toch moet ik gevoelen en beminnen wat groot en misschien edel is, zonder de magt om iets uittevoeren, waarom moet de grond van mijn hart braak liggen, omdat mij de werktuigen tot handelen ontbreken, waarom bezitten anderen die werktuigen in overvloed zonder eenige aandrift om er gebruik van te maken? Zie, dat zijn vragen die mij altijd op de lippen zweven en niet voor ik daarop antwoorden gevonden heb zal ik mij tehuis gevoelen in de mesquine marskramerij onzer eeuw, dat zijn de vragen die mij tot nog toe ongeschikt deden zijn voor het maken van «carrière», zooals zij dat noemen in hunne armzalige hardlooperij. – Eerzucht! Ja, ik heb ook eerzucht, vurig, gloeijend, teveel om mij te vergenoegen met het najagen van een postje dat tant par mois geeft, en een bandje in 't knoopsgat.'

De Eerlooze uit Padang was toch weer bezig zijn eigen werkelijkheid in Poerwakarta te scheppen.

'Ik beloof u verder tijding te zullen doen toekomen omtrent de aangeknoopte betrekking. Het zoude velen vreemd toeschijnen, lieve Everdine, dat ik zulk eene historie aan mijn meisje mededeel. Schrijf mij opregt of het u hindert. Dit is nu eene gebeurtenis van heden, maar ik wil u later meer dergelijke ontmoetingen vertellen, en moet weten of de waarheid u ook nu en dan grieven zoude, dan wel of gij mij uit aanmerking mijner openhartigheid mijne fouten vergeven zult, want fouten heb ik vele!'

Twee dagen later sloot hij de brief af omdat het postdag was. 'Schrijf mij toch vooral of mijne manier van schrijven u bevalt; ik gooi alles door elkander, ik weet dat wel, het is omdat ik niet zoozeer met u spreken, als wel praten wil, met ernst er tusschen. Ik zoude het u echter niet kwalijk nemen als het u zoo niet aanstond. Niet ieder houdt van hutspot.' Maar veel schrijven zou hij zeker. 'Het is geen moeite maar een genoegen voor mij, mogt het u ook een genoegen zijn!'

Er volgden nog twee brieven eer hij antwoord had op dit begin van de stroom. De post deed er soms drie, soms wel acht dagen over, antwoord was dan niet binnen de twee weken mogelijk. Zo lang kon hij niet wachten. Nauwelijks was de ene brief de deur uit, of de volgende stond op stapel, niet zelden begon hij 's avonds aan een nieuwe brief als er 's morgens pas een was afgesloten. Tweemaal in de week, op woensdag en zaterdag, kon er post voor Batavia en Buitenzorg worden afgegeven. De pakketten van Dekker bestonden uit tientallen vellen, dichtbeschreven in zijn regelmatige en meestal goed leesbare handschrift, dat groter en onduidelijker werd naarmate hij meer in opwinding raakte.

Dat hij zich ervan bewust was 'een manier van schrijven' te hebben, bleek niet alleen uit de hutspot-passage. In latere brieven gaf hij Everdine, die blijkbaar altijd een beetje terughoudend bleef (haar brieven zijn niet bewaard en haar antwoorden moeten uit Dekkers reacties opgemaakt worden) af en toe aanwijzingen hoe zij moest schrijven, compleet met aanhef en eerste zinnen, en ook aan wie. Delen van zijn eigen brieven moest zij aan anderen doorgeven. 'Geene betrekking zoude mij beter passen dan die van schrijver,' schreef hij in een brief van 29 oktober in een passage over mensenkennis. 'Dat heet, als ik mij eerst een jaar of tien oefende en er mij geheel op toelegde. Als ik fortuin had, genoeg om middelmatig te leven, geloof ik waarlijk, dat ik alle andere bezigheden, die mij toch nimmer aanstaan, aan een zij zette. Uwe onlangs uitgedrukte vrees, dat ik dan teveel in hoogere kringen rond zou dwalen enz. was immers scherts? Ik zoude mij juist laag bij den grond houden, – ik zoude menschen schilderen en die vindt men niet hoog.'

Het oude verlangen naar het *schrijverschap*, steeds aanwezig en zeker bij het schrijven van zulke dagboek-brieven niet uit zijn gedachten, speelde hem hier wel heel concreet door het hoofd. 'Help mij wenschen, mijne Eefje, dat er een tijd mag komen, waarin ik mij om den broode niet behoef te bekommeren, waarin ik acht uren daags menschen zoek om de overige acht uren te besteden tot het opschrijven van hetgeen ik gevonden heb. Ik zeg dit verkeerd, – voor het laatste heb ik drie maal meer noodig.'

Een brief van 14 oktober waarin hij Everdine vroeg toch haar gedachten openhartig mee te delen, bevatte een passage over Henriëtte en Sophie die zij haar zusters letterlijk moest overbrengen. Vooral het lot van Sophie trok hij zich aan. Ze mocht ongenaakbaar lijken, 'ik zal haar forçeren van mij te

houden en vertrouwelijk met mij te wezen en ik geloof niet dat hare bitsheid lang bestand zal wezen tegen mijnen wil om haar coute que coute, een vriend te zijn'. Later vroeg hij Everdine de zusjes zelfs te laten merken, wel ieder apart, dat hij verliefd op ze was.

Anders dan de verhouding tot Cateau Teunisz, die zich tot een ware *tegenmelodie* van zijn liefdesbetuigingen voor zijn verloofde ontwikkelde, kwam deze beïnvloeding-op-afstand door gebrek aan enthousiasme van de tegenpartij niet tot ontwikkeling. Evenmin als een brief van 19-22 oktober, waarin voorzichtig en half plagend nog iets werd meegedeeld over een middagwandeling met 'Jufvrouw Teunisz', was die van 14 oktober zo'n gevoelsuitbarsting als de daaraan voorafgaande dagboeken uit Poerwakarta en Buitenzorg. Hij moest nu eerst respons hebben.

De respons kwam. Nadat hij op de 27ste het antwoord op zijn brief van 2-10 oktober had gekregen, stroomde zijn gemoed weer uit in een rijkdom aan gevoelsexpressie, 24 pagina's lang. Over het huwelijk, waarin zij zo goed bij elkaar passen. 'Uwe zachtheid zal mijne hevigheid temperen en niemand dan gij kan dit doen, omdat ik alleen voor liefde toegankelijk en voor gezag al te onbuigzaam ben.' Over zijn karakterfouten. 'Als gij mij geheel en al kendet, als gij al-wetend waart en elke gedachte, die in mij omging, had kunnen lezen, zoudt gij mij niet liefhebben!' Over zijn onuitsprekelijke liefde voor Caroline Versteegh met wie hij toch minder gelukkig zou zijn geworden dan met Everdine het geval zal zijn, omdat hij Caroline te veel vereerde en elke fout die hij later ontdekte hem een grief zou zijn geworden. Over zijn twijfel in de godsdienst (waarom zijn wij geschapen? 'Ik weet het niet') en over de zwarigheden van neef Van der Hucht aan wie, als ze tenminste op het punt van godsdienst liggen, hij schriftelijk verklaren wil dat hun kinderen niet rooms opgevoed zullen worden. Maar ook een even uitvoerige als delicate passage over de valse schaamte in het huwelijk en de noodzaak op dit punt openhartig te zijn tegenover elkaar. Hij wilde zijn lieve Everdine, die eigenlijk nog zo weinig van hem wist, zijn hele persoonlijkheid tonen, haar beïnvloeden en waarschuwen tegelijk. Wat eerst dagboek was, werd nu haast autobiografie. 'Gij roemt mijne goedhartigheid. Let er eens op hoeveel daarvan op rekening van ijdelheid gesteld moet worden.' En verderop: 'Daar ligt eerzucht in, trots, eigenliefde, verwaandheid en eene menigte van waarlijke ondeugden.'

Niet veel meisjes zullen ooit zo'n zelfportret van hun verloofde ontvan-

gen hebben: 'Ik heb kracht tot zelfopoffering, maar niet altijd, zelfs zelden tot eenvoudige plichtsbetrachting. Ik zoude zooals de zeer menschkundige Lafontaine zegt, kracht en moed hebben een rots te verzetten, maar het dagelijksch verleggen van een veertje zoude mij zwaar vallen.'

Dit mocht dan door Lafontaine zijn opgemerkt, de hele passage over ijdelheid, eerzucht en zo meer als bronnen van zijn goedhartigheid stamde toch meer rechtstreeks van La Rochefoucauld, wiens *Maximen* en *Bespiegelingen* in die tijd tot Dekkers dagelijkse lectuur hoorden. Hij raadde Eefje aan ze ook te lezen en liet zijn stukgelezen bundeltje in Batavia voor haar inbinden. In het orthodoxe lichtelijk hypocriete milieu waarin Everdine was opgegroeid en ook op Parakan Salak verkeerde, konden de zeventiende-eeuwse aforismen van La Rochefoucauld nog steeds revolutionaire betekenis krijgen. Vooral de *Maximen* met hun motto 'Onze deugden zijn meestal slechts vermomde ondeugden', had Dekker met vrucht gelezen. Zijn 'Zelfportret voor Everdine' deed eveneens sterk aan dat van La Rochefoucauld denken, althans in opzet, want tegenover de zelfbeheersing van de Fransman moest hij zijn drift stellen.[135]

Om te bewijzen hoeveel eerzucht er in zijn goedhartigheid stak, vertelde hij Everdine de geschiedenis van het joodse petje dat van de Hoogesluis was gewaaid en door hem opgevist. 'O, die vervloekte ijdelheid! ik gloeide van genot.'[136]

Openhartig moesten ze tegenover elkaar staan. Daarom moest Eefje ook alles weten van zijn flirtation met Cateau en hem zelfs het groene licht geven om verder te gaan. Ze deed het. 'Ik prijs u hoog om uwe edelmoedigheid omtrent Cateau en zal voortgaan u alles mede te deelen wat er voorvalt, ook al dwaal ik en dit is waarlijk het geval; ik ben te hartelijk jegens haar.' Dat was zwak uitgedrukt. Er was nog niets gebeurd tussen die twee, 'maar het zal niet lang meer duren'. Het verslag van de ontmoetingen en gesprekken met Cateau vergde enige pagina's. Everdine moest alles horen want hij had in haar volledig vertrouwen. 'Ik twijfel niet aan uw hart. Ik zoude tusschenbeide als Holm eerloos willen wezen om u te hooren zeggen, dat gij mij toch volgen zoudt. Verbeeld u eens, lieve, als ik een groote misdaad had gedaan en het was schande voor u, mij lief te hebben, zoudt gij uw naam, uwe familie, uwe eer voor mij over hebben? Zoudt gij het kunnen verdragen als men u om mijnentwil vermijdde; als mijn naam u schandvlekte, zoudt gij dan toch moed hebben dien te dragen. Zoudt gij de wereld, die mij een schelm

noemde toch durven zeggen: «Ik heb hem lief.» Ik heb eene vrouw gekend, die dat durfde. Ook dit zal ik u verhalen, later. Van u zal Goddank zulk een offer niet gevergd worden, maar beproef u zelve eens, en vertel mij den uitslag.'

Bij een andere jongeman zou dit hoogstens een romantisch-literair thema zijn (zo spraken ook de helden uit Dekkers geliefde Lafontaine tot hun aanstaanden), bij hem waren leven en literatuur met de herinnering aan Padang plotseling weer heel nauw dooreengestrengeld. Zou de vrouw 'die dat durfde' misschien de geliefde van Holm geweest zijn?

Everdine meende trouwens dat zijn leven in Poerwakarta wel 'een roman' leek. Nu, zelf dacht hij ook vaak aan het schrijverschap. Jean Jacques Rousseau – schreef hij in een brief die hij op 5 november begonnen was, enkele *uren* nadat de vorige was verzonden – was ook zo'n schrijver met anti-maatschappelijke idees die voor het dagelijks leven niet deugde. 'Lieve, beste Everdine, wilt gij er u wel een beetje mede bemoeijen, als wij bijeen zullen wezen, wilt gij er wel op letten, dat ik voor het dagelijksche zorg?'

Maar bij alle onmaatschappelijkheid was hij zich er toch sterk van bewust dat er zo iets als standsverschil bestond. De rest van deze brief vulde hij met variaties op dit thema, dat natuurlijk ook en misschien vooral van betekenis was voor Eefje's deftige familie. Zijn eigen verhouding van 'burgerjongen' tot adellijke verloofde kon gemakkelijk geplaatst worden in het licht van superieure onmaatschappelijkheid. Maar misschien dachten haar voogd en verdere familieleden daar anders over. Hij had op Parakan Salak al eerder over standsverschillen gesproken en beloofd er niet weer op te zullen terugkomen, maar deed het toch.[137] Als men haar, het meisje dat in Amsterdam een mooi huis in een aristocratische buurt bewoonde (de familie Van der Hucht woonde vroeger op de Prinsengracht bij de Leidsestraat) het had kunnen voorspellen, 'zoudt gij misschien den neus opgehaald hebben voor een echtgenoot, wiens ouders slechts op den Haarlemmerdijk wonen'.

Werd hier ter wille van het effect het standsverschil niet wat overdreven? Het zou ook mogelijk zijn geweest vaders functie van gezagvoerder op de grote vaart, de positie van de oudste broer die dominee was en van broer Jan die het in 1842 op zijn zesentwintigste jaar ook al tot kapitein had gebracht (of zelfs van zwager Kees Abrahamsz, kapitein en afkomstig uit een familie van reders en gezagvoerders) aan te voeren als even zovele blijken van relatieve deftigheid binnen de burgerstand. Maar Dekker volgde een andere

diplomatie tegenover Everdine en haar familie. Eefje's opmerkingen over reserves die bij de Van der Huchts jegens hem bestonden en die hij ondanks de vlotte toestemming tot de verloving op Parakan Salak zelf ook wel voelde, hadden hem zijn slechte ervaringen als jongste bediende bij de Amsterdamse firma Van de Velde weer in herinnering geroepen. Hij probeerde van Everdine een *bondgenoot* te maken tegen haar familie zoals hij eerder had geprobeerd van haar een bondgenoot te maken in de strijd met de maatschappij.

Hij illustreerde zijn houding of ondeugd in deze brief met de eerste van enkele anekdotes uit zijn jeugd: het verhaal hoe hij met Bram van der Hoeven in Overveen op bezoek was bij een mevrouw die hem vroeg waar hij in Amsterdam woonde. Hij durfde haast niet te antwoorden dat het op de Haarlemmerdijk was en schaamde zich over zijn aarzeling. 'Thans, nu ik zoo menigmalen den baas gespeeld heb over adel van allerlei soort, thans schaam ik mij nog het te zeggen, dat ik een burgerjongen ben, die op den Haarlemmerdijk woonde.' En dan was de Haarlemmerdijk nog weer heel wat anders dan de Korsjespoortsteeg of Binnen Brouwersstraat!

Een paar weken later vertelde hij in een brief hoe hij als bediende bij de firma Van de Velde niet graag mee naar buiten ging omdat hij dan in het rijtuig achteruit moest rijden. Het protest tegen het onechte standsverschil was, zo meende hij hier zelf, op hooghartigheid gebaseerd.[138]

Veel moeilijkheden had hij altijd van zijn fierheid ondervonden – dit in een brief die hij op 30 november begon – maar het was een 'ingeschapen karaktertrek die wel gewijzigd maar niet vernietigd behoeft te worden'. Met zijn vader, die immers wel eens had gedacht dat de omgang met het professorsgezin van de Van der Hoevens hem 'bedorven' had, leidde het tot scènes. Over zijn ouders, broers en zusters had hij in de brief van 5 november al uitvoerig geschreven en daardoor was de informatie over Cateau in de verdrukking gekomen. Die schade haalde hij op 10 november in.

Zij had het moeilijk bij de familie Permentier, omdat mevrouw Permentier niet verdragen kon dat 'men' (dat kon alleen Dekker zelf wezen) meer notitie nam van dat meisje dan van haarzelf. Moeilijkheden dreigden te ontstaan doordat niemand anders dan Dekker beschikbaar was om Cateau naar haar familie in Batavia te begeleiden, wat haar zeker in opspraak zou hebben gebracht. Het leven in Poerwakarta begon Dekker trouwens meer en meer te vervelen. 'Alles is plat en gemeen. Ieder scheldt en vloekt. Nergens is vriendschap of hartelijkheid.' Een heel ander beeld van Poerwakarta dan

in het begin, trouwens ook van de Permentiers die nu door iedereen gehaat werden. Eén goed bericht: 'Ik heb nu mijn schuld aan het gouvernement van fl. 2400 afbetaald.'

Voor het eerst raakte hij met zijn brieven op die van Everdine ten achter. Een voor zijn doen kort briefje van 15 november bevatte haast niet anders dan de geruststelling dat zij zich over het exposé van zijn ondeugden niet al te druk hoefde maken. 'Ik heb inderdaad vele gebreken, mag ik u daarmede na het huwelijk onverwachts op het lijf vallen? Luister, lieve meid, ik geloof zelve dat mijne fouten als wij bij elkander zijn nagenoeg geheel zullen vernietigd worden; dezelve spruiten meest voort uit de zwervende omstandigheden waarin ik sedert mijn 18e jaar geleefd heb. Ware liefde en huisselijkheid heb ik zoo noodig om mij te beteren. Mijne driften en hartstogten zijn wild en bijna onbeteugeld. Ik heb veel gevoel voor regt, doch soms veel neiging tot onregt. Dat kampt gedurig in mijn binnenste, en gij zoudt schrikken als gij alle mijne gedachten wist. Ik voldoe nu wel niet aan uw verzoek om over dergelijke onderwerpen niet meer te spreken, maar ik herhaal het, of gij het wel meendet? Gij bemint mij immers wel genoeg om mij te helpen in het bestrijden van wat niet goed is, en zoudt gij mij die hulp kunnen geven als ik u onkundig liet van hetgeen er te bestrijden valt? Neen mijne lieve, ik weet dat gij hoewel gij u daarover verdrietig maakt dat ik zoovele fouten heb, dezelve toch liever weet, dan dat ik dezelve verberg.'

Het leek wel alsof hij bij zo'n enigszins gezochte verdediging van het schrijversplezier waarin hij zich in vorige brieven over zijn fouten en wat al niet meer had laten gaan, een iets plechtiger Nederlands ging schrijven.

Ook in het vervolg van deze brief leek de rechte lust om te schrijven niet aanwezig. Met Cateau en haar vertrek naar Batavia ging het niet zo goed en hijzelf had soms zin om in gezelschap 'juist alles anders te zeggen dan ik meen'. Zo had de dokter hem eens in gezelschap gevraagd met wie hij eigenlijk geëngageerd was en hij had net gedaan alsof hij zich dat niet meer herinnerde. 'Waarlijk, ik geloof dat het niet goed voor mij wezen zoude, nog heel lang te moeten wachten. Ik doe alles ten halve. Gij geeft u aan uw gevoel over, zegt ge; ik doe het ook al te veel. Verbeeld u eens lieve beste, als wij eens gedwarsboomd werden, ik zoude razend worden, ik wil er niet aan denken.'

Ook over zijn volgende brief (20 november) was hij zelf niet erg te spreken. Pas een week later sneed hij weer eens een belangrijk onderwerp aan:

de vraag of hij misschien bij Jan van der Hucht in dienst zou kunnen komen indien die zich ergens als planter zou vestigen. Op Parakan Salak was geen plaats voor allemaal, dat was nu al duidelijk. Dekker zelf zou er wel oren naar hebben uit gouvernementsdienst te treden. Het pensioen was natuurlijk een voordeel. 'Daarbij is eene gouvernementsbediening vast, en hangt niet van sterfgeval van een chef of staking van zaken af. Hier staat echter weder tegenover dat ik het land niet gaarne dien, omdat ik niet hollandsch gezind ben, en dat vele principes die voorgeschreven zijn mij zeer tegen de borst stuiten. Het is mij menigmaal gebeurd (op Sumatra) dat ik in verzoeking kwam om met opoffering van alles tegen het gouvernement de partij van Inlanders te kiezen.'

De 'partij van Inlanders' zonder het bepalend lidwoord was natuurlijk niet 'de partij van *de* Inlanders'. Bij de bestuursconflicten of de verwaarloosde pepertuinen in Natal ging het slechts om individuele gevallen. Van een 'Inlandse partij' was zelfs niet in de meest abstracte zin sprake. Maar een dergelijke bekentenis was toch wel even ongebruikelijk als de uiteenzetting over zijn drift, die als aangeboren karaktertrek volgens hem wel onderscheiden moest worden van 'oplopendheid'. 'Drift behoeft niet altijd aanleiding van buiten. Ik word gejaagd en koortsachtig op eene gedachte die mij treft, al zat ik alleen in mijne kamer.'

Maar eigenlijk bereikte hij pas weer in een lange brief waaraan hij van 30 november tot 3 december bezig was, de welsprekendheid van zijn eerste brieven uit Buitenzorg en Poerwakarta. Opnieuw was het de zelfanalyse die hem aanvuurde. Hoe ver kon hij gaan? Hij stelde Everdine een aantal concrete vragen: of het zijn *plicht* niet was 'alles mede te deelen wat er met mij is voorgevallen', zelfs als er onkiesheden in voorkomen, of zij wel wist 'dat er een groot onderscheid van zeden bestaat tusschen meisjes en jongelieden' en of hij zijn confessie tot na het huwelijk moest uitstellen? Op 7 december reageerde Everdine in een brief (ze had nu ook zijn gewoonte overgenomen in haar brieven begin- en einddatum aan te geven, deze liep van 7 tot 11 december), die Eduard op 15 en van 17-20 december beantwoordde. Zijn brieven daartussenin hadden vrijwel alleen betrekking op Cateau – een tegenmelodie die het hoofdthema van zijn verloving met Everdine soms haast leek te overstemmen. Cateau was vertrokken, Cateau logeerde op een 'land' in de omgeving, hij had Cateau verdedigd tegen roddel, hij had Cateau in Gintong opgezocht, hij sloot een briefje van Cateau in waaruit

bleek 'dat mijn hart niet in gevaar is, daar gij wel kunt nagaan dat ik [mij] onmogelijk verlieven kan op een meisje dat eene zoo knoeijige keukenmeidshand schrijft. Ik houd evenwel veel van haar, al was het maar om het vertrouwen waarmede zij mijne hulp inroept.' Of hij wel verstandig deed alles zo uitvoerig te schrijven? 'Ik en wat mij wedervaart behoort u geheel en al toe, maar dat meisje... Ik weet het niet regt. Hoe het zij, ik handel naar de inspraak van mijn gevoel. Indien ik dwaal is het eene schoonere dwaling dan die welke het gevolg is van verkeerde redeneringen.'

De romanticus van het dagboek en de 'Losse bladen' aan het woord. Maar hoewel Everdine schreef dat zij van Caroline zou kunnen houden omdat Eduard haar zo bemind had, was zij voor zijn uitbarstingen van openhartigheid toch wat teruggeschrokken. Ook de zaak van Cateau begon haar kennelijk wat te benauwen. 'Gij houdt het niet voor mijnen pligt u alles mededeelen?' schreef Eduard. 'Dat gij van uwen kant de verplichting die er op mij rust opheft, is heel lief van u, schoon ik niet geloof dat het u aangenaam wezen zoude als ik nu kortaf zeide: «welnu, dan zal ik zwijgen!»'

Wat Everdine ook schreef om deze boot af te houden, van zijn voornemen te 'biechten' ('Laat dat Roomsche woord u niet hinderen') was Eduard niet af te brengen. Intussen moest ze de gedetailleerde verslagen omtrent Cateau's wel en wee blijkbaar als een plaatsvervangende biecht accepteren. De rest zou later volgen. 'De tijd zal waarschijnlijk niet toelaten dat ik dit plan volbreng gedurende onze tegenwoordige correspondentie, want binnen kort hoop ik u te zien.'

Maar voordat Dekkers diensttijd in Poerwakarta voorbij was (immers op 31 december volgens de beschikking van de GG aan wie hij in een rekest van 19 december verzocht had om een post op hoger niveau en met meer inkomsten), was er nog tijd voor één lange brief. Everdine had weer geschreven over een van Eduards favoriete boeken, waar zij niet zo dol op was: Eugène Sue's bestseller in tien delen: *Les Mystères de Paris*. De hoofdpersoon Rodolphe, een hertog die in vermomming in Parijs weldaden bewijst aan verlaten wezen, arme maagden en soortgelijke verdrukten, deed haar aan Eduard denken. Hijzelf meende wel 'enig goeds' in zijn karakter te hebben, of zelfs 'iets edels', maar waarschuwde toch tegen idealisering. Op 23 december maakte hij een eind aan de verhouding met Cateau in een pedant briefje dat hij vrijwel in zijn geheel voor Everdine citeerde: 'Ik heb dezer dagen weder heerlijke brieven van mijn meisje gekregen, gij kunt niet begrij-

pen hoe het een jongmensch voor een meisje inneemt als zij goed schrijft en zoo alle onderwerpen weet te behandelen'. 'Tracht smaak in zulke boeken te krijgen, die niet louter voor tijdkorting geschreven zijn' – deze en andere wijze lessen werden nu aan Cateau uitgedeeld en als een mengsel van wraakneming en verontschuldiging aan haar en tegelijk aan Everdine verzonden. Aan zijn verloofde schreef hij erbij: 'Ik heb menigmaal onder het schrijven over dat meisje gedacht: Zoude Everdine ook verdrietig worden? Ik wachtte uw antwoord eigenlijk een weinig angstig af, en geheel ongegrond was mijne vrees niet, want gij waarschuwt mij mijne neiging niet meer voedsel te geven. [...] Ik neem mij vast voor om dergelijke ontmoetingen voor den vervolge te mijden. Gij hebt er ter dege slag van mij door uwe zachtheid eene verkeerdheid onder het oog te brengen. Zoo iets zal niet meer gebeuren, het moet u gehinderd hebben, en dat is toch zoo jammer, daar zijt gij te goed voor, ik heb er spijt van.'

Everdine had zich toch laten gelden. Het was laat, maar nog niet te laat. Toen Dekker op 30 december uit Poerwakarta naar Parakan Salak vertrok, was de gecompliceerde affaire met Cateau achter de rug. De arme meid had hem gediend om zijn verhouding tot Everdine scherper te profileren en daarmee zijn toekomst als toegewijd echtgenoot en ambtenaar in Indië. Everdine wist nu alles van hem. Zij kende zijn familie en vrienden en zijn geheime ambities. In zijn brieven had hij een greep op het leven gehad zoals hem in werkelijkheid nog nooit gelukt was. Hij kon er haast niet mee ophouden.

'Het is avond en al heel laat. Ik heb een hevigen slaap, maar het was mij alsof ik niet eindigen mogt. Bij elken regel dacht ik: dit is de laatste brief dien ik aan mijne Everdine schrijf. Hoe innig verlangend ik ben u weder te zien, is het alsof het mij spijt dat onze correspondentie een einde neemt; ik heb er zulke genoegelijke oogenblikken aan te danken gehad, zoowel schrijvende als lezende. Het vooruitzigt dat ik zoo spoedig bij u zal wezen is echter al te schoon om het afscheid te betreuren dat ik nu van het krawangsche postkantoor neem.'

Op 30 december vertrok Dekker naar Parakan Salak. Dickelman had eerst nog overwogen verlenging van zijn waarneming aan te vragen, maar hem ten slotte toch laten gaan met een getuigschrift. Hij schreef dat Dekker hem van groot nut was geweest. Het cultuurverslag over 1844 was gereedgeko-

men en ook het andere achterstallige werk had Dekker bijgewerkt, ondanks zijn lange brieven aan Everdine waaraan hij soms dagen en nachten had zitten pennen.

Dekker reisde nu met postpaarden over de grote weg. De afstand waarover hij in oktober vier dagen had gedaan, legde hij ondanks de zware moessonregens ditmaal in twee dagen af. Hij overnachtte in Tjiandjoer, de landelijke hoofdplaats van de Preanger Regentschappen (het naburige Bandoeng was een dorp), waar hij de controleur John Obdam goed kende. In Tjiandjoer woonde trouwens ook een vriendin van Everdine, Constance Cleerens. Haar vader, resident van de Preanger, was een joviale ex-Vlaming, die vóór zijn civiele betrekking een voor die tijd niet ongebruikelijke militaire loopbaan in achtereenvolgens Franse, Nederlandse en Indische militaire dienst had gehad en het tot generaal-majoor had gebracht. Dekker had hem in Poerwakarta al eens ontmoet en van hem het een en ander gehoord over de krijgskunde van en tijdens Napoleon.[139]

Everdine en Constance waren beiden in België geboren en hadden elkaar dus wel wat te vertellen, maar de vriendschap kon slechts kort duren want J. B. Cleerens werd later in het jaar 1846 tot gouverneur van de Molukken benoemd.

Op oudejaarsdag arriveerde Dekker op Parakan Salak. Sinds eind september was hij er niet meer geweest. Alleen Everdine ontving hem met open armen. Onder de andere Europese bewoners van het theeland was de stemming nog bedrukter dan toen hij vertrok. Blijkbaar omdat Jan van der Hucht zich intussen van Dekkers niet bepaald schitterende vooruitzichten op de hoogte had gesteld, begon hij nu allerlei bezwaren tegen het huwelijk aan te voeren. Zijn broer Willem en zijn zwager Cornelis Pen vielen hem bij. Misschien was het onverdraaglijkste nog dat ook Henriëtte's aanstaande, Van Heeckeren, zich aansloot bij het verwijt dat Dekker niet op Parakan Salak moest zitten afwachten tot hij bericht van een nieuwe plaatsing kreeg, maar zich actief met zijn eigen toekomst moest bezighouden.

Wat hadden zijn vroegere verhalen over zijn grote plannen en nog grotere avonturen eigenlijk met de werkelijkheid te maken? Everdine's familie hield Dekker nu voor een 'wispelturig fantast' en de berichten over zijn schulden deden er geen goed aan.[140] Hij wist niet eens of zijn wachtgeld van 91 gulden in de maand wel zou worden doorbetaald. Wéér een mond te voeden op Parakan Salak, waar langzamerhand schraalhans keukenmeester

werd. (Er werden zelfs aanmerkingen gemaakt als iemand te veel vlees nam aan de maaltijd.)

Ondanks de smeekbeden van Everdine om te blijven en zich van alle kritiek niets aan te trekken, kon Dekker het er na een paar weken niet meer uithouden. Hij vertrok naar Buitenzorg en nam er zijn intrek bij Piet Crone, een kommies bij de Directie der Cultures, die hem op zijn Indisch gastvrij onderdak verschafte en zelfs zijn klerenkast voor hem openzette toen zijn koffer uit Parakan Salak nog niet was aangekomen. Toch waren ze nu niet bepaald hartsvrienden. Crone's conversatie vond Dekker niet veel bijzonders of zelfs hinderlijk als hij liever was gaan lezen of alleen maar nadenken. 'De menschen begrijpen niet hoe onaangenaam het is zooveel nonsense aantehooren als men andere dingen in het hoofd heeft.' Hij had misschien gehoopt de gouverneur-generaal of de algemeen secretaris te spreken te krijgen, maar ze waren allebei op reis. Hoofdpijn had hij ook voortdurend en van Buitenzorg hield hij niet. Op 18 januari schreef hij: 'Ik begrijp Wm vd Hucht niet. Zoo menig maal heeft hij mij te kennen gegeven dat hij mij gaarne bij zich had, – in eenige brieven die ik van hem had ontvangen noodigde hij mij zoo dringend uit om toch te komen en Parakan Salak als mijn huis te beschouwen. Hoe konde ik denken dat hij mij zoo flaauw zoude laten heengaan?' Het waren blijkbaar vooral Jan van der Hucht, Pen en diens vrouw en Van Heeckeren die hem hadden dwarsgezeten. 'Wees niet stug jegens Van Heeckeren,' had hij een dag eerder geschreven. 'Het zoude mij grieven als men dacht dat ik U tegen hem had opgezet.'

Op 19 januari kreeg hij bericht, voorlopig nog onofficieel, dat zijn wachtgeld zou worden doorbetaald en dat hij 'bij de eerste gelegenheid' herplaatst zou worden 'in eene bediening geevenredigd aan de laatst door hem bekleede', zoals de beslissing van de gouverneur-generaal op zijn rekest van 19 december later bleek te luiden. Maar niet voldaan werd aan zijn verzoek tot terugbetaling van de 2106 guldens die inmiddels op zijn alsnog toegekende Padangse traktement waren ingehouden, zodat daar geen cent van was overgebleven. (Er was trouwens toch nog zeshonderd gulden ingehouden wegens administratieve fouten in Natal, zoals het niet berekenen van zegelrecht en het ten onrechte uitbetalen van koelieloon – de kwestie waarover hij zich indertijd zo had opgewonden.)

In deze sombere tijd, zo heel anders dan hij zich in Poerwakarta had voorgesteld, leek ook een vacature bij de Directie der Cultures hem soms wel en

dan weer niet aantrekkelijk. 'Ik heb mij dat vertrek van P.S. wat sterk aangetrokken, en het heeft mij geen goed gedaan dat ik mij zoo bedwongen heb. Ziek ben ik echter niet, en daar ik nu hier zeer stil en zonder aandoeningen leef, zal dit alles wel weer in orde komen. Zonderling is het hoe die grief op mijn gestel gewerkt heeft. Het komt omdat ik nog niet gewoon ben mij in te houden. Later zal dat wel beter gaan.'

De voornemens bleven nog steeds goed, maar een nieuwe beschuldiging die hem uit Parakan Salak bereikte, werd te veel voor zijn zelfbeheersing.

Jan van der Hucht was ernstig ziek geworden, waardoor de stemming op de onderneming nog meer kelderde. Wat moest er van zijn grote gezin en de drie zusters Van Wijnbergen terechtkomen als hij zou sterven? Niet veel meer dan een jaar eerder was zijn zwager Pieter Holle overleden, de exploitant van de theeplantage Bolang, ook met achterlating van een vrouw en veel kinderen. Maar onder hen waren tenminste flinke zoons die hun moeder konden helpen de onderneming voort te zetten. De kinderen van Jan van der Hucht waren daarvoor nog veel te jong.

Onder die omstandigheden werden Everdine's financiële vooruitzichten belangrijker dan ooit. Het zou misschien verstandig zijn, zo meende nicht Johanna van der Hucht, de vrouw van Jan, het geld dat Everdine in Holland had staan (over de grootte van dit bedrag werd in de correspondentie nooit gesproken, maar meer dan op zijn hoogst een paar duizend gulden kon het niet geweest zijn) daar te laten en niet als huwelijksgeld naar Indië te laten komen.

Toen Everdine Dekker deelgenoot maakte van deze adviezen, las hij er bedekte kritiek op zichzelf in en ontstak hij in woede. 'Ik houd alles voor een uitvloeisel van commérages, waarin onze vrienden Pen en Van Heeckeren (die N.B. nog nooit zijn eigen brood heeft kunnen verdienen!) een grooten rol spelen. Zeg aan wie gij wilt dat als het bezwaren inheeft om Uw geld uit Holland te krijgen, (ik zie die bezwaren niet in) dat men dan goed zoude gedaan hebben U zulks te zeggen, – dan had ik gezorgd geld te hebben [...] Men gevoelt het misschien niet dat het iemand krenkt als men zijn meisje waarschuwt: «pas toch vooral op, dat hij uw geld niet opmaakt!» Wat ik U bidden mag, lieve beste Everdine, vertrouw op mij. Door dergelijke praatjes heb ik Caroline Versteegh verloren.'

Alle rampen van vroeger kwamen bij hem boven: hoe hij ruzie had gemaakt met Caroline's vader, in Natal miskend en bestolen was, zelfmoord

had willen plegen, schipbreuk geleden, bijna crimineel vervolgd was, advies had gekregen 'nog dienzelfden nacht in een praauwtje naar Singapore te vlugten' (zonderling advies: van Natal uit zou dat een reis van 2500 km zijn geweest) – al die moeilijkheden had hij overwonnen om nu door 'ongeroepene raadgevers' gedwarsboomd te worden. 'Verzoek aan den Heer v.d. Hucht U behulpzaam te zijn in het ontvangen van Uw geld, en sta erop dat ZED. het spoedig doet, – anders zullen wij het zelf doen. Wat aangaat het punt van huwelijk (terstond na eene plaatsing) dat zullen wij zelf beoordeelen, en als *wij* het goed vinden, zal het geschieden met of zonder goedkeuring uwer *zeer hartelijke* familie.'

De volgende ochtend, 26 januari, had hij al spijt van deze brief, die de indruk had kunnen maken dat hij niet voldoende vertrouwen in Everdine had. Maar onder het schrijven van het vervolg raakte hij toch weer in opwinding. Als Van der Hucht aan hem als huwelijkskandidaat twijfelde, had hij eerder informaties over hem moeten inwinnen, nu was het daarvoor te laat. 'Elke opmerking ten mijnen nadeele tot U gerigt is eene directe aanranding mijner regten op U, en tevens eene schending van alle wellevendheid (om het niet erger te noemen).' De ellende van vroeger was een bewijs dat hij zich overal doorheen kon slaan. Zuinig was hij geweest en zou hij weer kunnen zijn, op Padang had hij van niets anders geleefd dan van de verkoop van z'n kleren, enzovoorts.

Hij liet de brief liggen om op nadere berichten van Everdine te wachten. Na drie dagen kwam er een hartelijke brief, die alles goedmaakte. 'Reken het eerste gedeelte van dezen brief maar niet,' schreef hij als PS onder de zijne, 'en let alleen op het laatste waarin ik zeg dat ik u zoo liefheb.' Maar hij verstuurde hem toch in zijn geheel en moest daarom nog dezelfde avond weer heel wat goedmaken toen hij inmiddels bericht had gekregen dat Jan van der Hucht op sterven lag.

'Uw lieve brief dien ik heden ontving verdiende wel een lang antwoord.

De gedachte aan de positie van neef neemt echter mijne geheele ziel in. Dit echter wil ik u schrijven, mijn engel, dat ik mij schaam over mijn vorig schrijven. Gij beschuldigt u zelven alsof gij een en ander niet goed had overgebragt, neen mijne lieve, het is geheel mijne schuld. Er bestond geene reden om mij het gezegde van Mevr. van der Hucht zóó aantetrekken, en bovendien had ik nog geene vrees mogen koesteren, want een hart als het uwe mag niet mistrouwd worden.'

Een hachelijk moment was gepasseerd. Eefje had toegegeven. Hij schaamde zich.

4. DE NIEUWE GOUVERNEUR-GENERAAL

Op 30 januari 1846 overleed Jan van der Hucht. Het huwelijk van Everdine werd nu een acute zaak. Op Parakan Salak kon en wilde ze niet veel langer blijven. De ruzies om Eduard waren niet te harden. Dekker vroeg audiëntie aan bij gouverneur-generaal Rochussen om zijn positie uiteen te zetten en aan te dringen op een spoedige plaatsing.

Rochussen was nu vier maanden in functie en had zijn aanwezigheid al duidelijk voelbaar gemaakt. Hij was in de omgang een joviaal man, die het leven in de Buitenzorgse sfeer wel wat aangenamer had gemaakt. Hij had, zoals dat heette, 'hart voor de Inlander' en belangstelling voor Javaanse kunst en cultuur en liet bij voorbeeld de eerste tekening van de ruïnes der Boroboedoer maken. Maar au fond was hij een autocraat die van nieuwlichterijen als liberalisme en democratie niets moest hebben, zeer ijdel en zeer gevoelig voor vleierij.

Na de op bestuursgebied chaotische tien jaren vóór hem, waarin het gouverneur-generaalschap meer was waargenomen dan was vervuld, was het voor Buitenzorg moeilijk weer een greep op de algemene gang van zaken te krijgen. Men was er aan gewend geraakt dat de zaken van Nederland uit werden bestuurd door de machtige minister van Koloniën, J.C. Baud. Hij was de medewerker en opvolger van de grondlegger van het Cultuurstelsel Van den Bosch, twee autocraten die in de nadagen van Willem I hun gang konden gaan zolang er maar verdiend werd aan Indië. Het leek soms wel alsof het hele Indische bestuursapparaat voor niets anders diende dan voor het administreren van het Cultuurstelsel. In deze jaren wierp het zijn grootste winsten voor Nederland af; tien, vijftien, twintig miljoen per jaar was het Batig Slot van de Indische begroting geworden.

Het centrale apparaat in Buitenzorg was zwak bezet. De voorgeschreven jaarlijkse overzichten werden niet opgesteld. Er waren geen mensen voor – of liever: de ene referendaris die het had moeten doen, had het zoals later bleek te druk met het verzamelen van gegevens tégen het Cultuurstelsel – en in Den Haag vroeg niemand ernaar, want minister Baud wist door zijn eigen

correspondentie met de gouverneur-generaal en anderen toch wel hoe de zaken ervoor stonden. De algemeen secretaris mr C. Visscher, met wie Dekker nogal wat ophad, blonk niet uit door werkkracht. Alles moest van Rochussen zelf komen.

Aanvankelijk had hij zoveel plannen gemaakt dat zijn vriend koning Willem II opmerkte: 'Zo, zo, Rochussen schijnt door het warme klimaat de plannenkoorts te hebben gekregen.'[141] Zijn voorstel een spoorlijn tussen Batavia en Buitenzorg aan te leggen, was een droombeeld zolang elke Indische cent naar Nederland werd overgebracht om er dáár spoorlijnen van aan te leggen. (Pas in 1872 kwam de verbinding tussen hoofdstad en regeringscentrum van Nederlands-Indië tot stand). Meer succes had hij, de oud-minister van Financiën, met een sinds lang achterstallige hervorming van het Indische geldwezen. Baud en hij waren het er ook over eens dat het Cultuurstelsel op een aantal punten verzacht moest worden. In de streken waar de zware last van de arbeidsintensieve indigocultuur op de bevolking was gelegd, vooral in de laaglanden bij Semarang aan Java's noordkust, kwamen de laatste jaren ernstige hongersnoden voor die rechtstreeks aan de kwalijke invloed van het Cultuurstelsel geweten konden worden. Rochussen was van mening dat het beter zou zijn de indigo te vervangen door de suiker – wat trouwens nog voordeliger was óók, want op de suiker werd door het gouvernement (en door de exploitanten die een suikercontract konden verwerven) verreweg het meeste verdiend.

De moederlandse steun van Baud was belangrijk, maar nog belangrijker was de protectie van koning Willem II. In ambtelijke en diplomatieke dienst had Rochussen aan het Huis van Oranje talrijke belangrijke diensten bewezen. De belangrijkste wel was dat hij – zoals hij zelf in zijn memoires beschrijft die pas vele jaren na zijn dood zijn uitgegeven – na de Afscheiding bij onderhandelingen in Brussel een bedrag van twaalf miljoen gulden had weten te bedingen voor het aandeel van koning Willem I in de grote Belgische Société Générale, de ontwikkelingsmaatschappij die de Nederlandsche Handel-Maatschappij min of meer ten voorbeeld was geweest. Maar niet alleen hiervoor was hij (onder meer) beloond met het gouverneur-generaalschap. Hij was sinds diens jeugd ook een echte vriend van Willem II, een koning die zijn oude vrienden niet vergat en die bij het vertrek van Rochussen op de rede van Vlissingen met betraande ogen tegen hem had gezegd: 'Rochussen, si un malheur arrivait, vos enfants auront un père.'[142]

Een lucratieve Indische benoeming of de verlening van een soms nog lucratiever Indisch suikercontract was een van de manieren waarop alle drie Oranjevorsten in de negentiende eeuw hun medewerkers en vrienden plachten te belonen. J. B. Cleerens, de resident van de Preanger met wiens dochter Eefje bevriend raakte, was een gepensioneerde generaal. Deze Vlaming die in 1830 Nederland trouw was gebleven, bovendien een vriend sinds Waterloo, kreeg van Willem II de *keuze* tussen een suikercontract en een residentsplaats. De generaal zag zichzelf blijkbaar nog minder als suikerplanter dan als bestuurder en koos het laatste, waarvoor hij helaas even weinig geschikt bleek als hij wellicht voor het eerste geweest zou zijn. Zijn overplaatsing naar de Molukken in het eerste jaar van Rochussens regering zal wel het gevolg zijn geweest van zijn gebleken administratieve onmacht in de Preanger.

Met zoveel rugdekking in Den Haag durfde Rochussen beslissingen aan die zijn voorgangers Reijnst en Merkus uit de weg waren gegaan. Er sleepte sinds geruime tijd een conflict met de apostolisch vicaris in Nederlands-Indië, bisschop J. Grooff. Als een soort voorafschaduwing van de zelfbewustheid waarmee de rooms-katholieke kerk in 1853 in Nederland de bisschoppelijke hiërarchie herstelde, weigerde bisschop Grooff al een paar jaar in Indië het recht van de gouverneur-generaal op goedkeuring van pastoorsbenoemingen te erkennen. (En niet alleen van hen; ook dominees mochten alleen met goedkeuring van de GG worden benoemd.) Grooff had zelf een paar pastoors uit Nederland meegenomen en stoorde zich niet aan protesten van Buitenzorg.

Rochussen hakte de knoop door, zoals Dekker op 21 januari in de officiële *Javasche Courant* las. Hij schreef aan Everdine: 'In de Courant van heden staat een gouvernementsbesluit dat nog al forsch is. De gouv.-gen. heeft den bisschop Grooff met nog vijf andere geestelijken gelast binnen veertien dagen de kolonie te verlaten, omdat die Heeren zich te veel lieten voorstaan op hunne geestelijke waardigheid. Dat zal in Holland éclat maken onder de catholieken!' Waarin hij gelijk had, want zelfs Baud schreef Rochussen dat hij zich bij deze krasse maatregelen 'onlekker' voelde – een woord dat alleen uit de pen van een oud-Indischgast zou kunnen vloeien. Maar Rochussen had van zulke gevoelens geen last; hoewel de zaak hem in zijn latere politieke loopbaan nog wel eens voor de voeten werd geworpen, bleef hij de steun van Willem II behouden.

Iemand die durfde ingrijpen, die niet stond op formaliteiten en die naar

men zei ook gevoel voor humor had, zo'n man zou toch wel begrip hebben voor de zaak van de jonge bestuursambtenaar Eduard Douwes Dekker! Dekker meende bij het onderhoud op 31 januari door spontaan gedrag een gunstige indruk op zijn hoogste chef te kunnen maken. Zo had hij nog steeds zijn garderobe niet compleet in Buitenzorg en in plaats van het deftige tenue dat gebruik was op audiënties (bestuursuniform of geklede zwarte jas met hoge boord) droeg hij een jasje met een opvallende katoenen broek in een bonte ruit, gemaakt van Soendanees weefsel. Hij vroeg glimlachend excuus voor zijn informele toilet en meende dat het werd aangenomen. Zou de ijdele Rochussen, die zelf graag in een generaalsuniform liep, waarop hij niet eens recht had al was hij dan Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht beoosten Kaap de Goede Hoop, dit niet eerder als een gebrek aan eerbied hebben opgevat?[143] Dekker maakte hier dezelfde fout als indertijd tegenover Michiels. Ze zouden hem wel als een bijzonder mens herkennen, meende hij. Ten onrechte.

Rochussen vroeg hem koeltjes waarom hij was teruggekomen uit Poerwakarta. Dekkers antwoord dat zijn benoeming immers slechts voor drie maanden was geweest en dat hij op beter hoopte, scheen hem niet te bevallen. Hij zei althans verwacht te hebben dat Dekker bij hem was gekomen om te vragen nog een poosje in Krawang te mogen blijven. Nadat Dekker in zijn latere herinnering een uur aan het woord was geweest om zijn rampspoed uiteen te zetten (het was een kwartier), zei Rochussen dat hij de zaak zou nazien en met zijn medewerkers die er meer van wisten dan hij, zou bespreken. Over drie dagen mocht Dekker terugkomen.

Een teleurstelling. Tegenover Everdine wilde Dekker de audiëntie niet zo somber afschilderen als hij haar had ondergaan. Hij schreef haar wel dat hij misschien beter had gedaan niet op audiëntie te gaan omdat hij door de herinnering aan het onrecht van vroeger te driftig was gaan spreken. '*Wat* ik dan zeg is gewoonlijk wel goed en waar, maar te vurig, te scherp. Men wil dat niet. – Men vergeeft iemand zijn *ongelijk*, maar men vergeeft hem niet de *wijze* waarop hij beweert *gelijk* te hebben.' (Weer zo'n echte *Maximen*-wijsheid). Maar hij dacht toch ook hoopvol: 'Over het geheel moet ik zeggen dat de gouverneur zeer wél was. Hij scheen wel ontevreden met de wijze waarop ik behandeld was, maar zou het onderzoeken.'

Omdat een weloverwogen schriftelijk pleidooi misschien beter zou worden ontvangen dan zijn mondelinge uiteenzetting, diende hij op 2 februari

een zeer uitvoerig rekest in. Indertijd had hij in zijn verantwoording voor gouverneur Michiels aan het slot uitgeroepen dat hij zich daar genoodzaakt had gezien tegen de 'magt der heerschende begrippen' op te staan. In zijn correspondentie met Everdine, en ongetwijfeld ook in zijn verhalen aan anderen, had de Padangse episode meer dan levensgrote vormen aangenomen. Hij zag zichzelf nu van den beginne in worsteling met Michiels over de zaak van de vermeende aanslag op de Toeankoe van Natal. 'Ik was krachtens mijne betrekking verpligt, bij die gelegenheid voor mijn gevoelen uit te komen, hoe zeer ik dan ook overtuigd was dat die handelwijze mij nadeel berokkenen zoude.'

Dramatisch als de voorstelling van zaken mocht zijn in zijn rekest aan de gouverneur-generaal over zijn Padangse tijd (het leven had in Padang ook zijn lichtere momenten gehad), onloochenbaar juist was zij op de twee hoofdpunten: dat hij de 2106 gulden van de gewraakte wissel niet in criminele zin had gestolen en dat hij deze zaak in Natal niet had kunnen onderzoeken omdat Michiels hem ten onrechte in Padang had vastgehouden. Als Dekker de uitspraken van de Padangse fiscaal en de adviezen van de Rekenkamer en de Raad van Indië had gekend, zou hij heel wat meer tot zijn verdediging hebben kunnen aanvoeren dan zijn verstoting door de kleine Padangse samenleving die beefde voor de militaire gouverneur.[144]

Hij schreef dat hij zich in verband met zijn komend huwelijk tot de gouverneur-generaal had gewend in plaats van na de beschikking van 11 januari geduldig af te wachten. Zo gehaast was hij nu dat hij audiëntie had gevraagd 'ofschoon ik de daartoe passende kleeding niet bezat'. De blague met de geruite broek was, naar hij achteraf wel van zijn vrienden op de secretarie gehoord moet hebben, inderdaad verkeerd gevallen. Maar in die weinige ogenblikken van deze ontmoeting had hij zijn hele situatie niet uiteen kunnen zetten. 'Ik moest in één oogenblik Uwer Excellentie mededeelen hoe ik geknakt was in mijne middelen, in mijne carrière, in mijne gezondheid, misschien in mijne geestvermogens.' Hoewel hij eerder van een officieel protest tegen de invordering van de 2106 gulden had afgezien, waagde hij het nu er alsnog op terug te komen. 'Ik weet dat men mij voor eene administratieve betrekking [dat wilde in het toenmalige woordgebruik dus zeggen: voor een bestuurspost] op grond van het gebeurde, ongeschikt acht', maar wijzend op zijn ervaring en de gunstige rapporten van Ruloffs en C.F. Pahud, directeur der Producten en Civiele Magazijnen, durfde hij toch te vragen om

'desnoods tot buitengewone maatregelen over te gaan, ter verbetering eener positie welke uit buitengewone oorzaken is voortgesproten'.

Maar zelfs na dit vurig pleidooi leverde ook een tweede onderhoud met Rochussen niets op. Op 5 februari schreef Dekker een nieuw rekest van heel wat zakelijker aard. Blijkbaar had Rochussen het eerste te literair gevonden. Dekker erkende nu zich vergist te hebben toen hij had gemeend slechts tot eind december in Poerwakarta geplaatst te zijn. 'Dat hij derhalve Uwe Excellentie eerbiedig is verzoekende hem adressant alsnog te willen stellen ter dispositie van den Assistent-Resident van Krawang.' Waartoe de gouverneur-generaal bij besluit van 12 februari voor de tijd van zes maanden bereid was.

Een teleurstelling maar hij zou toch proberen er het beste van te maken. Na een kort bezoek aan Parakan Salak vertrok Dekker naar Poerwakarta, waar hij weer bij de familie Dickelman introk. Het was er eigenlijk best uit te houden. 'Nu ik weet dat *gij* hier komt, begin ik de plaats lief te vinden. – Niet zoo *groot*, maar eigenlijk mooijer dan Tjanjor. – De menschen zijn allen onderling *onwel* maar voor mij is ieder *bijzonder* goed.' Over het geld uit Holland moest Eefje zich ook maar niet meer al te druk maken. De stemming tussen haar en haar familie was mede daardoor toch al slecht genoeg. Op Parakan Salak had zij het niet meer kunnen uithouden. Ze was naar Tjiandjoer gegaan, waar op 19 maart de ondertrouw van Eduard Douwes Dekker, ambtenaar op wachtgeld, en Everdine Huberta van Wijnbergen werd aangeplakt. Ze logeerde bij Eduards vrienden de Obdams en had veel contact met Constance Cleerens. Of *iemand* van de familie bij het komende huwelijk aanwezig zou zijn, durfde Everdine zelfs in die tijd nog niet te voorspellen. Alle Van der Huchts en zelfs haar eigen zuster Henriëtte verzetten zich tegen wat ze als een overhaast huwelijk beschouwden. Vooral op Willem van der Hucht was Dekker gebeten. 'Alle hartelijkheid van mijnen kant zoude op het oogenblik direct huichelarij zijn. Ik ben verontwaardigd als ik aan hem denk.' Na een korte trip naar Tjiandjoer voor de ondertrouw (de afstand van Poerwakarta kon in één dag te paard worden afgelegd, mits men een kleine zijweg over de dessa Tjikalong nam) bracht Dekker de laatste drie vrijgezellenweken door.

Nog één keer schreef hij Everdine een lange brief van dezelfde soort als hij er in de laatste maanden van 1845 zoveel had verzonden. 'Hoor eens lieve, laat ons de weinige dagen die ons nog tot briefschrijven over zijn, goed ge-

bruiken,' schreef hij op 26 maart. 'Laat ons elkander toonen dat wij niet alleen faute de mieux geschreven hebben, maar dat het ons een werkelijk genot is geweest, door tot het laatste toe alles wat in ons hart omgaat, mededeelen.'

Wat hem betreft was het een laatste voorzichtige stap naar het moment van seksuele intimiteit waarop hij haar in vele brieven haast vaderlijk had voorbereid. Na de huwelijksvoltrekking zouden ze op weg van Tjiandjoer naar Poerwakarta in Tjikalong afstappen en daar de nacht doorbrengen. 'Wij zullen te zamen theedrinken, en ik die anders nog al stoutmoedig ben, zal er tegen opzien U eene kus te geven. – Waarschijnlijk zullen wij beide verlegen zijn. Mij zal het toeschijnen als of ik U door te groote gemeenzaamheid beleedigen zoude, en misschien zal ik meer afstand in het oog houden dan gij zelve verlangt.'

Maar wát verlangde zij? Voor 'flaauw' hield hij haar niet. 'Sedert uw 18 jaar hebben duizende gedachten die gij nooit noemen zoudt, uw hoofd doorkruist; – uw gestel is er niet naar om slechts van tulle en neige te droomen. – Is het niet waar, lieve beste lieve bruid? – En waarlijk ik *hoop* dat gij zoo zijt. Eene koele vrouw zoude mij slecht passen, – want ik ben niet koel. Hoe hoog ik U *acht*, droom ik toch dikwijls van U alsof ik U niet achtte. Wij zijn *menschen*, Eefje! Schrijf mij eens goed, mijn Engel hoe gij verkiest dat ik te Tjikalong omtrent U handel. Ik wil noch «niais »wezen door te groote beschroomdheid, noch U krenken door te groote familiariteit. Geloof mij dat uw wil op dit punt mij heilig wezen zal.' En nog een waarschuwing erbij: 'Nu moet ik U nog iets zeggen dat U misschien eene vreemde waarschuwing toeschijnt, maar ik wil niet dat gij U in iets bedriegt. Stel U van dat andere niet te veel voor, en denk dat het begrepen was onder de zaken waarvan Salomo zeide: alles is ijdelheid. (En hij kon het weten want hij had Nota bene 800 vrouwen.)'

Aan het eind van zijn brief vroeg hij nog eens speciaal om een uitvoerig antwoord, maar de correspondentie die zo mooi was begonnen eindigde op een valse noot. Dekker had van Willem van der Hucht een mooi paard gekocht, een kostbaar maar onmisbaar bezit sinds hij zo vaak van Poerwakarta naar Tjiandjoer kwam en andere tochten wilde maken. Vierhonderd gulden had het gekost. Zulke paarden waren zeldzaam. Hij had beloofd het geld voor eind maart te betalen. Nu was het 27 maart en hij had het geld wel liggen, maar zoals bijna altijd wanneer het de afbetaling van een schuld betrof

bedacht hij zich dat zijn schuldeiser het geld eigenlijk veel beter kon missen dan hijzelf, die het zo arm had. En waardoor had hij het zo arm? Doordat het in de wereld zo onrechtvaardig verdeeld was dat mensen als Van der Hucht gewoon te veel geld hadden en hij te weinig. De mensen die hem geld leenden of vorderingen op hem hadden zoals Van der Hucht, zag hij niet als medestanders of helpers in de nood maar als tegenstanders die zijn moeilijke financiële positie nog verergerden. In dit geval was er trouwens nog altijd sprake van het geld dat Everdine uit Holland zou laten komen. Als dit gebeurd was kon Van der Hucht zijn geld daarmee verrekenen. 'Indien ik hem dat geld zend, ontblooten wij ons, – ik hoop nu maar dat hij terug schrijft het te behouden – ten einde verrekend te worden. Staat hij er echter op, – dan zal ik het zenden.'

Twee dagen later kwam de aap uit de mouw. Met een speciale perjei, een koerier te paard die drie gulden kon verdienen als hij snel heen en weer tussen Poerwakarta en Tjiandjoer reed, kreeg Everdine te horen dat hij voor het trouwen nog noodzakelijk een paar dagen in Batavia moest zijn, vond zij dat goed? 'Nog iets. – Op Batavia zal ik natuurlijk geld noodig hebben voor een en ander – Denkt gij dat ik van dat geld gebruiken kan dat ik voor v.d. Hucht bestemd heb? Ik heb op het oogenblik geen ander; het is f 435,— koper.'

Maar het liep toch weer anders. Van der Hucht stond erop zijn geld op tijd te krijgen en beschouwde de aarzeling van Dekker als nieuw bewijs van zijn insoliditeit. Hij had zelfs de grofheid – zo zag Dekker het – een wissel op hem af te geven. Hij moest zich schamen (de ene brief naar Eefje volgde nu weer op de andere, soms twee per dag) met zulke aanmaningen te dreigen. Dekker stuurde meteen het geld en het Bataviase plan was van de baan, maar zijn stemming was bedorven. De arme Everdine kreeg heel wat te horen: met de huisvesting in Poerwakarta dreigde het mis te lopen (misschien moesten ze wel in een inlands huis trekken, o schande!), ze hadden geen cent meer, terwijl ze toch zeker vierhonderd of vijfhonderd gulden moesten hebben voor inrichtingskosten, hoe stond het met de beloften van mevrouw Van der Hucht of Van Heeckeren of van wie ook, die geld hadden toegezegd? In elk geval kwam hij voorlopig maar niet naar Tjiandjoer en het was misschien maar beter het huwelijk een poosje uit te stellen. Zijn pessimisme kreeg iets onheilspellends.

Geld kwam er toch, al was het weer de ene lening om de andere af te los-

sen. Later stelde hij een overzicht op waaruit bleek hoeveel mensen geld van hem te vorderen hadden: in Natal de Toeankoe, die van zijn 500 gulden nog haast niets had teruggekregen, in Batavia de leveranciers Blavet (1300 gulden), Gothart, Roselje, Hartevelt en Lejeune samen zo'n 2500 gulden. Van zijn broer Jan en zijn vader, die beiden in de tweede helft van 1846 in Batavia waren geweest, had hij ook geld geleend. Aan zijn vader maakte hij na september lange tijd elke maand vijftig gulden van zijn traktement over. Bij elkaar moeten het voor hem wel een paar jaar traktement zijn geweest waarvoor hij nu in de schulden stak.[145] Op 10 april 1846, toch ongeveer de afgesproken datum, werd het huwelijk in Tjiandjoer voltrokken. Van de familie was niemand getuige. In de huwelijksakte werden als zodanig Dekkers vriend John Obdam en de residentieklerk F. C. Geselschap vermeld. Een uittreksel uit het register van huwelijksaankondigingen te Batavia was ondertekend door de ambtenaar van de burgerlijke stand aldaar C. P. Brest van Kempen, dat van Krawang door assistent-resident Dickelman.

Ondanks Dekkers sombere voorspellingen kon het jonge echtpaar toch bij Dickelman intrekken. Lang hoefde de Krawangse waarneming niet meer te duren. Op 18 mei 1846 kreeg Dekker dan eindelijk weer een vaste benoeming, 28 maanden na zijn schorsing door Michiels. Nieuwe teleurstelling: geen benoeming in zijn oude rang van controleur tweede klas of tot secretaris op een van de grote bestuurskantoren, maar een tot kommies in een afgelegen residentie, Bagelen in het zuiden van Midden-Java. Het traktement van 200 gulden per maand was precies even hoog als dat van zijn tijdelijke functie in Krawang.

Eén lid van de Raad van Indië bracht een tegengesteld advies uit. Het was de vader van Dekkers vriend Hoogeveen, die hem eerder de hand boven het hoofd had gehouden. 'Tot de benoeming van Douwes Dekker tot kommies op een residentie-kantoor op f 200 tractement kan ik niet adviseeren, omdat hij meer gehad heeft, daarvoor te knap is en het hem, die reeds zoolang met het ongeluk geworsteld heeft, geheel ontmoedigen zal, terwijl ik de overtuiging heb, beter partij van hem kan worden getrokken. Indien de Heer Algemeene Secretaris Douwes Dekker van nabij kent, dan kan ZijnEd. hem bij deze gelegenheid aan de aandacht zijner Excellentie niet herinnerd hebben, met de overtuiging dat ZijnEd. tot zijn geluk medewerkte.'

Maar met het geluk van ambtenaren hielden Visscher en Rochussen zich

niet zozeer op. Blijkbaar vonden zij ondanks alle vertogen van Reijnst, Ruloffs en Hoogeveen sr, dat de schaduwtijd na Natal nog niet lang genoeg had geduurd. Dekker overwoog weer ontslag te nemen, maar Hoogeveen hield hem ook ditmaal tegen. Hij deed trouwens meer. Hij schreef een brief aan de resident van Bagelen, jonkheer J. G. O. S. von Schmidt auf Altenstadt, om hem te vragen Dekker niet als een gewone kommies te beschouwen maar met égards te behandelen. Volgens Hoogeveen kon de benoeming in Poerworedjo trouwens niet voor al te lange tijd zijn. Maar dat had hij bij de benoeming in Krawang óók al gezegd.

Na een afscheidsbezoek aan Batavia vertrokken Eduard en Everdine naar Poerworedjo, een van die 'binnenplaatsen' zoals ze in tegenstelling tot de wat levendiger kustplaatsen genoemd werd, stille stadjes die over heel Java aan of ter zijde van de Grote Postweg lagen, honderden jaren haast onveranderd.

5. *Biografische notities:* HET SCHRIJVERSCHAP

De verlovingsbrieven van Eduard Douwes Dekker vormen een serie van 41 stuks, geschreven tussen 28 september 1845 en 1 april 1846. In het *Volledig Werk* deel VIII beslaan ze ongeveer 170 pagina's druks. De eerste twee zijn geschreven uit Buitenzorg, de derde is al in Poerwakarta met de postrijder meegegeven. Dan volgt een ononderbroken reeks uit die stad tot en met de brief van 22 tot 24 december. Door de tussentijdse datering in de brieven zelf krijgen ze het karakter van een dagboek.

De laatste brief voor Dekkers nieuwjaarsbezoek aan Parakan Salak legt een duidelijke cesuur in de reeks. Dekker overziet dan de voorbije periode en vraagt zich af of hij Everdine met zijn openhartige uiteenzettingen over de verhouding tot Cateau Tenisz niet te veel op de proef heeft gesteld. Hij realiseert zich ook dat hij maar moeilijk afscheid kan nemen van zijn brievenwereld die hem in heden en verleden zoveel beter bevalt dan de werkelijkheid. Hier is voor het eerst van een soort 'schrijfdwang' sprake. Schrijven had hij altijd gedaan, zelfs onder de moeilijkste omstandigheden, maar behalve met zijn gedichten waarvan hij de betekenis niet overschatte, had hij zich nooit goed een *publiek* kunnen voorstellen.

Nu heeft hij een publiek, dat wil luisteren en dat móét luisteren. De eerste negentien brieven zijn een constante stroom, een ware overstroming van zelfexpressie naar zijn geliefde. Everdine is een klankbodem waarop hij kan klinken zoals hij zelf wenst. Hij kan niet ophouden. Nauwelijks heeft hij de ene brief klaar of hij begint aan de volgende. Tientallen pagina's achter elkaar. Het dwangmatige karakter springt er zo sterk uit naar voren, dat als ooit het Freudiaanse begrip 'orale fixatie' in verband met Dekkers schrijverschap gebracht zou mogen worden, het hier zou kunnen zijn. W.F. Hermans gebruikt de term half serieus in een interview in *Hollands Maandblad* van april 1978. Er zou wat voor te zeggen zijn als we iets wisten van Dekkers vroegste jeugdervaringen met zijn moeder en niet onze toevlucht moesten nemen tot de bekende omkeertheorie: M. heeft *blijkbaar* een orale fixatie, dan moet *dus* zijn verhouding tot zijn moeder traumatisch zijn geweest. In zijn boek *De raadselachtige Multatuli* stelt Hermans dan ook op pagina 9 zonder enig bewijs: 'In zijn hart heeft hij haar waarschijnlijk gehaat. Aangenomen mag worden dat hij vroeg gespeend werd en dat als zuigeling het contact tussen hem en zijn moeder niet goed is geweest. Zij zal, na al zoveel kinderen ter wereld te hebben gebracht, misschien niet zo vurig naar hem verlangd hebben.' De bewijslast omgekeerd. Als je tóch wilt speculeren, is het mijns inziens veel meer te verwachten dat moeder Dekker sterk naar een kind verlangde toen haar jongste dochtertje Antje in 1818 maar twaalf dagen oud was geworden.

Wat in deze liefdesbrieven zonder psychologische geweldpleging geconstateerd kan worden, is de tomeloze extraversie, die ongetwijfeld wordt aangewakkerd door het tijdstip waarop ze geschreven worden. Het is de tijd waarin Dekker probeert zijn 'vurige, wilde onbuigzame, onbedwingbare karakter' – zoals Bleeker het genoemd had – juist wel te bedwingen. Al zijn vrienden en kennissen proberen hem te bewegen zich te matigen en nu komt de kalmerende invloed van Everdine er nog bij. Maar het kost hem grote moeite. Wordt hij aan zichzelf overgelaten dan schrijft hij een 'rekest' als het eerste aan Rochussen, weer geheel in Padangse stijl. Rochussen is er kennelijk niet van gediend. Dekkers tweede rekest is geheel conform de ambtelijke voorschriften opgesteld. Tandenknarsend.

In zijn brief aan Everdine van 26 maart 1846 stuurt hij er een aan Van der Hucht mee aan wie hij op dat moment een gloeiende hekel heeft. 'Ik heb dien [brief] geschreven zooals men Castorolie inneemt, – Snel, om de leelij-

ke smaak. – *Zie je*, dat ik U vrij goed gehoorzaam?' En in een van de laatste brieven uit Poerwakarta (6 maart): 'Neen, ik zal mij met niemand brouilleren. Mijn geluk maakt mij vriendelijk tegen ieder.'

Maar God hoort hem brommen, zoals blijkt uit de omslag van zijn stemming als hij op weg is naar Parakan Salak. Nog eer hij daar is aangekomen, is zijn stemming al bedorven. Daar kan de slechte ontvangst van Eefje's tegenwerkende verwanten dus nog geen rol bij spelen. Alles benauwt hem. Everdine moet erg op haar woorden passen. Vlak voor zijn huwelijk wil hij nog een keertje naar Batavia. Het doet aan een vluchtpoging denken. Misschien zit Cateau Teunisz erachter. Maar het aangepaste leven achterhaalt hem. Everdine ziet hem liever niet naar Batavia gaan en wél zijn schuld aan Van der Hucht afbetalen. Aldus geschiedt. Er zit niets anders op: hij moet gelukkig worden op de gewone manier.

Ook naar zijn eigen idee. Hij heeft in zijn brieven niet alleen zichzelf en zijn omgeving getekend, hij heeft ook zijn verloofde een ware huwelijkscursus gegeven. Zij is 26 jaar, Everdine, maar volgens hem weet ze nog niets van 'het leven'. Daarin kon hij trouwens gelijk hebben. Het gold al voor zowat alle fatsoenlijke meisjes van haar tijd, laat staan voor een meisje dat nooit in een normaal gezin was opgevoed. Voorzichtig stelt hij haar op de hoogte van zijn verlangens en gevoelens. Zijn opvattingen over het huwelijk en de rol van de vrouw daarin, ook seksueel, zijn voor het midden van de negentiende eeuw revolutionair. Hoewel Everdine af en toe terugschrikt voor aanbiedingen van al te grote openhartigheid van zijn kant, weet zij blijkbaar toch goed tegenpartij te geven.

Vlak voor het huwelijk gaat hij in op 'dat andere'. Hij noemt zichzelf 'niet koel' en hoopt dat zij het ook niet is. Zonder dat ik in deze biografische tussenspelen te veel 'op de geschiedenis vooruit wil lopen' kan hier toch worden gezegd dat Everdine niet de hartstochtelijke echtgenote is geweest waarop hij hoopte. Veel later, namelijk in 1861, heeft Dekker haar verweten dat Everdine met haar koele natuur hemzelf en zijn meer hartstochtelijke vriendinnen van later dagen niet kon begrijpen. Hijzelf merkte het uiteraard spoedig na het huwelijk, maar er is vóór de jaren vijftig geen enkele aanwijzing dat het huwelijk niet in alle opzichten gelukkig is.

Behalve door hun inhoud zijn de verlovingsbrieven uniek door hun stijl. Vóór Dekker is zulk proza in Nederland eenvoudig niet geschreven. Hier wordt als het ware in een laboratorium een stijlvernieuwing voorbereid die

alleen niet naar buiten kon treden doordat ze in de beslotenheid van zijn brieven bleef. Terwijl Dekker aan de ene kant nog jaren bleef leuren met zijn middelmatige toneelstuk 'De Eerlooze' omdat er voor iets anders geen belangstelling zou zijn, was hij er tegelijkertijd van overtuigd dat 'zijn' stijl veel meer die van zijn brieven moest zijn: korte uiteenzettingen en uitbarstingen, aforistisch (vaak aan oudere voorbeelden ontleend), sarcastisch en levendig en dat alles in een gewone spreekstijl die volgens hem dan ook op 'praten' moest lijken. Het lijdt geen twijfel dat hij tijdens het schrijven van deze verlovingsbrieven aan Everdine al met zijn stijl bezig was. Talrijke opmerkingen over zijn schrijverschap en zijn plannen ooit schrijver te worden laten het zien.

Niet 'De Eerlooze', de 'Losse bladen' of de schets 'Nog eens Graven', maar de verlovingsbrieven zijn het eerste meer dan presentabele proza van Eduard Douwes Dekker. Alleen hijzelf en Eefje wisten het en die hadden het voorlopig te druk met gelukkig zijn om zich met een eventueel schrijverschap bezig te houden.

6. IN POERWOREDJO'S DREVEN

In Poerworedjo woonden Dekker en Everdine van mei of juni 1846 tot oktober 1848, steeds in afwachting van wat beters. 'Twee jaren lang wachtte ik daar van halve week tot halve week of de post my ook eene nieuwe benoeming zou brengen.'[146]

Toch niet al te ongelukkig. Voor twee jonggehuwden die wel op meer hadden gehoopt maar toch iets veel ergers achter de rug hadden, was het lommerrijke Poerworedjo zo kwaad nog niet. In vergelijking met Krawang lag de residentie Bagelen op de grens van de Vorstenlanden wel een stuk verder van de bewoonde wereld – als zodanig kon natuurlijk alleen Batavia gelden, met Buitenzorg als kleine uitloper – maar het stadje Poerworedjo had ook iets vóór op Poerwakarta. Bagelen was tamelijk dicht bevolkt, het klimaat was er gunstig door de koele zeebries, de omgeving schitterend door de vulkanen in de verte, die de grond in hun wijde omtrek zo vruchtbaar maakten door periodieke asregens.

Met enkele andere landstreken was Bagelen na de Java-Oorlog, dus nog

maar zo'n jaar of vijftien geleden, aan het sultanaat Djokjakarta onttrokken en, zoals het genoemd werd, 'onder rechtstreeks bestuur gebracht'. Ja hoor eens, dan had Dipo Negoro ook maar geen oorlog tegen het gouvernement moeten voeren en nog veel minder moeten verliezen.

Tegen het einde van de oorlog had Dipo Negoro zijn operatiebasis in Bagelen gehad. Omgeven door hoge bergen als het was en met de zee als rugdekking leek Bagelen ook het Nederlandse gouvernement een uitstekend punt van verdediging. Er werd besloten in de vlakte van Bagelen bij Gombong, iets meer naar het westen, een groot 'reduit' aan te leggen, een laatste wijkplaats voor het Nederlands bestuur in het geval van een werkelijk grote oorlog op of óm Java.[147]

De vijf jaar van 1825 tot 1830 die de Java-Oorlog had geduurd, waren nog niet vergeten. Er werd gewerkt aan een enorm fort, het Fort Generaal Cochius, waarvoor een flinke bezetting van Europese, Inlandse en Afrikaanse soldaten aanwezig was. Poerworedjo had een garnizoen en de meeste Europese woningen lagen veiligheidshalve in de buurt van het residentshuis en de kazerne, alles op de 'klassieke' Javaanse manier aan het grote plein, de aloen-aloen, waarop de twee vereerde waringinbomen.[148]

Door een en ander was er in Poerworedjo meer vertier dan in Poerwakarta. Een halve alcoholicus als Dickelman zou in zo'n delicaat gewest nooit tot resident of tot assistent-resident zijn benoemd, of in elk geval geen kans hebben het te blijven. In Bagelen moest de bevolking nog aan het Nederlands bestuur wennen en vooral de verhouding tot de Javaanse adel, merendeels geparenteerd aan het Djokjase hof maar nu als regent in Nederlandse dienst, was er subtiel. De resident Von Schmidt auf Altenstadt en zijn plaatsvervanger, de gewestelijk secretaris F. N. Nieuwenhuijzen, waren zeer competente bestuursambtenaren met wie Dekker het goed kon vinden. Nieuwenhuijzen was van Dekkers leeftijd en diensttijd, maar had de carrière gemaakt die Dekker door zijn Natalse struikeling was ontgaan. Daardoor ontstond een enkele maal wel eens een lichte wrijving in het ambtelijk verkeer als Dekker, die niet ten onrechte meende een behoorlijk stilist te zijn, van Nieuwenhuijzen een ontwerp-brief moest veranderen. Een secretaris schreef nu eenmaal betere brieven dan een kommies, ook al had de kommies een treurspel en nog zo veel gedichten geschreven. Na ongeveer anderhalf jaar werd Nieuwenhuijzen benoemd tot assistent-resident in Makassar. Het duurde een paar maanden eer zijn opvolger H. C. Bekking arriveerde. Dekker nam

het residentiesecretariaat zo goed waar dat resident Von Schmidt voorstelde hem een gratificatie van tweehonderd gulden, een maand traktement, toe te kennen. Na enig heen en weer schrijven met Buitenzorg, waar het hogere ambtenarendom vond dat twee maanden waarneming wel wat kort was, kreeg Dekker het geld. Het was hem te meer welkom omdat hij in Poerworedjo was begonnen de schuld aan zijn vader met vijftig gulden in de maand af te betalen. Van zijn toch al karige salaris bleef weinig over. Uit Batavia had hij nog heel wat meer schulden dan die aan zijn vader en broer meegenomen. Veel eraan afbetalen kon hij niet. Kwam nu maar eens de benoeming tot een lucratiever post af, waarvoor Hoogeveen en de andere beschermers in Batavia beloofd hadden zich in te spannen. Aan Von Schmidt lag het niet. De beoordeling die hij in de loop van 1847 over Dekker uitbracht, was niet minder dan een krachtig voorstel tot promotie:

'Bezit vele kundigheden, is echter minder geschikt voor zijne tegenwoordige betrekking. Betoont voldoenden dienstijver. Goed van gedrag en levenswijze; beleefd en voorkomend in den omgang, maar zeer onafhankelijk van karakter. Spreekt en schrijft het maleisch met eigen karacters. Javaansch verstaat hij nog zeer weinig. Voorzover ik heb kunnen nagaan, is zijn omgang met den inlander vrij wel. Bezit het radicaal nog niet. Zeer geschikt om op een hoofdbureau geplaatst te worden. Deze ambtenaar heeft veel vermogens en is een goed werkman; het is in zijn belang, zoowel als in dat van de dienst te wenschen, hij spoedig eene andere betrekking erlangt, daar buiten en behalve den tegenzin die hij in zijne tegenwoordige heeft, hij te veel kunde en algemeene geschiktheid heeft, om zijnen tijd als commies op een residentie-kantoor te moeten slijten, kunnende daarentegen in eenen anderen werkkring, de beste diensten van hem verwacht worden.'

Dekkers onafhankelijkheid, waarvan de resident sprak, had hij ook in deze voor zijn doen zo weinig revolutionaire tijd weer gedemonstreerd door de resident er eens op te wijzen dat deze na eerst mondeling en privé een voorstel van de gouverneur-generaal te hebben afgekraakt, vervolgens opdracht had gegeven het schriftelijk en officieel toe te juichen. Dekker had meer moeite met de brief gehad dan zijn chef, die hem kortaf verzocht zich er niet druk om te maken.[149]

Maar Von Schmidt auf Altenstadt was breed genoeg van opvatting om Dekker ondanks zulke incidentjes toch een beoordeling te geven die klonk als een klok. Voorlopig echter zonder resultaat. Buitenzorg reageerde niet.

Toch was Dekker ongetwijfeld dank zij Eefjes kalmerende invloed niet in de mokkende en opstandige stemming die hem vroeger onder zulke omstandigheden kenmerkte. Het waren zijn deemoedige jaren, dat hadden ze thuis in Holland ook door.

Op 18 juni 1847 had hij een brief aan zijn vader geschreven, die na de dood van zijn vrouw zijn huis aan de Haarlemmerdijk (met een winstje van achthonderd gulden) had verkocht en van plan was na nog één reis in 1848 stil te gaan leven.[150] Het was een opvallende brief, waarvan Pieter Douwes Dekker in oktober de inhoud doorgaf aan hun wederzijdse vriend Arie Kruseman:

'Verneem dat wij voor meenige dagen een' zeer gunstigen brief van Eduard, nog op het Residentie bureau van Bagleen op Java – hebben ontvangen. Hij reikhalsde wel zeer naar promotie – maar gevoelde zich toch niet weinig gelukkig bij zijne vrouw tehuis. Hij sprak en redeneerde tegenover Vader in den genoemden brief (van 18 Junij geloof ik) – als naar gewoonte opgeruimd, vlugtig, dartel, scherp – maar wat er stond bewees, meen ik, dat het in zijn binnenste beter en rustiger begint te worden, – dat hij reeds inziet dat het niet alles *groot* en *schoon* is wat hij wel eens zoo noemde en maar al te driftig najaagde! – Hij verwachtte binnen kort den Gouverneur zelven in zijne nabijheid en Residentie en hoopte van die verschijning aangename vruchten te zullen zien. Ik hoop het, wanneer het goed voor hem is. Ik beveel hem den allerbesten Vader en opvoeder van ons allen!'[151]

De voorzichtigheid van de heilwens 'wanneer het goed voor hem is', was typerend voor de bezorgdheid van het godvruchtig vriendenpaar Pieter en Arie. Toch was ze niet de enig denkbare houding van een godvruchtig man uit die kring. Een van de meest opwekkende brieven die Dekker tijdens zijn hele Indische verblijf ooit ontving, was er een – misschien de enige – van zijn vroegere boezemvriend Abraham des Amorie van der Hoeven.

Geschreven op 19 augustus 1846 was het eigenlijk nog een verlate huwelijksfelicitatie. Bram was intussen predikant te Utrecht geworden (remonstrants natuurlijk net als zijn vader) en had al grote naam als kanselredenaar. Iets van het kanselgemak drong wel door in de uitvoerige brief, misschien ook iets van de psychische opwinding der slepende ziekte waaraan Bram twee jaar later zoals zoveel van zijn tijdgenoten jong zou sterven.[152] Maar het was in elk geval een prachtig pleidooi voor het aanpakken van een taak waaraan Dekker misschien juist was gaan twijfelen:

'Ik verlang meer van U te hooren, meer ook van Uwe uitzigten en voornemens. Ik heb nog altijd, en nu meer dan ooit, [Bram bedoelde: nu Eduard getrouwd was] groote dingen met U voor. Als gewoon ambtenaar kan ik U daar in de O.Indiën niet laten; daarvoor zijt gij mij te veel waard en de O.I. mij van te veel belang. Gijl: hebt daar ginds een goed deel van Nederlands toekomst in handen. Neen! Zeg mij nu niet dat er «onder zulk een bestuur» niets is aan te vangen, en dat binnen vijf-en-twintig jaar alles verloren is wanneer er geen verandering komt die veel van een omwenteling moet hebben. Ik ben volstrekt geen man van de oppositie, en – wat nog erger is – ik ben tamelijk doof voor al wat de mannen van de oppositie vertellen. Ik zie wel *groote* gebreken, ik vind wel *overal* schuld, – *overal*, bij overheid en niet-overheid – maar ik geloof niet aan die hervormingen *van buiten af*, aan dat «in orde brengen van 't horologie door aan den wijzer te draaijen» gelijk Asmus het noemt. Ik verwacht meer van andere menschen dan van andere wetten, meer van goede *bestuurders*, dan van een goed *bestuur*. En onder die goede *bestuurders*, moet gij boven aan komen, zoo 't kan in rang, maar – wat zeker kan – in krachtbetoon. Het Vaderland heeft regt om wat uitstekends van U te verwachten, Uw verblijf in de O. mag niet spoorloos voorbijgaan. Men moet er na honderd jaar nog spreken van 't geen gij goeds en groots gewerkt hebt. Ook voor nog hooger belangen, voor ons Christendom, moet gij werkzaam zijn. Onze O.I. voor Nederland te behouden en voor Christus te veroveren, is in dezen tijd onze dringendste behoefte en onze heiligste roeping. En wordt die heerlijke uitkomst verkregen, – Eduard, dan *moet ik Uw* naam hooren onder de namen der *edellieden* waaraan we dat te danken hebben.'

Over zijn eigen gezondheid, die 'wel wat te wenschen overlaat', wilde Abraham niet schrijven, wel troost geven bij het verlies van Eduards moeder en van zijn schoonzuster, de vrouw van zijn broer Jan. (Dat zij net als Bram aan de tering leed en bij het toenmalig medisch onvermogen dus niet lang te leven zou hebben, wisten zij en Jan al toen zij trouwden.)

Alles goed en wel – maar wat kon je doen als kommies in een binnenplaatsje als Poerworedjo? Daar moest hij eerst zien weg te komen. Dat gouverneur-generaal Rochussen tijdens zijn grote rondreis over Java eind juli 1847 Bagelen zou bezoeken, was lang van tevoren bekend. Elke GG maakte tijdens zijn ambtsperiode éénmaal zo'n tournee. Het waren hele gebeurtenissen. Alle huizen aan de aloen-aloen waren geïllumineerd, het was, zoals

de *Javasche Courant* schreef, die zondagavond 25 juli 'een schoone en smaakvolle verlichting'.

Maar één huis aan het grote plein bleef in duisternis gehuld, dat van Dekker. Het was een signaal aan Rochussen die zijn belofte niet was nagekomen – of wat volgens Dekker dan een belofte was geweest. Zelf merkte Rochussen alleen op dat hij heel tevreden was over Dekkers werk. Met zijn altijd te hoog gespannen verwachtingen als hij persoonlijk in contact kwam met de Toeans Besar, meende Dekker verstaan te hebben dat de GG hem tot zijn secretaris wilde maken.[153]

Het hielp allemaal niets. Met een licht gevoel van weemoed schreef Dekker op 11 december – meer dan vier maanden na Rochussens bezoek en nog niets gehoord – voor het twaalfjarig zoontje Kees van de bevriende familie De Mooij, dat naar Nederland vertrok om zijn schoolopleiding te voltooien, een versje ter herinnering. Nu hij eens niet door de schijn van grote gevoelens werd overmand maar het ter wille van zijn jeugdige lezer 'klein' moest houden, kwam er een zuiver gedichtje uit zijn pen:

Lieve jongen, is het waar, –
Ruilt gij Poerworedjo's dreven
En uw zorg'loos kinderleven
Voor een leven vol gevaar?
Gaat ge uwe ouders stout verlaten,
Laat ge Uw' vader zoo alleen, –
Kan geen moedertraan meer baten...
Jongen, hebt ge een hart van steen?

Zesenvijftig dichtregels, waarvan de laatste luidden:

Tracht naar kennis; volg de wetten
Van getrouwheid, deugd en eer;
En kom eens met épauletten
Knevels en diploma's weêr.
Dat geen storm uw reis beroere;
Heilrijk zij Uw levenslot;
Zacht zij 't windje dat u voere;
Lieve jongen, – reis met God! –[154]

Mét Keesje had Dekker Poerworedjo's dreven wel voor een ander oord willen ruilen. Er stond hem echter, behalve de kennelijke onwil van Buitenzorg om hem al te vlug uit Bagelen te laten vertrekken, nog een formeel bezwaar in de weg. Het had merkwaardig genoeg alles met het vertrek van Keesje te maken. Resident Von Schmidt had het al met zoveel woorden in zijn conduitestaat vermeld: Dekker bezat nog niet het Radikaal, het diploma dat toegang gaf tot de hogere ambtenarenrangen. Je kon het alleen door een voltooide studie aan de Koninklijke Academie van Delft verwerven, hoewel in deze overgangstijd de mogelijkheid nog aanwezig was het bij speciaal Koninklijk Besluit te krijgen. Jaarlijks verscheen er een lijst met de namen van zulke gelukkigen. Dekker had er nog niet opgestaan.

In februari 1848 diende hij kort na elkaar twee rekesten bij de gouverneur-generaal in. In het eerste vroeg hij deemoedig 'om in een minder ondergeschikte betrekking geplaatst te worden, ten einde zich te kunnen onderscheiden ter algehele uitwissing van de indruk, die zijn uit jeugdige nonchalance voortgesproten fouten op Sumatra op de Gouverneur-Generaal gemaakt hebben'.[155] In het tweede vroeg hij, gesteund door de resident, na tienjarige dienst voor de verlening van het Radikaal bij Koninklijk Besluit te worden voorgedragen. Zonder diploma kon hij niet hopen op Java tot hoger rang dan die van kommies te worden benoemd. Kreeg hij het Radikaal niet, dan zouden 'tien zijner beste levensjaren nutteloos zijn voorbijgegaan'.

Voor Nederlandse echtparen in Indië, zoals de De Mooijs in Poerworedjo, die een zoon voor een Indische loopbaan wilden bestemmen, betekende het Radikaal dat zo'n jongen uiterlijk op zijn twaalfde jaar naar Nederland moest vertrekken. Een hartverscheurende beslissing. In Indië bestond nog geen vervolg-onderwijs. In elk gezin met opgroeiende kinderen zagen de ouders de langdurige scheiding met zorg tegemoet. Het kon, als de studie in Delft erbij kwam, gauw tien jaar duren eer de vertrekkende 'met épauletten, knevels en diploma's' terugkwam.

Voor de grote Indo-Europese gemeenschap had het Radikaal een nog veel kwalijker uitwerking. De bepaling uit 1843 dat het diploma voortaan alleen in Delft behaald kon worden, betekende dat de gemengdbloedige Indische Nederlanders praktisch werden uitgeschakeld voor de hogere bestuursposten. Hoe zouden zij zonder betrekkingen in Nederland een studie aan de Latijnse School en een Akademie hebben moeten bekostigen? Deze discriminatie was trouwens een van de beoogde effecten van de maatregel uit 1843 ge-

weest. De Indo-Europeanen werden door het gouvernement gewantrouwd, hun loyaliteit aan Nederland werd in twijfel getrokken. Er waren voorbeelden genoeg van koloniën waar de 'mestiezen' in opstand waren gekomen tegen het moederland en gemene zaak hadden gemaakt met de Inlanders.

Niemand kende de bezwaren van de Indo-groep tegen het Radikaal, en tegen de discriminatie jegens hen in het algemeen beter dan dominee Van Hoëvell.[156] Hij stond als predikant voor de zogenaamde 'Portugese gemeente', waaronder verstaan moest worden: Indo-Europeanen en christen-Inlanders. Hij kende hun bezwaren en hij stemde ermee in. Vaak genoeg had hij in en buiten de kerk over de onrechtvaardigheden van de Indische maatschappij gesproken. Nu, begin 1848, was hij bezig met de uitwerking van zijn aantekeningen over een onderzoeksreis door Java, Madoera en Bali zoals nog maar weinigen voor hem gemaakt hadden. Overal had hij in 1847 de slechte uitwerking van het Cultuurstelsel op de Inlandse maatschappij gezien en de autoritaire houding van het Nederlands bestuur waargenomen. Sinds Rochussen gouverneur-generaal was, had hij met zijn *Tijdschrift voor Neêrland's Indië* steeds meer censuurmoeilijkheden gekregen. Rochussen had zelf wel een paar maatregelen genomen ter verzachting van het Cultuurstelsel, maar op kritiek van buitenaf stelde hij allerminst prijs. De idee van persvrijheid in Indië was hem een gruwel, openbaar politiek leven zou volgens hem het einde van de kolonie betekenen. Tijdens Van Hoëvells reis over Java waren er weer twee nummers van zijn tijdschrift in beslag genomen, niet omdat er geheimen in onthuld werden maar omdat er niet-geheime officiële stukken in geciteerd werden, wat zonder uitdrukkelijke toestemming van de Algemeen Secretaris verboden was.

Kritiek op het gouvernement kon hoogstens geuit worden in de omzichtige vorm van een verhaal met een 'strekking'. Zo had Van Hoëvell in 1847 een verhaal geschreven over de funeste uitwerking van het Radikaal op het Nederlands gezinsleven in Indië, 'Het voorregt eener Europeesche opvoeding' heette het. Het woord Radikaal kwam er niet in voor, maar iedereen die het las en iets van Indische toestanden wist, begreep waarop het sloeg.

Begin mei kwamen in Batavia via de overlandpost de eerste berichten binnen over de haast revolutionaire gebeurtenissen in Den Haag en Amsterdam, waar in het voetspoor van de echte revoluties in Parijs, Berlijn en elders het volk de straat op was gegaan en de koning een liberale grondwetswijziging had toegezegd. Nu moesten de liberalen in Nederlands-Indië ook

iets doen. Van Hoëvell en een paar van zijn vrienden organiseerden een openbare bijeenkomst in De Harmonie, waar op 22 mei een petitie aan de koning zou worden besproken. Het succes verraste Van Hoëvell. De zaal zat stampvol met ontevreden Indo-Europeanen, liberale Nederlanders en nieuwsgierige Chinezen. Ook buiten op straat ontstond enig rumoer. Zou er een straatrel ontstaan, een opstand uitbreken? Rochussen noteerde later in zijn memoires dat hij in 't minst niet ongerust was geweest, maar het leek toch erg op een paniekbeslissing toen hij een half bataljon troepen liet aanrukken, compleet met enkele stukken veldgeschut die op napoleontische manier bij de strategische kruising van Molenvliet en Rijswijk werden opgesteld. Dat was bij de rumoerige optochten een paar maanden eerder in Amsterdam en Den Haag niet eens gebeurd. 'Door de krasse maatregelen welke ik genomen had, herstelde de rust zich spoedig en ik achtte het noodig meer autocraat te worden dan ik vroeger was,' schreef Rochussen.[157]

Van Hoëvell schrok er in elk geval geducht van en sloot de vergadering nog voor ze goed en wel was begonnen. Een paar minder voorzichtige liberale heren heropenden de bijeenkomst echter toen hij was vertrokken. Ze lieten enkele resoluties aannemen met allerlei liberale eisen die veel verder gingen dan het bescheiden verlangen in Van Hoëvells rekest aan de koning tot afschaffing van de Delftse exclusiviteit bij de uitreiking van het Radikaal. Toch werden niet de doordouwers maar werd Van Hoëvell als erkend leider van de liberale beweging voor de raddraaier gehouden. Onder zware druk van het gouvernement werd hij door de Protestantse Gemeente als haar voorganger ontslagen. Dit betekende dat het gouvernement waarbij hij formeel in dienst was (net als in Nederland was de hervormde kerk staatskerk) hem ook zou kunnen ontslaan.

Voor het zo ver kwam nam Van Hoëvell zelf ontslag en vertrok naar Nederland om daar zijn gelijk te halen. En hij kréég het, niet alleen van de regering die zijn ontslag ongedaan maakte, maar ook in bredere zin toen hij in 1849 tot lid van de Tweede Kamer werd gekozen en als leider van de liberale oppositie tegen het Cultuurstelsel ging optreden. Voortaan zouden zijn boeken en verhalen in Nederland verschijnen, als eerste de reis van 1847, waarvan het voorwoord nu een ongecensureerde, gefundeerde aanval op het 'dwangstelsel' in Indië kon worden. Ook zijn tijdschrift verhuisde mee. De titel werd gewijzigd van *Tijdschrift van Neêrland's Indië* in: *Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië.*

Eduard Douwes Dekker bleef een trouw lezer van de novellen die Van Hoëvell in zijn eigen tijdschrift en in *De Gids* publiceerde toen hij in Nederland terug was. Daarbij waren er ettelijke met een sociale inslag en kritiek op misstanden als knevelarij door de hoofden en slavernij onder het huispersoneel, terwijl hij in het verhaal 'De Suspekten' ook zijn eigen behandeling door Rochussen als thema gebruikte. Nog heel lang bleven de radicalen van 1848 in Indië verdachte personen, die door de gouverneur-generaal werden gemeden en niet op promotie hoefden te rekenen.

Iemand die zoals de jonge ambtenaar Eduard Douwes Dekker naar promotie haakte, deed er natuurlijk verstandig aan zich verre van al dit rumoer te houden. In augustus en september was hij met Everdine met (verlengd) verlof in Batavia, dat nog zinderde van de revolutieverhalen. Zijn stemming was er niet naar zich met zulke zaken bezig te houden. Met de meeste bestuursambtenaren deelde hij trouwens het vooroordeel dat de 'liplappen', de Indo-Europeanen, als ze met Europeanen gelijkgesteld zouden worden een groep konden vormen 'die gevaarlyk worden kon voor 't nederlandsch gezag'.[158]

Dekker was in Batavia met een heel ander doel. Hij wilde steun zoeken voor zijn pogingen weg te komen uit Poerworedjo. Over Van Hoëvells 'revolutie', de meest opgewonden politieke gebeurtenis die zich tijdens zijn hele verblijf in Indië afspeelde, schreef hij met geen woord in de lange brieven over politieke onderwerpen die hij later naar vrienden en familie in Nederland stuurde. Het leek wel alsof hij in het jaar 1848 alles wat niet hemzelf en Eefje betrof compleet van zich had afgezet. Politieke stellingname in dat jaar zou allerminst bevorderlijk zijn geweest bij de 'algeheele uitwissing van de indruk die zijn uit jeugdige nonchalance voortgesproten fouten op Sumatra op den Goeverneur-Generaal gemaakt hebben'.

Vergeefs was zijn bezoek aan Batavia zeker niet. Op 27 oktober kwam dan eindelijk het bericht waarop hij al twee jaar wachtte en dat hij in Batavia al moet hebben zien aankomen. Op die datum werd hij benoemd tot secretaris, tevens vendumeester, van de residentie Menado. Een opvallende promotie. Menado was een belangrijk gewest. Zijn salaris van vierhonderd gulden was het dubbele van wat hij in Poerworedjo verdiende en zelfs nog beduidend meer dan hij in Natal had gehad. De functie van gewestelijk secretaris, plaatsvervanger van de resident, was trouwens ook ambtelijk hoger dan die van controleur tweede klas. In alles ging hij erop vooruit, zelfs als

vendumeester. In Natal had die post hem niets dan ellende gebracht, in Menado zouden er flinke emolumenten aan verbonden zijn, want in zo'n grote plaats werd heel wat afgeveild.

Dat hij nu ook was voorgedragen voor het Radikaal had hij ongetwijfeld eveneens al in Batavia of Buitenzorg van zijn vrienden bij het gouvernement gehoord eer hij naar Bagelen terugkeerde.

Het Koninklijk Besluit was gedateerd 17 december, de beschikking van de gouverneur-generaal kwam pas in april, maar dat waren formaliteiten.

Het ging weer bergopwaarts met Eduard Douwes Dekker. Padang lag nu definitief achter hem.

IV

1849-1855. DE WEG NAAR LEBAK

I. DE KAMPIOEN VAN MENADO

Toen Eduard Douwes Dekker, de nieuwe gewestelijk secretaris, eind april 1849 in Menado aankwam, was hij 29 jaar, getrouwd, gelukkig en bezield met goede voornemens. Al wat hij tevoren in Nederlands-Indië had gedaan, kon gelden als voorbereiding op zijn eerste werkelijk belangrijke bestuurspost. In ondergeschikte posities had hij in Krawang en Bagelen geleerd hoe je eigenlijk een bestuursadministratie moest voeren, een kunstje dat niemand hem had bijgebracht toen hij als zelfstandig controleur tevoren in Natal op de bevolking was losgelaten. Daar, in Natal, had hij vooral ervaren hoe je het *niet* moest doen. Hoewel hij er langzamerhand zelf van overtuigd was geraakt dat zijn ongeluk in West-Sumatra van het begin af was veroorzaakt door de tegenwerking van gouverneur Michiels, gaf hij er in Menado toch blijk van te beseffen dat een goede administratie iets meer boekhoudkundige voorzorgen omvatte dan hij er in Natal op na had gehouden.

Zo begon hij in Menado vrijwel onmiddellijk met het bijhouden van een Memoriaal, waarin hij op pagina 1 een soort nieuwjaarsresolutie schreef: 'Besloten om in dit memoriaal *alles* te noteren wat onthouden moet worden hetzij *geldelijk* of *niet*, en daartoe eenige nota's van een kladje overtenemen, om *volstrekt geene andere memoranda* aantehouden.' In de komende jaren hield hij zich goed aan dit voornemen zodat hijzelf (en de latere lezer) een uitstekend overzicht kreeg van zijn financiële situatie en wat hem in zijn officiële functie overkwam.

Dat hij beslist van plan was schoon schip te maken bij het begin van dit nieuwe leven bleek ook uit het overzicht van zijn schulden dat hij bij aankomst in Menado opmaakte en in zijn memoriaal noteerde – een bezigheid die hij in zijn vorig leven meestal maar al te duidelijk had nagelaten. Het totaal van zijn schulden bleek f 2472 te bedragen, grotendeels schulden aan leveranciers en winkeliers in Batavia. Meer dan de helft van het totaal, 1312 gulden, was hij schuldig aan de kleermakersfirma Herment & Blavet die wel

voor een uitrusting, misschien mede voor Eefje, gezorgd zullen hebben. Enig risico konden zij wel lopen bij een bestuursambtenaar die naar zo'n voordelige post als Menado ging vertrekken. De Toeankoe, die hij in Natal zo onder druk had gezet toen de financiële ramp zich ging aftekenen, kreeg van zijn vijfhonderd gulden ook nog steeds f 417.

Met nadruk schreef Dekker onder deze schuldenlijst: 'N. B. buiten bovenstaande geene oude schulden. Met Jan op Batavia totaal afgerekend zoowel voor het medegebragte uit Holland als wegens oude schuld. Van K & C naar gissing nog eene kleinigheid te goed.' (De firma Kerkhoven en Co. was het bankiers- en makelaarskantoor waar Eefje's geld beheerd werd.) Toch moet er nog een kleinigheid aan schulden onvermeld zijn gebleven. Een paar weken later noteerde Dekker tenminste aan zijn vader te hebben geschreven 'dat ik zoodra mogelijk geld zal zenden maar dat ik nu achteruit ben'.[159]

Op het schoon schip maken wees ook de vermelding in het memoriaal van die eerste Menadonese weken: 'Deze week *alle* de brieven van Louise verbrand' – waarmee hij blijkbaar voor zichzelf (en Everdine) symbolisch de banden met vroegere vriendschappen, of iets méér, wilde verbreken.[160] Of zijn ordening van het Menadonese archief, de rangschikking van oude papieren in bundels waarvan hij verslag deed, aantekeningen over bestuurskwesties, namen die hij moest onthouden en taken die hij moest uitvoeren. Hier was een voorbeeldig bestuursambtenaar aan het werk. Een zelfstandige, want al een ruime maand na Dekkers aankomst vertrok resident A.I. van Olpen, waarna de heer secretaris bijna twee maanden het gewestelijk bestuur mocht waarnemen eer de nieuwe resident arriveerde. Hij had twee bekwame klerken tot zijn beschikking en buiten de stad Menado nog drie opzichters-controleurs op kleine plaatsen, een civiel gezaghebber van iets hogere rang in Gorontalo en een pakhuismeester voor de niet onaanzienlijke koffieproduktie – een flinke staf van Europese ambtenaren die alles wat Dekker in Natal, Poerwakarta en Poerworedjo van nabij had meegemaakt ook verre overtrof.

De bezoldiging van de secretaris die van hen de directe chef was, mocht er dan ook wezen. Het traktement van vierhonderd gulden in de maand was al bijna even hoog als de *jaarwedde* die Eduards broer Pieter als dominee in Den Helder verdiende (namelijk vijfhonderd gulden), maar wat het pas werkelijk interessant maakte waren de emolumenten die aan de bijbaantjes van de secretaris verbonden waren. Hoewel het voorzitterschap van de

Wees- en Boedelkamer, dat verreweg het meeste opleverde, na een jaar door de resident voor zichzelf werd gereserveerd, kreeg Dekker extra betaling voor het vendumeesterschap, voor het notariaat, voor het optreden als ambtenaar van de burgerlijke stand, voor idem als griffier van de Landraad en nog zo wat meer. Bij elkaar leverde het meer op dan zijn maandelijks traktement zelfs na aftrek van de percenten die hij op zijn beurt aan zijn klerken of de opzichters buiten Menado afstond wanneer dezen in zijn plaats als vendumeester of ambtenaar van de burgerlijke stand fungeerden. De klerk J. C. Weijdemuller, die het leeuwedeel van de vendu's in Menado voor zijn rekening nam, kreeg de helft van de opcenten, evenals de opzichter R. A. Rijksschroef in Kema voor wat daar geveild werd. Dat was niet weinig, want de residentie Menado – anders gezegd: de Minahassa – telde een paar honderdduizend inwoners, van wie een vijfhonderd Europeanen en rond drieduizend zogenaamde 'burgers': christelijke Inlanders met speciale voorrechten en (schutterij-) plichten, die in sommige opzichten Europese levensgewoonten hadden. De grote Europese bevolking hing samen met het feit dat de Minahassa vanouds zendingsgebied was. Er waren talrijke zendelingen werkzaam, het inheemse onderwijs was er veel beter dan waar ook in de archipel, Ambon uitgezonderd (ook een zendingsgebied), en het christendom was er sterk verbreid. Het gevolg was dat de vooraanstaande Menadonezen, ook als ze niet tot de 'burgers' behoorden, toch prijs stelden op een min of meer Europese levensstijl om te laten zien dat ze beschaafd waren.[161]

Aan het eind van zijn eerste jaar becijferde Dekker zijn emolumenten over de laatste twee kwartalen op respectievelijk f 1246,75 en f 1349,36. Hij vergat, anders dan in Natal, ook niet de nodige bedragen voor zegels en rechten in te houden en zijn pensioenbijdragen te betalen. Hoewel hij ondanks zijn eigen zorg en de medewerking van zijn klerken nog wel eens fouten maakte, waren ze toch niet groter dan gebruikelijk. Ze waren veelal toe te schrijven aan doorbetaling van salarissen aan ambtenaren van wie het verlof al was ingegaan en die dus onder een andere regeling moesten vallen en dergelijke boekhoudkundige finesses.

Tegenover die ruime inkomsten stonden ook niet geringe kosten. Als waarnemend hoofd van het gewestelijk bestuur moesten Dekker en Eefje een flinke staat voeren. In Poerwakarta hadden ze bij de assistent-resident ingewoond, in Poerworedjo hadden ze zich ook niet willen inrichten. In Menado moesten ze voor het eerst een eigen huishouding voeren. Toen bleek

hoe duur zo iets kon zijn. Op de venduties van zijn voorganger Van der Goes, van de vertrekkende resident Van Olpen, van de eveneens vertrekkende militaire commandant – het civiel en militair bestuur was één permanente volksverhuizing – en van nog een paar mensen, kocht Dekker voor niet minder dan f 2554,10 aan huisraad. Zes maanden traktement moest hij daarin steken. Maar dan had hij ook wat, van driehonderd lege flessen voor achttien gulden en een paar lakschoenen voor f 1,90 tot drie hanglampen voor f 102 en een bidet of 'damesbadkuip' voor f 10,60. (Was het hier dat Dekker zich, zoals hij later eens vertelde, vrolijk maakte omdat dit onbekend apparaat op een veiling werd omschreven als 'een vioolkist op poten'?)

Op Java was het nog wel eens mogelijk naar de grote steden Batavia, Semarang of Soerabaja te gaan om het een en ander aan huisraad en kleding te kopen. In Menado, hoewel toch een stad van vijftienduizend inwoners, was behalve een paar Chinese toko's geen enkele winkel aanwezig. Met Ambon en Ternate waarmee Menado het gouvernement der Molukken vormde, was het een uithoek des rijks, nog afgelegener dan West-Sumatra was geweest. Als om te bewijzen hóé afgelegen, woonden in de Minahassa als ballingen enkele bekende verliezers van Javaanse en Sumatraanse oorlogen. Dipo Negoro was een van hen geweest, evenals zijn onderaanvoerder Kiai Maja, die met een heel Javaans dorp nabij Menado was neergestreken. De hardnekkige verdediger van het Sumatraanse bergfort waaraan hij zijn naam ontleende, Imam Bondjol woonde er ook.

Dekker en zijn vrouw hadden over de reis van Poeworedjo naar Menado acht maanden gedaan en al zullen daar wel een paar maandjes vakantie-achtige vertraging bij zijn geweest, het tekende de slechte verbindingen buiten de paar grote Javaanse scheepvaartroutes. Rechtstreekse scheepsverbinding van Batavia naar Menado was er zelden of nooit. Als je geluk had kon je na lang wachten in Makassar of Ambon een schoener treffen die passagiers meenam. Een enkele maal zeilde een Europees handelsfregat naar Menado om er koffie te laden. Menadokoffie was een bekend merk op de Amsterdamse markt.

Nog zeldzamer waren de oorlogsschepen die de vlag kwamen vertonen tegen de zeerovers uit de Filippijns-Spaanse Soeloe-archipel, de grote plaag van de zeeën. Ze voeren brutaalweg de Baai van Menado voorbij, wetend dat het eeuwenoude en verwaarloosde Fort Amsterdam nauwelijks een schot kon afvuren. Als er wat gebeurde (zelfs landingen kwamen voor)

moest de resident in aller ijl een paar kruisprauwen uit Menado en uit Kema aan de overkant van het schiereiland laten komen en voorzien van de weinige valide soldaten uit het garnizoen en bewapende burgers van de schutterij om te kunnen optreden. Waren zij ter plaatse, dan was er natuurlijk geen zee- of landrover meer te bekennen.

Voor de rest waren het half verdwaalde zwervers, walvisvaarders en andere onduidelijke avonturiers die het anker wel eens voor Menado lieten vallen. Wat ze trouwens in de westmoesson wel uit hun hoofd lieten, want dan stond de wind recht op de kust en was de rede van Menado praktisch onbruikbaar.

Geïsoleerd was Menado maar daarom nog niet vervelend, zoals Dekker in brieven aan Holland liet weten. In de eerste plaats waren de Menadonezen een pretlievend volkje dat elke gelegenheid aangreep om in een feest uit te barsten. Al na korte tijd werd het hem en Everdine te bar en zochten ze een huis ver genoeg buiten de stad om niet zoveel aanloop te hebben. Maar dat was niet het enige waardoor zijn post hem zo beviel. Menado was een gewest met veranderingen en hij zat er middenin.

Op Java scheen sedert de invoering van het Cultuurstelsel nooit meer iets te kunnen veranderen. Nu ja, een beetje trekken hier, een beetje duwen daar, maar geen werkelijke wijziging van het patroon. In de Minahassa waren veranderingen aan de orde van de dag. In de afgelopen jaren was er ondermeer door Dekkers vroegere chef in West-Sumatra A. L. Weddik, in de functie van bestuurscommissaris, een diepgaand onderzoek ingesteld naar de mogelijkheden om de stagnatie in de Minahassa te doorbreken. Hier bestonden nog volop de achttiende-eeuwse toestanden die op Java al een halve eeuw eerder door Daendels en Raffles waren opgeruimd. De belasting werd er opgebracht in de vorm van gedwongen rijst- en andere leveranties per dorp. De eveneens gedwongen koffiecultuur was er bijzonder drukkend doordat het produkt over grote afstanden moest worden aangevoerd en niet betaald werd in geld maar in goederen, meestal textiel. Gorontalo en omgeving, het tweede grote centrum van de Minahassa, werd niet rechtstreeks bestuurd zoals Menado maar had een zeer sterk versnipperd zelfbestuur van verarmde radja's. Het had de verplichting uit de oudste compagnietijden, misschien wel van de Spanjaarden overgenomen, jaarlijks een bepaalde hoeveelheid goud op te brengen, dat in ver verwijderde mijnen moest worden gedolven. Het waren allemaal bronnen van knevelarij en geknoei

door de hoofden, waarop door het bestuur geen toezicht viel te houden. Daar moest nodig wat aan gedaan worden.

De nieuwe resident Reinier Scherius was dat ook vast van plan. Hij was tien jaar ouder dan Dekker en had een lange staat van dienst in de Grote Oost, zoals de verzameling ongelijksoortige eilanden in het oostelijk deel van de Indische archipel meestal genoemd werd. In 1837 was hij benoemd tot gezaghebber van Gorontalo, in 1839 bevorderd tot secretaris van Ternate en in 1843 tot assistent-resident van Saparoea en Haroekoe, twee eilandjes in de Ambonse archipel. Toen hij in 1848 was benoemd tot resident van Menado had hij er al meer dan vijftien jaar Indische dienst opzitten en dus recht op verlof. (Alleen onder bijzondere omstandigheden, bij voorbeeld ziekte, kon een Indisch ambtenaar al na dertien jaar zijn eerste Europees verlof van twee jaar opnemen.) Dat hij desondanks een nieuwe post kreeg en aanvaardde, zal wel verband hebben gehouden met de noodzaak een ervaren en in de streek bekende bestuursambtenaar als hoofd gewestelijk bestuur van Menado te benoemen nu daar ingrijpende hervormingen aan de orde waren gesteld.[162]

Scherius zelf was misschien wel de eerste geweest die in het openbaar de noodzaak ervan had bepleit. In het periodiek *Verhandelingen en Berigten betrekkelijk het zeewezen en de zeevaartkunde* van 1847 had hij anoniem een artikel over zijn Menadonese bestuurservaringen gepubliceerd dat er niet om loog: 'Eenige bijdragen tot de kennis en den toestand der afdeeling Gorontalo (eiland Celebes)'. De meeste artikelen in dit blad voor zeevarenden verschenen anoniem, dus op bijzondere voorzichtigheid van Scherius hoefde dit nog niet te wijzen. Er kunnen buiten hemzelf maar weinig mensen iets van Gorontalo hebben geweten en de auteur zou gemakkelijk genoeg zijn terug te vinden.[163]

De deskundige schrijver gaf in 22 pagina's een uitermate kritisch exposé van de toestanden in Gorontalo en de omliggende rijkjes. Dit gebied heeft twee grote kwalen, schreef hij: de uitbuiting door de eigen hoofden en de verplichte goudleveranties. 'De Gorontaalsche adel is arm, trotsch, lui, vadsig en dom; schaamtelooze schraapzucht is de heerschende trek van hun karakter, daar zij bij gebrek aan eigen middelen, veel behoefte paren, zijn hun de middelen onverschillig, indien zij slechts hun doel bereiken.' In die behoeften 'moet de vrije onderdaan zijner kampong voorzien, die niets durft

weigeren, indien hij het heeft, rijst, mielo [maïs], suikerriet, kippen, geiten, karbaauwen, ja zelfs paarden worden geleend of gekocht, maar nimmer terug gegeven of betaald, de vrije onderdaan, die anders soms gaarne iets meer dan alleen voor zijne behoefte zou willen arbeiden, ontzinkt daartoe de moed, daar hij niets zijn eigendom kan noemen. Omtrent de willekeurige handelingen zijner hoofden en meerderen bij den Vorst te klagen, baat niets, want ook deze doet hetzelfde, en nog erger, het gevolg daarvan is, dat hij even zoo onverschillig wordt als deze, en alleen voor de behoefte van hem en zijn gezin zorgt.'

Zeerovers, willekeurige behandeling, menigvuldige knevelarijen van het Inlands bestuur en de adel en afpersing van de hoofden is het wat de klok slaat. 'De grond is intusschen voor eene rijke cultuur uitmuntend geschikt, waarom het te bejammeren is, dat zoo vele natuurlijke voordeelen, als de Afdeeling Gorontalo in dit en zoo vele andere opzigten, bezit, door onderdrukking, schraapzucht, en den verderfelijken invloed der goud-leverantie, nutteloos verloren gaan. (Aan wien is zulks voornamelijk te wijten en waartoe dienen toch aldaar de civiele gezagvoerders?)'

De laatste toevoeging tussen haakjes kon het gouvernement in zijn zak steken. Benevens deze opmerking: 'Andere takken van nijverheid [dan een bedroevend klein beetje weefwerk door de vrouwen] bestaan er in de geheele afdeeling niet, en zullen ook onder den tegenwoordigen ongelukkigen toestand van dit gedeelte van *Celebes*, niet ontstaan noch aangemoedigd kunnen worden; daar waar geen welvaart en geluk onder eenig volk gevonden wordt, kan men niet verwachten, dat iets goeds ontkieme.'

Dit geschrift van Scherius kan nauwelijks in Indië bekend zijn geweest toen Weddik in hetzelfde jaar zijn commissoriaal onderzoek naar de toestanden in Menado deed. (Zijn eigenlijke titel was Gouverneur van Borneo, een vlag die de lading niet dekte, want buiten Bandjermasin was van Nederlands bestuur op dat eiland niets te bespeuren. De functie was ingesteld om buitenlandse avonturiers van de soort James Brooke, die zich tussen 1840-1847 met Britse steun in Noord-Borneo had genesteld, af te schrikken.) De adviezen van Weddik kwamen intussen aardig overeen met wat Scherius had bepleit. Toen Scherius door allerlei omstandigheden pas een jaar later na zijn benoeming zijn nieuwe functie in Menado aanvaardde, namelijk op 26 juli 1849, kon hij voor Indische begrippen dan ook met voortvarendheid te werk gaan.

Zijn secretaris behoorde tot zijn meest enthousiaste medewerkers. Tussen die twee klikte het van de eerste dag af. Scherius was ongetrouwd, Everdine dus 'first lady' van de plaats. Gezien de vele feesten en recepties die tot de Menadonese adat behoorden, was dat geen sinecure; Eefje was er echter geknipt voor. Haar overwicht in Europese kring, haar sympathieke omgang met de Inlanders (volgens Dekker hadden ze haar in Poerworedjo al 'de engel' genoemd – zo iets dachten veel bestuursambtenaren van hun vrouwen, maar tóch), waren haar natuurlijke inbreng. In Poerwakarta en Poerworedjo had Dekker het ook al goed met zijn superieuren kunnen vinden getuige de gunstige oordelen die zij over hem afgaven, maar zijn rang was er te laag geweest voor echte vertrouwelijkheid.

In een brief aan zijn broer Pieter noemde Dekker de resident 'de fideelste mensch die je zien kunt'. Zelf noemde hij zich de 'Secretaris, dat is de schrijfmachine en moet zijn (ik hoop dat ik het *ben*) de regterhand van den resident, en bij elke afwezigheid, die telkens voorvalt zijn vervanger'. Allerlei technische bestuurskwesties moest hij opknappen, maar ook moest hij zich bezighouden met grote hervormingen, zoals een nieuwe bestuurswetgeving en 'het adviseren nopens de nog niet ingevoerde doch in de pen zijnde nieuwe wetgeving van Strafregt, – en daarbij niet de minste assistentie, noch boven noch beneden mij, – dit alles heeft mij bezigheden gegeven waaraan mijn voorganger (thans assist. Resident van Saparoea) nooit gedacht heeft.'

Nu was deze brief van Dekker aan zijn broer van januari 1851 niet vrij van opschepperij – de mislukkeling van Natal bezig voor zijn familie de Kampioen van Menado te schetsen – maar het was duidelijk dat Scherius veel op reis moest voor de hervormingsvoorstellen en veel aan zijn secretaris overliet. Toen diens werkzaamheden nog drukker dreigden te worden door de eis van 'Batavia' dat de belastingregisters meer gedetailleerd moesten worden bijgehouden, ging er een nijdige brief retour die weliswaar de handtekening droeg van de resident, maar even duidelijk het stempel van de secretaris.[164] 'Ik zal mij onthouden van de opsomming der verschillende betrekkingen welke op den secretaris dezer residentie rusten en alleen aanstippen dat de vorige algemeen ontvanger, een ambtenaar aan wien men ijver en werkzaamheid niet ontzeggen kan, gedurende de circa vier jaren nimmer den tijd heeft gehad de kas behoorlijk bij telling op te nemen of zelfs het kopergeld van nieuwe zakken te voorzien.' aldus deze brief van 30 september

1849. Het klonk toch een beetje Natals. Maar de secretaris die men plaagde met belastingregisters, was dan ook bezig met heel wat belangrijker zaken: het aan zijn broer vermelde Strafregt-onderzoek.

Op 31 maart 1849 hadden alle residenten van Nederlands-Indië een circulaire uit Batavia ontvangen met het verzoek hun oordeel te geven over de nieuwe *Bepalingen ter regeling van eenige onderwerpen van strafregtwetgeving, welke eene dadelijke voorziening eischen*, die op 1 mei 1848 voor het gehele rechtstreeks bestuurde gebied van Nederlands-Indië waren ingevoerd. In de zelfbestuursgebieden, het grootste deel van de Buitengewesten, waar de hoofden dus een zekere mate van autonomie bezaten, waren ze niet van kracht geworden. Dat behoorde formeel en in de praktijk niet tot het Nederlands-Indische rechtsgebied; voor residenties als Menado die zowel rechtstreeks als niet rechtstreeks bestuurd gebied omvatten, leverde dat de nodige complicaties op.

De nieuwe bepalingen die in afwachting van een compleet wetboek van strafrecht werden ingevoerd, schaften geseling en brandmerking af en omschreven nauwkeurig welke straffen aan Europeanen en Inlanders konden worden opgelegd. Aan de residenten werden tien vraagpunten ter beantwoording voorgelegd. Scherius liet Dekker zijn gang gaan. Ongetwijfeld vergewiste hij zich ervan of de denkbeelden van zijn secretaris wel voldoende bij die van hemzelf aansloten maar het document van 36 foliopagina's dat ten slotte tevoorschijn kwam en met de datum 8 oktober 1849 en de handtekening van Scherius naar Batavia werd gezonden, droeg net als vrijwel alle officiële documenten en brieven uit deze periode het teken van Dekkers persoonlijkheid.[165]

Het werd dan ook geen zakelijke beantwoording van de tien vragen over lengte van de straffen, de wenselijkheid Europeanen in het openbaar te bestraffen en dergelijke, maar een brede uiteenzetting over het nut van strafrecht in het algemeen. Voor het eerst kreeg Dekker de gelegenheid zijn opvattingen op maatschappelijk gebied, die soms maar weinig met de enquête te maken hadden, vast te leggen in een officieel document – en voor zichzelf. 'Rust niet op de maatschappij die den misdadiger uit haar midden stoot, de innige verpligting zich zijner aan te trekken juist in *die* belangen waar hij het meest hulp, teregtwijzing en ondersteuning noodig heeft – is niet de pligt tot zedelijke zieken van hooger, heiliger belang, dan het voeden en verzorgen des ligchaams? Is het niet juist in het *hart* des misdadigers dat de

kiem des kwaads moet opgespoord en verdelgd worden, wil men eenige hoop koesteren dat hij later niet *weder* de maatschappij beleedige? Is het niet ook op *die* voorwaarde alleen dat de maatschappij het *regt* heeft tot straffen? Is straf zonder krachtige pogingen tot verbetering des gestraften niet bijna gelijk aan wraak?'

Hier ging het betoog al meteen helemaal de richting in van de maatschappijkritiek. De opsteller van het antwoord stelde trouwens als adagium ook een uitspraak die zo in de verlovingsbrieven aan Everdine had kunnen staan, namelijk 'dat in het algemeen *zachte* wetten, *zachte* menschen vormen.' Tegen de doodstraf zette hij een redenering op waarbij zijn doopsgezinde afkomst zich niet verloochende: een juist verstaan christendom sluit de doodstraf eenvoudig uit. De afschrikwekkende werking van de doodstraf achtte hij gering. '*Onderwijs* dus, veredeling van verstand en hart, goede voorbeelden, – dit alles zal van misdaad terughouden, en waarlijk, waar dit alles niet gebaat heeft, zal ook de kortstondige beschouwing van halsregt, den toekomstigen misdadiger niet afschrikken. Integendeel, het aanschouwen van geweldige straffen maakt den onbeschaafden mensch gemeenzaam met dezelve, het verstompt zijn gevoel en meermalen wekt het gekerm van den gegeesselde, de doodsangst van den misdadiger die sterven moet, gevoelens en aandoeningen op, die, het is verschrikkelijk maar wáár, – iets *aangenaams* hebben! Ik hoop hier alleen van *onbeschaafde* menschen te mogen spreken! De *Nero's* en *Caligula's* [...] worden zoo gevormd.'

Van vergaand romantisch idealisme getuigde dan weer een uiteenzetting over de eenvoudige tentoonstelling van misdadigers die voldoende zou zijn, zij het misschien nog niet voor de verharde misdadigers van deze generatie, om toekomstige twijfelaars te doen 'terugbeven' voor de misdaad. Het even ver gaand paternalisme van de bestuursambtenaar bleek uit zijn opvatting dat het Nederlandse bestuur zich als een vader tegenover zijn kinderen moest gedragen, dus soms ook 'stoute, hardnekkige kinderen 'wel een pak op de broek van meer dan de twintig nu toegestane rottingslagen moest kunnen toedienen.

De 'schrijfmachine van de resident', zoals hij zichzelf noemde, had hier meer armslag dan bij de opstelling van de Proclamatie van 1 april 1851, waarin het hervormingsplan van Scherius was neergelegd. Ook daarin scheen een zekere bloemrijkheid van stijl wel op de schrijfvaardigheid van de secretaris te wijzen.[166] Schrijfvaardigheid en paternalisme: 'Wie nu dit alles doet,

gelijk ik zeg, dien zal het welgaan. – Wie lui zal wezen en onverschillig, wie niet luistert naar mijne woorden, zal zekerlijk ongeluk over zijn hoofd halen.'

Het kwam erop neer dat de bevolking van de Minahassa met ingang van 1 januari 1852 geen belasting meer hoefde te betalen in natura, dus in de vorm van rijst, maar haar eigen rijst vrij zou mogen verbouwen en verkopen tegen de hoogst mogelijke prijzen. De belasting zou voortaan in geld worden geheven. Ter bevordering van de vrije rijstproduktie en -handel werden in alle dorpen passars (markten) gebouwd. Om de koffieproduktie aantrekkelijker te maken verrezen in de dorpen ook gouvernementspakhuizen, waar contant zou worden betaald. Ook hier werden de hoofden dus uitgeschakeld en daarmee een bron van knoeierij. Het aantal inheemse bestuursambtenaren en Nederlandse opzichters werd tegelijkertijd sterk uitgebreid. Aangezien Scherius kort na zijn aankomst ook de verplichte goudleveranties voor Gorontalo en omgeving had afgeschaft, had hij in korte tijd een ingrijpende verandering van de bestuursgrondslagen in de Minahassa tot stand gebracht. Althans op papier. In het jaarverslag over 1849 dat in juli 1851 door Dekker werd opgesteld (zo'n achterstand was niets bijzonders, er verschenen op Java wel eens jaarverslagen met *tien* jaar vertraging) werd over de hervormingen gezegd: 'Wel verre van eenen hefboom te vinden in het elders zoo magtig werkend eigenbelang, moet de inlander der Minahassa nog eerst gewoon worden aan dat belang te denken, er op te letten en er prijs op te stellen. Er wordt te dien aanzien veel goeds verwacht van het met den aanvang des jaars 1852 in te voeren nieuw stelsel van belasting en kultuur, terwijl het te verwachten is dat daardoor zal ontwikkeld worden een beter begrip van eigendom, en lust om dien door arbeid te vermeerderen.'

Toen na allerlei snelle bestuurswisselingen Scherius' uiteindelijke opvolger in Menado, A.L. Andriesse, in maart 1853 het jaarverslag over 1852 schreef, was hij iets voorzichtiger dan zijn voorganger. Bij een bespreking van het nieuwe stelsel nam hij afstand van de 'al te voorbarige voorspelling van alles goeds wat daarvan is gedaan in de verslagen van 1849 en 1850 even als het toen reeds bepaald en zeker ware dat geluk, welvaart en vooruitgang van de nieuwe organisatie afhangt. Ik vertrouw mij nog niet genoeg om voor vast en bepaald dit te verklaren, de toekomst en eene langere ondervinding over eene bevolking, sedert jaren gewoon aan de van oudsher bestaande contingenten [...] zal wel nadere bewijzen opleveren.'[167]

Er zat in 1853 duidelijk geen Douwes Dekker als 'schrijfmachine' van de resident in Menado. Diens voorzichtigheid was intussen traditioneel bij elke bestuurswisseling. Elke resident aanvaardde het bestuur van zijn voorganger slechts onder beneficie van inventaris, meestal om des te glorieuzer na enkele jaren in zijn eigen jaarverslag te kunnen wijzen op de grote vooruitgang die nu was geboekt – waarna de volgende resident weer zuinigjesaan begon. Over een iets langere periode genomen werden de resultaten van de hervormingen uit 1852 gunstig beoordeeld.

In de loop van 1850 toen Dekker bezig was met allerlei ontwerpen voor de hervormingsplannen, met beslommeringen van zijn vele bijbaantjes, met een ingrijpende restauratie van het oude Fort Amsterdam waartoe Scherius had besloten, en wat niet al meer en voortdurend door visites thuis werd gestoord, besloot hij het drukke Menado te ontvluchten. Op drie paal afstand van de stad kocht hij in maart voor drieduizend gulden een landgoedje, eigenlijk een verlaten cacaoplantage, waarop hij een huis liet bouwen. Dat duurde nog lang genoeg. Pas in december was het klaar en konden ze verhuizen. De weg erheen, ter zijde van de grote weg naar Kema aan de andere kant van het schiereiland en niet ver van de Tondanorivier, was zo slecht dat hij in de natte tijd per rijtuig nauwelijks te berijden was en sneller te voet dan te paard kon worden afgelegd.[168] Mede daardoor was het er tenminste rustig. Alleen de resident zelf kwam nog wel eens aanrijden en diens conversatie was een stimulans voor de vele gedachten en grote plannen die door Eduards hoofd woelden. Enkele weidse gebaren kon hij nu al in praktijk brengen. Op een slavenveiling in Menado – waar net als in de hele archipel buiten het wijdverbreide pandelingschap echte slavernij alleen bij huispersoneel voorkwam – mengde hij zich op autoritaire manier in de biedingen. Zijn eerste bod werd overtroefd door andere aanwezigen. 'Met ondubbelzinnige nadruk op de eerste twee woorden kondigde hij daarop aan: «*De secretaris* biedt een gulden meer.» Deze *perentah baloes* had het gewenschte effect; niemand durfde meer te bieden,' herinnerde zich later een van de aanwezigen. De hele slavenfamilie liet hij vrij.[169]

Af en toe was er een uitstapje in de omgeving. Met een paar vrienden beklom Dekker in oktober de Klabat, de berg (slapende vulkaan) achter de stad Menado, toch altijd nog meer dan tweeduizend meter al was het geen steile klim. Boven schreef hij, om het als herinnering in een fles achter te laten, een couplet uit zijn gedicht 'Men is zijn God op bergen meer nabij' uit

Parakan Salak op een papiertje. Iedereen vond het heel mooi maar tot zijn spijt toch weer niet zo mooi dat iemand om de hele tekst vroeg. Als dichter stond hij behoorlijk op zijn ponteneur.[170]

Van boven af liet hij Eefje een brief brengen. In hun meer intieme ogenblikken noemde hij haar soms 'Tine'. Zo nu ook. Dit soort kattebelletjes had wel een heel andere, veel huiselijker toon, dan de altijd toch enigszins 'literaire' verlovingsbrieven van vier jaar geleden. 'Lieve, beste Tine' noemde hij haar en 'beste lieve Pier': 'niet ongerust zijn hoor!' In juni 1850 voer hij een paar dagen mee met de Argo en de Bromo, twee Nederlandse oorlogsschepen die een reis rond het eiland Celebes maakten. Weer kreeg Eefje zo'n paar gezellige kattebelletjes. 'Lieve beste Poeske', het was 'een zeer lief reisje', de heren waren vol attenties, ze zetten thee voor hem en hij rookte sigaren dat het een lust was. 'Dag lieve beste poes, verwacht heel veel kusjes hoor.' Eefje liet hem weten dat er bericht uit Amsterdam was gekomen over de dood van zijn zuster Catharina op 7 december 1849. 'Die tijding uit Holland heeft mij zeer getroffen, – maar soedah! Dag beste lieve poes.' En een veelzeggende laatste zin: 'Dag lieve beste engel, ik ben zeer nieuwsgierig naar een zeker iets, – maar daar gij er niets van schrijft, denk ik dat het weêr mis is –, dag lieve engel.'

Het was een kleine maandelijkse teleurstelling, ruim drie jaar getrouwd en nog geen kinderzegen. Uit de briefjes bleek intussen wel dat de jonggehuwden aan verliefdheid en plezier niets te kort kwamen. Zelf gaven ze trouwens ook wel partijtjes. Toen de officieren van de Bromo en de Argo waarmee hij gevaren had bij hen thuis op bezoek waren, demonstreerde Dekker Everdine's gevoeligheid voor hypnose door haar met doordringend aankijken te 'biologeren', zoals die nieuwerwetse kunst genoemd werd. Ze raakte half en half in slaap en deed alles wat hij wilde, vertelde een van de aanwezigen.[171]

Heel interessant, maar daarvoor kwamen de heren van de Argo en de Bromo natuurlijk niet naar de Minahassa. Hun komst hield verband met de Soeloese zeeroverij, die deze kusten teisterde. In het jaarverslag over 1850, door Dekker opgesteld, was de bekende klacht herhaald: 'De kusten der residentie en onderhoorigheden zijn bijna voortdurend door zeeroovers geteisterd.' Het verzoek van de resident een oorlogsschip in de buurt te stationeren was gevolgd door het bezoek van de Bromo en de Argo. Dat het niets had geholpen bleek in mei 1851, toen de rijksbestuurder van Chiauw,

een van de 'onderhoorigheden', in een noodkreet aan Menado liet weten dat er niet minder dan 48 zeeroversprauwen uit Magindanao in zijn rijk waren gesignaleerd. Bij landingen was iemand vermoord en waren negen anderen meegevoerd. Weer deed de resident een dringend beroep op de gouverneur-generaal om hulp.

De brief eindigde met een fraaie tirade uit de pen van de secretaris: 'Dat namelijk de gedurige bezorgdheid der bevolking van de Minahassa, niet dan zeer nadeelig kan terugwerken op den arbeid, mitsgaders het vertrouwen op- en de gehechtheid aan het Gouvernement.

Dat evenzeer de reeds zoo moeilijk te handhaven ondergeschiktheid der rijkjes buiten de Residentie noodwendig zal komen te lijden onder voortdurende ontstentenis van krachtdadige bescherming –

en

dat naar mijn bescheiden oordeel het regt op die bescherming implicite begrepen is onder de door het N.I. Gouvernement aangenomene Souvereiniteit.'

Deze laatste uitroep was Scherius toch wat al te gortig. 'Weglaten' schreef hij er in het ontwerp bij. De gouverneur-generaal zou dergelijke oproepen uit het verre Menado niet op prijs stellen, dacht hij. Wat niet wegnam dat hij een soortgelijk Dekkeriaans appèl na nieuwe klachten een maand later wel toeliet. Stationering van een oorlogsschip werd in een brief van 27 juni 1851 met klem bepleit, 'opdat niet te eenigen tijd bij de Hoofden van de omliggende rijkjes het denkbeeld oprijze, dat zij die bescherming – het eenige wat zij van het Ned. Ind. Gouvernement genieten – beter en krachtdadiger van eenige andere mogendheid verkrijgen zouden, – welk denkbeeld niet zoo geheel ongegrond voorkomt als men het oog slaat op de doeltreffende expeditie der Spanjaarden omschreven in de Javasche Courant van 19 April j.l. No. 32'. (Een Spaanse strafexpeditie naar een zeeroversstaatje in de Filippijnen.)

Het was duidelijk: Eduard Douwes Dekker was een man naar het hart van resident Scherius. Aan het jaarverslag over 1849, dat op 20 juli 1851 door Dekker was opgesteld, voegde de resident eigenhandig het volgende oordeel over de gewestelijk secretaris toe: 'Wat gedrag en bekwaamheid der ambtenaren aangaat is het mij aangenaam Uwe Excellentie daaromtrent in het algemeen de beste getuigenis te kunnen geven, dat de Secretaris Douwes Dekker in het bijzonder zich door geschiktheid voor zijne betrekking,

kunde en ijver op het voordeeligst onderscheidt, en ik het mij ten pligt beschouw, hem als zoodanig bij Uwe Excellentie kenbaar te maken en bij voorkomende gelegenheid dringend tot bevordering aan te bevelen, zijnde hij mijns inziens voor elke hoogere betrekking geschikt.'

Indien hij de jaarverslagen van de residenten zelf las – wat niet onwaarschijnlijk was, meer dan twintig waren het er niet – was dit voor de nieuwe gouverneur-generaal het eerste wat hij over de ijverige secretaris van Menado vernam. In mei was Rochussen opgevolgd door mr Duymaer van Twist, de liberale voorzitter van de Tweede Kamer die onder het nieuwe politieke bestel in patria tot gouverneur-generaal was benoemd.

De beoordeling in het Menadonese jaarverslag was kennelijk bedoeld als voorschot op de ver gaande bedoelingen die Scherius met Dekker voorhad. Nu de bestuurshervorming in kannen en kruiken was wilde hij eindelijk na zestien jaar zijn recht op tweejarig Europees verlof laten gelden. Zijn idee was dat niemand hem beter zou kunnen opvolgen dan Douwes Dekker zelf, zijn naaste medewerker bij het ontwerpen van de hervormingen. Met zijn instemming stuurde Dekker op 4 augustus een rekest daartoe aan de G.G. Dekker betoogde dat Menado behoefte zou hebben aan een energiek bestuur en 'aan de algeheele toewijding der intellectie en belangstelling van iemand, wiens vatbaarheid en werkijver niet worden krachteloos gemaakt door het uitzigt op en het verlangen naar welverdiende rust en verpoozing'. Zijn leeftijd van 31 jaar zou hij dan ook als een '*aanbevelende* omstandigheid' beschouwd willen zien.

Wat heet met instemming van de resident? Scherius deed er een aanbevelingsbrief bij die geen jong bestuursambtenaar zich beter zou kunnen wensen.[172] Hij schreef na een uiteenzetting over de noodzaak van een 'klemvol bestuur' voor Menado:

'Het kan en mag dus hier, het zij met eerbied gezegd, waar alles anders dan op Java is, de vraag niet zijn, of de secretaris Dekker genoeg of te weinig dienstjaren telt, maar wel, en dat alleen, of hij boven anderen, dat is: boven elken vreemdeling, voor deze Residentie in het bijzonder, die hoedanigheden bezit, welke voornamelijk in de eerste jaren, tot een energiek en doeltreffend bestuur, vereischt worden, en hierop kan en moet ik Uwe Excellentie met het volste vertrouwen, en overtuiging, toestemmend antwoorden.

De Heer Douwes Dekker heeft juist die periode van het leven bereikt,

waarin men met den edelsten ijver is bezield, de energie het hoogste is, het denkbeeld van rust nog ver in het verschiet, en het intellectueel geenen anderen prikkel noodig heeft, dan zich in eenen ruimen en nuttigen werkkring verdienstelijk te kunnen maken, deze persoonlijke hoedanigheden gaan gepaard met vele en grondige kundigheden, een karakter wel wat excentriek, maar van innerlijk hooge waarde, voor hen die het wel weten te begrijpen.'

De resident meende hem goed te kennen. Toch wist hij nog niet half wat de secretaris door het hoofd spookte wanneer die zich afvroeg waar zijn ijver, energie en kundigheden hem zouden brengen.

2. 'IK HEB VEEL GELEDEN'

In het eerste halfjaar van 1851 schreef Dekker te midden van zijn drukke ambtelijke werk een paar brieven naar familie en vrienden die zelfs voor hem, ongeremd briefschrijver als hij al in zijn verlovingstijd geweest was, buitengewoon lang waren. Ze hadden soms de vorm van een dagboek waarin gemoedsexplosies afwisselden met literaire proefnemingen. Net als de slapende vulkaan Klabat was de schrijfdrift van Dekker na een tijd van stilte plotseling tot uitbarsting gekomen.

Zo groot was de opwinding dat de dokter eraan te pas moest komen. 'Ik ben altijd door (dit is nu eenmaal mijn gestel) zeer zenuwachtig. Ditmaal echter scheen zich dit tot eene zoo verhoogde prikkelbaarheid te hebben opgevoerd dat er iets meer aan moest gedaan worden dan water drinken,' schreef hij in januari aan zijn broer Pieter. Kort tevoren had hij ook geschreven aan zijn broer Jan, die ontslag had genomen als kapitein en probeerde op Java fortuin te maken. Enkele jaren later zou hem dat als tabaksplanter lukken. Hij was in september 1849 op Java hertrouwd. Veel schreven de drie broers elkaar niet en als ze schreven dan waren het zakelijke briefjes. Dekker klaagde er in zijn brief aan Pieter over dat het geen *praatbrieven* waren die hij ontving. Nu, hij zou daarvan eens een paar voorbeelden geven.[173] De brief aan Jan besloeg 32 pagina's, die aan Pieter zou een even uitvoerig exposé worden van zijn situatie en denkbeelden. Van zijn positie in Menado gaf hij wel een enigszins rooskleurige voorstelling. Zijn buitenhuis op een uurtje van Menado – overigens lief gelegen aan een beekje en beschut door

een dichtbegroeide heuvelrand vlak achter het huis – kreeg in zijn verhaal de allure van een cacaoplantage waarvan hij misschien wel 20 tot 25 duizend gulden per jaar zou kunnen trekken.[174]

Het was in deze brief dat hij zichzelf 'de schrijfmachine van de resident' noemde. Via de beschrijving van zijn werkzaamheden raakte hij op het chapiter 'dat men in Holland zoo *magtig vèr* achteruit is'. Hij begreep niet dat Nederland, dat wil zeggen 'gij en uw buurman', al niet lang geleden in opstand was geraakt tegen de barbaarse wetgeving (barbaars in dubbel grote letters geschreven), tegen 'den Augiasstal onzer ellendige wetgeving'. 'Ik heb daar groote letters gebruikt, hoe zoude ik moeten schrijven als ik de verontwaardiging over het *gebeel* onzer Instellingen in mijne pen voelde trillen.'

Fel als hij tegenover Jan en Pieter van leer trok tegen maatschappij en christendom – aan Pieter, een dominee! die schrok er dan ook geducht van – het was toch nog maar een aanloop voor een veel groter plan dat al schrijvend bij hem opkwam. In de afgelopen jaren waren zijn ideeën gerijpt door toetsing van zijn eigen lotgevallen en denkbeelden aan die van de ervaren Scherius en aan de bestuurspraktijk in de Minahassa. De voorbereiding van de hervormingen in de residentie, de strafrechtenquête en de lezing van Scherius' fundamentele kritiek op het Nederlands aandeel in de feodale verhoudingen, knevelarijen en corruptie ingesloten, hadden hem de overtuiging gegeven dat hij nu een greep had op het geheel. Maar dan moest daar ook iets mee gebeuren. Hij was bijna 31 jaar en had het gevoel: nu of nooit. De jaren van rust en deemoed waren definitief voorbij.

Wat zou het moeten worden: Scherius opvolgen, resident worden, een carrière in de Indische bestuursdienst? Of de oude droom verwezenlijken die de laatste jaren wat op de achtergrond was geraakt: *schrijver* worden? Het dilemma dat hij in vergelijkende vorm voor zichzelf aan de orde had gesteld in de 'Losse Bladen' kreeg nu een concrete vorm. Schrijven óver hervormingen, niet om te beschrijven maar om te veranderen – dat was Rousseau en Napoleon in één! Alles wat hij tot nog toe had geschreven en beleefd had, kon dan een logische plaats krijgen, ook zijn poëzie; zijn eigen moeilijke ontwikkelingsgang was immers één worsteling met maatschappelijke en christelijke vooroordelen.

Op 24 februari – de brief aan Pieter was bij gebrek aan scheepsgelegenheid nog niet eens verzonden – begon hij aan een brief aan zijn oude vriend

Arie Kruseman, de Haarlemse uitgever. Meer dan twee en een halve maand was hij ermee bezig. Toen had hij dan ook 44 pagina's volgeschreven met zulke kleine letters dat het geheel in druk wel een heel boek zou kunnen vullen. Moest het in druk verschijnen? Hij wist het zelf niet. Al schrijvend veranderde hij voortdurend van mening. Zeker was dat hij hóópte dat Kruseman er iets in zou zien en voor hem de poort naar het schrijverschap zou openen. Was hem dit geschrift, deze praatbrief in halve dagboekvorm te chaotisch, dan zou hij misschien iets zien in 'De Eerlooze', het stuk dat hij nu 'De Hemelbruid' wilde noemen.[175]

Maar eerst stuurde hij deze brief, dit dagboek, dit manuscript, alles tegelijk, aan Kruseman die in dertien jaar niets van hem gehoord had en nu bedolven werd onder de hete lava van de vulkanische uitbarsting.

Chaotisch? 'Beste Kruseman neem mijne *manier* van schrijven voor lief. Verg niet dat ik elken zin afspin, – elke meening toelicht: ik *kan* het wel, – maar eerst sedert ik den moed heb mij aan niets te binden in mijn schrijven, kan ik aan *U* schrijven. Ja, *dat* is het; dáárom, geloof ik, schreef ik niet vroeger.

Vergeef mij mijne tusschenzinnen, – de paranthèses *in* de tusschenzinnen zelfs, let er zelfs niet eens op of ik den draad weêr juist aanknoop waar hij brak, –

Het leven bestaat in tusschenzinnen, – het mijne althans.'

Dekker had zijn stijl gevonden, die gaf hij niet meer op, 'want mijn stijl, – dat ben ik'. (Het leek op La Rochefoucauld maar het was Buffon: 'Le style c'est l'homme.') 'Als 't noodig is om den broode, kan ik schrijven juist als anderen of nagenoeg, maar dat vermoeit mij.'

Zou Kruseman het hem vergeven? Al die tussenzinnen en onderdelen van tussenzinnen die niet uitgewerkt werden, fragmenten, verzen van vroeger met de mededeling dat ook de auteur ze zelf 'soep' vond, 'op een paar goede regels na' (maar waarom citeerde hij ze dan en had hij ze altijd bewaard?). Behalve een paar kortere schetsen verwerkte hij in de brief een herziene tekst van de 'Losse bladen uit het dagboek van een oud man.' Vooral het eerste deel over het deugdzame jongetje was minder stijf dan in de Bataviase versie van meer dan tien jaar geleden.

Misschien waren voor de Haarlemse uitgever van voornamelijk christelijke werken die Kruseman geworden was, de literaire experimenten van zijn Indische vriend-van-vroeger nog wel te vergeven, al had hij in het Ne-

derland van de jaren vijftig beslist nooit zo iets gelezen. Maar de *inhoud* van dit stuk! Niet minder dan scandaleus was het in zijn afbrekende kritiek op godsdienst, staat en samenleving. 'Ik ben geen Christen,' schreef Dekker ronduit bij een verhaal over een islamitische soldaat in de Java-Oorlog, die met meer eer wist te sterven dan een christensoldaat die hem doodsloeg wist te leven. Dekker stelde het christendom te hoog om 'dien naam te geven aan *iets* wat ik nog op de wereld gezien heb. [...] Christus zou *voor niet* op aarde zijn geweest – als hij er geweest was. Ik vereer hem meer door Zijn aanwezen te ontkennen, dan door te gelooven dat hij vergeefs – en dus verkeerd gewerkt heeft. Als ik tehuis iets opmerk dat in de war is – eene kamer overhoop bijv: dan zeg ik: «*dáár is Eefje* NIET *geweest.*» En ik geloof mijne lieve vrouw te *vereeren* met die meening.'

Gruwelen had hij veel gezien. 'Ik heb veel menschen zien lijden en sterven. *Ik* heb veel geleden.'

De herinnering aan zijn eigen lijden was de overgang van kritiek op het christendom naar schimpscheuten op de huichelachtige moraal van de Nederlanders in Indië en thuis. Onderbroken door hele en halve gedichten uit zijn Natalse tijd die hij zei speciaal voor mevrouw Kruseman in te lassen, vertelde hij iets over zijn lotgevallen in Natal en Padang. Wat had hij al niet meegemaakt. Het leek logisch te voorspellen: 'Mijn eerste roman zal eene autobiographie wezen.' Deze brief aan Kruseman wás voor het grootste deel al een autobiografie.

En over nog zoveel meer zou hij kunnen schrijven: 'Belasting, Schoolwezen, Pauperisme, Christendom; Kolonisatie, Bestuur, Koningen. Ik heb over dat alles folianten klaar, – op 't schrijven na.' De brieven aan Kruseman en zijn broers waren maar een begin, 'een voorspel van mijn vast voornemen om tot het volk te spreken'. 'Ik geloof dat er «stof» in mij is voor twee groote mannen' – de bekende parallel met Rousseau en Napoleon, die in de 'Losse bladen' was uitgewerkt en hier werd herhaald. Onderwerpen genoeg en niet veel tijd meer te verliezen.

'Ik ben zwanger van denkbeelden; over weinige dagen ben ik 31 jaar – het is tijd, tijd – nu of nooit, dat is *weldra* of nooit. 31 jaar! En ik heb nog niets gedaan.'

In een van de passages waarmee hij bij het overschrijven de 'Losse bladen' uitbreidde – soms met de datum '51 erbij, waardoor het geheel nog onoverzichtelijker werd dan het in 1843-1844 al geweest was – beschreef Dekker

het program dat zijn Oude Man had willen uitvoeren.[176] Daarin komen revolutionaire hervormingen voor als 'Java vrij – kolonisatie aldaar – oproeping aan de Polen – ieder boer Doctor in de letteren – Belasting *gelijk* door *on*gelijkheid – Armoede is *misdaad* òf van den arme òf van zijne buren – Luiheid is diefstal. – Afschaffing van *erf*regt'. Voorts: 'De mensch heeft *regt* op voedsel & onderwijs – De maatschappij heeft *regt* op werk, – maar voedsel gaat vóór.' Of: 'Nieuwe godsdienst. God is Heer. Men dient hem door de natuur die hem vertegenwoordigt lieftehebben. Een medemensch is het voornaamste voorwerp dier Natuur. – Landbouw is het schoonste bedrijf. – Ieder onderwijst zijne eigene kinderen. – Weduwen en weezen zijn kinderen van den staat. Het huwelijk *nagenoeg* afgeschaft. – Vrouwen zijn *personen*. enz. enz. enz.'

Men kon het opvatten als het program van de Oude Man. Men kon het opvatten – ook al door de chaotische opzet van de brief – als het program van Eduard Douwes Dekker. In elk geval deed het in strekking niets onder voor de meest revolutionaire taal die sedert 1830 en 1848 door Europa had geklonken. Java onafhankelijk (als het 'Java vrij' tenminste dit betekende), progressieve belastingen, een soort eetrecht ingevoerd en het erfrecht afgeschaft, vrouwenemancipatie, pantheïsme en nog zo wat meer – ze zouden blijkbaar ook de hoofdinhoud vormen van de 'folianten' die hij over van alles en nog wat zou willen schrijven. Het waren bepaald niet alleen La Rochefoucauld, Lafontaine en Lamartine die Dekker in Indië had gelezen. Of, als het Lamartine was, de romantische dichter die hij met Byron, Scott en Heine het meest bewonderde, dan waren diens revolutionaire ideeën blijkbaar ook niet aan hem voorbijgegaan. De Bataviase weerslag van het revolutiejaar 1848 had hij niet gedeeld maar in het program van de Oude Man uit 1851 klonk de echo van de Europese revoluties door.

Voor de onmiddellijke toekomst was zijn program bescheidener. Al dit geschrijf over Europese zaken, zijn brieven naar huis, de dood van zijn moeder, zuster en vader, zijn succes in Menado na zo lang de *underdog* van de familie te hebben gespeeld, alles wakkerde zijn verlangen naar Nederland aan. Hij begon plannen te maken voor Europees verlof. Op zijn vroegst zou hij in 1853 kunnen gaan als zijn chefs hem toestonden om gezondheidsredenen de voorgeschreven termijn van vijftien jaar met de in bepaalde gevallen geoorloofde twee jaar te bekorten.

In 1851 maakte hij in zijn *Memoriaal* de eerste begroting voor een verlof van

twee jaar naar Holland. 'Op kleine schaal' zette hij erbij.[177] Hij dacht aan eigen spaargeld f 5800 te verteren te hebben, waarbij het verlofstraktement van f 2700 per jaar kwam.

Op heel wat groter schaal zette hij zijn plannen aan Kruseman uiteen. Twintigduizend gulden meende hij wel nodig te hebben, 'want ik heb nababs caprices'. Zijn plan bestond uit tien punten, variërend van de klassieke Indische verlofgangerswensen als 'haring eten, één kwartier na 't inrijden van de eerste kar' en 'boerenkool eten als het goed koud is', tot het trakteren van alle arme kinderen van Europa en helpen van alle arme mensen. Wat er immers zoveel niet konden wezen in het christelijke Europa met zijn christelijke liefdadigheid. Tot lid van de Tweede Kamer wilde hij zich laten kiezen, de Haagse Opera alleen voor hemzelf een voorstelling laten geven, de schulden betalen van allen die buiten hun schuld om geld verlegen waren. Kortom: hij wilde 'den Rodolphe uithangen, min het boksen' (want Eugène Sue had die romanheld uit zijn serie *Les Mystères de Paris* ook nog van een buitengewone lichaamskracht voorzien waarop Dekker, wel taai maar tenger, niet kon bogen). 'O, die Sue, die dief! 't Is waar, in 't *schrijven* is hij mij vóór geweest, – maar ook alléén in 't schrijven.'

Geholpen door zijn ruime inkomsten had Dekker in Menado inderdaad 'op kleine schaal' al een soort rodolphiaanse vooroefening kunnen houden. Hij had er een slavenfamilie vrij gekocht, hij had er uit zijn eigen zak gestrande walvisvaartkapiteins onthaald en andere kosten vergoed, waarvoor hij het Nederlandse of het Amerikaanse gouvernement 'geen herbergiersrekening' had willen sturen, zoals hij later eens vertelde.[178]

Over 1851 bedroegen zijn emolumenten ruim zevenduizend gulden, behoorlijk meer dan zijn traktement van f 4800. Hij kon zich nu veroorloven geld naar Nederland te sturen. Aan de tantes van Everdine in Wageningen liet hij sinds april 1851 door Kerkhoven en Co. honderd gulden per kwartaal uitbetalen en aan Pieter, die arme drommel in Den Helder met zijn domineestraktementje van vijfhonderd gulden per jaar, stuurde hij zo maar eens driehonderd gulden. Met de mededeling 'niet voor de kerk' erbij, anders zou hij het misschien nog weggeven. Pieter was actief in de zendingsbeweging en Dekker had in Menado gezien dat de zendelingen daar over 't algemeen niets te kort kwamen. Ten behoeve van de tantes bestemde hij duizend gulden van een wissel ad ruim f 1300. Zij konden dus tien kwartalen, tot en met september 1853, op die honderd gulden rekenen.

Toen Dekker zijn brief aan Kruseman begin mei na een schrijfpauze nog eens ter hand nam omdat er zowaar scheepsgelegenheid naar Java was, kreeg hij grote neiging de zaak weer te verscheuren. In 's hemelsnaam dan maar, hij verstuurde hem tóch, wat Kruseman er ook van zou vinden. Hij eindigde: 'Ik ben weêr zeer gepreoccupeerd. Ik ben *moede*, zeer *moede*. Ik verlang naar Holland en naar wat *rust*.

Vaar wel, kus uwe vrouw voor een verren vriend en denk hartelijk aan mij. Eduard.'

De brief aan Pieter sloot hij in, het aan Kruseman overlatend of hij hem inderdaad zou doorsturen. Het geheel ging per landmail via Suez en was, vooral gezien de meestal langdurige etappe Menado-Batavia, in de relatief korte tijd van vijf maanden over.

Kruseman stuurde beide brieven meteen door naar Pieter Douwes Dekker, wiens reacties op de gloeiende lavastroom uit Menado werden neergelegd in een brief aan Kruseman.[179]

De geadresseerden merkten tegen elkaar op dat er veel in die brieven stond dat ze liever niet hadden gelezen, maar ze waren het er ook over eens dat de afzender een warm hart, een helder hoofd en vele grote talenten had. 'Ik wensch en bid met U dat hij ze *goed gebruike*, – en mij dunkt hij is op den weg om het te doen. Er is verandering, wijziging in zijne gedachten en beelden en wel *ten goede*. Met vreugde hoor ik van hem het woord – 'ik ben moe, ik zoek *rust!*' Er hapert nog maar dat hij *unbefangen* en met een *kinderlijk* gemoed *zich* wendt naar Hem die rust kan en wil geven. – *Hoe hem daarheen te leiden?*'

Het levensgrote misverstand tussen de vulkaan in Menado en het Hollandse domineesland van Haarlem en Den Helder. Niet of zijn werk moest worden uitgegeven maar hoe Eduard voor het ware geloof behouden kon worden, dat was het waarom de vrome ontvangers van zijn brieven zich bekommerden. Ze zouden erover moeten spreken – in Den Helder was voor Kruseman een logeerkamertje beschikbaar – ze moesten andere dominees raadplegen, stichtelijke lectuur naar Indië zenden, maar voorzichtig, vooral voorzichtig. Heel goed begreep Pieter dat de verzuchting 'ik ben moede en verlang naar wat rust', die vaak in de brieven van Eduard voorkwam en altijd aan het slot, zoals veel van diens stilistische eigenaardigheden een reli-

gieuze afkomst had, reminiscenties aan zijn doperse jeugdjaren. Maar bij Dekker was het een verzuchting geworden met een verwijtende ondertoon: wat zou ik nog niet méér kunnen doen als men mij de gelegenheid gaf mijn talenten te ontplooien, scheen hij ermee te willen zeggen.

De voorzichtigheid die Pieter Kruseman aanraadde hield in dat Eduard vooral niet geprovoceerd moest worden. 'Spreek niets tegen van zijn geschrijf – waar het waar is. Stem het toe dat vele Christenen misschien hun naam niet verdienen, – dat menig Christen, door menige Heiden wordt beschaamd; maar wijs hem ook op zijn eigene inconsequentiën!' schreef Pieter.

Van antwoorden kwam voorlopig niets.

De vulkaan in Menado zelf had zijn uitbarsting gehad en was weer aan het twijfelen geraakt. In november 1851 stuurde hij Kruseman, nu per gewone scheepsgelegenheid, de aangekondigde kopie van 'De Eerlooze', omgedoopt in 'De Hemelbruid'. (Wees dit ook op een accentverschuiving bij de auteur, die de eerloosheid van Holm althans in de titel van zijn stuk wat minder wilde onderstrepen dan de opofferingsgezindheid van Caroline?) 'Geen recensent kan, geloof ik, meer fouten aanwijzen dan ik zelf er steeds in gevonden heb.' Hij kon ze allemaal opsommen: Holm was te excentriek, etc. Maar... 'Geef het uit, Kruseman, want nog eens, *mij* is het een kind der smarte.' En misschien zou neef Kerkhoven, die commissaris was van het Amsterdamse toneel, bij een uitvoering wel als maecenas willen optreden.

'Ik heb heimwee naar Holland, – en als ik dan in Indië, verzadigd van weergeziene herinneringen, terug kom, dan, – ja dan zal ik mijn leven als afgeloopen beschouwen en uit verveling ga ik *carrière* maken.'

Ze was al aan de gang. Op 8 oktober 1851 was Dekker benoemd tot assistent-resident van Ambon. Hij hoorde het pas in januari. Het voorstel hem tot resident van Menado te benoemen was in Batavia als te gewaagd beschouwd. Toch een mooie promotie, a.r. van Ambon.

Toen Dekker in februari naar Ambon afreisde was de opvolger van Scherius nog niet eens in Menado aangekomen, hoewel Scherius zelf al in augustus was vertrokken. Sindsdien had Dekker het bestuur waargenomen. C.P. Brest van Kempen, de adjunct-gouvernementssecretaris, was in augustus tot resident van Menado benoemd. Hij deed er haast even lang over zijn nieuwe standplaats te bereiken als Dekker in 1848. De grote hervormingen van 1 januari 1852 moesten praktisch in een bestuursluchtledig worden ingevoerd.[180]

Ambon vond hij niets. De teleurstelling van Menado zat hem dwars. Hij was nu wel zelfstandig assistent-resident, magistraat en commandant van de schutterij en op een traktement dat weer honderd gulden per maand hoger was dan op Menado, namelijk 500 gulden, maar daar stond veel tegenover. Wat zijn inkomsten betreft ging hij er in emolumenten bij voorbeeld al op achteruit omdat er op Ambon een secretaris-ontvanger was die als vendumeester optrad. Het personeel was op de gouvernementshoofdplaats heel wat uitgebreider dan het in de residentiehoofdplaats Menado geweest was. De Landraad had er eigen personeel (dus geen emolumenten voor een waargenomen griffierschap), de Weeskamer idem. En wat de zelfstandigheid betreft: weliswaar stond er geen resident boven hem, maar de gouverneur, C. M. Visser, met wie hij het overigens goed kon vinden, woonde op tien minuten lopen van zijn eigen huis op het mooie landhuis Batoe Gadjah in het nog mooiere park van die naam. Dáár zetelde het gezag van Ambon. Dekker woonde op de hoek van de Nekkebrekerssteeg – een naam die wel iets zei over de bestrating, of liever: over het gebrek daaraan – en de Tanah Tinggiweg. Naar Dekkers idee had in dit grote oude huis met zijn echt Indische voorkomen, grote buitengalerijen voor en achter et cetera de bekende zeventiende-eeuwse schrijver ds François Valentijn gewoond. In diens standaardwerk *Oud en Nieuw Oost-Indiën* kwam in het tweede deel inderdaad een beschrijving van zijn eigen huis op Ambon voor die nogal wat leek op die van Dekkers huis. Ook weer niet zó veel dat het als ondubbelzinnig bewijs had kunnen gelden, juist omdat al die Indische huizen op elkaar leken. Ook de aanwezigheid van een tafel met groot marmeren blad die volgens de overlevering aan Valentijn had behoord, maakte de zaak niet zekerder.[181]

Wat hem echter het minst van alles beviel, dat waren de Ambonezen zelf. Op Menado mochten ze danslustig en overdreven op feesten zijn ingesteld, op Ambon waren ze twistziek. (Elke rechtgeaarde Indischman sprak altijd van 'op' ergens zijn of wonen: op Batavia, op Menado, op Ambon – ook als er van geen eiland sprake was). De uitdrukking 'saja kompeteer', dat komt mij toe, lag hen in de militaire en civiele dienst waarin velen van hen werkzaam waren, in de mond bestorven. Tegenover Europeanen waren ze absoluut niet onderdanig, zoals dezen van de Javanen gewend waren. Ze golden dus

als 'lastig'. Ook onderling waren de Ambonezen, zoals Dekker al gauw merkte, geneigd elkaar voor elk wissewasje bij de Landraad aan te klagen. Meestal ging het om scheldpartijen.

De laatste maanden voor zijn komst was er zelfs een zekere opwinding onder de bevolking merkbaar. Gouverneur Visser maakte zich zorgen. Zijn grote bestuursgebied omvatte de residenties Menado, Ternate, Ambon en Banda, elk weer met de nodige bewoonde eilanden als 'onderhorigheid'. De grote opstand van Matulesi alias Pattimura op het eilandje Saparoea dicht bij Ambon, was weliswaar 35 jaar geleden, maar zo levend was de herinnering dat gouverneur Visser er in 1852 ijlings met een oorlogsschip heen ging toen er geruchten over een opstandige beweging op Saparoea binnenkwamen.

Er bleek niets aan de hand. Vissers voorzichtigheid was overigens begrijpelijk. Zijn hele militaire macht, vijftig man sterk, 'bestond meest uit invalide of drankzuchtige soldaten.'[182]

Op Ambon zelf waren in februari 1852, vlak voordat Dekker en Everdine aankwamen, gevallen van brandstichting voorgekomen en was een man wegens opruiing tot zes maanden verbanning veroordeeld. De gouverneur zelf had zich op Batoe Gadjah niet helemaal lekker gevoeld en beklaagde zich in zijn jaarverslagen over apathie en moedeloosheid, maar tegelijkertijd over oppositiegeest en 'twistgierigheid' onder de bevolking. De assistent-resident was commandant van de schutterij, die dertig officieren en 1600 manschappen telde, maar dat was ook eerder een bron van twist dan een steun bij het bestuur.

'Het gezag zowel van den gouverneur der Molukken, als dat van den assistent-resident was ondermynd. Myn voorganger was feitelyk aangerand. Oproerige troepen volks bedreigden den gouverneur op Batoe-Gadjah,' schreef Dekker later, maar dat was wel wat overdreven. De hele periode op Ambon stond voor hem in het teken van een zekere overspanning.[183]

'Ik heb te Amboina niet kunnen doen wat ik wilde. Ik had te kampen met oproer onder my, met lauwheid of timiditeit boven my. Ergernis over het laatste heeft my ziek gemaakt. Ik werd in 1852 bewusteloos ingescheept naar Europa.'

Ziek was hij zeker, op Ambon heersten tyfeuze koortsen en Everdine had malaria, maar hij had vooral schoon genoeg van alles. Al in juni kreeg hij van de gouverneur drie maanden binnenlands verlof met de bedoeling dat hij in

afwachting van Europees verlof – twee jaar vervroegd om gezondheidsredenen – alvast naar Java zou vertrekken. Visser schreef aan Buitenzorg over Dekker, dat 'zijne ziektetoestand voortdurend van dien aard is dat zijn verder verblijf op Amboina nutteloos voor de dienst zou zijn, mitsdien geene redenen bestaan hem aldaar langer aan te houden.' Een paar weken later deed zich een unieke kans voor van Ambon uit door te reizen naar Nederland. Er kwam een klein vrachtschip, een brik (tweemaster) in de baai, waarvan de gezagvoerder, kapitein Bouma, van plan was praktisch in één ruk via Batavia naar Nederland te zeilen.

Met instemming van de gouverneur stelde Dekker nu een rekest op voor de gouverneur-generaal met het verzoek hem toe te staan nog vóór hem definitief Europees verlof was toegekend met De Harmonie van kapitein Bouma naar Batavia te vertrekken. Bouma wilde hem alleen meenemen naar Batavia als hij meteen de hele reis naar Nederland boekte. Het kwam er dus op neer dat de gouverneur-generaal achteraf alles maar had goed te keuren; gezien de lange reistijd van Ambon naar Batavia kon er voor het vertrek van De Harmonie niet alleen geen antwoord uit Batavia zijn, het hele verzoek kon nauwelijks eerder in Buitenzorg ontvangen worden dan dat Dekker daar zelf voor de deur zou staan. Het was natuurlijk waar wat de plaatselijke officier van gezondheid aan het rekest toevoegde, namelijk dat het 'slechts eene ijdele klank zoude zijn' wanneer men iemands vertrek om gezondheidsredenen dringend nodig achtte en hij niet in de gelegenheid was dan ook per eerste gelegenheid te vertrekken. In zulke gevallen was Buitenzorg welwillend genoeg. Alles kwam in orde.

Zó bewusteloos was Dekker nu ook weer niet geweest dat hij niet in staat was op de dag van zijn vertrek, 24 juli 1852, als 'extempore onder een bittertje' een humoristische toespraak aan zijn vriend Gijsberti Hodenpijl in een exemplaar van het prentenboek *Piet de Smeerpoets* te schrijven. Met de slotregels als afscheidswens:

> Leef vrolijk, Rijk, gezond, pleizirig, lustig lekker,
> En denk van tijd tot tijd eens aan Uw
>
> Douwes Dekker.

Nog voor de afvaart uit Ambon – de reis voerde langs Banda, waar enkele van de vele bannelingen die de Molukken als verblijfplaats aangewezen had-

den gekregen, moesten worden afgezet – was Dekker alweer druk aan het rekenen. In Menado had hij in november becijferd dat hij in Nederland buiten zijn verlofstraktement zo'n 5800 gulden spaargeld te verteren zou hebben. Zijn totale verlofsbegroting beliep toen 8000 gulden, een bedrag dat al tot 9500 gulden was gestegen in de berekening die hij bij hun vertrek uit Ambon in zijn *Memoriaal* maakte en toen ze eenmaal Batavia voorbij waren zette hij nogmaals een verlofsbegroting op waarin hij de uitgaven voor twee jaar uit en thuis op welgeteld f 11.426,— raamde. De reiskosten, die niet door het gouvernement gedragen werden, schatte hij op f 1320,— waarvan slechts 320 gulden voor de thuisreis van Batavia af. Kapitein Bouma nam Dekker en Everdine voor een prikje mee omdat zijn schip klein was en niet op passagiersvervoer berekend. Dat waren trouwens de Indiëvaarders nog bijna geen van alle (de meeste kapiteins timmerden op de heenreis wat hutten in het achteronder, waar op de terugreis zakken suiker of koffie gestouwd werden), maar De Harmonie was met zijn 130 last of 227 ton wel heel erg ongeschikt voor passagiers. Buiten het echtpaar Douwes Dekker waren er dan ook geen andere aan boord en het was zo nog krap genoeg. Dekker vertelde later dat kapitein Bouma bejaard was en de stuurman meestal dronken, zodat hijzelf nogal eens de wacht waarnam. Aan zeemanschap kan het aan boord toch niet ontbroken hebben, want weliswaar duurde de reis van Ambon naar Batavia ongeveer twee maanden, maar vandaar naar Hellevoetsluis deed de brik er slechts drieëneenhalve maand over, wat een behoorlijke prestatie was.[184]

Van de ruim elfduizend gulden in Dekkers laatste berekening gingen fikse bedragen af. Meer dan duizend gulden waren voor anderen bestemd – toen ze op 14 september of daaromtrent van Batavia uitzeilden hadden Dekker en zijn vrouw de gebruikelijke zak vol boodschappen van vrienden en kennissen bij zich –, 1500 gulden dacht hij wel voor kleren nodig te hebben, zeshonderd gulden wilde hij aan geschenken besteden, maandelijks zouden ze 250 gulden aan hotelkosten en maaltijden uitgeven. Vorstelijke bedragen. Een mantel kon worden begroot op zestig gulden, een japon op 25, een luxehotel kostte tien gulden per dag. Ongemerkt was hij boven zijn spaargeld en verlofssalaris uitgekomen, zodat de geschenken in een latere optelling te midden van al die niet overal even duidelijke cijferreeksen in zijn *Memoriaal* tot tweehonderd en de kleding tot zeshonderd gulden teruggebracht moesten worden.[185]

Ook voor tweehonderd gulden was heel wat te krijgen, waarmee hij familie en kennissen in Nederland zou overladen. In zijn *Memoriaal* tekende hij de kostbare geschenken aan: zilveren horloges, hele serviezen, lampen voor Pieter, een schaaktafel, broches, schrijfcassettes, kleren. Toen hij zich erover beraadde wie ze in Nederland moesten opzoeken, telde de lijst al gauw 35 namen, en daar waren nog niet eens zijn familieleden bij. Wel hoorden ertoe behalve oude leermeesters en doperse dominees van vroeger, de weduwe van zijn vroegere werkgever Van de Velde en zijn medepersoneelsleden Strootman, Stijntje en Gilkens. De verlofganger Dekker, die in 1838 als een mislukkeling naar Indië was vertrokken en daar jaren van diepe armoede had gekend, droomde op zijn terugreis van de Menadonese rijkdommen en de Ambonese deftigheid van het assistent-residentschap die hij in Nederland ten toon zou spreiden.

Wat al plaatsen zou hij niet opzoeken! Voor zichzelf ontwierp hij een populair programma voor Parijs. Misschien de Assemblée Nationale maar zeker de Tribunaux, de catacomben en Père Lachaise zou hij bezoeken en in 'Hôtel des Princes, het grootste hotel te Parijs' logeren. Ook voor Nederland hadden ze een druk reisschema. Ameland, Leiden (althans een plaats waar 'Doolhof' en 'Snijkamer' te zien waren), Wijk bij Duurstede, Hunderen bij Twello, Zaltbommel, Culemborg, Den Helder, Haarlem (Krusemans woonplaats), Den Haag, Rotterdam, overal zouden ze familie van Everdine en hemzelf opzoeken, oude vrienden weervinden of voor Indische relaties boodschappen doen, geschenken uitdelen en genieten van de nieuwgewonnen deftigheid en welvaart, Eefje natuurlijk net zo goed als hij.

Op de maandenlange zeereis werd zoals bij de nieuwere zeeroutes doorgaans het geval was, alleen St. Helena aangelopen. Een grote tegenvaller, dit oord van Napoleons ballingschap. De forten waren er wel goed onderhouden, niet zo vervallen als de forten die hij van Ambon, Menado en Banda kende en de stad zelf zag er netjes uit, maar van Longwood (Napoleons verblijfplaats) noteerde hij de indruk 'ellendig' in zijn *Memoriaal*, de agent van de maatschappij was een oplichter en tegen de verwachting in waren ze blij weer aan boord te kunnen gaan. Hij maakte toch heel wat aantekeningen omdat hij van plan was iets over St. Helena te schrijven. Waar en hoe, dat wist hij nog niet, maar hoe dichter ze nu Nederland naderden, hoe stelliger zijn voornemen tijdens dit verlof zijn geluk als *schrijver* te gaan proberen. Meer en meer van zijn aantekeningen kregen hierop betrekking. Voor zich-

zelf noteerde hij de namen van een reeks Franse en Nederlandse auteurs die hij misschien tijdens zijn verlof zou kunnen treffen: Dumas, Victor Hugo, Eugène Sue in Parijs, mevrouw Bosboom-Toussaint in Den Haag, Van Lennep in Amsterdam. Ook titels van boeken en tijdschriften schreef hij op, met opwekkingen als 'latijn, grieksch en italiaansch noodig – welligt ook Hebr.: en andere Oost. tal.' Een aforisme: 'Het oordeel van het nageslacht wordt ten onregte als altijd juist voorgesteld. Het *schijnt* zoo omdat het n.g.s. het laatste woord heeft.'

Op de laatste etappe van de reis ging hij zelfs een aantal regelrechte schrijversnotities maken, als was hij al aan een boek begonnen. De sluikhandel op Ameland tijdens het Koninkrijk Holland, waarover hij van zijn vader menige anekdote gehoord had, leek hem een thema 'voor een roman'. Tussen poëzie en proza zag hij een eeuwigdurende strijd. 'Die strijd is ongelijk want poesie is overal kwetsbaar zelfs zonder dat proza het zoo bedoelt.'

Aan de mode van de dag die geheel in tegenstelling tot de achttiende eeuw de adel in romans altijd de slechte rol toebedeelde, wilde hij niet meedoen. 'Regtvaardigheid ook voor de hoogere standen!!' noteerde hij met enige uitroeptekens. ''t Is eene fout altijd de prolétaires te beheffen en de nobles te verdammen. Schrijversspeculatie.'

Walter Scott was zijn grote schrijversvoorbeeld gebleven. Hij vroeg zich af of hij (als training?) een of meer van diens romans in het Nederlands zou vertalen. In elk geval moest hij hem grondig bestuderen. 'Voor het schrijven van romans een paar W. Scotts in het oorspronkelijke lezen. Vooral de *noten!*' Hoe zou het toch komen dat bij Scott de volkstaal altijd zo 'pittoresque & natuurlijk' klonk en in 't Hollands zo gemeen? Uit de mond van de stuurman of de bootsman schreef hij om zich te oefenen een paar typische uitdrukkingen op. 'Ik moet den heelen morgen *leggen* donderjagen over dek heen', wat wilde zeggen: 'Ik moet alles surveilleeren'. Ook woorden uit de volkstaal: mannefiek, kemedie, derect, aspres, lol, daspreekt.

Schrijvers plachten voordrachtsavonden te houden. Daarmee had hij in Indië ook altijd veel succes gehad. Voor zichzelf maakte hij een programma. Naast zijn eigen gedichten, zoals het '*Aan mijn Moeder*' uit Natal en oudere vertalingen, stond er poëzie van Tollens en Lamartine op.

Op 12 december kwam het einde van de reis in zicht. 'Pieters verjaardag stil gevierd met rijnwijn.' Tine (zoals hij haar nu meer en meer ging aanspreken) had kort tevoren weer een aanval van malaria gehad, die zich altijd

precies op datum en duur – drie dagen – liet voorspellen. Was het een stille viering na drie dagen storm en daarvoor drie dagen koorts? Of was het de stilte vóór de storm die het verlof in Nederland zou moeten worden? Het avontuur van het schrijverschap, gecombineerd met de 'rodolphiade' waarover hij in zijn Menadonese brief aan Kruseman had geschreven en met de meer traditionele verlofgangersuitbundigheid, dat zou Nederland hem toch op zijn minst moeten brengen. Wie weet wat een onderzoek naar de erfenissen die Everdine volgens de familieoverlevering nog te goed had, daar nog aan zou kunnen toevoegen?

4. HET VERLOF. OMHOOG

Op 25 december 1852 liep De Harmonie in Hellevoetsluis binnen, de gewone thuishaven van Rotterdamse reders. Meteen een briefje aan broer Pieter: 'Wij zijn er. Goddank! Wij zijn zeer gezond. Morgen schrijf ik meêr. Ik weet niet wanneer ik U zien zal maar natuurlijk zoo gauw wij kunnen. Wij zijn innig gelukkig en verlangen dol. [...] Ik ben hevig geagiteerd maar 't is ten goede. Alles is nu zoo mooi.'[186]

Pieter, de doopsgezinde dominee in Den Helder, acht jaar ouder dan Eduard, was na dertien jaar de enige van het gezin Douwes Dekker die nog in Nederland was overgebleven nu Jan weer in Indië zat. Vader en moeder, broer Willem en zuster Catharina waren alle vier overleden, met zwager Kees Abrahamsz had hij niet veel op. Pieter was dus het eerste reisdoel zodra de verlofgangers domicilie in Amsterdam hadden. Eén nacht moesten ze doorbrengen in een logement in Helvoet, de volgende nacht namen ze al intrek in een van de beste hotels van Amsterdam, Des Pays-Bas. Spoedig zouden ze het verruilen voor het nog iets deftiger Doelen Hotel, aan de overkant van de Doelenstraat. (Een kamer met ontbijt deed daar al gauw twee gulden per persoon, de table d'hôte evenveel; voor hen samen waren, de lunch meegerekend, de verblijfskosten dus zeker tien gulden per dag, wat voor een verlofstraktement van f 225 per maand, minus 10% pensioenpremie, al meteen teveel was. In de Doelen woonden ze met onderbrekingen een half jaar. Daarna betrokken ze voor vier maanden een huis aan de Singel nr G 331.

Tussen de Kerst en Nieuwjaar waren er duizend-en-één- zaken te regelen: kleren kopen, geld opnemen, Indische boodschappen bezorgen, et cetera. Op 30 december schreef Dekker een paar van de dringendste briefjes. Bij broer Piet en schoonzuster Maria, Mietje genoemd, een zuster van Cornelis Abramsz, meldde hij zich aan voor een logeerpartij die van 30 december tot 8 januari zou duren. 'Zeg aan de jongens dat St. Nicolaas op zee bij ons aan boord is geweest en mij een pakje voor hen heeft meegegeven.' (Pieter en Mietje hadden vier zoons).

Even dringend was het contact met Kruseman van wie hij sinds zijn grote zending uit Menado bijna twee jaar geleden, niets meer gehoord had. 'Als gij mij mogt geschreven hebben zijn de brieven mij voorbij & misgereisd want ik heb niets ontvangen. Van die Eerlooze weet ik nog niets. Ik hoop maar dat gij dat ding gedeponeerd hebt want het heeft mij berouwd het gezonden te hebben. 't Is een onbekookt ding dat alleen aardig was voor *mij* omdat het in een interessant tijdvak geschreven was.' Het was niet voor het eerst en niet voor het laatst dat Dekker van mening veranderde over zijn eerste voor publikatie bestemde geschrift.

Pas na terugkeer uit Den Helder gingen Eduard en Tine bij zwager Kees Abrahamsz op bezoek. Er was ook zoveel te doen in Amsterdam. 'Het hoofd loopt me om,' schreef Dekker aan Pieter in een bedankbriefje voor de geslaagde logeerpartij. Opera en toneel, muziekuitvoeringen in Felix Meritis, eigenlijk was het te veel. In die opgewonden stemming stak Dekker ook zijn mening over allerlei zaken waarin Nederland volgens zijn Menadonese brieven zijns inziens 'zoo magtig ver achteruit' was, niet onder stoelen of banken. Hoe kostelijk hij zich ook amuseerde, het maatschappelijk leven in Nederland beviel hem niet. Hij was met een flink aantal gevestigde opinies over Nederland uit Indië vertrokken en hij vond ze dus bevestigd – hoeveel er in de dertien jaar sinds zijn vertrek in Nederland en Europa ook veranderd mocht zijn. In een brief aan zijn broer Jan, intussen in Indië contractant geworden op een tabaksplantage in de buurt van Rembang en bezig fortuin te maken, beklaagde hij zich in deze eerste maanden over Nederland en de Nederlanders, die volgens hem gekenmerkt werden door 'piquanteloosheid'.

Aan Eefje beschreef hij, op haar verzoek, 'den thermometer van mijn gemoed'. Die stond op 'flauw, ongedecideerd, variable. Waarschijnlijk zal die impressie de maand Februarij niet overleven, en dat vind ik juist beroerd. Eene flauwe passie is vervelend.'

Nu, zelf leed hij niet aan de kwaal van pinquanteloosheid en zeker niet in de ogen van familieleden en vrienden met wie hij in die tijd in contact kwam. Op zwager Kees Abrahamsz, de gereformeerde scheepskapitein die in januari 1853 tussen twee zeereizen naar Indië in, toevallig juist thuis was om Dekker en zijn vrouw te ontvangen, maakte de opgewonden verlofganger een verpletterende indruk. Nu was er moeilijk groter tegenstelling denkbaar dan tussen deze twee zwagers. Ook zonder psychologische hypothesen over gevoelens van jaloezie jegens de man die met zijn moederlijke zuster Catharina was getrouwd, lag Dekkers afschrik van deze even strenge als steile en zuinige weduwnaar, gegeven zijn eigen karakter en levenshouding, voor de hand. Na terugkeer uit Den Helder gingen Eduard en Tine bij Kees en zijn vier kinderen op bezoek. Catharina was in 1849 overleden, Kees zou pas in 1854 hertrouwen, in de tussenliggende jaren werden de dochters Catharina, die bij ooms bezoek al zeventien jaar was, Anna, vijftien, Sietske, tien, en de benjamin Theo, vier jaar oud, door een verscheidenheid van huishoudsters verzorgd.

In zijn memoires schreef Kees het volgende over de ontmoeting met Dekker in 1853: 'Hij was zeer opgewonden geweest van blijdschap om de kinderen zijner zuster in gezondheid weder te zien en gaf hun allerlei geschenken en beloofde nog veel meer en kenmerkte zich vooral als een zeer royaal heer, die zeer menschlievend en milddadig was, en zich zeer veel ergerde over bekrompen woningen, bekrompen denkwijzen en wat niet meer hier in Holland zoodat men hem haast voor een Millionair zou gehouden hebben. Ik zal van zijne dwaasheden hier niet meer vertellen, daar die bij velen bekend zijn. Genoeg: dat hij mijne kinderen zeer verblijdde met de mooije presenten die hij hen gaf.'[187] Oom Dek en tante Tine, die zelf tot hun grote spijt nog geen kinderen hadden, trokken zich het lot van de nichtjes en het neefje aan, vooral van de twee kleintjes, Sietske en Theo. Ze herinnerden zich beiden altijd de uitstapjes die ze met oom en tante maakten en de visities bij hen thuis aan de Singel.[188]

Oom Dekker was extravagant. 'Hij wilde b.v. in het begin in allen ernst door Amsterdam rijden met een voorrijder, meenende dat dit in zijne positie niet anders kon.' Dat had Theo van horen zeggen, want een vierjarige kon dat niet zelf opmerken. 'Hij was uitermate roijaal en vrijgevig. Hij overlaadde de kinderen zijner familie met speelgoed; onthaalde de weeskinderen, die hij op een vacantiedag in een der buitentuinen van Amsterdam aantrof.'

Daar was Theo met zijn zusje Sietske zelf bij geweest. Zij had als tienjarige levendige herinneringen aan oom en tante uit die tijd. 'Kwam ik uit de Zondagscatechisatie van de Doopsgezinde Kerk, waar tegenover het echtpaar tijdelijk gevestigd was, dan kon ik rekenen op een hartelijke ontvangst wanneer ik bij hen binnentrad.'

En dan die mooie dag in de buitentuin! Het was in de uitspanning die De Nederlanden heette aan de overkant van de Buitensingel. Op 10 juni waren zij daar op de wandeling neergestreken toen er plotseling grote groepen weeskinderen binnenkwamen. Ze waren door F. A. Keysser, de eigenaar van de tuin, uitgenodigd, vijftig kinderen uit elk van de (acht) Amsterdamse weeshuizen onder geleide van Suppoosten en Suppoostinnen, en kregen ook voorstellingen te zien van de goochelaar De Linski, die aan het publiek snoepjes placht uit te delen.[189] 'Oom Eduard had een diep medelijden met ouderlooze kinderen, verpleegd in een gesticht, 't meest om de uniforme kleederdracht; volgens hem was 't een gruwel aan die kinderen een cachet te geven als voorwerpen van barmhartigheid. Hij en Tine voelden zich gedrongen iets bij te dragen om hun een vroolijken dag te geven. Uit de stad bestelden ze ballen, tollen, hoepels, springtouwen, jeu de grâce etc en wij allen bewogen ons tusschen de weezen als behoorden we tot hen. Tevens werden ze onthaald op allerlei versnaperingen, evenals 's avonds toen eenige oudere verpleegden kwamen zien naar de voorstellingen van de goochelaar. De assistent-resident met verlof maakte dien dag den indruk van een verkleeden prins uit een tooversprookje.'

Na de visities aan de Abrahamszfamilie in januari kon het bezoek aan de tantes en nichten van Tine niet langer uitgesteld worden. Tine, het arme wees- en pleegkind dat als wanhoopsgebaar in 1845 met haar twee zusjes door haar voogd Jan van der Hucht mee naar Indië was genomen, wilde bij haar familie nu zelf wel eens met haar nieuwe status van assistent-residentsvrouw en met haar knappe echtgenoot voor de dag komen. Knap en welbespraakt, zo kwam hij over bij de zuster van haar voogd, mevrouw Anna Jacoba van Kerkhoven-Van der Hucht die op het buitengoed Hunderen bij Twello woonde. 'Dekker houd byzonder van redeneeren. Ik vind hy over veele dingen wel gezond praat – maar hy overdryft naar myn oordeel wel wat en ik vrees dat hy het hier in ons land nog wel eens met menigeen aan de stok zal krygen,' schreef ze aan haar dochter in Amsterdam. Met de tantes in Wageningen moet Dekker toen al gesproken hebben over de erfenis-

droom van Tine. Zelf stond zij er, in halve armoede door haar grootmoeder en tantes opgevoed voor de meer bemiddelde Van der Huchts zich over haar ontfermden, wat sceptisch tegenover, maar Dekker was al in Indië, ja, al sinds hun verlovingsdagen in Parakan Salak vastbesloten die zaak uit te zoeken. In Parakan Salak had zij nog haar cassette met oude familiepapieren bij zich gehad, die haar rechten op zekere erfenis van haar grootmoeder hadden kunnen bewijzen. De papieren waren zoekgeraakt – gestolen, daarvan was Dekker overtuigd. De tantes hadden hem naar Culemborg verwezen, waar Tine's overgrootvader Christiaan Kleijnhoff, een gefortuneerde oud-Indischgast (lijfarts van gouverneur-generaal Mossel) in 1777 was overleden. Bij dit eerste bezoek aan Wageningen wilde Dekker nog niet al te diep op de zaken ingaan maar hij zou erop terugkomen. Voor 't eerst werd nu wel een bedrag genoemd: dertigduizend gulden zou Tine's tegoed misschien geweest kunnen zijn.

Voorlopig vond hij het belangrijker eerst van Kruseman te horen hoe die nu over zijn kans op schrijverschap dacht. Het was geen gunstig teken dat Kruseman nog niets van zich had laten horen. Een paar dagen voor het vertrek van Dekker en Tine naar Wageningen, Twello en een aantal andere plaatsen waar hij boodschappen had, had hij Kruseman weer over zijn toneelstuk 'De Eerlooze' geschreven. In Den Helder had hij gehoord dat Kruseman het stuk aan de bekende toneelspeler en schouwburgdirecteur Anton Peters had gezonden, met wie Kruseman sinds lang persoonlijk bevriend was. Dekker wilde niet al te happig lijken.' Dezer dagen toevallig sprekende over de Eerlooze vraagde men mij den uitslag. Ik weet daarvan niets,' schreef hij op 16 januari uit Amsterdam aan zijn Haarlemse vriend.[190] 'Schrijf mij s.v.p. met een enkel woordje wat de Heer Peters daarvan gezegd heeft. Veel goeds zal het niet wezen, want dan had ik het reeds van U gehoord. Doch vertel het mij maar, – ik heb geen lust iets anders te beginnen voor ik hiervan iets weet.' Er kwam geen bescheid. Peters had nog niet geantwoord. Maar wat dacht Kruseman zelf?

Begin februari ging Dekker opnieuw op reis, nu naar Haarlem, Leiden en Den Haag, waar Tine zich later bij hem zou voegen. Voor het eerst zou hij zijn oude schoolvriend Kruseman weerzien en kennis maken met diens vrouw, die hij in de lange Menadonese brief al zo persoonlijk had aangesproken. In Leiden wilde hij de Diesviering meemaken en daarna een tijdje in Den Haag logeren.

AMSTERDAM Korsjespoortsteeg 20 is het eerste Amsterdamse adres waar kapitein Engel Douwes Dekker met zijn vrouw en drie kinderen introk. Zij bewoonden twee etages. Op de eerste verdieping was nog een kamer verhuurd en in de kelder woonde een sjouwerman. In dit huis werd Eduard Douwes Dekker op 2 maart 1820 geboren. Nu is er het Multatuli Museum gevestigd. (*Foto Multatuli Museum*)

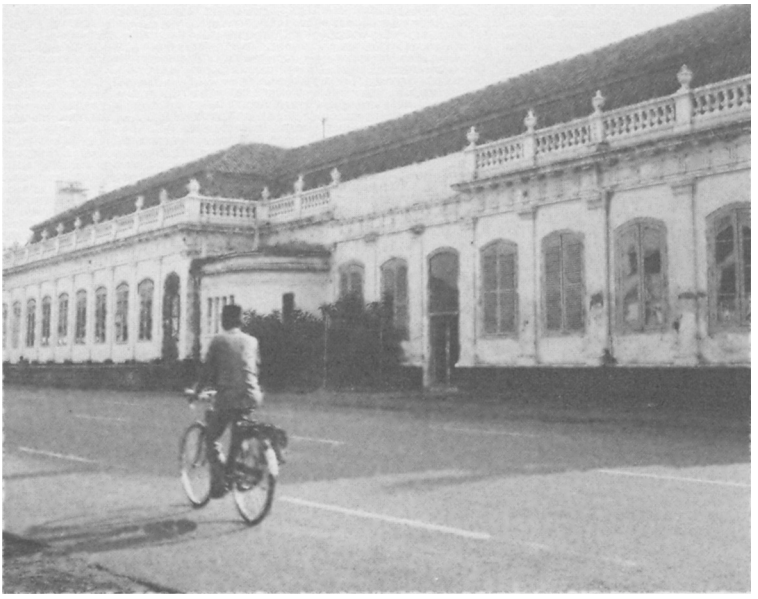
BATAVIA De gekanaliseerde monding van de Tjiliwoeng met links de Bataviase Stadsherberg. Foto genomen in augustus 1976 van de brug over het kanaal naast de uitkijktoren, genaamd De Uitkijk, met het gezicht zeewaarts.

De Uitkijk en oude Compagniespakhuizen in de Benedenstad van Batavia. Van hier werden de aankomende schepen op de rede gesignaleerd. Douwes Dekker was in 1839-1842, 1844-1845 en op ongeregelde tijden tussen april 1856 en april 1857 in Batavia.

SUMATRA'S WESTKUST De enorme branding op deze kust van de oceaan, 'die geen grens heeft tot waar Madagaskar ligt, en Afrika daar achter,' eiste heel wat stuurmansvaardigheid om met een prauw of sloep veilig aan land te komen. Je mocht blij zijn als je er met een nat pak afkwam en niet alle barang verloren ging, zeker als van eind mei tot september de natte westmoesson op de kust stond.

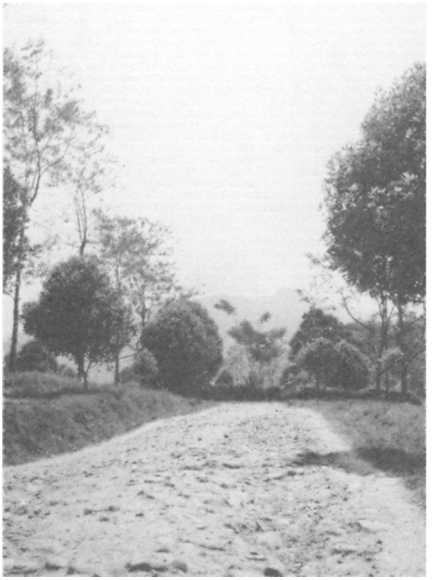
BATAVIA De Harmonie, de grote sociëteit van Batavia, nog steeds als zodanig in gebruik, maar vervallen. Dekker maakt er herhaaldelijk gewag van.

PADANG Oud pakhuis met boven kantoor en woonruimte aan de rivier, waarvan de waterkant zelf, anders dan in Dekkers tijd, later ook bebouwd is. In de Chinese wijk bij de rivier moet Dekker van september 1843 tot september 1844 straatarm hebben gewoond. Na zijn debâcle als bestuursambtenaar in Natal en zijn schorsing mocht Dekker Padang niet verlaten en kreeg geen traktement. Hij leefde van vertaalwerk, van wat vrienden hem gaven en van de verkoop van zijn schaarse bezittingen, tot kleren toe.

Aan de overkant van de 'Europese' stad, dus aan de linkeroever van de Padang-rivier, lag (en ligt) Kampong Telleng, waar van oudsher veel Niassers en andere niet-Padangers (Minangkabauers) wonen. In Dekkers tijd was Kampong Telleng de plaats waar Hollandse vrijgezellen zich een 'njai' uitkozen. Er volgde een ceremonie, die 'inlands huwelijk' werd genoemd en waarbij de ouders van het meisje betrokken waren. Op deze foto van de hedendaagse Kampong Telleng rechts de moskee.

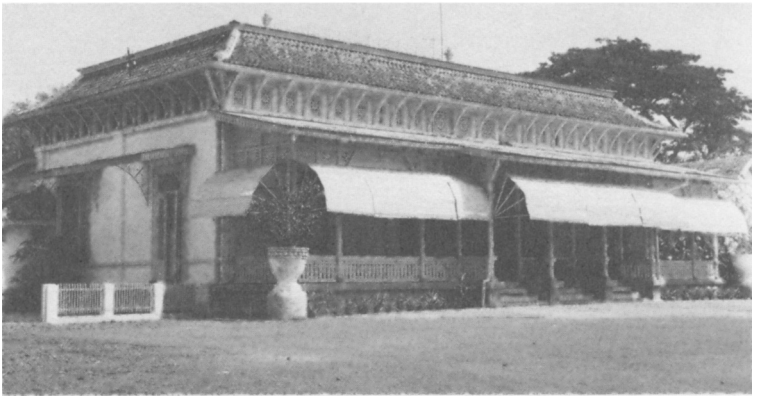
PARAKAN SALAK Op de lange zuidelijke hellingen van de Salak (zie de bergtoppen op de achtergrond) ligt de theeplantage Parakan Salak, genoemd naar de kleine beekjes die van de Salak stromen. Hier woonde Tine bij haar oom Jan van der Hucht in 1845-1846, waar Dekker haar vaak bezocht en ook logeerde. Het huis stond aan het verlengde van de weg, die vroeger nog een eind recht door liep en dan pas een bocht maakte, aan de linkerkant. Alle oude gebouwen zijn verwoest door de beschietingen in 1945-1950 en door een grote aardbeving in 1974.

(rechts:) Theeverpakking uit de vorige eeuw. Parakan Salak werd in de negentiende eeuw een van de bekendste theeplantages van West-Java, hoewel het terrein te laag ligt voor theecultures en in 1924 begonnen werd met rubberaanplant tussen de theestruiken. Er is nu ook klapperaanplant en op de plaats, waar het huis van de Van der Huchts stond, staan pisangbomen en er voor liggen rijstvelden. Als onderneming bestaat Parakan Salak niet meer.

BUITENZORG: In de jaren 1845-1846 was Dekker herhaaldelijk in Buitenzorg om te proberen een herplaatsing als bestuursambtenaar te krijgen na zijn terugkeer uit Padang. De kleine begraafplaats bij het paleis in de Plantentuin. Het meest linkse monumentje is van Gouverneur-Generaal De Eerens, overleden in 1840. Hij wordt door Dekker in zijn brieven genoemd.

POERWAKARTA In Poerwakarta was Dekker als ambtenaar ter beschikking van de assistent-resident Dickelman werkzaam van oktober tot december 1845 en van februari tot mei 1846. Deze hoofdplaats van de afdeling Krawang in de hete kustvlakte van West-Java is een van de weinige steden op Java met een grote vijver op de plaats van de traditionele aloenaloen. Op de achtergrond het assistent-residentshuis.
Het huis annex kantoor van de assistent-resident nog geheel in negentiendeeeuwse stijl, compleet met krees (zonneschermen) en witgekalkte sierpotten. Dekker woonde in het huis, zijn kantoor was in het bijgebouw rechts van het hoofdgebouw. Meer naar rechts nog lag aan de vijver het huis van de kommies Permentier, bij wie Dekkers 'flirt' Cateau Teunisz logeerde. Tine kreeg alles per brief te horen.

POERWOREDJO Van juni 1846 tot maart 1848 was Dekker, nu getrouwd, als kommies werkzaam in Poerworedjo, residentie Bagelen niet ver van Jogjakarta. Dit is het huis van de resident, die zeer over zijn werk te spreken was.

MENADO Aan de zijweg die vóór 1942 wel 'Dekkerweg' werd genoemd, liggen nu twee huizen. Het voorste is een betrekkelijk nieuwe bungalow, die mogelijk in de tuin van Dekkers huis ligt.

Van april 1849 tot februari 1852 was Dekker gewestelijk secretaris van de residentie Menado. Het was vóór Lebak verreweg zijn belangrijkste Indische periode. Op de achtergrond de berg Klabat, die Dekker beklom tijdens een uitstapje met de resident R. Scherius en anderen.

AMBON Bij de gevechten van 1950, die een eind maakten aan de Republiek der Zuid-Molukken, is Dekkers huis zoals zo vele verwoest. Afgaande op een plattegrond van 1930 van de Nekkebrekerssteeg en omgeving moet men concluderen dat op de plaats, waar Dekkers huis stond, nu een klein kerkje ligt met er voor nog enkele resten van een fundering.

RANGKASBITOENG Op 4 januari 1856 werd Dekker benoemd tot assistent-resident van Lebak in de residentie Bantam. De indeling van zijn huis heeft hij beschreven in de *Max Havelaar*. En dit is wat de reiziger naar Rangkasbitoeng er van terug vindt: de vloer van de gang. Aan het eind benut als wasplaats. (Foto H. Vink)

RANGKASBITOENG (boven:) Het huis van de regent Karta Nata Negara met er voor de pendoppo, verbonden door een open gang met het huis. Links van het huis is een nieuwe vleugel aangebouwd. Het gras groeit er nog altijd.
(onder:) Het ravijn achter het huis van Dekker, dat voorkomt in de *Max Havelaar* is een stijle, hoge oever naar de rivier Tjioedjoeng. (*Foto Foppe*)

Voor de verjaarsviering van de Leidse universiteit was Dekker uitgenodigd door Eduard Kerkhoven, de negentienjarige zoon van Tine's achternicht, bij hun bezoek aan Twello. In Den Haag wilde hij op zijn gemak rondkijken, Indische vrienden en bekenden opzoeken (minister van Koloniën was zijn vroegere chef in Batavia C. T. Pahud, secretaris-generaal zijn vroegere chef in West-Sumatra, A. L. Weddik – de kleine wereld der Indische ambtenaren!) en misschien voorstellingen bijwonen in de Koninklijke Schouwburg, waarvan Anton Peters directeur was.

Voor hem gaf Kruseman Dekker in Haarlem een boodschap mee. Haarlem was voor Dekker op dit reisje belangrijker dan Leiden en Den Haag bij elkaar. Kruseman moest hem nu maar eens haring of kuit geven. Wat had hij nu eigenlijk te zeggen op de ware smeekbede waarmee Dekker in november '51 hem 'De Eerlooze' had gezonden: 'Geef het uit, Kruseman, want nog eens: mij is het een kind der smarte.'?

Kruseman was lauw gebleven. Indien Dekker zich meer rekenschap had gegeven van wat voor soort uitgever Kruseman was geworden, had deze lauwheid hem niet verbaasd. De twee brieven uit Menado, één aan hemzelf, de ander aan Pieter, hadden Kruseman diep geschokt. Toen hij ze doorzond naar Den Helder was zijn ongerustheid over Dekkers ideeën op religieus en maatschappelijk gebied niet minder dan die van de Helderse dominee. Als uitgever van christelijke werken en tijdschriften van de moderne richting maar ook als Haarlems notabel in het algemeen, was Kruseman wel de laatste om de opruiende geschriften die Dekker in zijn Menadonese brieven had aangekondigd, uit te geven.

Bij zijn eerste bezoek op dinsdag 8 februari had Dekker de tegenzin van Kruseman in zijn werk nog niet meteen door. De hartelijkheid van Kruseman en diens vrouw stelde hem in staat nog even in zijn schrijversdroom te blijven geloven. Een paar dagen later kreeg Tine uitvoerig verslag van het bezoek in een brief, die hij vrijdags te Leiden schreef. 'Met K heb ik veel gesproken. Mijn hoofddoel was van hem te weten te komen of ik *talent* had *uit het oogpunt van een boekhandelaar*. Gij begrijpt dat ik dit weten moest. De toejuiching van een tafelvriend &c beduidt niets, maar een boekhandelaar moet de waarde van het talent als koopman kunnen schatten. Hij moet kunnen weten of er door de natie geld voor zal gegeven worden want zonder *dat* loopt alles spaak. Ofschoon zijn antwoord niet *decisief* was, beschouw ik toch zijn *oordeel* over het geheel als gunstig. Decisief *kan* het antwoord niet zijn

want 1e had hij van mij geene proeven genoeg en 2e is alle litterarische succès een dobbelspel vooral van een debutant. De eerlooze scheen hij wel mooi te vinden doch hij zeide dat Peters zoo onverschillig en flaauw was en zich hield als of hij geen tijd had. Waarschijnlijk zal dat stuk niet gespeeld kunnen worden omdat... *er in Holland geen goede acteurs zijn!* Een stuk met veel bombarie, met gevechten, en spookverschijningen &c kunnen zij uitvoeren zeide hij, maar een stuk van fijner aard niet. Is dat niet vervl... jammer? 't Is toch een schande voor Holland. Misschien vraag ik mijn stuk terug aan Peters en dan zal ik zien wat ik doe.'

Als hij al twijfelde werd zijn twijfel nog dezelfde avond en nacht voorlopig bedolven onder de uitermate geslaagde feestviering in Leiden, waarvan hij Tine in dezelfde brief verslag deed. Aan de trein uit Haarlem was hij aan het Leidse station opgewacht door Eduard Kerkhoven en diens vriend, de ouderejaars Johan Bosscha. Serenade, fakkeloptocht, Sociëteitsfeest en het groot Collation, de nachtelijke maaltijd waar Dekker in de sociëteit Minerva aan de tafel mocht aanzitten die Bosscha presideerde, het was allemaal even kostelijk om aan te zien. Er werd veel gedronken en veel geschreeuwd. Hijzelf dronk naar zijn gewoonte weinig of niets (alleen van thee kon hij nooit genoeg krijgen) en een smulpaap was hij evenmin. De volgende dag, woensdag, was hij dan ook best in staat met de blijkbaar even matige vrienden Kerkhoven en Bosscha een rijtoertje naar Wijkerbrug te maken. In het open rijtuig droeg hij zijn satijnen Chinees-Indische kabaja tegen de kou over zijn jas heen. Het exotische gewaad, dat het bij de studenten uitstekend gedaan moet hebben, epateerde – zoals wel de bedoeling zal zijn geweest – de boeren en buitenlui. 'Een boertje zei: «Kaik, daer is een student in jufferkleeren!»'

Zijn goede stemming en zijn gevoel jong te zijn met de studenten gaf hem een dol plan in. 'Als die zaak met de f 30/m. in orde komt heb ik een magnifiek plan. Om namelijk heel op mijn gemak Doctor in de letteren en in de regten te worden. Behalve dat zoude het nog wel kunnen gebeuren dat ik mij een tijdje bij eene akademie liet inschrijven. Ik heb er met Bosscha reeds over gesproken.' Hij moest trouwens Bosscha en diens vrienden wat terug doen. Met z'n achten plachten ze te zamen bij een kok te eten. Ze noemden zich de Thee-Wateriaanse Tafel. Alle acht nodigde hij ze uit voor een tegenbezoek aan Amsterdam (niet in het Doelen Hotel dat zou misschien te rumoerig worden), maar toen Dekker zijn bezoek aan Den Haag, waar Tine

zich bij hem voegde, verlengde werd de residentie als oord van samenkomst gekozen.

Op donderdag 17 februari kwamen ze in Hotel Fuhri bijeen, in de Lange Houtstraat op de hoek van de Casuaristraat, vlak bij het ministerie van Koloniën. Dekker logeerde er. Het was dus een van de beste hotels van de stad. Er lag een dik pak sneeuw in Den Haag. Rijtuigen werden vervangen door arresleden, koning Willem III en koningin Sophie gaven het voorbeeld. 's Avonds reden de arren met fakkels rond. Een droom uit de tropen werd werkelijkheid.[191] Het eerste programmapunt van de feestavond was een bezoek aan de Koninklijke Schouwburg, in het kleine Haagse centrum ook al weer vlak bij het hotel. Gespeeld werd het stuk 'De laurierboom en de bedelstaf' van de populaire Duitse auteur Karl von Holtey. Voor Dekker zelf was het een goede gelegenheid Anton Peters in diens glansrol aan het werk te zien. Kruseman had hem aangeraden zich in Den Haag persoonlijk tot Peters te wenden en hem te vragen wat hij nu eigenlijk met 'De Eerlooze' wilde. 'De laurierboom' hield in Den Haag al repertoire sinds 1850, een uitzondering in die tijd van haast wekelijkse repertoirewisseling. Aan melodrama was er in dit stuk geen gebrek: een dichter die krankzinnig wordt omdat hij de vrouw van zijn weldoener bemint en natuurlijk moet opgeven, daarna rondzwerft met de wandelstaf van laurierbomehout die zij hem ooit gegeven heeft en die nu tot bedelstaf wordt, tot zichzelven komt als hij merkt dat het kinderloze echtpaar zijn eigen zoon heeft geadopteerd en sterft met een gerust hart.

Al dit soort melodrama's was opgetrokken uit dezelfde ingrediënten: een ongelukkige liefde, een weldoener, zelfopoffering van de held, een schurk, een tijd van armoede en een gelukkig slot. Ook Dekkers eigen 'Eerlooze'.

Op het schouwburgbezoek volgde een uitgebreid souper, waar de stemming zo uitbundig werd dat besloten werd een bericht aan het *Algemeen Handelsblad* te sturen, met de mededeling dat het Comité van Leidsche Studenten genaamd de Thee-Wateriaanse Tafel in het Haagse Hotel Fuhri was afgestapt voor een bezoek aan de residentie. Het werd nog geplaatst ook! Toen de acht studenten de volgende dag vertrokken en hun rekeningen wilden voldoen, bleek dat Dekker opdracht had gegeven alles op de zijne te plaatsen. Als aandenken boden de studenten Dekker een horlogeketting aan met het embleem van de Thee-Wateriaanse Tafel.

Het was een dolle tijd, Leiden en Den Haag. Maar toen die roes voorbij

was kreeg het gevoel van teleurstelling over de weinig bemoedigende manier waarop Kruseman hem als schrijver in spe had behandeld, toch de overhand. In een dankbrief voor een zending boeken en een logeeruitnodiging die Kruseman had gezonden, brak de bitterheid plotseling door. 'Ik heb nog geen tijd gehad naar Peters te gaan, – ook weet ik niet, of ik het wel doe. Het denkbeeld hindert mij als «de arme dichter» voor hem te staan. Neen, ik ga *niet*. Vraag *gij* dat ding maar weêrom, wil ge? Ook moet ik u zeggen dat ik niet gesteld ben op de suffrage van een artiste die geen beter tooneel troep weet te scheppen dan ik hier gezien heb noch beter stukken weet te kiezen dan «de Laurierboom & de bedelstaf» noch op de goedkeuring van een publiek dat met *dien* troep genoegen neemt en dat *zulk* een stuk mooi vindt. Ik begin te gelooven dat in dit land reusseren schande wezen zoude. Ook *U* heb ik niet begrepen. Ge hebt gelijk, wij moeten *praten*. Maar hoe zal ik mijne projectiles in beweging brengen als *gij* daartoe de hand niet leenen durft, – als gij meent dat mijne bommen Uwen ketel zullen doen springen. En ander werptuig dan bommen heb ik niet. Adio, ik ben verdrietig & bitter.'

De uitnodiging voor de logeerpartij voor Tine - die sukkelde met haar gezondheid, ze had in Indië malaria opgelopen en had vaak koorts – en hemzelf aanvaardde hij, maar het werd begin maart eer er iets van kon komen.[192] Maart was een gedenkwaardige maand. Al aan boord van De Harmonie op weg naar Nederland had Dekker in zijn *Memoriaal* de term 'magnetisme (electrische biologie)' opgeschreven als een onderwerp waarvan hij meer wilde weten nadat hij er in Van Hoëvells *Tijdschrift* eens een artikel over had gelezen.[193] Het was de nieuwerwetse wetenschap of quasi-wetenschap (zelf was hij er ook niet zeker van) die door de Franse onderzoeker Mesmer en anderen was verbreid en die in Europa als therapie tegen bepaalde ziekten populair scheen te zijn. Daarover hadden Dekker en Tine in Indië tenminste wel eens iets horen verluiden. In sommige gevallen zou de 'electrobiologie' ook behulpzaam kunnen zijn bij de bestrijding van onvruchtbaarheid. Een teer onderwerp, een buitengewoon teer onderwerp in den huize Dekker, waar de kinderloosheid in het nu zevenjarig huwelijk zwaar gevoeld werd. Elke maand hoopte ze op een gunstige ontwikkeling, elke maand bracht een lichte teleurstelling en zo was het gebleven tot de verloftijd. Ze hadden zich voorgenomen er dan iets aan te gaan doen. Maar wat? Tijdens het bezoek van Eduard en Tine aan de Krusemans kwam het onderwerp ter

sprake, wat zo'n wonder niet was want Anna Kruseman, die al twee kinderen had, was in verwachting van haar derde. Wees zij Tine op de mogelijke resultaten van een 'electro-biologische behandeling' of begon Tine er zelf over en kon Anna haar de naam van de magnetiseur-hypnotiseur Gabriel noemen?

In elk geval verscheen deze heer niet lang na hun Haarlemse bezoek bij de Dekkers in Amsterdam om enige proeven van zijn bekwaamheid te geven. In een brief aan zijn broer Jan op Java, die ook nogal in zulke zaken geïnteresseerd was ('geheimzinnige krachten' – wie in Indië was daarin niet geïnteresseerd?), deed Eduard uitvoerig verslag.[194] Gabriel had eigen opvattingen over de onbekende kracht en bracht magnetisme en hypnose met elkaar in verband. Dekker meende zelf ook dat het gebruik van metalen voorwerpen bij de hypnose van Everdine op 'galvanisme' kon wijzen. Hij had zelf 'al te duidelijk Everdine's trekkingen gezien bij proeven die niets akeligs of schrikbarends hadden, om niet te denken aan iets als galvanisme'. Ze bleek zeer gevoelig voor hypnose, wat Dekker zelf in Menado ook al eens had vastgesteld toen hij haar in aanwezigheid van enkele marine-officieren had 'gebiologeerd'.

Zij onderwierp zich nu aan een electro-biologische behandeling en wat die ook mocht hebben ingehouden, toen zij in april inderdaad zwanger bleek te zijn scheen de conclusie voor de hand te liggen. Jan Douwes Dekker, die de verhalen van Eduard doorvertelde, schreef aan hun wederzijdse vriend, de raadsheer in het Indische Hooggerechtshof mr L. W. C. Keuchenius: 'Zoo ik nog aan het bestaan dier geheimzinnige werking had getwijfeld – ik geloofde nu!' Bij de geboorte op 1 juli 1853 van Krusemans dochtertje Geesje schreef Dekker in zijn felicitatiebrief: 'Everdine marqueert dagelijks meer. Middellijk hebben we dien zegen aan Uwe vrouw te danken.'

Zo had het bezoek aan Haarlem van 11 maart weliswaar geen schrijverschap maar wel, zij het 'middellijk', zwangerschap gebracht. Na de bitterheid in de brief van februari over de weigering van Kruseman Dekkers werk uit te geven, was de verhouding tussen beide echtparen tijdelijk weer erg hartelijk. Niet voor lang. In de voorjaars- en zomermaanden van dat eerste verlofjaar waren Dekkers avonturen, waarin hij ook zijn vrienden betrok, de bezadigde Haarlemmer soms al te dol. Er werd verteld dat Dekker bij een van zijn Haarlemse bezoeken met Kruseman een wandeling buiten de stad maakte en op de terugweg een groepje mensen rond een dronken man zag

staan die op straat lag. 'Die arme kerel kan daar toch niet blijven liggen, dan wordt hij overreden, komaan Kruseman pak jij hem bij de beenen,' riep Dekker. Zelf pakte hij hem bij de armen en zo sjouwden Dekker en de deftige Kruseman, die niet wist wat hem overkwam, een dronken man de stad binnen.[195]

Als het zo al gebeurd was, kon het op maandag 4 juli zijn geweest, toen Dekker de Krusemans bezocht om hen met de geboorte van hun dochter te feliciteren. Hij was in een bijzonder vrolijke bui. Het was de laatste dag van de Haarlemse kermis. In Amsterdam op weg naar het station bij de Haarlemmer Poort kwamen Dekker en Tine een paar arme vrouwen uit de Nieuwstraat tegen. Ze waren nog nooit buiten Amsterdam geweest. Dekker, die een paar weken geleden de Amsterdamse weeskinderen in De Nederlanden had onthaald, kreeg nu plotseling een ander rodolphiaans idee. Hij spelde de twee op de mouw dat de koning hem had belast met het amuseren van oude vrouwtjes, die zich zo goed gedragen hadden, nam ze mee naar Haarlem en leidde ze daar rond over de kermis, alles natuurlijk op zijn kosten.[196]

Was Kruseman al niet verrukt van het gesjouw met dronken mannen en het rondhangen op de kermis, nog veel minder had hij op met een affaire die hem niet ten onrechte het gevoel gaf dat Dekker hem erin had laten lopen.

Dekker had in juli tijdens een bezoek aan Culemborg kennis gemaakt met een oud-tante van Everdine, Adriana van Heijst-Gravestein. Zij was de moeder van Frans van Heijst, Dekkers vriend in Batavia die hem in 1845 in kennis had gebracht met Willem van der Hucht en daarmee de grondslag van het huwelijk met Eefje had gelegd. Reden genoeg voor Dekker om sympathie te koesteren voor de jongere broer van Frans, Hendrik van Heijst, 26 jaar oud en in Den Haag als gouverneur bij een rijke weduwe werkzaam. Het was een betrekking met complicaties. Henk was verloofd met zijn vroegere pupil Annetje van der Burgh, maar de moeilijkheid was dat haar moeder het huwelijk voortdurend uitstelde. Volgens Henk had zij zelf een oogje op hem. Ze was dan ook nog maar 42 jaar oud en haar dochter zestien. Dekker rook een avontuur en raadde hem aan het meisje te schaken. Hij zou het verloofde paar wel behulpzaam zijn. Op een dag in september haalde Dekker Annetje op in Den Haag en bracht haar in het diepste geheim naar zijn vriend Kruseman in Haarlem. Haar naam noemde hij niet en de enige uitleg die hij gaf was dat het meisje 'bescherming' nodig had.[197]

Kruseman verleende haar onderdak, Dekker ging in een hotel en kwam de volgende dag terug om met haar naar België te vertrekken, waar zij Henk van Heijst ontmoette. Voor het paar liep alles goed af, want na dit paardemiddel gaf moeder toestemming en in november trouwden ze al in Den Haag.

Voor Dekker en Kruseman had het muisje echter een staartje. Op de dag van Annetje's komst was er toevallig bij de Krusemans thuis een van die 'avondjes' waarin Haarlem, als alle provinciesteden, uitblonk. Ditmaal geen verguld- of koekavondje, maar een gelei-avondje, waarop een aantal oude vrouwtjes peren, rietperen om precies te zijn (want zo werd het later altijd met alle details verteld) tot jam kwam inmaken. Hun gevraag en kennelijke achterdocht maakten het meisje verlegen en al spoedig deed het verhaal de ronde dat Dekker een van zijn maîtresses bij Kruseman had geparkeerd alvorens met haar naar het buitenland te vertrekken.

Of dit nu de reden was dat de verhouding met Kruseman bekoelde of dat de verkoeling meer met het mislukte schrijverschap van Dekker te maken had, wisten ze misschien zelf niet precies. In elk geval zagen ze elkaar sindsdien praktisch nooit meer.

In het eerste halfjaar van 1853 was Dekker vaak op reis, meestal samen met Everdine. Den Haag en Den Helder, Haarlem, Twello, Zaltbommel, Wageningen, Culemborg – overal woonden familieleden en vrienden die na dertien jaar nodig opgezocht moesten worden. Zodra men Holland en Utrecht verliet was het praktisch afgelopen met de spoorwegen. Per postkoets of op zijn best per stoomboot over de grote rivieren waren het hele reizen naar Culemborg of Twello. Maar behalve het hernieuwen van de banden met Eefje's uitgebreide familie, een waar netwerk van tantes, oudtantes en achternichten, was er voor die ondernemingen dan ook nog een andere reden: de gemankeerde erfenis.

Dekker sprak later wel eens half spottend over zijn 'rêve aux millions'.[198] Het was waar, de miljoenen lagen ver achter de horizon, in Zwitserland. Daar was de vader van Eefje's moeder al vóór de Franse tijd vandaan gekomen, verarmde telg uit een geslacht waarin ook schatrijke postpachters voorkwamen. Everdine's grootvader, C. L. Fischer, was in Nederland beroepsofficier geweest – oude Zwitserse traditie – en had het tot kapitein gebracht. Zijn nalatenschap werd door zijn enige dochter en haar man in 1823

onder beneficie van inventaris aanvaard uit de gerechtvaardigde vrees dat er meer schulden dan baten zouden zijn. Wat waren zijn aanspraken geweest op geld in Zwitserland? Om daar iets van gewaar te worden zouden er dure reizen naar Zwitserland gemaakt moeten worden. Het bleef bij brieven en informaties uit de tweede hand.

Een miljoenendroom. Maar als het ging om iets concretere bedragen dan de Zwitserse miljoenen, zoals de dertig mille die Dekker in Wageningen had horen noemen, joeg hij erachteraan met een hardnekkigheid die aan fanatisme grensde. De cassette die Eefje nog op Parakan Salak had gehad, was verdwenen eer Dekker grondig kennis had kunnen nemen van de inhoud. Het waren notities en brieven over oude boedelscheidingen geweest in de andere tak van haar familie, de Kleijnhoffs. Zoveel was zeker dat haar grootmoeder van vaders kant, die Everdine na de vroege dood van haar ouders had opgevoed, uit een vermogende familie stamde. En dan waren er geen verre Zwitserse miljoenen in het geding maar bezittingen in de Bommeler- en Tielerwaard, huizen in Culemborg en Wageningen, aandelen in de VOC en ander oer-Hollands goed. Eefje's grootmoeder had langs die kant in 1792 het kapitale bedrag van achttienduizend gulden geërfd.

Over zulke concrete gegevens had Everdine niet beschikt, maar verhalen over vroegere rijkdommen in de familie waren er natuurlijk genoeg. Haar voogd Jan van der Hucht was in 1832 nog opgetreden als executeur-testamentair bij de dood van haar en zijn overgrootmoeder Judith van Wijnbergen-d'Aulnis. Eefje's moeder was maar 24 jaar oud geworden, maar deze overgrootmoeder en haar grootmoeder van vaderszijde respectievelijk 87 en 84. Die hadden alle twee onder een stadhouder, een Staatsbewind, een raadpensionaris, een koning van Holland, een keizer van Frankrijk en een koning der Nederlanden geleefd. Geen wonder dat bij zoveel omwentelingen deze familievermogens als vele andere uit de achttiende eeuw verloren waren gegaan.

In 1851, een jaar voordat Everdine en Dekker met verlof naar Nederland kwamen, was haar grootmoeder in Wageningen overleden. Ze liet twee al wat oudere ongetrouwde dochters na, Eefje's tantes Everdina en Wilhelmina, die Dekker in zijn rijke Menadonese jaren enige tijd honderd gulden per kwartaal had gestuurd, zoals hij in zijn *Memoriaal* had aangetekend.

Geld was er al lang niet meer in de familie geweest, eigenlijk al niet meer sinds Eefje's grootvader en vader als beroepsmilitairen bij Quatre Bras res-

pectievelijk hun leven en hun gezondheid hadden verspeeld. Maar Dekker was er vast van overtuigd dat er ergens in deze ingewikkelde familie, van wie sommige takken straatarm en andere rijk waren geworden (arm de Van Wijnbergens, rijk de Van der Huchts en Kerkhovens), onrecht was begaan. In de slechte sfeer van Parakan Salak was hij de Van der Huchts en de Kerkhovens ervan gaan verdenken dat zij de papieren uit Tine's cassette hadden verdonkeremaand om latere erfenisnasporingen te bemoeilijken.

Eenmaal in Nederland aangekomen had hij zich ertoe gezet deze zaak nu eens tot de bodem uit te zoeken. Hoe teleurstellender de ervaringen met Kruseman waren, hoe groter de noodzaak op andere manier aan geld te komen, wilde hij ooit onafhankelijk worden. Zijn schrijversdroom had hij beslist niet opgegeven. Tegelijk groeide zijn weerzin tegen terugkeer naar Indië. De erfenis zou hem die financiële onafhankelijkheid verlenen. Met dat geld, al was het maar dertigduizend gulden, zou hij zich zonder uitgeversgaranties en gezeur met tweederangs theaterdirecteuren aan het schrijven kunnen wijden, op zijn gemak kunnen studeren, vrijgevig kunnen zijn naar het hem inviel en kunnen leven op de manier die hem toekwam.

Dat daarvoor veel geld nodig zou zijn, was in het eerste halfjaar van zijn verlof duidelijk geworden. Het lag niet in zijn aard zich geldzorgen te maken zolang hij nog geld op zak had, maar het ontging hem niet dat de spaarpenningen uit Menado begonnen op te raken. Het werd de vraag of hij erin zou slagen de erfeniskwestie financieel af te wikkelen voordat zijn geld op zou zijn en juist voor het regelen van die zaken was veel geld nodig.

In januari was er in Wageningen al over gesproken. In april ging Dekker serieus op zoek. De Kleijnhoffs hadden bezittingen gehad in de Bommelerwaard bij Enspijk en aan de Linge bij Echteld, aandelen in tienden verderop in het rivierenland en misschien nog elders. Wie wilde weten hoe het bij de verkoop van deze landerijen en van huizen in Culemborg en Wageningen was toegegaan, moest op zoek gaan in de Gelderse en Zuidhollandse kadasters en notarisarchieven.

Op een van zijn speurtochten was Dekker lang genoeg in Gorkum om een plan te verwezenlijken: vrijmetselaar worden. Zijn vader was het geweest, zijn broer Jan was het in 1849 geworden.[199] Hij had er in Amsterdam al naar willen informeren (er stond een aantekening over in zijn *Memoriaal*), maar het was er nog niet van gekomen. In een stadje als Gorkum was het lidmaatschap van de plaatselijke loge natuurlijk veel sneller te verwerven. De Gor-

kumse loge Orde en Vlijt nam hem op 15 april 1853 als kandidaat aan, op 24 april was hij al leerling, de volgende dag Gezel en Meester op één avond. Een ware stoomcursus in de geheime leer van de broederbond waarvan de betekenis op maatschappelijk gebied niet onderschat moest worden. Niet in Nederland en zeker niet in Indië, die samen in één groot-loge verenigd waren. Het binnenlands bestuur van de kolonie was doortrokken van de vrijmetselarij, talrijke gouverneurs-generaal, zoals Dekkers eigen hoogste chef Rochussen, waren lid, de leidende Gedelegeerd Grootmeesters waren bijna altijd bestuursmensen. In Nederland was niemand minder dan prins Frederik, de oom van de koning, grootmeester. In Indië was er haast geen betere kruiwagen om vooruit te komen. Dekker zelf was in zijn Indische jaren eerst te weinig notabel geweest om lid te kunnen worden en in Menado en Ambon bestonden geen loges.

Hier, in Gorkum, kostte het de assistent-resident met verlof geen moeite. Zijn opvattingen over religieuze en maatschappelijke tolerantie pasten goed bij die van de loge. In bepaalde vrijmetselaarskringen (hoewel eerder in Amsterdam dan in Gorkum) waren zelfs religieuze 'vrije gedachten' populair die als twee druppels water leken op wat Dekker in zijn Menadonese brieven had geschreven. Politiek was de loge overwegend liberaal, maar politiek was het niet wat Dekker in deze jaren bezighield, zelfs niet de Indische politiek waarmee hij rechtstreeks te maken had.

In geen van zijn brieven aan zijn broer of vrouw schreef hij met een woord over de grote politieke troebelen van deze tijd: de val van het eerste ministerie-Thorbecke door de aprilbeweging waarmee op spectaculaire manier een eind kwam aan de liberale hervormingsvloed. Het gebeurde precies in de tien dagen waarin Dekker het te Gorkum van kandidaat tot Meester bracht.

Zelfs bleek uit niets dat hij zich bezighield met de scherpe discussies in en buiten de Tweede Kamer over de verzachting van het Cultuurstelsel en de wijziging van het Regeringsreglement, de 'grondwet' van Nederlands-Indië. Vooral Indische ambtenaren met verlof of pensioen namen een werkzaam aandeel in de pennestrijd over de bevoegdheden van de gouverneur-generaal, de hoogte van de herendiensten en de nog veel onduidelijker 'persoonlijke diensten' aan de Inlandse hoofden. Onder hen was Dekker niet te vinden. Zo rap hij met de tong en de pen was in familiekring en hoe graag hij daar controversiële stellingen van algemene aard opwierp, de grote vra-

gen van de dag waren voor hem, na zijn dertienjarige afzondering in Indië, blijkbaar te ver weg om zich ermee te bemoeien. In Menado en op Ambon was het moeilijk genoeg je een oordeel te vormen over de opwinding die in en na 1848 in Batavia was veroorzaakt door dominee Van Hoëvell en diens liberale idees over de burgerrechten in de kolonie. (Nu ja, alleen voor Europeanen natuurlijk!) Laat staan dat hij, in december 1852 letterlijk het vaderland binnenvallend, zich betrokken voelde bij opwinding over het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland. Of zoals zijn nichtje Sietske zich herinnerde: 'In dien tijd heeft oom Eduard nooit een woord gesproken in strijd met of direct tegen den godsdienst. Hij schijnt zich toen ook weinig met politiek of letterkunde te hebben beziggehouden, evenmin trad hij op in 't publiek.'[200]

In Gorkum kreeg hij de smaak te pakken van de geheime genootschappen. In maart van het volgend jaar werd hij in Amsterdam opgenomen in de rozekruisgraad van de vrijmetselarij, niet te verwarren met de geheel los daarvan werkende Broederschap der Rozekruizers. Bij de vrijmetselarij was het rozekruis een 'werkwijze' van de meestergraad. De beoefenaren ervan vormden een kapittel, een eigen loge, waarin men weer de schoonstklinkende graden kon behalen: Schots ridder, ridder van 't oosten, ridder van 't zwaard, tot en met Souverein Prins van het Rozekruis. In deze Verheven Graad werd Dekker, samen met zijn vroegere chef uit Menado Scherius, op 23 maart opgenomen. Voorzitter, of Regerend Meester, van het kapittel Concordia Vincit Omnia was Dekkers huisarts dr G.J.Pool. Het was niet zo'n spoedcursus als in het stadje Gorkum, waar de deftige assistent-resident uit Indië een hele autoriteit was, maar dank zij de relatie met dokter Pool ging het toch allemaal vlug genoeg. Er was voor opneming in het kapittel trouwens geen andere vereiste dan dat de kandidaat meester-vrijmetselaar was en een man van positief christelijke beginselen.[201]

In mystiek lieten deze Rozekruisers de 'gewone' vrijmetselaars nog ver achter zich – trouwens ook in titulatuur: Dekker werd Prins van het Rozekruis – maar beiden kwamen hierin overeen dat onder hen menig invloedrijk persoon uit de liberale establishment te vinden was. De toon werd aangegeven door hoge ambtenaren, officieren, beoefenaren van vrije beroepen, intellectuelen en geslaagde kunstenaars, zoals de deftige Amsterdammer Jacob van Lennep die alle drie laatste kwaliteiten in zich verenigde. (Die samenstelling was dan ook de reden dat een meer radicaal gezelschap zich in

Amsterdam in de loge Post Nubila Lux had afgezonderd van de 'officiële' loge Ex Oriente Lux).

Op een minder verheven niveau dan verdraagzaamheid en filosofie waren zulke relaties als men via de vrijmetselarij bij de notabelen van de rivierstreek kon opdoen, bij een onderzoek als Dekker deed natuurlijk óók nooit weg. Desondanks zou het zoeken naar Everdine's gemankeerde erfenis een langdurige zaak worden.

Medio juli was zijn geld op. Het verlofstraktement en de achtduizend gulden spaargeld waren hem in ruim een half jaar als zand door de vingers gevloeid. Wat te doen om de periode tot de ongetwijfeld komende uitbetaling van de erfenisclaims te overbruggen? Onder de Indische verlofgangers die de eerste maanden wat al te ruim geleefd hadden, was het niet ongebruikelijk voorschotten op het verlofstraktement op te nemen. Daartoe wilde Dekker nog niet overgaan. Hij had op Java al te lang bij het gouvernement in het krijt gestaan. Liever probeerde hij geld van de familie te lenen. Wat zouden die later niet allemaal van hém krijgen als de erfenis geregeld was! Trouwens, in zijn rijke Menadonese jaren had hij er een paar al eens wat geld gestuurd, zoals hij destijds in zijn *Memoriaal* had aangetekend.[202] De twee Wageningse tantes van Eefje hadden in totaal duizend gulden van hem gekregen: sinds april 1851 honderd gulden per kwartaal. Wie zou hem onder die omstandigheden geld hebben geweigerd dat hij maar voor korte tijd nodig had en daarna met dubbele rente en méér zou terugbetalen? Bij diverse bezoeken aan Wageningen had Dekker successievelijk praktisch alle spaarduitjes van de oude dames geleend, bij elkaar toch wel zo'n drieduizend gulden.[203]

Uit Menado had Dekker ook eens geld aan broer Pieter gestuurd, een geschenk van driehonderd gulden. Hij wist dat de zuinige dominee in het goedkope Den Helder van zijn geringe traktement nog wel iets had weten over te sparen en wellicht ook het vaderlijk erfdeeltje (als er nog iets uit de verkoop van het huis aan de Haarlemmerdijk was overgebleven) degelijk had belegd. Na de tantes moest Pieter maar eens worden aangeboord.

'Waarde broeder!' schreef hij op 21 juli 1853 uit Amsterdam. 'Door het niet aankomen van de Landmail en eene vertraging in de ontwikkeling der zaken van E. in Zwitserland heb ik voor een paar maanden geld nodig – f 1000 of f 2000. In de meening dat gij effecten hebt die U zeker niet meer dan 3½ tot 4% rendeeren, en daar het er mij over zekere tijd niet op aan-

komt om U voor f 1000 f 1500 terug te geven in plaats van gewone interest aan anderen te betalen, ben ik op het idee gekomen U te vragen of gij dat kunt en wilt doen. Zoo gij er toe genegen zijt zend mij dan Uwe overmaking in naturi, dan zal ik ze hier verhandelen en ze U volgens de koers van den dag verantwoorden, schoon bij de teruggave, zoo als ik zeide het mij niet op een paar honderd gulden aankomt. Antwoord mij spoedig, want als gij niet wilt, moet ik in tijds zorgen voor eene andere wijze om voor het oogenblik geholpen te zijn. Als gij het doet is er geen zorg voor Uw geld, want ik heb genoeg te wachten. Het is maar dat ik op dit oogenblik te kort kom. Adieu, antwoord mij s.v.p. met omgaande. Uw liefh. broeder, Ed.'[204]

Pieter was behulpzaam genoeg, want nog geen week later kon Dekker hem al bedanken voor de stukken die schipper Klein uit Den Helder had meegenomen. Ze brachten f 1423,70 op. (In zijn dankbrief van 26 juli gaf Dekker zijn broer, die zeer actief was in zendingsorganisaties, een uitvoerig overzicht van de diverse zendelingen die hij in het vruchtbare zendingsgebied Minahassa had leren kennen. Allemaal beste mensen, maar geen martelaren. Op één uitzondering na, de zendeling Riedel, die tientallen jaren als een ware patriarch in Tondano werkte en de 'Vader der Minahassa-zending' werd genoemd, leefden ze heel comfortabel.)[205]

Dank zij het geld van Pieter konden Dekker en Tine begin augustus weer achter de erfenis aangaan. Ze wilden via Haarlem naar Gorkum, Culemborg, Zaltbommel en andere stadjes in de buurt reizen en lieten aan Pieter weten dat ze niet voor 1 oktober in Amsterdam dachten terug te zijn. Ze zouden dan wel eerst nog in Den Helder langskomen. Op 11 augustus waren ze in Culemborg, waar Dekker in het Introductieboek van de sociëteit Amicitia et Concordia werd ingeschreven.

De resultaten van de naspeuringen waren echter zo teleurstellend, dat de reis naar het rivierenland veel korter duurde dan was begroot.

Begin september waren ze alweer terug in het westen en namen hun intrek in Den Haag. Dekker had nu een ander idee, waarvoor hij de goedkeuring van het ministerie van Koloniën nodig had. Hij zou met het resterende geld van Pieter naar België en Frankrijk gaan om zijn oude vakantieplan uit te voeren. Misschien zou hij onderweg ergens kuren om zijn zenuwen wat tot rust te brengen, die door de diverse tegenslagen geschokt waren. In zijn verzoekschrift aan de minister van 8 september vermeldde hij tenminste 'het belang zyner gezondheid' als de reden waarom hij zijn buitenlandse reis

wilde maken. Een paar dagen later kwam de toestemming af. Tine, nu hoogzwanger, moest thuisblijven. Zij kon op 1 oktober het salaris innen dat door de Handel-Maatschappij per kwartaal werd uitbetaald en daarmee iets van de meest dringende schulden afbetalen. Dekker vertrok alleen en ondernam en passant via Haarlem de 'ontvoering' van Annetje van der Burgh.

Was het in verband met het herstel van zijn gezondheid dat de Belgische badplaats Spa zijn eerste reisdoel was? Spa was één in een rijtje van Europese bad- en casinoplaatsen die in deze opgewonden tijd van politieke revoluties en sociale omwentelingen als centra van luxe en verspilling sterk tot de romantische verbeelding spraken. Monte Carlo, Bad Homburg, Wiesbaden, wie onverschillig en rijk genoeg was om geld weg te gooien of wanhopig genoeg om te denken dat het nergens anders dan daar meer te vinden was, ging erheen. In de Nederlandse kranten stonden grote advertenties van de bekendste casino's. Bad Homburg adverteerde zelfs wekelijks in het *Algemeen Handelsblad:* alles was daar te vinden aan luxe, gezondheidszorg en vermaak, benevens 'verscheidene smaakvol gedecoreerde Conversatiezalen, waar Roulette en Trente et Quarante met belangrijke voordeelen voor de spelers boven andere banken wordt gespeeld'.

Spa was dichterbij. Dekker nam er zijn intrek en werd voor zijn hele leven gefascineerd door de spelerswereld. Er waren mensen die met systemen fortuinen hadden gewonnen. Overal in de speelzaal zaten mensen notities te maken, eindeloze reeksen cijfers op lange stroken papier. In deze 'kleinwereld', deze mikrokosmos was alles van de grote wereld in verhevigde vorm terug te vinden: Engelse lords en Russische grootvorsten, rijke Hollandse burgerfamilies, wanhopige verliezers en uitgelaten winnaars, monde, demi-monde en kwart-monde, 'curieuze exemplaren van 't meer opgeschikt geslacht, die uit alle oorden van de wereld op zo'n badplaats byeenkomen'.[206]

Tot de winnaars behoorde Dekker niet. In korte tijd had hij al zijn resterende geld verspeeld. Langer dan een paar weken had de reis niet geduurd toen hij in Amsterdam terug was. Daar vond hij onder meer een brief van Pieter, die informeerde hoe het stond met het geld dat hij Dekker in juli voor 'een paar maanden' had uitgeleend.

Dat nu wel definitief een einde was gekomen aan de wittebroodsweken van het verlof bleek uit de chagrijnige brief waarmee Dekker op 15 oktober 1853 op verzoek van zijn broer Pieter antwoordde: [...] 'Wees zoo goed mij optegeven, hoeveel geld gij noodig hebt, dan zal ik trachten U dat in den loop der week te zenden. Ik kan niet anders dan kort schrijven want ik heb het hoofd vol. Eef is wel en groet U allen hartelijk. Het Heldersche reisplan zal er voorloopig wel bij inschieten ofschoon Mietje daaraan het bankroet van mijn woord verbindt. – Zonderling dat ik Ulieder standpunt wèl begrijp, maar dat gij nooit het mijne vat, – dat ge zelfs nooit op het idee komt dat het een *ander* standpunt is dan het Uwe.

Adieu, Uw lieflh. Ed.

Ik hoor van Semarang dat *Jan* naar Menado is om tabak te planten. Zijn laatste brief (Juny) zegt er niets van. Ik kan er niet blij over zijn want hoezeer het land heerlijk is, kan noch daar noch elders zóolang de Holl. vlag waait iets verrigt worden.'[207]

Van terugbetaling aan Pieter kwam niets. Nu de bevalling van Tine naderde begon de financiële situatie te nijpen. Op 17 november richtte Dekker een particuliere brief en een officieel rekest tot de minister van Koloniën Pahud, de enige minister die in april de val van het ministerie-Thorbecke had overleefd en onder de conservatief Van Hall zijn portefeuille had willen houden. (Zijn beloning was dat hij in 1855 tot gouverneur-generaal werd benoemd als opvolger van de liberaal Duymaer van Twist. Het GG-schap was nog altijd de Grote Prijs van de Nederlandse politiek.) Het verzoek om een voorschot van drie maanden op zijn verlofstraktement was in de particuliere brief met een haast hartstochtelijk beroep op Pahuds 'menschlievendheid' omkleed. 'Ik zoude vreezen misbruik van Uwer Excellenties attentie te maken indien ik al de tegenheden schetste die mij gedurig hebben getroffen en hoe ik met aanhoudende volharding daaraan het hoofd geboden heb. Eene totale uitputting van geldelijke middelen is daarvan het gevolg geweest, doch hoe gaarne ik mij steeds aan de daaruit voortvloeijende bekrimping van de uitgaven onderwierp, thans ben ik wel genoodzaakt hulp te vragen daar ik in omstandigheden verkeer die inderdaad nijpend zijn. Binnen weinige weken zie ik de bevalling mijner vrouw tegemoet, en het is waarlijk grievend dat dit vooruitzigt, na een bijna achtjarig

huwelijk voor het eerst zich opdoende, mij thans met bezorgdheid en angst vervult, daar ik mij niet in de mogelijkheid zie het hoofd te bieden aan de uitgaven die van zulk eene gebeurtenis onafscheidelijk zijn. Elke andere behoefte zou welligt kunnen worden uitgesteld, bezuinigd of bekrompen, – maar bitter hard zoude het wezen indien ik niet in staat gesteld werd de geboorte van mijn eerste kind zonder angst tegemoet te zien. Ik beroep mij op de menschlievendheid van Uwe Excellentie in de beschikking op mijn verzoekschrift en heb de eer mij na de betuiging mijner verschuldigde gevoelens van eerbied te noemen Excellentie, Van Uwe Excellentie de zeer gehoorzame Dienaar, Douwes Dekker.'

Hij kreeg zijn drie maanden voorschot, 675 gulden, maar het zou meteen na 1 januari in acht termijnen worden ingehouden en hij moest eerst met twee behoorlijke borgen voor de dag komen. Hij mocht eens binnen die acht maanden doodgaan! De borgen waren zijn vroegere Menadonese chef resident Scherius, die zelf nog steeds met verlof was en een bevriende zeeofficier, Siedenburg.

De afrekening kwam juist op tijd. Op 1 januari 1854, een zondag, beviel Tine in hun huis aan de Singel van een zoon, die op 4 januari werd aangegeven als Pieter Jan Constant Eduard. Genoemd naar ooms en grootvader werd zijn roepnaam toch Edu omdat Tine hem eigenlijk alleen naar zijn vader Eduard had willen noemen. Het was een zware bevalling. In een briefje aan Kruseman, wiens vrouw erg belangstellend was, schreef Dekker over een 'etmaal tobbens' en later vertelde hij eens dat hijzelf met twee kruiers op last van de dokter op het kraambed had moeten klimmen waarop Tine lag om de hemel ervan weg te halen. Anders had de dokter geen ruimte genoeg gehad om zijn vervaarlijke ouderwetse verlostang te hanteren.[208]

Dank zij het voorschot was er nu ook wat geld om Pieter terug te betalen. Althans, in een brief van 9 januari waarin met vadertrots over de flinke zuigeling (die 'zoo fameus bijt') werd verteld, kreeg Pieter de mededeling dat het geld klaar lag. Liever zou Dekker het echter voor twee of drie jaar blijven lenen tegen 6% rente. Hij stuurde alvast honderd gulden mee, niet als rente of aflossing maar met een groots gebaar als 'eene uitgestelde St. Nicolaas voor groot en klein'. Pieter, niet zo gesteld op grote gebaren, was zo vrij daarvan zestig gulden te beschouwen als rente op zijn lening.[209]

Na de zware bevalling van Everdine en in de geldverlegenheid waarin ze constant verkeerden omdat het verlofsalaris over de laatste acht maanden

was ingekort tot welgeteld 118 gulden en 12½ cent per maand, waren de wintermaanden in Amsterdam somber. Zoals altijd wanneer hij overmand werd door 'tegenheden', wisselden bij Dekker overdreven verwachtingen en depressies elkaar bij vlagen af.

Tegen terugkeer naar Indië zag hij op als tegen een berg. Nu hij noch zijn artistieke, noch zijn financiële plannen had kunnen uitvoeren, leek een verdere diensttijd in Indië hem haast het bewijs van zijn mislukking. Aan schrijven was hij niet toegekomen. De naspeuringen in Nederland naar Tine's erfenis hadden niets opgeleverd. Zijn laatste hoop was op Zwitserland gevestigd maar hij raakte in tijdnood. In april zouden ze moeten vertrekken om op 1 augustus terug te zijn in Batavia, dat ze twee jaar eerder hadden verlaten. Van het verlof ging negen tot tien maanden reistijd af. Die kon gehalveerd worden als ze per landmail zouden reizen: overland door de landengte van Suez en vandaar per stoomboot naar Singapore. Dat kostte echter driemaal zoveel als om de Kaap en de reis moesten ze zelf betalen.

Ontslag nemen uit de Indische dienst in afwachting op uitsluitsel uit Zwitserland was natuurlijk al te dwaas, al speelde hij wel eens met die gedachte. Er was een voorlopige uitweg: verlenging van verlof vragen. Bij zijn rekest aan de minister, die hij om gezondheidsredenen zes maanden langer verlof vroeg, was een attest van zijn huisdokter gevoegd die verklaarde dat Dekker leed aan 'zenuwaandoeningen ten gevolge van een nog niet volkomen hersteld leverlijden'. De minister wilde een officieel onderzoek door de inspecteur van de militaire geneeskundige dienst. Op 2 mei 1854 luidde diens advies: 'Uit hoofde van hooge graad van melancholie en hierdoor ongeregelde werking van hersenen en ruggemerg; wordt de aangevraagde verlenging van verlof voor den tijd van zes maanden ter beproeving van herstel van gezondheid voor dezen Ambtenaar allernoodzakelijkst geoordeeld.'

Dekker kreeg verlenging van verlof tot eind oktober.

In het gehuurde huis aan de Singel woonden ze niet lang. Toen Dekker in april aan Pieter meldde dat hij verlenging van verlof had gevraagd, hadden ze alweer hun intrek genomen in Het Wapen van Utrecht, een ~~een~~voudig hotel aan het Rokin, dat niet in de schaduw van de luxehotels in de Doelenstraat kon staan. Hoewel de brief bedoeld was om Pieter geld te vragen (hij wilde nu voor drie jaar vijf- tot zevenduizend gulden lenen en 'dubbele renten' geven) kon hij het niet nalaten hem uit de hoogte te behandelen. Nu ze

voorlopig niet naar Den Helder konden komen, zond Eduard, schreef hij, 'den rommel dien we anders zouden meegebragt hebben maar hiernevens. Die winterjas ware overal elders dan aan den Helder welligt *hors de saison* maar dáár zal hij nog wel te pas komen. De rest is niet veel bijzonders, maar Mietje zal er wel raad meê weten.' De verlenging van verlof was nodig 'daar vrij belangrijke geldzaken mij nopen hier te blijven, ter afdoening van een historie waarvoor men ons f 36/m biedt, doch die naar mijne berekening ruim driemaal zooveel bedragen moet'.[210]

Het klonk flink, maar in feite was de hele laatste verlofperiode één worsteling om aan geld te komen. Gedwongen vernederende bedelbrieven te schrijven, dwaalde Dekker steeds verder van de werkelijkheid af. Wie hem geen geld wilde lenen vond hij kleingeestig of erger, wie het hem geleend had en het terug wilde hebben, nam hij het kwalijk. Net als zijn andere schuldeisers deelde hij hen in bij zijn tegenstanders, allengs zijn vijanden die hem het leven zuur maakten.

Op 30 juni liet hij Pieter weten: 'In Indië zou menige Chinees mij 50/m op mijn woord geven en hier in mijn lief vaderland laat men mij verlegen.' Een dag later schreef hij dat hij onlangs drieduizend gulden had geleend tegen 33⅓% rente en nog meer nodig zou hebben. 'Verwonder U nu nog dat wij op zulk een land schimpen.'

Toch had hij in vrolijker ogenblikken nog wel eens zin in een dol verlofavontuur. In Den Haag had hij zijn oude Natalse vriend Carel van der Pool ontmoet, die ook met verlof was. Carel, intussen kapitein geworden, was in Nederland met twee kinderen van drie en zes jaar die hij bij zijn Sumatraanse huishoudster had verwekt en nu een Europese opvoeding wilde geven. Hij was 41 jaar – zeven jaar ouder dus dan Dekker – en slaagde er maar niet in de kinderen ergens behoorlijk onder dak te brengen. Natuurlijk had hij er niet over gepeinsd zijn njai mee naar Nederland te nemen. Dat dééd men niet. Het zou 't einde van zijn loopbaan hebben betekend. Het was al heel wat dat hij zijn kinderen niet aan hun lot had overgelaten. (Dekker had zelf zijn Natalse njai Si Oepi Keteh naar haar huis teruggestuurd toen hij in Padang in moeilijkheden was geraakt). De kinderen van Van der Pool hadden al eens bij Dekker en Tine gelogeerd, maar dat was geen oplossing. Daarom had hij besloten te trouwen. Via een huwelijksadvertentie kwam hij in contact met een zekere 'Mademoiselle Elise,' met wie hij poste restante in Voorburg correspondeerde. Dekker was van het begin af bij de zaak betrokken

en zou nu ook voor 'Pool' (Dekker werd door zijn Indische vrienden meestal 'Dek' genoemd, geleidelijk aan ook door zijn kennissen en familie in Nederland en door zijn vrouw) de zaak nader onderzoeken.[211]

Het onderzoek liep vast in Voorburg, toen Juffrouw Elise geen nader adres wilde opgeven en Dekker het vermoeden dat ze boven een bekende herenmodewinkel aan De Plaats in Den Haag woonde, niet nader onderzocht. Wel schreef hij Van der Pool een drietal humoristische 'Bulletins van 't tooneel des oorlogs' over zijn avonturen in Voorburg, waar hij zich in een hotel onder de naam Gustaaf Holm (uit 'De Eerlooze', o romantiek!) liet inschrijven. Had hij nog wat doorgezet dan had hij misschien ontdekt dat 'M.lle Elise' niet, zoals zij had voorgewend, de pleegdochter van een Indisch heer was, maar de maîtresse van een van de rijkste inwoners van Den Haag, die Dekker op zijn minst van naam zou hebben gekend. Zij was de twintigjarige Elise van der Meyde, hij de zestigjarige gepensioneerde resident van Rembang jonkheer O. C. Holmberg de Beckfelt, een suikerlord die in 1840 had geprofiteerd van de beruchte willekeur bij de uitgifte van Indische suikercontracten en als gebruikelijk dan ook binnen enkele jaren schatrijk was geworden.[212]

Het was voor Dekker een vrolijk intermezzo in een sombere tijd. In september werd hij door het ministerie gemaand om een bedrag van f 360 aan ten onrechte door hem op Ambon uitbetaald domineestraktement. Hij had gedacht dat die zaak al lang was geregeld (in februari 1853 had hij er al een brief over gekregen) maar dit bleek niet het geval en het geld zou nu van zijn eigen traktement worden afgetrokken. Bij ongeautoriseerde uitgaven hield het Indische gouvernement niet van halve maatregelen. Toen minister Pahud door de personeelsafdeling van zijn departement erop werd gewezen dat Dekkers eerstvolgende kwartaalbetaling door zo'n inhouding meer dan gehalveerd zou worden, schreef hij in de marge: 'Hij heeft dit aan zichzelve te wijten', wat in dit geval nu eens niet juist was. Er was heel wat geschrijf voor nodig, heel wat excuses op grond van 'hevige ontstemming van het zenuwgestel' en 'noodlottige irritatie' moesten worden gemaakt om in elk geval enig uitstel te krijgen. Het geld zou nu worden ingehouden op het gebruikelijk reisvoorschot ten bedrage van vier maanden salaris, dat Dekker bij zijn verwachte vertrek in november zou toevallen.

Op het departement had hij een goede relatie gekregen. In september was Weddik als secretaris-generaal opgevolgd door mr L. W. C. Keuchenius, lid

van het Indische Hooggerechtshof. Zowel Dekker als zijn broer Jan waren goed met hem bevriend. Gewoonlijk werd de post van secretaris-generaal op het kleine departement, waar maar enkele tientallen ambtenaren werkten en heel wat minder omging dan bij de meeste afzonderlijke diensten in Batavia, waargenomen door een hoge koloniale ambtenaar met verlof. Voldeed hij, dan had hij grote kans op een mooie promotie in Indië, bij voorbeeld benoeming in de Raad van Indië, waarvan de leden door de koning (in de praktijk dus: de minister) werden benoemd. Door de relaties die hij als secretaris-generaal in de kleine Haagse kring van Indische specialisten kon maken, was een ministerschap trouwens niet uitgesloten, wat meer dan één secretaris-generaal zou bewijzen – onder wie Keuchenius zelf.

Diens bijzondere voorspraak had Dekker niet nodig toen hij inderdaad op 31 oktober het gebruikelijk reisvoorschot vroeg. Iederéén kreeg het. De reis duurde vier tot vijf maanden, moest door de ambtenaar zelf vooruit betaald worden en het lag voor de hand dat hij zijn salaris over die periode als voorschot in plaats van achteraf kreeg uitbetaald Dat zou voor Dekker met aftrek van de bekende f 360 en de 10% pensioenpremies op niet meer dan welgeteld f 652,50 neerkomen. Het was zelfs al veel te weinig voor de scheepspassage (die al gauw f 500 per persoon zou zijn op een schip met goede passagiersaccommodatie en niet met provisorisch bijgetimmerde kooien zoals op vrachtscheepjes als De Harmonie gebruikelijk was), het zou uitgesloten zijn voor dat geld ook nog iets van een tropenuitrusting aan te schaffen en de maandenlange hotelrekening in Den Haag te betalen waar Dekker, Tine en Edu de laatste tijd woonden.

Maar Dekker had dan ook heel andere bedoelingen met het geld. Nauwelijks had hij het in handen of hij diende een heel ongewoon rekest bij de minister in waarvoor hij wél de voorspraak van zijn vriend Keuchenius nodig had. Hij vroeg de minister een maand buitenlands verlof en stelde 'dat hij zoowel om huisselijke omstandigheden als ter beëindiging van belangrijke geldelijke aangelegenheden gaarne voor zijn' terugkeer naar Indie, eene reis naar Belgie en Duitsland wenschte te ondernemen, ten einde daarna per overlandweg naar Indie te retourneeren'. Binnen het ministerie was verzet tegen de inwilliging van het verzoek, dat op stilzwijgende verlenging van het verlof zou kunnen neerkomen, maar Keuchenius sleepte de toestemming bij Pahud uit het vuur. 'Tot nadere toelichting van zijn Request heeft de heer Dekker mij particulier geschreven, dat hij iets gevonden had, waardoor hij

spoedig een rijk man zou wezen. Hij zegt niet: wat? In verband daarmede staat zijne buitenlandsche reis.'

Dank zij Keuchenius kon de zaak in één dag worden afgehandeld. Dekker kreeg toestemming, mits hij ervoor zorgde via de landroute toch ultimo februari 1855, 'zijnde het tijdstip waarop zijn verlengd verlof geheel zal zijn verstreken', in Batavia te zijn.

Dekkers vondst die hem rijk zou maken, was een uitvinding van de wanhoop. Het was een onfeilbaar roulettesysteem, gebaseerd op inzetten volgens een vast schema, dat hij bij zijn eerdere reis naar Spa door anderen had zien hanteren. De geldzaken hadden hem zo overmand, de erfenissen, schulden, voorschotten, aanmaningen, terugbetalingen en wat niet al, dat hij zich er alleen met een fantastische slag uit zou kunnen bevrijden. Dat hij de slag in Zwitserland kon slaan, geloofde hij eigenlijk zelf niet meer, al twijfelde hij niet aan Everdine's aanspraken. Hij had uit Zwitserland wat papieren ontvangen, waaruit zou blijken dat haar vader niets meer te vorderen had, maar wat zei zo'n oude rekening-courant?

Een grote slag aan de speelbank, dat was een andere zaak. Het moest mogelijk zijn de factor geluk te beïnvloeden door systematisch in te zetten: elk verlies compenseren door een hogere inzet en elk verliezend nummer te vervangen door een winnend, want volgens de kansberekening zou je daarmee op zijn ergst op een gemiddelde uitkomen en noch winnen, noch verliezen, meende hij. Het geld van de terugreis was alleen een *investering* die er altijd weer uit zou komen.

In de komende maanden reisde hij enkele malen heen en weer naar de speelzalen van Spa, Wiesbaden en Homburg, waar ook dit onfeilbare systeem – hoe lang hij er thuis ook aan had zitten knutselen – niet onfeilbaar bleek. In december werd Edu ernstig ziek. Een spoedige terugreis leek uitgesloten, ontslag uit de Indische dienst, op eigen verzoek of onvrijwillig nu hij zijn verlengde verlof alweer aan het overschrijden was, kwam dichter en dichterbij. Op 26 december probeerde hij nog weer eens bij Pieter geld los te branden. Verwijzend naar de 'belangrijke Sommen' die hij nog te goed had, bezwoer hij zijn broer niet toe te geven 'in eene kleingeestige bekommering omtrent iets wat ik U in den loop van 55, drie of viervoudig kan teruggeven. Als gij hier waart, konde ik U toonen wat ik te ontvangen heb. Het is enorm, en des te verdrietiger is het mij nu zoo telkens om sommen te moeten rondloopen die binnen weinig tijds kleinigheden voor mij zullen wezen.

Zend mij zooveel gij hebt. Geloof mij, het zal in Uw voordeel zijn. Ik ben den laatsten tijd bijna voortdurend in België en Duitschland geweest, en ga binnen weinig dagen weer op reis, maar zonder geld kan ik niets doen.'

Het laatste wees duidelijk genoeg op nieuwe avonturen aan de speelbank. Pieter, die al bijna anderhalf jaar het niet malse bedrag van ruim veertienhonderd gulden had uitstaan (haast driemaal zijn domineesjaarsalaris, tenslotte) voelde er niets voor nog meer in die put te gooien. 'Het spijt mij een weinig dat gij het [verzoek] gedaan hebt – want wij hebben toen de jongens te kooi waren gisteravond er over gesproken en besloten daarin niet te treden. – De redenen en gronden van dit besluit zou ik liever zeggen dan schrijven – en gij – wetende wat wij onlangs gedaan hebben, zult het hoop en vertrouw ik niet aan onwil of onhartelijkheid toeschrijven! – Sta mij toe erbij te voegen: vraag Kerkhoven, vraag Zondag die eenig geld van Jan heeft – vraag Keuchenius.'

In januari vertrok Dekker opnieuw. Om Eefje tijdens zijn afwezigheid de boze blikken van hotelier Fuhri te besparen, had hij hem een wissel van vijfhonderd gulden gegeven, te betalen op 20 februari. Nu ja, 't was weer zes weken uitstel.[213] Dekker reisde nu rechtstreeks naar Wiesbaden en het naburige Bad Homburg, of wat voor rechtstreeks moest gelden: per trein naar Arnhem, vandaar per rivierstoomboot naar Duisburg en weer per trein via Keulen naar Wiesbaden. En als steeds was het of alle zorgen van hem afvielen en door Grote Verwachtingen werden vervangen zodra hij met wat geld op zak ergens heen op weg was. In zo'n opgewonden stemming beleefde hij allerlei grote en kleine avonturen, vaak met een erotische ondertoon, en werden de meest uiteenlopende ervaringen scherp in zijn bewustzijn gegrift. Het was weliswaar niet allemaal even vrolijk, maar dit leven op avontuur in het dynamische Europa van de jaren vijftig (Duitsland nog steeds in opschudding na de mislukte of half gelukte revolutiepogingen van 1848) was toch héél wat anders dan hem als Indisch bestuursambtenaar in een doodstil stadje te wachten stond.

Op 23 januari was hij terug in Arnhem. Zijn geld was op, hij had Everdine al een telegram gestuurd om haar erop voor te bereiden dat zijn plan was mislukt. 's Avonds alleen in zijn hotelkamer wilde hij haar een klein briefje met nader nieuws schrijven, maar opeens kreeg hij de geest. In een brief van vele kantjes beschreef hij haar uitvoerig zijn Duitse avonturen in dezelfde levendige stijl als waarin hij een paar jaar geleden in Menado zijn grote door

hem zo genoemde 'praatbrieven' had geschreven. Zó schrijvend voor een 'publiek' dat in Tine was belichaamd, beleefde hij alles opnieuw en scherper dan eerst en werd de mislukking van het reisdoel haast nog in een persoonlijke triomf omgezet. De ontmoeting met een aan lager wal geraakt gezelschap Oostenrijkse revueartiesten op de boot naar Duisburg en op de terugweg zijn flirtation met een paar Duitse meisjes werden nu zijn persoonlijke overwinningen, die de nederlagen in de speelzaal ruimschoots compenseerden. De artiesten bleken in grote geldverlegenheid te zijn. Hij had ze van zijn eigen armoedje nog geholpen. Scènes met wederzijds geschrei waren het resultaat geweest, tot op het perron in Keulen toe. 'En toen spoorde ik verder, en dacht na en sprak met God. Of 't een gebed was of een lastering, – eene aanbidding of een loochenen van zijn bestaan dit weet ik niet, maar zeker heb ik gezegd: *als* ge er zijt, zie naar mij.

Ah! zou Pieter zeggen, daar komt de aap uit de mouw. 't Was een schelvisch voor een kabeljaauw – (Zulke woorden klinken plat, – dat kan niet anders als ik Pieters woorden aanhaal na de mijne). Ah zou hij zeggen – 't was om *winst*, – 't was eene speculatie! Je wou met God een accoord maken: *ik* geef de Oostenrijkers *één*, Gij geeft daarvoor terug zeventig maal zeven!

Pieter, – *als* dat zoo geweest ware, had ik nog niet anders gedaan dan Uw bijbel leert; uw bijbel die die speculatie letterlijk voorschrijft.'

Maar daaraan had Dekker niet gedacht toen hij de Oostenrijkers hielp. Pas later, in de trein, dacht hij aan zijn God die edel moest zijn en moest begrijpen. 'En zoolang ik zulken God *niet* zie, geloof ik aan God *niet*.'

Het tweede avontuur dat hij beschreef stond op een iets minder verheven plan. Het was eigenlijk niet meer dan een liefdesavontuurtje in de postkoets en het posthuis 's nachts. 'Nu denk je dat het een gemeen meisje was, niet waar? Neen geloof me. Dat woord eer en deugd in den gewonen zin genomen – ik hecht daaraan als ge weet niet zooveel – moet ik zeggen dat ik dat meisje in eene kaserne van kurassiers vertrouwen zou.'

En hij zelf? 'Vraag je nu hoe is het mogelijk dat je in *die* stemming (ik keerde *huiswaarts*!) zoo iets kon toegeven, – dat is mijzelf een raadsel, – of liever ik begrijp het wèl. Zij zag er goed uit. Ik was, in weêrwil van mijn toestand altijd *ik*.'

Eef begreep 't en vergaf. Avontuurtjes met meisjes die hij haar opbiechtte nam ze hem niet kwalijk. Als Dekker vond dat zij daar 'boven' moest staan, wilde zij dat ook. Als hij boos was op Pieter, was zij 't ook.

Toen hij berooid uit Duitsland was teruggekeerd, was ze bereid onder eigen naam maar op zijn dictaat een bepaald onaangename brief aan Pieter en Mietje te schrijven die sinds december niets meer van ze hadden gehoord en zich niet ten onrechte ongerust maakten. Die hartelijkheid werd afgewezen. 'O! waren wij op 't oogenblik bij Chinezen of onder Alfoeren (heidenen) dan werden wij geholpen!!' schreef Eef. En: 'Mijn Dek die altijd hielp waar hij maar kon, vindt nu overal gesloten harten of tenminsten gesloten beurzen. Gijl:, zult nu wel begrijpen [dat] wij aan geene hartelijkheid gelooven, 't geen ons wel zeer doet, want onze harten zijn er maar al te zeer toe geneigd om lief te hebben. Hebt gijl: ons werkelijk lief zoo helpt ons *spoedig* zoo niet, laten wij ons dan geen hartelijkheid voorwenden die niet bestaat. O! indien gijl: ons *nu* hielp dan zouden wij innig dankbaar en verheugd zijn en gijl: zoudt binnen één jaar ook reden tot groote vreugde hebben. Zoo doende zouden wij tot elkanders geluk bijdragen.'

Pieter en Mietje waren danig geschrokken, maar verloren hun doopsgezinde nuchterheid niet. 'Mijn antwoord op het tweede verzoek zou misschien nog eenigszins anders geweest zijn - wanneer niet Uw beide verzoeken door Uw Eef door en met het uitzicht op *groote voordeelen* waren geargumenteerd,' schreef Pieter terug. Voorzichtigheidshalve hield hij van de hele correspondentie aantekening.[214]

Een paar weken later – Dekker had intussen van het ministerie een brandbrief gekregen met de vraag waarom hij nog niet naar Indië was vertrokken – ontving Pieter een uitvoerig antwoord met een openhartig zelfportret. Eduard begreep dat zijn broer door het aanbod van winst verstoord was, maar vroeg begrip voor zijn positie. 'Sedert geruimen tijd leef ik in het vooruitzicht om rijk te worden. Dit moge iets korter of langer duren maar gebeuren *zal* het. Rijk zijn komt met mijn geheele wezen overeen, daar ik niets liever doe dan geven en helpen. Gij met uw bekrompen inkomen naamt altijd eene ruime plaats in de droomen en plannen onzer toekomst. Ik wilde U ruimte geven in de middelen ter opvoeding Uwer kinderen, – gij moest een goed eigen huis hebben, – gij zoudt er onverwachts instappen, – het eigendomsbewijs 's middags onder Uw servet vinden, – daarbij zoude behooren eene vaste jaarlijksche toelage, enz. – Dat was ten Uwen opzigte onze meening.' Everdine had over winst geschreven. 'Ook is zij gedomineerd geweest door de tegenstelling tusschen onze plannen met U en Uwe reserve met ons. Die tegenstelling is dan ook nogal scherp. Wij verheugden ons se-

dert een jaar met hetgeen wij voor U doen wilden, gij laat ons in den steek nu wij om hulp vragen.'

De bewogen oproep in hem niet de arme mislukkeling van nú te zien maar de vrijgevige rijkaard van straks, eindigde met een nieuw verzoek om geld. 'Als gij misschien de vraag oppert waarom ik niet anders vraag, weet dan dat «anderen» mij reeds ca f 35/m hebben gegeven, en dat degenen die mij meer zouden kunnen en moeten geven, juist *zij* zijn wier belang medebrengt dat ik uitgeput van geldmiddelen onverrigterzake naar de Oost terugkeer. Als ik mijn ontslag vraag ga ik dadelijk weêr naar België en van daar naar Duitschland.'

Als het bedrag van 35.000 gulden aan schulden niet overdreven was, moest Dekker in deze twee verlofjaren samen met zijn eigen spaargeld van ongeveer achtduizend en zijn traktement een fortuin hebben uitgegeven. Pieter, die per omgaande antwoordde, was óók aan het rekenen geslagen. Voor zichzelf wist hij zijn eigen schulden niet eens te kunnen betalen. En voor zijn broer: 'Als ik eenigszins rekenen kan, dan zijt gij (bij de altijd blijvende mogelijkheid – ja, ook zonder deze mede te tellen – van misrekenen – in tijd en geld en in 1000 andere dingen) met een of twee duizend van ons niet geholpen. – Ik kan wel *Uwe* rekening niet maken – maar bij Uwe behoeften en levenswijze – bij den tegenwoordigen drang (of hoe gij het noemen wilt) is de genoemde som betrekkelijk *zeer gering*.' Eduards edelmoedige plannen waren heel mooi, maar 'wij bidden en smeken U Eduard! – Doe en onderneem – waag niets – om onzent wille alleen.'

Dat duizend of tweeduizend gulden bij zoveel schulden niet veel was, daarin had Pieter gelijk, maar bij Dekkers 'systeem' (het ene gat vullen met het andere) had zo'n bedrag hem in elk geval in staat gesteld passage naar Indië te boeken. Teruggaan naar Indië, een andere uitweg was er in maart 1855 niet meer. Daar kon hij rekenen op een goed inkomen als assistent-resident of hoger. Langer wachten in Nederland op de afdoening van de Zwitserse zaken was uitgesloten, speelgeld had hij niet meer en verlofsalaris kwam hem niet meer toe.

In zijn antwoord aan het ministerie van Koloniën zinspeelde hij erop dat hij ontslag had willen nemen maar dat zijn geldelijke aangelegenheden te lang traineerden. Nu zou hij binnen weinige dagen kunnen vertrekken (het was inmiddels 8 maart geworden en hij had eigenlijk al eind februari in Indië terug moeten zijn) hoewel geldgebrek hem in de weg stond.

Keuchenius bepleitte bij Pahud Dekker nog tot eind april de tijd te geven, maar de minister voelde er niets voor. Dekker riskeerde ontslag als hij nu niet met een definitieve vertrekdatum voor de dag kwam. Pahud herinnerde zich door al dit gezeur wat hij tien jaar tevoren als departementsdirecteur in Indië over Dekker bij diens terugkeer uit West-Sumatra had gehoord. 'De Hr D. heeft reeds *jaren geleden* bewezen, dat hij een zonderling persoon is, met hem dient men voorzichtig te werk te gaan, daarom zal eene geheel partikuliere uit welwillendheid voortspruitende mededeeling verkieslijk zijn,' noteerde hij op 17 maart met potlood in de marge van Dekkers brief. Hij zal er na Dekkers hint over zijn geldgebrek wel niet verbaasd over zijn geweest dat deze een paar dagen later met een nieuw rekest om een voorschot van vier maanden salaris aankwam. Nu geen voorschot op verlofsalaris, want dat had hij sinds februari niet meer te goed, maar voorschot op zijn toekomstige Indische salaris. Een borgstelling van twee Indische ambtenaren (onder wie zijn oude vriend Coorengel) was er al bijgevoegd.

Op 24 maart wees Pahud het verzoek af, omdat het in strijd was met de algemene regel dat geen extra-voorschotten aan ambtenaren met verlof werden verleend. De hartverscheurende brief die Dekker een dag later tot hem richtte, zou echter een hart van steen hebben vermurwd. Alle leed over financiële teleurstellingen en kinderziekten werden daarin uitgestald, waartegenover de adressant meedeelde na de ministeriële afwijzing geen andere keus meer te hebben dan te proberen de terugreis op krediet te maken of eervol ontslag te vragen, 'in welk geval hij binnen weinige dagen zonder dak of voedsel wezen zou'.

Het slot van de brief klonk als een klok, want ook Dekker had zo zijn herinneringen van tien jaar geleden: 'Dat hij [adressant] – na veel lijdens gedurende zijn Indische carrière – hiervoor wat zichzelven aangaat, minder vreest dan iemand. Het is niet voor het eerst dat hij den dood – ook den hongerdood – met kalmte tegemoet ziet; –

Dat hij zelfs voor zijne echtgenoot zich niet beroept op den kommer die haar in dit geval treffen zou. Ook zij heeft geleerd te dragen en te lijden tot het uiterste; –

Maar

Dat de keuze tusschen vertrek *op die wijze*, of *hier blijven op die wijze* gelijk staat met de keus *om zijn kind hier of op een schip te zien sterven* – –

De adressant herhaalt eerbiedig zijn verzoek om voorschot!'

De briefwisseling die hier tussen 4 en 28 april weer op volgde, zou zonder de tussenkomst van Keuchenius ondenkbaar zijn geweest. De weigerachtige minister werd eerst over de drempel van vier maanden verlofstraktement gesleept, hoewel Dekkers verlof al twee maanden verstreken was en na een nieuw rekest van Dekker zelfs over die van vier maanden te verwachten activiteitswedde (tweeduizend gulden) waarvoor een speciaal Koninklijk Besluit nodig was.

Dekker had intussen voor hemzelf, Eef en Edu op krediet passage geboekt op het schip India, een fregat van 885 ton, dus bijna viermaal zo groot als de notedop De Harmonie waarop hij was uitgekomen. De rederij, A. van Hoboken & Zonen, moest het op verzoek van het ministerie schriftelijk bevestigen, want op zijn woord werd Dekker niet meer geloofd. Het laatste voorschot was schoon opgegaan aan uitrustingskosten en de dringendste hotelschulden.

Op 17 mei ging Dekker met zijn gezin in Hellevoetsluis aan boord. Binnen een paar dagen zouden ze uitvaren. De geldkoorts van de laatste maanden was nog niet geweken. Letterlijk op de valreep deed hij een laatste beroep op Pieter. Een telegram: 'Reeds aan boord schip India groot belang in Holland te blijven. Kunt gij mij nog helpen aan het gevraagde

Eduard.'

Pieter antwoordde per brief op dezelfde dag. Hij bleef bij zijn afwijzing maar bood aan de schuld van veertienhonderd gulden kwijt te schelden. Als Dekker dit aanbod afwees, moest hij maar zeggen waar Pieter van tijd tot tijd de rente kon ontvangen en zou een schuldbewijs voor de hoofdsom welkom zijn. 'Denk er ook aan dat ik (bij leven en sterven) geen voldoend bewijs in handen heb – dat de bewuste som (f 1423,70) van U mij toekomt.'

Maar de laatste mededeling in deze laatste brief die Dekker in Holland ontving, was misschien wel het overtuigendst bewijs van zijn totale bankroet. Bij zijn eerste bezoek aan Pieter na aankomst, die glorieuze entree van Oudjaar 1852, had Dekker in zijn goedhartigheid op zich genomen een van de armste doperse gemeentenaren van Den Helder, vrouw Jannetje Burger, een vaste uitkering te geven van vijftig cent in de week. Hij had daarvoor af en toe geld gestuurd en Pieter had ook niet nagelaten hem er zo nodig op te wijzen. Sinds kort had hij die betaling moeten staken. Nu schreef Pieter: 'Ook deel ik U mede dat wij aan de oude vrouw (Jann. Burgers) 7 weken 50

cts. per week voor U voorgeschoten hebben. Het zal U kwalijk voegen dit voort te zetten denk ik en daarom zullen wij haar moeten zeggen dat dit weekgeld gestaakt wordt.'

Op 20 mei 1855 zeilde de India uit bij gunstige oostenwind.

V

1855-1857. DE ZAAK VAN LEBAK

I. DUYMAER VAN TWIST

Op de kop af drie jaar was Eduard Douwes Dekker uit Batavia weg geweest, toen het fregat India op 10 september 1855 daar op de rede voor anker ging. Een tamelijk snelle reis van vier maanden – dan ook zonder één tussenlanding – aan boord van een tamelijk comfortabel schip. De India ging prat op zijn passagiersaccommodatie. Geen geïmproviseerde slaaphokjes maar in het achterschip echte hutten ter weerszijden van de 'kerk', de eet- en conversatiezaal onderdeks. Aan boord bevonden zich zoals bij de meeste grotere schepen gebruik was geworden sinds het Cultuurstelsel het verkeer op Indië zo enorm had doen toenemen, 'een gediplomeerde doctor en eene melkgevende koe.' Dit laatste vooral ten behoeve van zulke jeugdige passagiers als Edu Douwes Dekker, nu ruim anderhalf jaar oud.

Zijn ouders waren als wanhopigen uit Holland weggezeild. Als zo'n lange zeereis echter ergens goed voor was, dan was het om zorgen over de wijde oceanen te laten verwaaien. Voor het eerst in twee jaar waren ze vrij geweest van acute geldnood. Ja, ze reisden op de pof – wat weer een extra schuld van duizend gulden opleverde – maar net als de vorderingen van hoteliers, leveranciers, familieleden en overheid had Dekker die financiële last in Holland achtergelaten. Het zou lang duren voor ze hem in Indië had achterhaald en bovendien: bij een enigszins gunstige plaatsing zou hij alles gauw genoeg kunnen afbetalen. Dat was in Menado wel gebleken, waar hij arm was aangekomen en rijk was vertrokken.

Onderweg was Dekker zelf langzamerhand de depressie te boven gekomen die hem de laatste maanden in Nederland had gekweld. De vernederendste smeekbrieven had hij aan familie en minister geschreven. Alles voor niets. Nu ging 't hem beter. Hoewel hij niet, zoals op de uitreis, pagina's in zijn journaal had volgekrabbeld met invallen en voornemens (laat staan met financiële berekeningen, daaraan had hij nu helemaal geen behoefte), had hij aan boord veel gepraat over Indische toestanden. Een Indische artil-

lerieofficier, Anton Haga, zelf toch niet bepaald een radicaal hervormer, was er sterk van onder de indruk en bleef ook op Java met hem in contact.[215]

Drie jaar. De Benedenstad van Batavia was nog altijd dezelfde hete en stinkende troep, Weltevreden nog altijd even rustig en lommerrijk. Toch was er de laatste jaren heel wat aan het veranderen. Er was een kritiek op het Cultuurstelsel, en dus op het bestuur losgekomen die nog onder Rochussen ondenkbaar was. En niet alleen van buitenstaanders, nee, juist van bestuursmensen kon je de ergste dingen horen. En wat meer zei: ook lezen. De discussie in Nederland over het nieuwe regeringsreglement was tot Indië doorgedrongen. Ze was trouwens ook in Nederland voornamelijk door oud-bestuursambtenaren en anoniem door nog actieve ambtenaren gevoerd, want wie anders dan zij kon er iets van Indische toestanden weten? Een handjevol suikercontractanten en een nog kleiner getal tabaks- of theeplanters, maar die hoorden bepaald niet tot de critici van het stelsel. Langzamerhand werd het haast rumoerig. Tussen 1843 en 1848 waren niet meer dan acht brochures over het Cultuurstelsel verschenen, tussen 1848 en 1851 werden het er niet minder dan 52. Zoveel nieuwe, vaak tegenstrijdige instructies waren er sinds 1848 naar de ambtenaren uitgegaan die het Cultuurstelsel moesten uitvoeren, dat de 'blinde ondergeschiktheid' die tussen 1830 en 1848 van hen was geëist, door kritische opstelling en discussie in eigen kring was vervangen.[216]

Wat de oude reus Baud tot 'de geest van het gouvernement' had geproclameerd, was aan het schuiven geraakt. Het was zijn opvatting en voorschrift geweest 'dat de zorg der ambtenaren voor de inheemse maatschappij zich diende te beperken tot een handhaving van de bestaande toestand, tot een stelsel van behoudende maatregelen. Vermeden moest worden, dat een corps ontstond, dat uit belangstelling voor de inheemse bevolking zich geroepen zou voelen, verbeteringen aan te brengen in de voor het Cultuurstelsel zo gunstige, maar voor Westerlingen zo chaotische bepalingen omtrent bodem en arbeid.'[217]

Dekkers eigen indrukken van Java dateerden intussen al van vóór zijn vertrek naar Menado in 1848. In 1852 was hij op doorreis van Ambon naar Nederland maar een paar dagen in Batavia aan de wal geweest, te kort om een indruk te krijgen van de veranderingen die er toen door de komst van de nieuwe gouverneur-generaal Duymaer van Twist in de lucht hingen.

De eerste landvoogd van liberalen huize! Wat zou dat niet kunnen betekenen voor de hoofdpunten van het Indisch beleid: het economisch stelsel van de gedwongen cultures en het bestuursstelsel gebaseerd op de zoveel mogelijk zelfstandige positie van de Indische hoofden. Tijdens zijn verlofjaren had Dekker zich door al zijn particuliere beslommeringen niet bezig gehouden met het grote debat over het nieuwe regeringsreglement dat toen juist aan de orde was. Het stond vast dat ook Nederlands-Indië na de liberale omwenteling van 1848 in Nederland een nieuwe 'grondwet' moest krijgen. Het 'Regeeringsreglement van Nederlandsch-Indië' stamde nog uit 1835, als het produkt van autocratische en conservatieve regeringen. Het nieuwe reglement moest door de Staten-Generaal worden goedgekeurd. Misschien zou het inderdaad een liberaal stempel hebben gekregen als het kort na 1848 in behandeling was genomen, maar het duurde jaren en jaren eer er een ontwerp in de Kamers kwam. Onder invloed van de Aprilbeweging in 1853, die Thorbecke de kop had gekost, was intussen de liberale meerderheid in de Tweede Kamer verdwenen. Zo ontstond de dubbelzinnige situatie dat Thorbecke in 1851 de liberaal Duymaer van Twist – nu ja, een niet al te radicale liberaal, die bereid was voor zijn vertrek naar Baud te luisteren – als gouverneur-generaal naar Indië had gestuurd, maar dat de herziening van het Indische regeringsreglement een zaak werd van conservatieven en behoudende liberalen. Toen de minister van Koloniën Pahud nog onder het ministerie-Thorbecke de zaak ter hand nam, was het tot verontwaardiging van de leider der koloniale liberalen Van Hoëvell niet aan hem maar aan Baud, aan wie de doorslaggevende adviezen gevraagd werden. En toen pas in augustus 1853 het nieuwe ontwerp bij de Tweede Kamer werd ingediend was het Baud die als conservatief Kamerlid meer dan de minister zelf als verdediger van het stuk ging optreden. De overeenkomsten met 1835 waren tenslotte dan ook groter dan de verschillen.

Het belangrijkste verschil was toch wel dat het Cultuurstelsel niet langer werd gezien als de definitieve orde van zaken in Nederlands-Indië. Het heette nu de 'overgang tot een toestand, waarbij de tusschenkomst van het bestuur zal kunnen worden ontbeerd', zoals artikel 56 het omschreef. Maar wie zou daaraan voorbarig een eind willen maken, juist in de tijd dat de inkomsten uit Nederlands-Indië dank zij dat stelsel ongeveer een *derde* deel van de totale Nederlandse staatsinkomsten uitmaakten?[218] Bovendien waren de liberalen degenen die het meest op belastingverlaging in Nederland

aandrongen. Hoe zou dat mogelijk zijn zonder Indische bijdrage, het zogenaamde Batig Slot van de Indische begroting? Minister Pahud, die mét de vakministers van Oorlog en Marine naar het nieuwe kabinet was overgegaan, kon zich met het nieuwe regeringsreglement dan ook redelijk veilig voelen.

De oppositie van radicale liberalen had onder de krachtige leiding van Van Hoëvell vooral stormgelopen tegen Bauds handhaving van het hoofdenstelsel als grondslag van het Nederlands bestuur. Artikel 55 van het ontwerp bepaalde, overigens in ongeveer gelijke bewoordingen als ook al in 1835 was vastgesteld: 'De bescherming der inlandsche bevolking tegen willekeur van wien ook, is een der gewigtigste pligten van den Gouverneur-Generaal.' Volgens Van Hoëvell was dit het 'toppunt van onwaaragtigheid', omdat in het nieuwe reglement geen enkele maatregel was opgenomen om deze bescherming te garanderen. Integendeel werd de onderhorigheid van de bevolking aan de hoofden zelfs nog versterkt door de bepaling dat de regenten zoveel mogelijk door hun zoons of andere nabestaanden moesten worden opgevolgd. Daarmee was een overheidsfunctie erfelijk verklaard, stelde Van Hoëvell woedend in het dagenlange Kamerdebat van 1854 vast. De invloed van de feodale hoofden moest juist worden verminderd.

Maar Baud, en de minister, waren onverzettelijk geweest. Baud, de cynicus, had in het debat onomwonden herhaald wat hij altijd had gezegd sinds hij als opvolger van Van den Bosch als behoeder van het Cultuurstelsel was opgetreden: de bevolking moest zoveel mogelijk blijven onder de 'onmiddellijke leiding van haar eigen hoofden', op straffe van verlies van Nederlands gezag over Java. In zijn lange gesprekken met Duymaer van Twist voor diens vertrek naar Batavia had hij binnenskamers zelfs willen toegeven: 'De Javaansche bevolking weet zeer wel dat wij daar eigenlijk niet behooren. Wanneer de een of andere knappe vent zich aan het hoofd stelt tegen het gouvernement, en eenig geluk heeft, zal dit weerklank vinden door geheel Java.'[219] Het waren niet voor niets de jaren van spanning voorafgaande aan de grote moslimse opstand in Brits-Indië, de Great Mutiny, die Engeland slechts met de grootste krachtsinspanning en de medewerking van trouwgebleven vorsten meester zou kunnen worden. In de Java-Oorlog van nog maar 25 jaar geleden had Nederland zijn eigen les trouwens al eerder geleerd. Zonder verknochtheid van 'de hoogere standen' aan het Nederlands gezag zou Nederland het in Indië niet kunnen bolwerken, verklaarde Baud

nu ook weer, want op de steun van de massa der Inlanders hoefden we niet te rekenen.

De morele argumenten van Van Hoëvell en zijn verzekering dat de knevelarij waaraan volgens hem zowat alle hoofden op Java zich schuldig maakten, juist tot ondergang van het Nederlands gezag zou leiden, hadden het in het Kamerdebat tegen het cynisme van Baud moeten afleggen. Er was geen sprake van dat in de Kamer die in 1853 was opgetreden, voor Indië nog enig hervormingsvuur van morele aard brandde. Dat er in artikel 56 op den duur een beëindiging van het Cultuurstelsel was voorzien, was al mooi genoeg.

Thorbecke zelf hoorde trouwens niet tot de liberalen die dat vuur brandend wilden houden. En Duymaer van Twist? Tot de echte radicalen had hij nooit behoord (anders zou hij überhaupt geen gouverneur-generaal zijn geworden) en hoe meer praktijk hij opdeed in Buitenzorg, hoe meer hij zich ervan bewust was geworden dat er voor drastische hervormingen eigenlijk geen grondslag in deugdelijke informatie over de situatie op Java aanwezig was. Hij had gemerkt wat sinds Daendels alle hervormingsgezinde gouverneurs-generaal van Nederlands-Indië tot hun onaangename verrassing hadden gemerkt. De centrale administratie was buitengewoon slecht op de hoogte van wat er op Java eigenlijk omging – laat staan op de eilanden buiten Java. De residentieverslagen waren soms jaren achter en gaven dan nog een vaag of foutief beeld. Het tekort aan deskundig personeel was nog maar weinig minder dan waarover Rochussen zich al zo bitter beklaagd had. Op de Algemene Secretarie vond Duymaer van Twist maar een paar ambtenaren die hij om een boodschap durfde sturen. Zijn favoriet was de jonge Engelbert de Waal, gouvernementssecretaris en waarnemend Algemeen Secretaris. Op zijn dertigste had hij al een reeks publikaties op financieel gebied op zijn naam zoals er over Indië eigenlijk nooit hadden bestaan. Voor zover dit bij een stijve man als Van Twist mogelijk was, werd deze favoriet ook zijn vertrouweling.[220] Tegenover alle anderen stelde Duymaer van Twist zich zeer gereserveerd op. Er was wat dit betreft haast geen groter verschil denkbaar dan tussen de joviale (maar in wezen autoritaire en ijdele) Rochussen en de steile Van Twist. Een van zijn eigen jongere hoofdambtenaren, Otto van Rees, inspecteur van Financiën en daarvoor adjunct-gouvernementssecretaris, gaf in 1853 in een particuliere brief een scherp oordeel over de terughoudendheid van zijn hoogste chef. Hij schreef die toe aan 'diens buitensporige vrees van zich te laten influenceren, welke bij zijn ener-

giek, soms tot koppigheid overhellend, karakter wel minder kan zijn; alles wordt op stukken afgedaan, en zelden of nooit hoort de GG eens mondeling hoe het hier toegaat en toch is dit een van de voornaamste middelen om achter de waarheid te komen'.[221]

Nu had Van Twist wel enige reden om zich gereserveerd op te stellen. Zoals veel GG's was hij een uit Nederland in het Indische ambtelijke milieu geparachuteerde nieuweling. En dan nog een *baroe* die als liberaal in een hoofdzakelijk koloniaal-conservatief gezelschap terechtkwam, waarin hij zich zonder enige steun uit het moederland moest zien te handhaven. Van de Raad van Indië had hij een lage dunk. Van diens adviezen trok hij zich meestal niets aan, wat alweer niet tot een prettige verstandhouding bijdroeg. Erger was misschien nog dat zijn verhouding tot minister Pahud en diens mentor Baud al kort na zijn aankomst snel slechter werd. Uit weerzin tegen wat hij niet ten onrechte als Bauds conservatieve invloed op Pahud zag, maakte Van Twist al in 1853 een eind aan alle particuliere correspondentie met Pahud. De afstand van Den Haag tot Indië liet de verhouding tussen minister en gouverneur-generaal zelden onverlet. De uitspraak 'Wij moeten er van nu af aan op rekenen dat iedereen in Holland denkt dat wij gek zijn' kon menig landvoogd in Buitenzorg of Batavia bij zijn vertrek uit Nederland in zijn dagboek genoteerd hebben.[222]

Wat Duymaer van Twist aan min of meer liberale maatregelen wist door te drijven, zoals de afschaffing van de passarbelasting, de verdere inperking van de drukkende indigocultuur en beperking van de herendiensten, ging meestal in tegen de opvattingen van 'Den Haag'. Zijn pogingen veranderingen aan te brengen in de suikercultuur werden gedwarsboomd door een opdracht van de minister. Er moest eerst een diepgaand onderzoek ingesteld worden naar de gang van zaken op elk van de honderd suikerfabrieken op Java. Het was waar dat die onderling zo sterk verschilden dat er eigenlijk geen globale maatregelen te nemen waren – zo had Van den Bosch het trouwens ook bedoeld: hij wilde juist geen prijzen, arbeidsvoorwaarden of pachtsommen die voor heel Java golden – maar een onderzoek als Pahud en Baud wilden zou jaren vergen. Jaren waarin Van Twist geen begin kon maken met hervormingen. Hij zag in de hele operatie dan ook niets anders dan een truc van de 'aarts-behoudende' Baud om voorlopig aan alle hervormingen te ontkomen. De suikercontractanten beklaagden zich toch al dat de gouverneur-generaal hen tegenwerkte waar hij maar kon.

In wat volgens Van Hoëvell de kern was van het koloniale bestuursvraagstuk, de *boofdenkwestie*, had Duymaer van Twist een ambivalente houding. In sommige gevallen was hij niet bang in te grijpen als de knevelarijen al te gek werden. Zo had hij, nauwelijks aan de macht, in het najaar van 1851 op de buitenwereld, de Haagse inbegrepen, indruk gemaakt met een krasse opruiming in de afdeling Kendal van de residentie Semarang. Daar werd wegens corruptie en knevelarij zowel de controleur Van Polanen Petel als de regent Poerbo di Ningrat, benevens een hele reeks lagere Javaanse bestuursambtenaren ontslagen. De controleur had gelden bestemd voor de aankoop van koffie en voor plantlonen van suikerrietarbeiders verduisterd, gedeeltelijk in samenwerking met de regent. De regent was als staatsgevangene naar Menado verbannen – dat traditionele ballingsoord, waar Douwes Dekker al heel wat lotgenoten van Poerbo di Ningrat had ontmoet – en in totaal werden elf lagere bestuurshoofden naar Banda gestuurd of naar andere districten overgeplaatst. Had Duymaer van Twist deze zaak in de paar maanden tussen zijn ambtsaanvaarding op 12 mei 1851 en het gouvernementsbesluit van 11 augustus van hetzelfde jaar geklaard? Nee; het was een slepende affaire die al in 1846 zijn begin vond onder zijn voorganger Rochussen. De regent kreeg toen wegens financiële moeilijkheden een toelage van f 250 in de maand, kennelijk om hem te bewegen zich niet langer schuldig te maken aan de flagrante knevelarijen, die in 1851 toch tot zijn ontslag leidden. Onder Rochussen ook waren de controleur en de regent in respectievelijk oktober 1850 en januari 1851 al geschorst en het was Rochussen die in januari 1851 het onderzoek had opgedragen aan de procureur-generaal bij het Hooggerechtshof van Nederlands-Indië, mr P. Mijer.

Van Twist zorgde dus voor de afwikkeling van een zaak die onder een conservatieve gouverneur-generaal al met kracht was aangepakt.[223]

Veelzeggend voor de verhoudingen in de Javaanse wereld was intussen dat het ondanks de ernst van de uitzuigerij niet tot criminele vervolging van de regent en dus ook niet van de controleur was gekomen. Het bewijs zou immers tóch niet te leveren zijn! Van Twist had wel tot vervolging willen overgaan, maar het Openbaar Ministerie verwachtte dat 'de getuigen zich niet zouden durven uitspreken uit vrees voor de regent en diens bloedverwanten.'

De Raad van Indië merkte bij deze zaak op dat het stelsel van gedwongen arbeid en verplichte leveranties tot een 'aaneenschakeling van misdrijven'

aanleiding gaf als de residenten niet zorgden 'door strenge waakzaamheid de inlandsche bevolking te vrijwaren tegen de aan hunne hoofden eigene misdaden van geldafpersing en knevelarij'.

Had Van Hoëvell te veel gezegd toen hij de knevelarij door de hoofden het grote kwaad van Java noemde?

Duymaer van Twist was in elk geval niet uit een of ander liberaal beginsel tegen een flagrant geval van knevelarij of plichtsverzaking opgetreden waar een conservatieve landvoogd het misschien door de vingers zou hebben gezien. In dezelfde residentie Semarang had Rochussen een jaar eerder op de valreep van zijn bewind in de afdeling Demak grote schoonmaak onder het bestuur gehouden omdat er niets was gedaan om een hongersnood te voorkomen. De assistent-resident, de regent en de pattih waren ontslagen. Vooral de 'aanhoudende overdrijving van heerendiensten' en de knevelarijen van de regent waartegen niet was opgetreden, waren de Europese bestuurders kwalijk genomen. De zaak leidde zelfs tot het ontslag van de resident van Semarang.

Hier kon dus ook een conservatieve gouverneur-generaal met kracht tegen misbruiken optreden als het om kennelijke bestuursverwaarlozing ging. Wel kreeg de zaak een merkwaardig vervolg. Toen de nieuwe assistent-resident van Demak, C. Rodenburg, uit het voorafgaande de conclusie trok dat het bevolkingsbelang in Demak nu boven alles ging, kreeg hij een hooglopend conflict met zijn superieuren. Het leidde al na een paar maanden tot zijn ontslag.

Rochussen schreef hierover aan minister Pahud: Rodenburg is 'in den loop van dit jaar uit Europa van een tweejarig verlof teruggekeerd met zulke zonderlinge begrippen, dat hij zich niet heeft ontzien den Javaan voor te spiegelen dat zij geheel vrije menschen waren en niet verder tot heeren- of kultuurdiensten verpligt, dan zij zelf verkozen! Met hoeveel menagement de geteisterde gewesten, waarvan hier rede is, ook moeten behandeld worden, de prediking van zulke leerstellingen mag niet worden geduld'.[224]

Dit was dan wel het gevolg van die 'zonderlinge begrippen' uit Europa, maar je hoefde blijkbaar nog geen liberaal te wezen om een regent te ontslaan die knevelde. Ook een besluit van Van Twist, op het eiland Madoera een begin te maken met de invoering van rechtstreeks bestuur, was geen uitvloeisel van liberale weerzin tegen vorstenbestuur. Op Java waren de pogingen het zelfbestuur van de sultans en pangerans steeds meer te beperken

een oude, achttiende-eeuwse Compagniestraditie. Madoera, dat uit drie op regentschappen lijkende semi-zelfbesturen bestond, was tamelijk vrij gebleven als gevolg van de even traditionele verdeel-en-heerspolitiek. De Madoerese vorsten waren zeer gezochte militaire bondgenoten van Nederland in diverse recente oorlogen tegen hun collega's in Midden-Java, Sumatra en Zuid-Celebes. Vandaar. Toch was de al te grote zelfstandigheid van de drie Madoerese 'panembahans', van wie er een, die van Soemenep, zelfs de persoonlijke titel van sultan droeg, langzamerhand een anomalie in het bestuur. In sommige delen van het eiland bestonden ernstige misbruiken, vooral door de verpachting van de belastingen aan particuliere belastinggaarders die er nog weer een schepje bovenop legden.

Van 1847 tot mei 1851 was een actieve bestuursambtenaar C. P. Brest van Kempen onder de resident van Soerabaja assistent-resident van Madoera geweest. Doordat de panembahans op allerlei manieren ontzien moesten worden, was het een functie met weinig inhoud, en dientengevolge met des te meer ergernis. Nadat Brest van Kempen adjunct-gouvernementssecretaris in Buitenzorg was geworden, kreeg hij in september 1851 van Duymaer van Twist opdracht een uitvoerige memorie over de situatie op Madoera te schrijven. In februari 1852 was het lijvige stuk klaar – een en al klacht over misbruiken, kwellingen en afpersing en met de nodige dramatiek over Van Kempens 'naar geest en lichaam afmattende strijd [...] om al die overal voelbare, zelden openlijk zichtbare tegenkanting te onderdrukken'. En niet gezwegen over het 'levensgevaar' waarmee hij gebieden bereisd had 'die nog nooit eerder door een Europees bestuursambtenaar waren betreden.'[225]

Het hele rapport tendeerde uiteraard naar wat iedereen, nu ja, zowat elke Nederlander in Indië dan, als wenselijk beschouwde: Madoera moest onder rechtstreeks bestuur worden gebracht. Van Twist maakte er een begin mee door na de dood van de autonome regent van het district Pamekasan in 1853 voor dit gebied de bijzondere status af te schaffen. Doordat Pamekasan het middelste van de drie districten was, waren de twee zelfbesturen nu alvast strategisch van elkaar gescheiden. In 1857 werd Madoera een eigen residentie.

Maar er was bij dit doortastende optreden van Van Twist toch weer iets vreemds. Brest van Kempen was niet de enige Nederlander die omstreeks 1850 verslag deed over de toestand op Madoera. In 1847 had Van Hoëvell (alwéér Van Hoëvell) een grote *Reis over Java, Madura en Bali* gemaakt en er

onder die titel een boek over geschreven. Hij reisde geheel alleen te paard of per rijtuig over Madoera, bezocht alle districten en logeerde of dineerde bij alle panembahans. Van het grote lijfsgevaar dat Brest van Kempen zou hebben gelopen, bleek alvast niets. Sterker nog: Van Hoëvell, die als kenner van Indische toestanden voor niemand onderdeed, schreef in zijn boek[226] vol lof over twee van de drie Madoerese regenten: die van Soemenep en Pamekasan. Zijn oordeel over Soemenep mocht beïnvloed zijn door zijn grote bewondering voor de stokoude sultan (de enige abonnee van zijn *Tijdschrift voor Neêrland's Indië* onder Javanen of Madoerezen en ook de man die een halve eeuw eerder (!) Raffles aan veel materiaal voor diens beroemde *History of Java* had geholpen), maar tegenover de panembahan van Pamekasan stond Van Hoëvell toch zonder zo'n vooroordeel. Het verschil tussen het arme en kennelijk uitgezogen meest westelijke district, Madoera genoemd, waar hij de belastingverpachting als groot kwaad opmerkte, sprong hem bij het overschrijden van de grens met Pamekasan en Soemenep juist in het oog. Pamekasan, waar de toestand volgens Brest van Kempen zo ondraaglijk was, komt er bij Van Hoëvell uitstekend af.

Wie zag het scherpst, Van Hoëvell, de vluchtige maar ervaren reiziger, of de bestuursambtenaar Brest van Kempen, die er jaren gewerkt had – maar die een 'bedoeling' had met zijn rapport?[227]

Een radicale bestrijder van het hoofdenstelsel, zoals Van Hoëvell, was Duymaer van Twist dus niet. Hij was tegen misbruiken, maar ze moesten, net als de panembahans van Madoera, een natuurlijke dood sterven, dan kwam er vanzelf en zonder groot rumoer een eind aan. 'Ik wensch zoo zeer als iemand hervormingen en verbeteringen in Indië,' schreef hij, toen hem later eens ronduit zijn mening werd gevraagd over wettelijke maatregelen.[228] 'Maar men zal daarbij rekening moeten houden met de bestaande maatschappelijke toestanden.' En: 'Ik wensch zoo zeer als iemand misbruiken te keeren met ernst, met kracht, met gestrengheid zelfs [...] Maar het groote, het afdoende middel, dat evenwel slechts op tijd kan werken is betere opvoeding der hoofden en der bevolking. Beter begrip bij de hoofden van hunnen *pligten*, en beter begrip bij de bevolking van haar *regten*, dat zal van lieverlede misbruiken en knevelarijen voor goed doen verdwijnen'.

Van lieverlede zou 't wel overgaan. Nee, dit was zeker niet het radicale geluid dat Van Hoëvell bij de Kamerdebatten had laten horen, toen hij volledige afschaffing van de persoonlijke diensten aan de hoofden had bepleit.

Eigenlijk was er maar één onderdeel van de liberale beginselen waarop Duymaer van Twist in zijn ambtsperiode als gouverneur-generaal de vaan hoog hield in de stormwind: de vrijheid van vergadering en van drukpers. Alleen hier was van een duidelijke breuk met het beleid van zijn voorganger Rochussen sprake. Rochussen was in 1848 nog met dragonders en kanonnen opgetreden tegen een vergadering van Bataviase burgers onder leiding van Van Hoëvell; diens *Tijdschrift* werkte hij naar vermogen tegen. Toen onder Duymaer van Twist zonder dat vergunning was gevraagd in Batavia een vereniging ter bevordering van de geneeskunst werd opgericht die ook een eigen blad ging uitgeven, kwam er uit gouvernementskring groot verzet. Waartoe zou dit kunnen leiden? De Raad van Indië wilde dat vereniging en blad verboden zouden worden. Duymaer van Twist weigerde. Hij was er volgens goed liberale beginselen van overtuigd dat de Europeanen in Nederlands-Indië vrijheid van meningsuiting, vereniging en vergadering hadden, omdat er geen wettelijke voorschriften bestonden waarin het tegendeel was vastgelegd.

Voor Rochussen en zijn conservatieve vrienden was dit het begin van het einde. De scherpe tegenstelling tussen hem en Duymaer van Twist, die de koloniale kwestie als het voornaamste politieke geschilpunt in het derde kwart van de negentiende eeuw ging markeren, brak hier het eerst door. Rochussen was van mening dat de naam Duymaer van Twist 'in de geschiedenis van Nederland zal opgenomen worden als de eerste bederver van Indië dat hij nooit begrepen heeft en waar hij de vrije drukpers en allerlei verkeerde denkbeelden invoerde.'[229]

Denkbeelden die in de kleine coterie van Batavia en Buitenzorg druk over de tong gingen en die bij de van verlof teruggekeerde bestuursambtenaar Eduard Douwes Dekker een overtuigde aanhanger vonden. Wat de vrijheden van de Europese bevolking betrof sloten ze nauw aan bij wat hij al vóór zijn verlof had verkondigd, al was het bij hem bepaald geen 'systeem' zoals bij de liberale burgerheren. En wat de opvattingen over de Inlanders betrof had hij geen moeite aansluiting te vinden bij wat hij in nog heel wat radicaler vorm al beleden had in zijn vroegere Indische jaren, toen hij zelf rechtstreeks met de bevolking in aanraking was geweest: in Natal en Menado. Dat hij 'hart voor den Inlander' had was niet moeilijk te ontdekken. Aangezien Dekker in gezelschap niet gewend was zijn mond te houden, juist of vooral in aanwezigheid van de hoogstgeplaatsten, kwam Duymaer van

Twist het nu ook gauw genoeg te weten. Als ambtenaar die op herplaatsing wachtte – sedert hij op 17 december 1848 bij Koninklijk Besluit het Radikaal voor hoger ambtenaar had verworven, kon hij in elke functie benoemd worden – werden Dekker en Eefje in Buitenzorg geregeld op de diners van Duymaer van Twist of bij andere hooggeplaatsten gevraagd. Een bijzondere introductie had hij daarvoor niet nodig. Wellicht ging het iets gemakkelijker doordat Van Twists naaste medewerker De Waal familie van Everdine was. Hij was getrouwd met een van de meisjes Van der Hucht, dochter van Eefje's voogd Jan van der Hucht, met wie zij in Holland een tijdje als een zuster had verkeerd.

Bij zulke gelegenheden sloeg Dekker altijd een uitstekend figuur. Geestig en erudiet, op zijn vijfendertigste jaar nog steeds *beau garçon* met zijn blonde haar en kneveltje, bovendien een vrouw naast zich die misschien niet erg elegant maar toch altijd nog barones was, was Dekker ook in het Paleis van Buitenzorg best op zijn gemak. Vrijmoedig kwam hij voor zijn mening uit tegenover de gouverneur-generaal zelf. Trouwens, dat Nederland 'in allerlei opzichten machtig ver ten achter was,' zoals Dekker vroeger geschreven had, en dat er in Indië nog heel wat te verbeteren viel, was ook de mening van deze GG zelf. Nu ja, altijd natuurlijk binnen zekere grenzen. Het moest allemaal vooral *geleidelijk* gaan en zonder schokken die de 'maatschappelijke toestanden' op Java (en in Nederland) geweld zouden kunnen aandoen.

Niettemin: toen in november de functie van assistent-resident van de Bantamse afdeling Lebak vacant kwam, waar de zittende ambtenaar plotseling was overleden, benoemde Duymaer van Twist met enige voorrang Eduard Douwes Dekker op die post. Een voordracht van de Raad van Indië met andere namen sloeg hij in de wind (maar dat was zeker niet voor het eerst). Lebak gold als een afdeling waar nog heel wat te doen was en Dekker mocht beschouwd worden als een ambtenaar die niet meteen weer over overplaatsing zou gaan zeuren, als hij benoemd werd in een arme afdeling waar praktisch geen cent Cultuurprocenten of andere emolumenten te halen zouden zijn. Ja, ondanks het feit dat in de laatste maanden van 1855 allerlei oude schulden Dekker alweer begonnen te achterhalen – nog niet die uit Holland, maar wel de ambtelijke verschrijvingen en foute boekingen uit Menado – mocht worden verwacht dat hij in de achtergebleven afdeling Lebak juist met enthousiasme aan het werk zou gaan.[230]

Op 4 januari 1856 werd Eduard Douwes Dekker benoemd tot Assistent-Resident van Lebak (Bantam) en 'een iegelijk, dien zulks mogt aangaan, bij deze gelast, hem in voorgeschrevene kwaliteit te erkennen naar behooren'. Zijn maandelijks traktement van vijfhonderd gulden was even hoog als dat op Ambon.

2. KARTA NATA NEGARA

Een paar weken na zijn benoeming vertrokken Dekker, Eefje en Edu met de reiswagen naar Lebak via Serang, de hoofdplaats van de residentie Bantam. De Grote Postweg zorgde voor een redelijke verbinding met Batavia en Buitenzorg. Tot Batavia was de afstand zo'n zestig paal (in Indië hield men zich met nieuwerwetsigheden als kilometers niet op; wel was de paal gestandaardiseerd op 1500 meter), maar door de vele gouvernementspaardenposten onderweg kon er snel gereisd worden.

Het laagland van Bantam was als het grootste deel van Java's noordkust één enorme vlakte, vol sawahs afgewisseld door klapperbossen en visvijvers. Serang, waar resident Brest van Kempen in zijn eentje in een van die reusachtige, op prestige en herendienst gebouwde residentshuizen zetelde, lag in het midden van die vlakte.

In deze contreien kon Bantam alleen 'arm' heten omdat er geen geld onder de mensen was, zodat ze moeite hadden met de betaling van hun landrente. Voor contant geld kon praktisch alleen de verbouw van produkten voor de Europese markt zorgen, anders gezegd: het Cultuurstelsel. Inheemse produkten zoals rijst of klapper brachten daarvoor te weinig op. Wie geld nodig had om zijn landrente te betalen, moest het ergens gaan verdienen. Hij kon uit Bantam wegtrekken naar Batavia waar werk genoeg was, maar zonder speciale vergunning was dat verboden, want het gouvernement zag dat heen en weer trekken van de ene residentie naar de andere niet graag. Er kon alleen maar 'onrust' uit voortvloeien en 'onrust', dat was de constante vrees van het Bestuur. Zeker in Bantam, waar nooit anders dan onrust was geweest sinds Daendels er nog maar nauwelijks een halve eeuw geleden had geprobeerd er op zijn manier orde op zaken te stellen. Hij had de sultan van Bantam letterlijk van de troon getrokken en er zelf op plaats genomen. Deze symbolische handeling – ook symbolisch voor de ruwheid van Daen-

dels – had echter alleen maar de gevreesde 'onrust' gebracht, waarvan de echo's in het Bantamse nog lang niet verstorven waren toen Dekker in de reiskoets op weg was naar zijn chef in Serang.[231] Nog in 1849 en 1850 was het voor Bantam gebruikelijke geheel van kleine opstandjes tot een redelijk grote opstand uitgegroeid, waartegen een complete militaire expeditie moest worden uitgerust. Nu ja, zo'n 'expeditie' moest je dan óók weer op schaal zien: een half bataljon van het Nederlands-Indisch Leger onder leiding van een overste. In dit geval had luitenant-kolonel De Brauw nog moeite genoeg met de achtervolging van de verspreide opstandelingen. Het berggebied van Bantam behoorde tot het ondoordringbaarste van heel Java. In het uiterste zuiden van de residentie, waar aan tijgers en neushoorns geen gebrek was, woonde zelfs nog een geheimzinnige 'stam' van Inlanders, de Badoejs, waarmee het gouvernement nog nooit enig contact had kunnen krijgen. Voor zover dat trouwens al geprobeerd was, want het gouvernement had in Bantam voorlopig nog wel wat anders aan zijn hoofd. Enigszins deugdelijk bestuur was er pas in de jaren veertig ingevoerd. De indeling in regentschappen en afdelingen, die soms dwars door de oude sultanaatsindeling heen liep, was van recente datum, de keuze van afdelingshoofdplaatsen nog meer. Lebak, waarheen Dekker langs een omweg op weg was, heette naar het dorpje in het hooggelegen middendeel van die afdeling. (Lebak betekende vallei of dal). Daar waren, natuurlijk in herendienst en onder toezicht van een genieofficier, de huizen en kantoren voor de eerste assistent-resident en de regent gebouwd. Kort daarop ontstond het plan in Bantam een suikerfabriek te vestigen. Aan nobele argumentatie was nooit gebrek: de bevolking zou geld kunnen verdienen als ze hier de cultuurdiensten ging verrichten die elders op Java 'welvaart' hadden gebracht et cetera.[232] De suikerfabriek kon natuurlijk niet in de hooglanden komen maar moest ergens in het waterrijke benedenland worden gevestigd, waar de Bantammers er met zachte drang toe gebracht konden worden hun sawahgronden en werkkracht bij toerbeurt aan de planter-contractant Speet te verhuren. Het plaatsje Waroenggoenoeng werd ervoor uitgezocht. Uiteraard moest het bestuur daar dan ook worden gevestigd, want hoe kon je anders de zachte drang op de bevolking uitoefenen die bij de suiker nu eenmaal onvermijdelijk was? Het gouvernement, dat geen moeite te veel was als het om welvaartsbevordering ging, liet in Waroenggoenoeng de hele santekraam van overheidshuizen en kantoren opnieuw optrekken. Inbegrepen de versterkte

tangsi voor het peloton van 25 man NIL-soldaten onder commando van een tweede luitenant, zoals in elke afdeling van Bantam een garnizoentje en in Serang een compagnie was gevestigd. En ja, toen na enkele jaren bleek dat de suikerfabriek niet rendeerde en gesloten moest worden, was het niet langer zinvol in Waroenggoenoeng te blijven besturen. Waarop de derde verhuizing binnen tien jaar plaatsvond, nu naar Rangkasbitoeng. Niet ver van Waroenggoenoeng, iets gunstiger gelegen aan een samenloop van enkele bergriviertjes, maar wel met weer de nodige – of eigenlijk onnodige – overlast van extra-herendiensten, onbetaalde leveranties en chaotische toestanden. Toen Dekker in Rangkasbitoeng aankwam was alles daar nog zo nieuw dat de overgang van de wilde grasvlakten naar de erven van de nieuwe huizen of de dorps aloen-aloen niet overal even duidelijk was. De assistent-residentswoning zelf had trouwens aan de achterkant een onduidelijke afbakening naar de kant van de rivier, de Tjioedjoeng. Tussen zijn hoge oevers kon die variëren van een bruisende rivier, zoals nu in de regentijd, tot een smal stroompje waar je doorheen kon waden in de droge oostmoesson.

Waardoor was de suikeronderneming van Waroenggoenoeng mislukt? Zeker ten dele door de bezitsverhoudingen in Bantam. Van de diverse rechten op grond, die Java kende, was geen Nederlander nog behoorlijk op de hoogte. In Bantam bestond een vorm van individueel grondbezit, wat het huren van hele dorpsgronden in één handeling, zoals in Midden- en Oost-Java mogelijk was, verhinderde.[233] Er was trouwens vanouds ook naijver tussen Bantamse bestuurshoofden die nog iets te maken hadden met het oude sultansgeslacht, hetzij door verwantschap, hetzij door oude diensten, en de betrekkelijke nieuwkomers van buiten, hoe 'gezeten' ze ook al mochten zijn. Dit gold vooral in de bovenlanden, waar Daendels en Raffles het sultansgezag nog een tijdlang hadden laten bestaan toen het in de belangrijker benedenlanden al was afgeschaft. De árme bovenlanden: in die dunbevolkte, dichtbeboste bergdistricten Paroengkoedjang, Tjilangkahan en het grootste deel van het eigenlijke district Lebak waren weinig vruchtbare sawahs en helemaal geen klappertuinen te vinden. Er waren wel ladangs, droge rijstvelden die veel minder opbrachten dan natte en een paar koffietuinen met schrale oogsten.

Typerend voor het geheel was dat, zoals hiervoor al eens aangehaald is, de resident van Bantam aan Cultuurprocenten niet meer dan gemiddeld dertienhonderd gulden per jaar ontving, verreweg het minst van heel Java.

De vier regenten die Bantam had kregen gezamenlijk slechts vijfentwintighonderd gulden. Hun vijf collega's van de aangrenzende Preanger, mochten samen negentigduizend gulden verdelen. En dan had de afdeling Zuid-Bantam of Banten-Kidoel, waartoe de drie genoemde bergdistricten behoorden en die meestal naar de vroegere hoofdplaats kortweg Lebak werd genoemd, nog niet eens het armste district van de residentie binnen zijn grenzen. Wel had het de minste inwoners van de drie Bantamse afdelingen: een kleine honderdduizend.

In Buitenzorg had Dekker zich uit stukken en verhalen al een beeld kunnen vormen van Bantams armoede en de oorzaken daarvan. Voor zover hij zich niet al van vroeger zulke cynische opmerkingen had herinnerd als die van landeigenaren in de aangrenzende streken die wel graag een beetje knevelarij in Bantam zagen, want 'als er in Bantam niet gekneveld wordt, hebben *wy* volk gebrek'.[234] Dit sloeg natuurlijk op het 'verloop van volk', zoals het genoemd werd.

Was de knevelarij, dus de afpersing door machtsmisbruik van de hoofden, de *oorzaak* van de armoede in de bovenlanden? Zeker niet. De armoede was een gegeven, een gevolg van de schraalheid van de grond, de langdurige onrust na de opheffing van het sultanaat en de geïsoleerde ligging van het gebied. Machtsmisbruik en knevelarij bestonden over heel Java, maar waar armoede heerste zoals in Bantam of de streken rond Semarang hadden ze een dubbele werking: de hoofden waren zelf arm en knevelden dus des te meer en de bevolking was arm en kon de knevelarij dus nog minder verdragen dan elders. Vandaar dat de situatie in het Zuidbantamse bergdistrict Paroengkoedjang drukkender was dan bij voorbeeld in het eigenlijke Lebak. Het allerdrukkendst van heel Bantam?

Dat zat nog. In elk geval niet volgens de resident zelf en die kon er iets van weten.

Dekker en zijn gezin logeerden op doorreis naar Lebak bij resident Brest van Kempen. Een gulle en hartelijke gastheer maar geen spraakzame. Heel anders dan bij Dekker, wiens spraakwaterval soms niet te stuiten was, zou je bij Brest van Kempen de woorden wel uit zijn mond willen kijken, zoveel ruimte zat ertussen. Achter zijn rug werd hij door het residentiepersoneel wel eens oneerbiedig 'Slijmering' genoemd. Zoals meestal was dit een niet erg rechtvaardige bijnaam, want een slijmerd in de zin van zeurkous was Brest van Kempen beslist niet. Als het erop aankwam kon hij snel genoeg

beslissingen nemen. Zijn carrière bij het Bestuur was voorspoedig geweest, ook al vóór het bekende Madoera-rapport dat bij Duymaer van Twist zo'n gunstig onthaal had gevonden.[235] Er werd die avond veel over Bantam en over Lebak gesproken. Dekker toonde zich goed op de hoogte en vol vaste voornemens op te treden tegen de bekende kwalen van zijn afdeling. Brest van Kempen ontkende ze niet maar maande hem tot voorzichtigheid. Hij deed dat op de gewone gronden: het waren eeuwenlange gebruiken, er was de noodzaak de maatschappelijke orde niet te verstoren, de hoofden mochten niet van het Nederlands gezag worden vervreemd et cetera. Dat was nog tot daar aan toe of tenminste niet onverwacht. Het was een feit dat de meeste moeilijkheden – er waren in Bantam sinds 1810 lokale opstandjes geweest in 1820, 1822, 1825, 1827, 1831, 1833, 1839, 1845 en 1850! – waren veroorzaakt door ontslagen hoofden.

Wat Dekker wel trof was het merkwaardige argument van zijn chef dat er in Lebak niet al te streng moest worden opgetreden omdat het in een andere afdeling, namelijk in het district Tjiringin van het belendende Pandeglang nog erger was. Dat was niet de stijl van Dekker, maar bij zo'n eerste contact kon hij natuurlijk niet meteen al te fors met zijn chef in debat gaan. Diens beminnelijkheid was daarvoor trouwens te evident.

De volgende ochtend bracht Brest van Kempen het gezin Dekker met zijn reiskoets naar Lebak. Dat Rangkasbitoeng niet aan de Postweg lag, bleek gauw genoeg. Tot het dorp Pandeglang, ongeveer halverwege de 21½ paal naar Rangkas, ging het nog. Daarna was het slippen en glijden over een weg die eigenlijk alleen voor ossewagens te berijden was, zeker in de natte moesson met zijn urenlange regenbuien. Maar met veel getrek en geduw van dessabewoners en 'lopors' die met het rijtuig meeholden (meer dan stapvoets ging het toch zelden) kwamen ze ten slotte aan de grens tussen de afdelingen Pandeglang en Lebak.

Daar was naar oud gebruik dat voor heel Java gold, voor de ontvangst van de nieuwe assistent-resident een pendoppo opgericht. Binnen en buiten was een groot gezelschap verzameld. Natuurlijk de controleur Bram van Hemert, die voluit de fraaie naam Abraham Juliaan Langevelt van Hemert droeg. Hij was de dertigjarige waarnemer van de a.r.-functie in Lebak en een beste jongen, maar niet iemand om een eeuw naar te noemen – zoals zijn nieuwe chef het uitdrukte.[236] Van Hemert was na de dood van Carolus op 1 november van het vorige jaar als waarnemer opgetreden en zou die kwali-

teit niet geheel tot zijn verdriet later op de dag weer kwijtraken als Dekker officieel zou zijn beëdigd. Van Hemert had een goed-Indische afkeer van 'soesah' en soesah was er aan de functie of waarneming van het assistent-residentschap van Lebak plenty verbonden. Dekkers voorganger en zelfs nog eerdere bestuurders waren terdege geconfronteerd met de moeilijke bestuursverhoudingen in dit ressort.

Ze werden verscherpt door de bijzondere positie van de belangrijkste man onder de aanwezigen in de pendoppo: regent raden adipati Karta Nata Negara. De belangrijkste en verreweg de oudste van de aanwezigen, wat op Java tóch al de neiging had samen te vallen. Hij was zestig jaar, zowat twintig jaar ouder dan de resident en vijfentwintig jaar ouder dan de man die nu, wat voor formuleringen er ook ter verdoezeling voor gevonden werden, in de ambtelijke hiërarchie toch zijn meerdere ging worden. De verdoezeling was het voorschrift dat de assistent-residenten de regenten als hun 'jongere broeder' moesten beschouwen, wat bij zulk leeftijdsverschil niet bepaald voor de hand lag. Bovendien was deze 'jongere broeder' al bijna dertig jaar regent van Zuid-Bantam, dus sinds de tijd dat de resident in Serang zich nog nauwelijks met de bovenlanden bemoeide. In die lange periode had Karta Nata Negara zich tegenover de bevolking van Zuid-Bantam een verheven positie verworven die overeenkwam met de oude sultanaatsverhoudingen, toen de boepati's namens de sultan een vrijwel onbeperkt gezag over mens en goed uitoefenden. Residenten kwamen en gingen, de regent bleef. Langzamerhand was iets van de oude mystieke band tussen godsdienstig en wereldlijk gezag van het vroegere sultanaat op Karta Nata Negara overgegaan. Bantam was een van de meest orthodox-moslimse streken van Java. De invloed van de oelama's, de islamitische voorgangers, was er groot en met hen verkeerde Karta Nata Negara op uitstekende voet. Zijn verwantschap met oude adellijke geslachten in de Preanger en de hoge ambtstitel Adipati, wat zo iets als 'uwe doorluchtigheid' betekende, het droeg allemaal bij tot de verheven positie van de regent van Lebak.

Daaraan ontleende hij ook niet weinig aanspraken. Toen het bestuur eens een ander onderdistrictshoofd benoemde dan hem welgevallig was, schreef hij dat hij na overleg met zijn 'poengawahs' of rijksgroten besloten had een ander voor te dragen.[237] Aan zulke half-vorstelijke aspiraties ontleende hij ook het recht op extra gaven en diensten van 'zijn' bevolking. Alle regenten hadden recht op de *poendoetans*, de gratis leverantie van levensmiddelen en

materiaal bij bijzondere gebeurtenissen. Die hoefden nu ook weer niet zó bijzonder te zijn, want de gewone maandelijkse bestuursbijeenkomsten vielen eronder, bij voorbeeld de seba die Dekker de dag na zijn aankomst en bediging op zijn kantoor bijeen had geroepen voor de gebruikelijke kennismakingsbijeenkomst met alle bestuurshoofden, hoog en laag. De grote maaltijd die de regent na zulke seba's placht te organiseren, was aanleiding tot extra-poendoetans in de vorm van buffels die de dessabewoners onder zachte of zelfs harde dwang van dorpshoofden en districtsbestuurders maar hadden in te leveren. Het oud gebruik was knevelarij geworden, want waar kippen of rijst tot de aanvaarde poendoetan behoorden, was dat met de kostbare karbouwen zeker niet het geval. Daar moest eigenlijk voor betaald worden, maar dit gebeurde haast nooit. Wie om zijn geld durfde vragen, kon een pak ransel krijgen.

Niet onmogelijk, ja, zelfs heel waarschijnlijk, dat voor de twee grote maaltijden die de regent van Lebak op de dag van Dekkers aankomst dinsdag 22 januari 1856, en op de dag van diens eerste grote seba, 23 januari, organiseerde, karbouwen waren geslacht die bij wijze van poendoetan waren verworven. De ironie was dat Dekker tijdens zijn eerste toespraak tot de hoofden van Lebak een zogenaamd door niemand van zijn toehoorders begrepen hint over de misstanden in zijn afdeling had ingevlochten. Ook dit was weer geen uitzondering. Alle nieuwe bestuursambtenaren hielden kort na hun aankomst zulke redevoeringen tot hun 'jongere broeders' waarin zulke hints waren opgenomen en alle jongere broeders hielden zich vervolgens van den domme.[238] Het was bestuurstraditie, allebei. Voor dit soort gelegenheden had het Nederlands gouvernement langzamerhand een bloemrijke vorm van het Maleis ontwikkeld, die het midden hield tussen korantaal, bijbeltaal en kindertaal. Deed je het anders, dan zou je helemaal niet begrepen worden. Nu was het met het Maleis toch al de vraag wat ze ervan opstaken, omdat het Maleis op Java weliswaar de bestuurstaal was, maar nergens inheems. In Bantam werd een speciale variant van het Westjavaanse Soendanees gesproken. De lagere hoofden verstonden nauwelijks Maleis en de gewone dessalieden in het geheel niet. Van het bestuur sprak op zijn beurt weer vrijwel niemand Bantams-Soendanees. Bij al die overplaatsingen loonde het de moeite niet te proberen voor een paar jaar zo'n regionale taal te leren. Het paste trouwens ook niet bij de bestuursfilosofie. Het contact met de bevolking moest immers altijd via het inheems bestuur verlopen. Omgekeerd

werd niet aangemoedigd dat de regenten, laat staan de lagere hoofden, Nederlands leerden om zich met de hoge heren in hun eigen taal te kunnen onderhouden. Het Nederlands bleef de geheimtaal van de koloniale heren onder elkaar, een enkele uitzondering als de sultan van Soemenep niet te na gesproken.[239] Zo kon Dekker in de pendoppo op weg van Pandeglang naar Rangkas ook gemakkelijk genoeg met Van Hemert in het Nederlands enkele woorden over de regent wisselen zonder door hem te worden verstaan. Een hoffelijk man, deze regent, of door zijn hoge positie en aanzien eerder minzaam te noemen, die in het contact met talrijke bestuurschefs had geleerd op welke manier hij het best zijn eigen weg kon gaan. Verreweg het grootste deel van de aanwezigen bestond uit zijn gevolg: tientallen lagere ambtenaren, die in hem minder een chef dan een heer en meester zagen, nog meer tientallen bedienden en volgelingen van allerlei snit en rang. Sommigen waren familie en woonden op het grote erf van het regentschapshuis, anderen behoorden tot het overheidspersoneel of waren beide, weer anderen, de meesten misschien, verrichtten persoonlijke dienst aan de heer.

Dit waren de *pantjendiensten*, de tweede soort onduidelijk dienstbetoon aan de regent en de andere hoofden, nu niet in geld of goederen zoals de poendoetan, maar in arbeid. Om kleinigheden ging het niet. Toen de nieuwe assistent-resident, zoals veel van zijn voorgangers hier en elders op Java, probeerde enig inzicht in deze materie te krijgen, bleek hem alras dat er elke dag een kleine driehonderd dessalieden alleen al in Rangkasbitoeng bij de pantjendiensten in de ruimste zin betrokken waren. De complicatie was dat er in theorie wel maar in de praktijk geen onderscheid werd gemaakt tussen de 'officiële' herendiensten die het gouvernement vorderde en de persoonlijke diensten aan Nederlandse en Inlandse bestuurders. Het onderzoek dat Dekker al na een paar weken naar de stand van zaken instelde, had de vorm van een uitvoerige vragenlijst aan de regent over de diverse soorten pantjendiensten, of ervoor betaald werd of niet, wie er werd opgeroepen, door wie en voor hoe lang. De antwoorden van de regent waren uitvoerig genoeg, maar er was geen touw aan vast te knopen omdat alle termen door elkaar werden gebruikt: pantjen, kemit, djangal, djoeroengan. Eigenlijk waren het allemaal wel te onderscheiden soorten van werk. Pantjens waren de diensten in het algemeen, kemits de herendienst voor het gouvernement, djangal was het verplichte werk tegen betaling, kemit idem zónder betaling. Maar daarnaast bestond ook het geheel vrijwillige werk, de djoeroen-

gan, waarvan de vrijwilligheid sterk betwijfeld kon worden wanneer het zulke vormen aannam als de massale opkomst van dorpelingen om een aloenaloen schoon te maken of dagenlang grasjes uit te trekken op het erf van de regent.

Het gouvernement kon zich natuurlijk niet aan de verantwoordelijkheid voor deze chaotische toestand onttrekken. Zelf vorderde het herendiensten naar willekeur, of beter: naarmate de plaatselijke bestuurder ze nodig achtte. In het nieuwe regeringsreglement was voorgeschreven dat er gewestelijke registers van herendiensten moesten komen, maar zover was het nog lang niet. Waar lag de grens tussen de acht dessalieden die als djaga's elke nacht bij het huis van de assistent-resident van Lebak moesten waken en de *zestig* die de regent op zijn erf ter beschikking had of de zestien voor de demang, het districtshoofd van de hoofdplaats? De Nederlandse bestuursambtenaar gaf zijn personeel te eten, de regent rekende erop dat zijn kemits voor hun eigen eten zorgden. Kemits moesten de gouvernementspostpaarden verzorgen, kemits waren de oppassers die boodschappen deden voor de hoofden, kemits deden politiediensten in de dessa's. Hun aanwijzing bij toerbeurt, meestal voor perioden van vijf dagen, geschiedde door de dessahoofden. Die moesten zich aan zekere regels houden (niet meer dan vijftig dagen pantjendienst per jaar, tenminste volgens het nieuwe regeringsreglement, minder voor degenen die eigen grond moesten bewerken en zovoort) maar ook hier lag al op het laagste bestuursniveau een bron van machtsmisbruik.[240]

Bij de poendoetans was de grens tussen ajam en karbo, tussen vrijwillige kip en onvrijwillige karbouw, al door Dekkers voorgangers getrokken. Wat Dekker in Buitenzorg had gehoord en in residentieverslagen gelezen, werd de eerste de beste avond in Rangkasbitoeng tot nabije werkelijkheid toen hij zich verdiepte in het afdelingsarchief van Lebak. Wat daarin over de laatste jaren aan ongerechtigheid was vastgelegd![241] Vele volgende avonden zat hij tot diep in de nacht te lezen en te schiften, soms met barstende hoofdpijn waartegen hij natte doeken om zijn hoofd bond. De djaga's op het erf zagen de vreemde dracht en herinnerden er zich deze 'toean assistèn' door toen er veel later eens naar hem werd gevraagd. (Een bestuurshoofd herinnerde zich hem door een ander trekje: 'de toean die nog niet op tournee was geweest'. Nee, hij las in die tijd meer dan dat hij, zoals het in bestuurstaal heette 'tourneerde'.)

Al in juni 1852, twee assistent-residenten en één resident geleden, waren

er officiële brieven gewisseld over beschuldigingen tegen dorpshoofden in de bergdistricten Tjilangkahan en Paroengkoedjang die zich, op last van of gedekt door de demangs, met buffelroof hadden beziggehouden. De schoonzoon van de regent van Lebak, Wira Koesoema, was demang van Paroengkoedjang. Hij had de klachten 'steeds op een terugstootende wijze [heeft] afgewezen, terwijl het districtshoofd hiervan geen melding heeft gemaakt en zich schijnt te houden of hem hieromtrent niets bekend is'. Van juni 1854 waren er al door de djaksa van Lebak, de aanklager bij de Landraad en hoofd van de politie, aangelegde lijsten van onwettige belastingen op buffelbezit die door de demang van Tjilangkahan werden geheven. Een stuk of vijftig dessalieden hadden zich hierover beklaagd en precies opgegeven wat ze hadden moeten betalen. In 1853 waren er ook talrijke klachten over mishandeling door volgelingen van de demang van Tjilangkahan en te zware poendoetans voor de bouw van het huis van de patih, de plaatsvervanger van de regent. Volgens de demang zelf was het allemaal niet waar of schromelijk overdreven en de regent, die er ook in werd gemengd, meende dat er sprake was van 'wrok' jegens de demang van Tjilangkahan bij bepaalde personen. Het moest hem maar worden vergeven als hij 'een weinig fout' was geweest.

Dekkers onmiddellijke voorganger Carolus, die in december 1854 was opgetreden, had de zaken grondiger aangepakt. Net als Dekker was hij tot assistent-resident van Lebak benoemd na een verlengd tweejarig Europees verlof. Het leek wel of al die jonge bestuursambtenaren die in die tijd na verlof in Europa op Java terugkeerden, waren besmet met zulke 'zonderlinge begrippen' als gouverneur-generaal Rochussen al in 1850 bij een controleur-ex-verlofganger had aangetroffen. Carolus begon in februari 1855 met het schrijven van uiterst beleefde briefjes aan regent Karta Nata Negara over mogelijke misbruiken bij de omvang van de rijstvelden die de hoofden als onderdeel van hun inkomsten toegewezen kregen. Ook de regent zelf had zulke ambtssawahs. De assistent-resident wilde wel graag eens precies weten hoeveel sawahs en tegals (droge velden) de diverse hoofden nu precies hadden. Hij kreeg geen antwoord, herinnerde de regent drie weken later aan zijn opdracht en wees erop al te hebben gehoord dat sommige hoofden de sawahs die ze eigenlijk te veel hadden, intussen pro forma onder hun kinderen hadden verdeeld. Deze ambtssawahs moesten door de dorpelingen als pantjendienst bewerkt worden, maar daarvoor diende dan wel een deel van de

oogst aan hen te worden afgestaan. Dit was trouwens ook bij de onderlinge hulpverlening bij de oogst in de dorpen gebruikelijk. Alleen: hoe hoger de heer, hoe moeilijker het aandeel in de oogst van hem los te krijgen. Het was al beledigend erom te vragen. Net zo moeilijk was het trouwens bepaalde werkzaamheden te weigeren als je als orang kemit voor de wachtdiensten op het erf van de demang of de regent aan de beurt was. In een andere brief aan de regent somde Carolus nog eens uitdrukkelijk op wat voor werk – immers zonder betaling en zelfs zonder voedselverstrekking – er van deze djaga's gevraagd mocht worden: bewakingsdienst, schoonhouden van het erf en zorgen voor brandhout, drinkwater en gras voor de paarden, 'doch slechts 1 persoon voor 1 paard'. De regent had dagelijks niet minder dan zestig orang kemits tot zijn beschikking en niets was gemakkelijker dan deze onbetaalde krachten te gebruiken voor werk waarvoor eigenlijk wel betaald moest worden, bediendenwerk of koeliediensten. Wie kende nu eigenlijk precies het onderscheid tussen al die vormen van verplichte arbeid waaraan je als dessaman onderworpen was?

Als dat in de hoofdplaats van de afdeling al kon gebeuren, dan was het in de districten nog veel gemakkelijker. De druk op de bevolking was daar zo groot dat er hele dorpen leegliepen. Carolus constateerde in een brief van 11 maart 1855 aan de regent dat er in het district Sadjiera zeven dessa's geheel waren leeggelopen en in Paroengkoedjang acht. Ook in veel andere dessa's was een deel van de bevolking weggetrokken naar 'vrije grond' waar de tani's weliswaar opnieuw moesten beginnen met de aanleg van dorp en rijstvelden, maar in elk geval niet werden uitgeplunderd. 'Ik verzoek de Raden Adipattie deze aangelegenheden te onderzoeken en de juiste opdrachten te geven zoals ik reeds vele malen op de vergaderingen voor U aan de Priaji's heb te verstaan gegeven en duidelijk heb opgedragen, opdat het hele district zuiver worde.' Maar de priaji's, de hoofden, trokken zich niets van Carolus' vermaningen aan, zoals uit de herhaalde opwekkingen en dreigementen aan de regent bleek. Er werd geknoeid met belastingen, met de heffingen in natura, vooral met rijst, er werden veel te hoge prijzen afgedwongen voor karbouwevlees. In juli 1855 werden in Tjikandi 59 mensen aangehouden die zonder vergunning naar Batavia onderweg waren, omdat naar ze zeiden 'het hun in hunne dessa's door allerlei vorderingen en afpersingen te zwaar wordt gemaakt'. Ze werden teruggestuurd naar de assistent-resident van Pandeglang en daar trokken zij hun verklaring in. Weer naar Se-

rang gebracht om nader te worden ondervraagd, 'buiten den invloed hunner dessa-hoofden', zoals resident Brest van Kempen aan Carolus schreef, bleven ze die eerste verklaring intrekken. Ze zeiden nu dat ze alleen uit werken wilden gaan om hun landrente te verdienen. De resident wilde dat degenen die uit Lebak afkomstig waren nog eens door Carolus streng ondervraagd zouden worden. Als ze, wat hij aannam, het bestuur eerst wat hadden voorgelogen, moesten ze tot vijftien dagen dwangarbeid aan de openbare weg in Pandeglang worden veroordeeld. Het kwam blijkbaar niet bij de resident op dat de eerste verklaring in dit geval de beste kon zijn geweest en dat de betrokkenen uit vrees voor represailles van hun hoofden de zaak later maar op de landrente hadden geworpen. Beter door het gouvernement gestraft met een paar weken werken, waarbij je nog te eten kreeg bovendien, dan door de demang of zijn trawanten gegrepen te worden.

In augustus was voor Carolus de maat vol. Hij vroeg de resident tegen het hoofd dat het meest en het brutaalst knevelde, Wira Koesoema van Paroengkoedjang tot arrest over te gaan. Wira Koesoema was al door de vorige resident berispt, zonder resultaat. In zijn brief aan Brest van Kempen tekende Carolus wel uitdrukkelijk aan dat een arrest 'moeijelijk hier ten uitvoer kan gelegd worden, dewijl hij demang de schoonzoon van de Regent alhier is, en dat het verblijf van de Regent daartoe, om redenen er geene pendoppo zoo als elders daarvoor is, geheel ongeschikt is'. Hoe reageerde de grote heer in Serang op de reeks ernstige beschuldigingen die tegen de demang waren ingebracht? Hij veroordeelde hem inderdaad tot veertien dagen arrest en aan drie benadeelde dessalieden moest hij de hun elk afgeperste vier gulden terugbetalen, terwijl zijn onderscheidingstekens – passementen op het uniform – hem voorlopig werden ontnomen. Bovendien moest er op de eerstvolgende seba aan alle verzamelde hoofden kennis van deze straf worden gegeven. Allemaal heel vervelend, maar ondanks de duidelijke opwekking van Carolus liet Brest van Kempen de demang zijn straf gewoon uitzitten in de pendoppo van zijn schoonvader, het ontvangstgebouwtje op het voorerf, ook wel passeban genaamd. 'Is er geene Passeban bij des Regents woning dan behoort die straf in de pondopo gallerij der woning te worden ondergaan.' Met andere woorden: de grootste knevelaar van Lebak, wiens schuld aan elke denkbare vorm van corruptie al meermalen was vastgesteld, kreeg als 'straf' een verblijf in het huis van zijn schoonvader.

Na veertien aangename dagen in Lebak en een nieuwe berisping in Se-

rang keerde Wira Koesoema welgemoed naar Paroengkoedjang terug. Daar werd de praktijk gewoon hervat.

Op Brest van Kempen hadden de brieven en mondelinge vertogen van Carolus blijkbaar weinig indruk gemaakt. Of: hij wilde niet ontkennen dat al die dingen gebeurden, maar zoals hij een half jaar later aan Douwes Dekker zei, dit soort zaken moest met voorzichtigheid worden aangepakt, ook al omdat het elders nog zoveel erger was. Om een volgende maal, of misschien tegenover hoger gezag dan de resident nog sterker te staan, was Carolus begonnen een reeks van gegevens over de toestanden in en buiten Lebak te verzamelen. In een onofficiële nota noteerde hij alvast vijftien punten.[242] Daaronder waren wat Lebak betreft zulke onderwerpen als punt 3: 'Over het innen der Landrenten, enz.!!' Het dubbele uitroepteken moest natuurlijk aangeven dat er weinig fraais over de manier van innen te vertellen was. In beginsel werd per dorp een vijfde deel van de oogst als landrente gevorderd, tenzij er gedwongen Cultuurdiensten te vervullen waren die met de belastingen verrekend konden worden. De dorpshoofden moesten het totaal van de dorpsrente hoofdelijk omslaan over de dorpelingen. Aan het geknoei kwam geen einde.

Op Carolus' lijst was punt 15: 'Dat vele personen van de familien en bedienden der Inlandsche Hoofden op de uitbetalingsstaten voorkomen, die in der daad geen deel nemen in de Cultuur, zoo dat de voordeelen hiervan, hun ten deel vallen, ten préjudice van de werkelijke deelhebbers – ook worden zij in het onregtmatig bezit van sawavelden gesteld dewijl die alleen aan degene die aandeel in de Cultuur hebben toekomen.' In een nog minder officiële kladnota had Carolus in potlood geschreven dat in het district Warang Goeng 62 van de 85 dessa's betrokken waren bij het werk op de sawahs van de regent. En over het district van diens schoonzoon: 'Paroeng Koedjang de verloop van volk is alleen toeteschrijven aan de verre gaande misbruiken die van de bevolking worden gemaakt.'

Wat zou Carolus nog allemaal aan de orde hebben gesteld als hij tijd van leven had gehad? Maar tijd van leven had hij niet. Op 1 november 1855, nog éér hij zijn eerste jaar als assistent-resident van Lebak had volgemaakt, overleed hij aan een leverabces, een van de meest voorkomende ziekten onder Europeanen in Indië en waartegen nog geen kruid was gewassen. Hij was al enige tijd ziek, maar had er in oktober op gestaan persoonlijk de inspecteur der Cultures Boutmy te paard op een inspectiereis door de districten te ver-

gezellen. Hij keerde er doodziek van terug met pijn in de lever en hevige koorts. Toen na twee of drie dagen de residentiesecretaris uit Serang in Rangkas kwam en daar Carolus zo ziek vond liggen, werd de garnizoensarts uit Serang ontboden, dokter C. A. Bensen. Zoals gebruikelijk had hij de hele Europese bevolking van de residentie onder zijn hoede. Bensen vond het nodig Carolus in het hospitaal van Serang op te nemen, maar de patiënt weigerde. Door de grote afstanden kon Bensen maar eens in de twee dagen in Rangkasbitoeng visite maken. Toen hij daar de derde maal was, samen met de residentiesecretaris die notariskwesties in Rangkas moest regelen, gaf Carolus eindelijk toe. Hij werd de volgende dag liggend in een rijtuig naar Serang gebracht. Onderweg gaf hij de koetsier opdracht de zweep over de paarden te leggen, waardoor hij zieker dan ooit in de residentiehoofdplaats arriveerde. De volgende dag overleed hij in het hospitaal, negen of tien dagen nadat hij ziek uit Paroengkoedjang was teruggekomen.[243]

Dokter Bensen verklaarde dat Carolus aan een leverabces was overleden. Carolus' weduwe dacht daar anders over. Zij was er vast van overtuigd dat haar man tijdens de inspectierit waarvan hij zo doodziek was teruggekomen, was vergiftigd. Had hij niet 's middags gegeten in het huis van de demang van Paroengkoedjang, de man die hem na alles wat er gebeurd was en nog zou gaan gebeuren wel moest haten en vrezen tegelijk? Mevrouw Carolus was de enige niet die er zo over dacht. Ook Van Hemert had zo zijn verdenkingen. Er moeten er heel wat meer geweest zijn in Rangkas die de zaak niet vertrouwden. Al dan niet terecht (want harde bewijzen waren er nooit) liepen die praatjes over vergiftiging op Java net zo vaak over onder verdachte omstandigheden overleden Europese bestuursambtenaren als over jong gestorven prinsen in de kratons van Djokja en Solo, waar de vele vrouwen en bijvrouwen van de vorst intrigeerden rond zijn opvolging.

Na de dood van Carolus werd het bestuur tijdelijk in handen gelegd van Van Hemert. Iedereen wist dat hij niet bepaald een doordouwer was. De regent wist 't wel het allerbest. Nauwelijks was het waakzaam oog van Carolus op Rangkasbitoeng weggevallen of de regent liet zijn ambtssawahs in de buurt door de bevolking bewerken 'zonder een duit betaling'. Dit was aan luitenant Collard opgevallen, die het later aan de opvolger van Carolus vertelde.[244]

3. HET CONFLICT

Dekker beweerde altijd dat hij, ondanks alles wat hij in Buitenzorg over Lebak had gehoord, bij zijn entree in die afdeling beslist geen vooroordeel jegens de regent koesterde. Integendeel, de oude heer had bij de eerste ontmoetingen een sympathieke indruk op hem gemaakt. Dekker had zelfs een zeker medelijden met hem. Hij wist dat Karta Nata Negara in geldzorgen zat door schulden aan het gouvernement. Hij had ook talrijke familieleden te onderhouden – de vloek van elke Javaan die in wat beteren doen raakte en volgens de adat verplicht was elk familielid onder zijn hoede te nemen dat zich maar bij hem aanmeldde. Het waren er in dit geval meer dan honderd, van wie er velen in het vage grensgebied tussen permanente gast, persoonlijke bediende en regentschapsbeambte verkeerden. Op Karta Nata's traktement van zevenhonderd gulden in de maand werd 150 gulden gekort wegens zijn schuld aan het gouvernement. En wat was dat voor schuld? De vordering bestond voor een groot deel uit venduschulden en hoe die ontstonden wist iedereen. Als de Inlandse hoofden al niet op eigen initiatief veel te hoog boden op de boedelveiling van vertrekkende bestuursambtenaren, kregen ze wel een wenk van hogerhand. In Bantam waren geen rijke Chinezen of andere handelaren die, zoals Dekker wel in Padang had meegemaakt, de vendu's van de Europeanen opdreven. Hier moest het allemaal van de hoofden komen. In het archief van Lebak bevond zich een veelzeggende brief van de vorige resident, Wiggers, aan de assistent-resident van Lebak. Ongetwijfeld een rondzendbrief aan alle assistent-residenten. Hun werd verzocht te 'bevorderen' dat de hoofden en ambtenaren uit hun afdelingen aanwezig zouden zijn bij Wiggers' veiling – de nota bene door hem zelf zo genoemde 'meer dan gewoone vendutie'. De regent moest wel het goede voorbeeld geven, wilde hij op bestuur en hoofden geen gierige indruk maken.

Nu, hoe het was schulden te hebben, ook aan de overheid, kon niemand zich beter voorstellen dan Douwes Dekker. Hij was dan ook niet te goed om de regent een voorschot op zijn traktement te geven of bepaalde betalingen een beetje vlugger te laten verlopen dan reglementair was toegelaten.

De sympathie voor de regent kon echter niet lang standhouden. Naarmate Dekker vorderde met het lezen van de archiefstukken en bepaalde inlichtingen over zijn 'jongere broeder' kreeg, moest zijn opinie veranderen. Wat

er aan ongerechtigs gebeurde in Lebak, gebeurde in elk geval onder verantwoordelijkheid, hoogst waarschijnlijk met medeweten, misschien in opdracht van de regent. Het kon toch niet anders of het optreden van de demang van Paroengkoedjang, wiens schuld aan grove knevelarij vaststond, werd door de regent gedekt.

Niet alleen uit de archiefstukken groeide Dekkers overtuiging dat de regent en zijn schoonzoon de hoofdschuldigen waren aan wat er mis was in Lebak. Een belangrijke bron van mondelinge informatie was de djaksa, de Inlandse officier van justitie bij de diverse rechtbanken voor inlanders in de afdeling. De kleinere zaken werden behandeld door de Regentschapsraad, waarvan de regent voorzitter was, de grotere door de Landraad met de assistent-resident zelf als voorzitter. Bij beide raden was raden djaksa Astra Koesoema de aanklager. Zijn positie was in twee opzichten bijzonder. In de eerste plaats was hij, hoewel in Bantam geboren, van afkomst een Javaan, die te midden van de Soendanees-Bantamse hoofden daardoor niet populair was. Tussen de Javanen uit het midden en oosten van het eiland en de Soendanezen uit het westen bestond altijd en overal een zekere rivaliteit. Ook zonder dit zou Astra Koesoema's positie afwijkend van die der andere priaji's zijn geweest, eenvoudig doordat hij als djaksa de enige Inlandse ambtenaar van betekenis was die niet onder de regent ressorteerde, maar rechtstreeks onder de assistent-resident. Niet Karta Nata Negara was de chef van raden Astra Koesoema, maar Douwes Dekker zelf, die als assistent-resident hoofd van politie en justitie in zijn afdeling was. Dit gaf de djaksa zijn noodzakelijke onafhankelijkheid jegens de Inlandse bestuurshoofden wier eventuele overtredingen door hem onderzocht moesten worden. Hij had dit in het verleden dan ook al zo vaak voor Carolus gedaan – getuige de documenten in het archief van Lebak – dat zijn impopulariteit onder de hoofden niemand hoefde te verbazen, of hij nu Javaan was geweest of niet.

Voor Dekker begon de djaksa lijsten bij te houden van dorpelingen wier karbouwen door of namens de demang van Paroengkoedjang waren gevorderd, soms zonder meer, soms tegen een belofte van betaling die nooit werd nagekomen. De demang hield er volgens verklaringen van de dessalieden aan de djaksa in diverse dorpen geheime karbouwenkralen op na, 'geheim' omdat de dieren door de dessa verzorgd moesten worden zonder dat de assistent-resident er iets van mocht weten. Even 'geheim' waren de droge rijstvelden die de dorpelingen in de bossen van Paroengkoedjang voor de de-

mang moesten aanleggen en bebouwen. Tientallen namen stonden op lijsten van mensen die gedwongen waren bepaalde werkzaamheden voor de demang of de dorpshoofden te verrichten of illegale belasting moesten opbrengen. Het waren meestal bedragen van een gulden, maar er waren in de jaren 1854-1856 toch ettelijke gevallen geweest – nu door de djaksa opgetekend – waarbij zilveren krisscheden, paarden en bossen padi voor veel hogere bedragen waren afgenomen. De lijsten groeiden snel tot twee grote foliovellen vol.

Officieel klagen bij de regent durfden de slachtoffers niet. Wel waren enkelen al onder Carolus begonnen 's avonds naar het huis van de assistent-resident te komen, natuurlijk niet langs de voorkant maar in het geheim door de begroeiing van de rivieroever achterlangs. Op z'n Javaans bleven ze stil zitten wachten tot hij ze bij zich liet roepen, pas dan zeiden ze gekomen te zijn om bij de toean zelf hun beklag te doen. Voorwaarde voor dit ongewoon vertoon van vertrouwelijkheid was uiteraard dat Carolus de klagers niet zou 'verraden' door hun gevallen met naam en toenaam alsnog bij de regent voor te brengen. Het zou hun slecht zijn vergaan. Luitenant Collard sprak van gevallen waarbij klagers van wie de namen wel waren uitgekomen, vermoord waren. Hun lijken dreven als stomme getuigen van de terreur, die in sommige delen van Lebak heerste, de rivier af.

Na de dood van Carolus bleven de klagers 's avonds komen. Wellicht wisten zij niet eens dat er in Rangkasbitoeng een ambtswisseling had plaatsgevonden. Hoe zou je dat in de binnenlanden van Paroengkoedjang of Tjilangkahan ook te weten moeten komen? Dekker zelf, die geen Soendanees sprak, laat staan het zogenaamd 'Bergsoendanees' van de bovenlanden, kon de klagers niet verstaan en had de hulp van een tolk nodig, soms zijn Bantamse klerk, soms de djaksa zelf. Toch, ondanks de actieve rol die de djaksa bij dit alles speelde, had Dekker geen initiatief van anderen nodig om al weinig dagen na zijn komst in Lebak gegrepen te worden door de overtuiging dat er *acuut* iets moest worden gedaan tegen de heersende misbruiken. In zijn *Memoriaal* schreef hij al op 28 januari, een week na zijn ambtsaanvaarding, zijn eerste aantekeningen over de kemits en poendoetans, op 5 februari waren het van opmerkingen al kritische vragen geworden, de eerste aanzet tot de grote enquête over de herendiensten in Lebak die hij op 12 februari aan de regent toezond. Het werden 42 vragen over de aard en de omvang van de verplichte diensten en leveranties, de voeding en betaling van de

orang kemits en de manier waarop ze werden aangewezen. De antwoorden van Karta Nata Negara waren zo ontwijkend en onduidelijk dat er geen scherp beeld van de situatie in Rangkasbitoeng uit op te maken viel. Het was echter duidelijk genoeg dat er op zijn minst bijna driehonderd dessalieden uit de omgeving dagelijks alleen al in de hoofdplaats kemits van de meest uiteenlopende aard moesten verrichten. Toen Dekker na een week de antwoorden op zijn vragen had gekregen, plaatste hij kritische kanttekeningen in de marge. 'Niet compleet' – bij het aantal van 187 mannen dat voor wachtdienst was aangewezen; 'nepotisme' – bij de aanwijzing van de kemits door de dessahoofden; 'deugt niet' – bij een aantal pantjenplichtigen dat al eerder in andere opgaven was verwerkt; 'knevelarij' – bij de verdeling van de poendoetans door de demangs en dessahoofden.

Nauwelijks had de regent deze vragenlijst ingevuld of hij kreeg een nieuwe op zijn dak, nu een over armoede en honger in Lebak. Hiervoor had de regent geen week nodig. Nog dezelfde dag (18 februari) wist hij de assistent-resident te melden dat armoede en honger hoogstens op kleine schaal voorkwamen, en dan alleen bij mensen die zwak of ziek waren of van wie de oogst mislukt was. Dit jaar was er trouwens niets aan de hand, hoogstens was de rijstoogst een beetje laat doordat in 1855 de natte moesson zo laat begonnen was. Dekker gaf Karta Nata's antwoorden door aan Van Hemert, die als controleur de toestand beter moest kennen dan wie ook, met verzoek om commentaar. Deze aartsvoorzichtigaard kwam zijn reputatie na. Op de enquête van 12 februari wilde hij nog wel zeggen dat de gedwongen leveranties voor de bevolking 'zeer bezwarend' waren, maar hij bracht de Inlandse hoofden en de rondreizende ambtenaren van het Europese bestuur onder één noemer. Alsof het hetzelfde was incidenteel een paar kippen of wat rijst te moeten leveren voor de maaltijd van een inspecteur uit Batavia of een tournerende resident, of het hele jaar door onder de druk van poendoetans aan loerah (dorpshoofd), demang en regent te staan. Op de brief over armoede en honger schreef Van Hemert dat er, anders dan de regent beweerde, in de hele afdeling – op één district na, Tjilangkahan – wel degelijk algemene schaarste aan rijst bestond. Hij schreef de oorzaken daarvan toe aan de weinig produktieve droge rijstvelden en de wilde varkens, de onverstandige manier waarop de tani's hun rijst verkochten en de landrente. De enige verwijzing naar de knevelarijen in Lebak was zijn opwekking dat 'de bevolking niet noodeloos met andere diensten worde belast wanneer de tijd

daar is dat de bosschen moeten worden gekapt en gebrand'. Andere diensten kon alles betekenen: van djagadiensten bij de assistent-resident tot de ergste knevelarijen van de demang van Paroengkoedjang.

Nee, wie iets wilde ondernemen tegen de misstanden in Lebak hoefde niet te rekenen op de medewerking van de controleur. En eigenlijk was Dekker al iets aan het ondernemen met zijn vragenlijsten aan Karta Nata Negara. Het gebeurde nog wel zo discreet dat de patih, de plaatsvervanger van de regent, hem namens zijn chef kwam bedanken 'voor de delicate behandeling van de zaak'. Trouwens, uit het feit dat de regent de grote vragenlijst niet eens zelf had beantwoord maar dit door een ander had laten doen, waarschijnlijk door de patih, bleek wel dat Karta Nata Negara minder dan Dekker meende vreesde door het onderzoek gecompromitteerd te worden.[245]

Het droeg allemaal bij tot het klimmen van de ergernis. Niet alleen was Dekkers aanvankelijke welwillendheid tegenover de regent verdwenen – al bleef hij in het ambtelijke bereid hem bij voorbeeld financieel te helpen, – hij begon hem meer en meer te vereenzelvigen met al het kwaad dat er in Lebak, of zelfs in heel Indië bestond. Alles wat Dekker in zijn Menadonese tijd had meegemaakt aan knevelarij door de zelfbestuurders kwam weer boven, alles wat zijn oude leermeester resident Scherius hem daar had ingeprent aan bezwaren tegen het hoofdenstelsel en tegen de hoofden persoonlijk, die parasieten van de Indische samenleving, ging weer leven. De minzaamheid en de zogenaamde waardigheid van de regent, de zelfverzekerdheid waarmee hij de nauwelijks gecamoufleerde aanklachten over de misbruiken en de armoede in Lebak bij de beantwoording van de vragenlijsten afwimpelde, konden Dekkers voornemen doortastend op te treden slechts versterken. In Nederland werd door ministers en Kamerleden gediscussieerd over de misbruiken op Java, en in Buitenzorg werd over de knevelarij van de regenten gesproken, maar wie deed er wat aan? Niemand. Dan zou hij, Eduard Douwes Dekker, ingrijpen.

Het was of er binnen in Dekker een motor werd aangeslagen die steeds sneller ging lopen. Het was geen onbekend verschijnsel. Zó was hij in Padang gekomen tot zijn rebellie tegen het onrecht dat Michiels hem aandeed. Zó was hij tijdens zijn verlof in beweging geraakt door Everdine's erfenis en later door zijn idee dat hij met een enkele gelukkige slag aan de speeltafel alles zou kunnen terugwinnen wat hij verloren had – zijn eigen waardigheid misschien wel in de eerste plaats.

Niemand deed wat, welnu, dan zou *bij* wat doen. Dertien jaar geleden had hij al in Padang bewezen met voorbijzien van zijn persoonlijke belangen iets te durven ondernemen. Wat hem na zijn verlof, misschien al op de terugreis, voor ogen had gestaan, zou nu gaan gebeuren: hij zou zijn hart voor de Inlander laten spreken en als het niet voor heel Java kon in elk geval een eind maken aan de knevelarijen in Lebak. Als Brest van Kempen in Serang flauw bleef zou hij zich desnoods tot de hoogste in den lande wenden – dat stond van het begin af voor hem vast. Bij Michiels had hij het zo willen doen en het was mislukt. Die man haatte hij nu ook meer dan wie ook in Indië. Tot Rochussen persoonlijk had hij zich tien jaar geleden gewend toen het gouvernement hem maar niet had willen herplaatsen en het was half gelukt. Van Duymaer van Twist verwachtte hij meer. Met Duymaer van Twist had hij in Buitenzorg gesproken over de noodzaak het lot van de Javaan te verbeteren. Nu had hij besloten dat zijn hele optreden in Lebak in dit teken zou staan. Het zou zijn glorie worden, de triomf die de nederlagen van het verlof geheel zou uitwissen. Eindelijk zou hij de roeping kunnen volgen waarover hij in al zijn geschriften van vroeger en zelfs al in zijn officiële brieven in Padang had gesproken. Altijd trouw bewaard en bij zich, waar hij ook was, deze geschriften van vroeger. Ook in Lebak herlas hij ze, de brieven aan Michiels over zijn principes en onafhankelijkheid en de Jongelingsdromen die hij in Natal en Padang had geschreven. De verhouding tussen de Grote Daad en de Grote Gedachte, waarover de 'jongeling' van 1843 en 1844 peinsde, was nu zijn persoonlijk en praktisch dilemma geworden. De Grote Gedachte was er: hulp bieden aan de Javaan die mishandeld werd. De Grote Daad zou moeten volgen, desnoods dwars tegen 'de magt der heerschende begrippen, waartegen mijne beginselen mij noodzaken op te staan', zoals hij aan Michiels had geschreven. De woorden van 1843 werden nu een oproep aan zichzelf.

In deze moeilijke weken las hij de Werken van Napoleon de Derde, Napoleons naneef die in 1852 na talrijke mislukkingen keizer van Frankrijk was geworden. In zijn *Memoriaal* noteerde Dekker een aantal treffende uitspraken van Napoleon III uit de uitgave van Librairie d'Amyot die hij bezat. Allemaal kwamen ze neer op de gedachte dat een leider nodig is voor de revolutie wil het volk ervan profiteren, want zonder Leider ontwikkelt de revolutie zich juist ten nadele van het volk. Doortastendheid bij de uitvoering van een idee, daar kwam het op aan. 'Marcheer aan het hoofd van de ideeën

van uw eeuw, dan zullen deze ideeën u volgen en u steunen.' 'Lafheid brengt nooit voordeel.' Uitspraken van Napoleon III, die aansloten bij wat Dekker in Natal en Padang al in zijn Jongelingsdromen had geschreven. Ook toen had hij zich al afgevraagd wie de voorkeur moest hebben: Rousseau of Napoleon en 't was Napoleon geworden omdat die ideeën had en ze uitvoerde ook. En als hij zelf Napoleon was? Aan het slot van de serie citaten schreef Dekker in zijn *Memoriaal* een eigen uitspraak: 'Regeer zóó, dat elk feitelijk verzet den dood verdient. DD.' (Een democraat was hij evenmin als de twee Napoleons.)

In heel Indië was Duymaer van Twist misschien de enige man van een formaat, groot genoeg om hem te begrijpen als hij in Lebak doortastte. Maar dan was er ook haast geboden. Van Twists ambtstermijn was bijna voorbij, zijn opvolger al onderweg uit Nederland. Binnen een paar maanden zou het gezag in Buitenzorg worden overgedragen aan de nieuwe gouverneur-generaal. Dat was niemand anders dan de vroegere minister van Koloniën Pahud, een politicus met veel conservatiever opvattingen dan Duymaer van Twist, maar wat erger was: de man tot wie hij tegen het einde van zijn verlof zijn ongelukkige rekesten had moeten richten. Van Pahud had hij niets te verwachten, van Duymaer van Twist des te meer.

Half februari stond voor Dekker vast dat hij moest doortasten en snel ook. Toen Van Hemert in de voorafgaande weken een keer naar Serang ging, had hij hem nog een speciale boodschap aan de resident meegegeven. Ik ben bang, had Dekker gezegd, dat de resident, horend van de misbruiken in Lebak, zou menen dat ik onverschillig was of flauw omdat ik er nog niets over had laten horen. Je moet de resident namens mij vragen dat niet van me te denken want dat ik integendeel veel werk maak van het tegengaan van misbruiken. Maar de regent is in zo'n moeilijke positie dat ik geloof zeemanschap te moeten gebruiken. Ik heb alleen nog niet officieel gerapporteerd om de resident niet te noodzaken de zaak meteen aan de grote klok te hangen. Ik heb medelijden met de regent en wil proberen hem eerst met zachtheid tot zijn plicht te brengen.

Het was natuurlijk de vraag op welke manier Van Hemert, de voorzichtige, deze boodschap aan de resident had overgebracht. Was hij al te duidelijk, dan zou die misschien vragen wat er dan allemaal voor misbruiken in Lebak bestonden en aan zulke vragen had Van Hemert een broertje dood.[246]

Half februari gebeurden er een paar dingen die voor Dekker een einde

maakten aan de periode van 'zeemanschap' jegens de regent. Daar was in de eerste plaats het bericht dat de regent van Tjiandjoer, een van de naburige Preanger Regentschappen, op korte termijn een bezoek zou brengen aan zijn 'oom' Karta Nata Negara. De familieverhouding was wel iets ingewikkelder dan die tussen oom en neef, maar in elk geval mocht Karta Nata gelden als het hoofd van een familie waartoe ook enkele regenten in de Preanger behoorden. Die van Tjiandjoer, de plaats waar Dekker tien jaar geleden getrouwd was, was een van de rijkste regenten van heel Java. Bij zo'n visite die wel een staatsiebezoek mocht heten, placht hij zich door een honderdtal volgelingen te laten vergezellen. Een compleet gamelanorkest en een gezelschap dansmeisjes hoorden daartoe, een stoet met tientallen paarden en rijtuigen die van Tjiandjoer via Buitenzorg, Djasinga en Sadjiera plechtig naar Rangkasbitoeng zou komen, onderweg feesten zou geven en feesten zou ontvangen en zodoende vier dagen voor de betrekkelijk geringe afstand nodig zou hebben.

Voor Karta Nata Negara was dit bezoek, hoe eervol ook, of juist daardóór, een kleine ramp. Hoe moest hij in zijn financiële nood tegenover zijn rijke neef zijn stand ophouden? In de officiële brief die de regent van Tjiandjoer in hoofse stijl tot Dekker richtte om zijn bezoek aan te kondigen, sprak hij de hoop uit indien Toean Allah het gedoogde de vierentwintigste te vertrekken en de achtentwintigste in Rangkas aan te komen. Het was dus kort dag. Niet alleen moest er voor eten en onderdak voor zo'n grote hoeveelheid mensen en paarden gezorgd worden, het was nodig heel Rangkasbitoeng een opknapbeurt te geven. De aloen-aloen en het voorerf van de kaboepaten, het regentshuis, waren met onkruid overgroeid. In zijn eerste mededeling aan de assistent-resident over de komst van zijn neef uit Tjiandjoer, vroeg de regent in een briefje of hij extra mensen mocht oproepen om zijn voorerf schoon te maken. Dekker antwoordde met een weigering (de regent had dagelijks al zestig man tot zijn beschikking), maar zond hem ongevraagd een muntbiljet van honderd gulden. Beleefd vroeg de regent hem of dit bedrag misschien een lening was. Zo ja, dan zou hij het met veel dank behouden en een bon sturen. Waarop Dekker kortaf en dus bepaald ónbeleefd aan de regent liet weten dat hij de honderd gulden maar moest terugsturen als hij ze niet hebben wilde.[247]

Op deze van Dekkers kant korzelige correspondentie toen hij nog maar de eerste mededelingen over het Tjiandjoerse bezoek had ontvangen (er was

eerst zelfs sprake van dat er twéé regenten uit de Preanger zouden komen), volgde een ongekend incident op 20 februari. Dekker zag aankomen dat dit bezoek alleen maar kon leiden tot nog grotere vexaties van de bevolking. De rapporten van de djaksa logen er niet om. Grote aantallen karbouwen werden van de bevolking afgenomen. In het bijzonder de mensen van de dessa Badoer in Paroengkoedjang moesten het ontgelden. Van hen waren in één maand niet minder dan achttien karbouwen zonder of met te geringe betaling in beslag genomen, zeg maar geroofd. Enkelen waren zelfs tweemaal binnen één maand het slachtoffer van zo'n beroving, onder hen het dorpshoofd van Badoer zelf. Aan het begin van zijn (Maleise) rapport schreef de djaksa uitdrukkelijk: 'De demang heeft aan de kampongmensen gezegd, dat die karbouwen en andere zaken gevorderd worden voor de Regent, omdat deze bezoek zal krijgen van de Regent van Tjiandjoer, maar hij betaalde niet naar behoren doch slechts de halve waarde, en er zijn er ook die helemaal niet betaald worden. Altijd richt deze demang de kampongbewoners te gronde en daarom houden ze het niet langer uit; hieronder is vermeld wat de politie dienaangaande is te weten gekomen.' Zou de djaksa er geen melding van gemaakt hebben als deze vorderingen op een of andere manier toch onder de poendoetanplicht waren gevallen? Veelzeggend was dat hij in zijn rapport alleen de niet-poendoetanzaken vermeldde, zoals buffels, grotere hoeveelheden rijst en klappers; over kippen en ander kleingoed dat door iedereen als poendoetan werd geaccepteerd (al kon het in aantallen voor een gezelschap van honderd gasten natuurlijk aardig oplopen), deed hij er het zwijgen toe.

Verscheidene keren sprak Dekker met de regent over dit soort beschuldigingen. Zelfs achteraf, toen het conflict tot uitbarsting was gekomen, kon de regent niet beweren dat Dekker hem op één uitzondering na, ooit anders dan vriendelijk had bejegend, al was het dan opvallend dat de heer assistent-resident nooit eens informeel bij hem thuis was geweest en hij dus van de weeromstuit ook nooit bij de heer assistent-resident. Het bleef bij officiële gesprekken op de voorgalerij. Bij een van die officiële bijeenkomsten viel dan ook de opvallende uitzondering op de vriendelijke bejegening te noteren. Het was woensdag 20 februari. Tijdens het gesprek van de oudere en de jongere broeder die ondanks alle vriendelijkheid en beleefdheid kennelijk onderling afstand hielden, kreeg Dekker een kattebelletje van Van Hemert overgereikt. Met potlood had Van Hemert, die in het kantoor zat, erboven

geschreven: 'svp niet hard lezen.' 'Geachte Heer Dekker, Wanneer u het op het apropos kunt brengen bij den regent vraagt u hem dan eens waarom hij zoo vele menschen op zijn erf gebruikt? u kunt wel zeggen dat u dit van ter zijde vernomen, doch laat u svp niet ontvallen alsof het uit mijnen koker. er wordt geloof ik misbruik gemaakt en zulks staat in verband met de komst van die 2 regenten.'

De voorzichtige Van Hemert wilde niet graag zijn nek uitsteken en liet alles 'met vreezen en beven' (zoals Dekker later op de achterkant van dit briefje schreef) aan zijn chef over. Die aarzelde niet. De tijd voor vriendelijkheden was voorbij. Ondanks zijn weigering van een paar dagen geleden had de regent kennelijk toch volk uit de districten opgeroepen. Toen Dekker hem daarover zijn ongenoegen kenbaar maakte, en hem naar huis stuurde, erkende de regent wel schuld maar vroeg of de mensen uit de districten die er nu eenmaal waren, toch met het werk mochten doorgaan. Hij kreeg opnieuw een weigering en moest hen wegsturen. Een ongekende belediging, een vernedering in het openbaar van de man die in Lebak voor onaantastbaar werd gehouden.

De climax naderde. Voor de uitbarsting was nog één stoot nodig. Hij kwam drie dagen na het incident met de grassnijders. Sinds dat incident stond het voor Dekker vast dat hij tot een formele aanklacht tegen de regent en diens schoonzoon zou overgaan voordat de regent van Tjiandjoer zou zijn aangekomen. De aanklacht moest worden ingediend bij de resident. Zonder zijn toestemming konden geen maatregelen tegen de regent en de demang genomen worden. (Eigenlijk kon tegen regenten zelfs niet zonder toestemming van de gouverneur-generaal worden opgetreden, maar aan die oude bepaling werd vrijwel nooit de hand gehouden.) Het bezoek van de regent van Tjiandjoer zou, zoals nu al gebleken was, de situatie alleen maar erger en gecompliceerder maken.

Dekkers dilemma was hetzelfde als bij alle officiële onderzoeken tegen regenten en andere hoofden van betekenis: al waren er ruim voldoende geheime politiegegevens over knevelarij en ander ambtsmisbruik, de slachtoffers zouden nooit in het openbaar tegen hun regent durven getuigen. In dit geval was het trouwens nog de vraag in hoeverre Brest van Kempen bereid zou zijn aan een officieel en openbaar onderzoek tegen de regent mee te werken. Tot nog toe had Dekker zijn eigen onderzoek voor anderen dan de djaksa zo geheim gehouden dat zelfs Van Hemert er niet van op de hoogte

was. Die kende alleen de enquêtes en de mondelinge boodschap die hij zelf kortgeleden aan de resident had overgebracht – althans had behóren over te brengen.

Op zaterdag 23 februari ontving Dekker de officiële brief waarin de regent van Tjiandjoer zijn bezoek aan Lebak aankondigde. Hij zou de volgende dag al uit Tjiandjoer vertrekken, maar onderweg een paar dagen in Buitenzorg en elders blijven. Er was nog maar weinig tijd om hem tegen te houden, wat absoluut nodig was wilde de hele zaak tegen Karta Nata Negara weer niet op de lange baan geschoven worden. Toch zou Dekker misschien nog geaarzeld hebben met zijn aanklacht tegen de regent waarmee hij zich onafzienbare moeilijkheden op de hals kon halen, als diezelfde middag de beslissing niet op zijn eigen erf geforceerd was.

Het was eerst Everdine en daarna ook Dekker zelf al herhaaldelijk opgevallen dat de weduwe van zijn voorganger, mevrouw Carolus, altijd zo bars optrad tegen onbekende Inlanders op het erf. Van haar huis, links van het toegangshek, had zij een direct oog op wie er in en uit liep. Onbekende kooplieden die achterom naar de keuken van het grote huis wilden gaan, hadden bij haar geen kans. Deze namiddag toen Dekker haar weer zo zag optreden, wilde hij er toch eens het fijne van weten. Op zijn vraag waarom ze toch zoveel mensen wegstuurde, onthulde zij iets dat Dekker met schrik en afschuw vervulde. Ze deed het, zei ze, om 'kwaad volk' van de keuken weg te houden. Haar man was vergiftigd door de demang van Paroengkoedjang en nu ze had gehoord dat Dekker zich net als hij tegen de misbruiken in Lebak keerde, kon men niet voorzichtig genoeg zijn. Toen alle gesprekken met de regent en de resident niets hadden uitgehaald, had haar man gedreigd zich tot de gouverneur-generaal te wenden als er voor het einde van het jaar geen eind was gemaakt aan de knevelarij in Lebak. Daarom was hij vergiftigd, voor hij zijn bedreiging waar had kunnen maken.

Vergiftigd? Hoe dan? Door wie? Wel, haar man was doodziek thuisgekomen van een bezoek aan de demang van Paroengkoedjang waar hij gegeten had, en kort daarna onder hevige maagkrampen overleden. Dekker meende zelfs te verstaan dat njonja Carolus 'weinig uren later' had gezegd. (Zij sprak uitsluitend Maleis en de conversatie kon dus nooit al te vloeiend zijn; Dekker was wel redelijk bedreven in het gouvernements-Maleis, wat alweer beduidend beter was dan het pasar-Maleis van de meeste Hollanders, maar zijn kennis van die taal was niet vlekkeloos.[248])

Was er dan geen dokter bij geweest? Dokter Bensen uit Serang was geroepen, maar het was al te laat. Kort na zijn komst was Carolus gestorven. Zij had haar verdenking van vergiftiging niet aan de dokter durven zeggen, bang als ze was voor haar eigen leven, vooral nu ze in verwachting was.

Dekker was diep geschokt. Dit was dus wat hem zou kunnen overkomen: de wraak van de knevelaars. Hij liet Van Hemert roepen om te vragen wat hij ervan dacht. Als gewoonlijk draaide Van Hemert eromheen. Of Carolus vergiftigd was zou hij niet kunnen zeggen, wel: 'Als hij langer hier was gebleven, ware hij stellig vergeven.' Dat was haast nog erger dan een bevestiging. Dekker was immers de voortzetter van Carolus' werk en stond dus kandidaat om op zijn beurt vergiftigd te worden. Nog dezelfde middag stuurde Dekker een koerier te paard naar Serang om dokter Bensen nadere uitleg te vragen. Aangezien het al tegen de avond liep, kon het antwoord niet dezelfde dag binnen zijn, een afstand van veertig paal heen en terug, zelfs als Bensen thuis was.

In deze stemming van hoogste opwinding – hij voelde zich tegelijk ten dode bedreigd en triomfantelijk, nu was gebleken hoe groots en gevaarlijk de Daad was die hij ging ondernemen – besloot hij op staande voet zijn aanklacht tegen de regent in te dienen. Zijn strategie, die inhield dat de regent en de demang van het toneel verdwenen moesten zijn voor het openbare onderzoek tegen hen een aanvang nam, kreeg nu een heel persoonlijk accent. Het was niet alleen meer zo dat de slachtoffers van de knevelarijen pas zouden durven spreken als regent en demang waren verwijderd, er was nu sprake van *moord* op een Nederlandse bestuursambtenaar en levensgevaar voor diens opvolger. In zo'n situatie zou Brest van Kempen de krasse maatregelen die Dekker ging voorstellen wel moeten billijken.

Nog dezelfde avond begon hij met een ontwerp voor de officiële brief aan de resident. De hele volgende zondagochtend was hij er nog mee bezig, eer de brief door Rhemrev was overgeschreven. Om twaalf uur ging er opnieuw een ijlbode naar Serang. Het stuk werd begeleid door een kort particulier briefje, niet veel meer dan een lutheriaanse kreet om begrip omdat 'het niet langer kon', en: 'Wat *mij* betreft, ik zal UWEdg. dwingen mij te achten. Ik zeg als Luther: hier sta ik, God helpe mij, ik kan niet anders.'[249]

In de officiële brief werd van de vergiftigingszaak niet gerept. Bensen had nog niet geantwoord; bovendien zou deze kant van de zaak, waarbij Dekker zelf zo nauw betrokken was, beter niet meteen op tafel geworpen kunnen

worden. Hoofdzaak was dat de regent naar Serang zou worden ontboden en dat de regent van Tjiandjoer nog zou worden tegengehouden. Kon dat laatste nog wel? Juist die ochtend, toen Rhemrev de brief al had gekopieerd, kwam het bericht dat de bezoeker op het punt stond aan te komen. Het kon alleen nog in een PS worden toegevoegd en bleek later trouwens niet juist te zijn.

Schijnbaar kalm en beheerst schreef Dekker in zijn officiële brief van 24 februari (heel anders van toon dan zijn particuliere briefje) dat hij zich sinds zijn komst in Lebak hoofdzakelijk had beziggehouden met het onderzoek naar de knevelarijen. Zeer spoedig had hij ontdekt dat de regent veel meer mensen liet opkomen dan waartoe hij gerechtigd was, vooral nu het bezoek van de regent van Tjiandjoer aanstaande was. Van Dekkers pogingen de regent met zachtheid tot zijn plicht te brengen, had hij de resident eerder ondershand op de hoogte gesteld.

'Mij is echter gebleken dat hij met brutale onbeschaamdheid alles in den wind slaat en ik gevoel mij uit kracht van mijnen ambtseed thans verpligt UWEDGestr. mede te deelen:

Dat ik den Regent van *Lebak* R.A.Karta Natta Nagara beschuldig van misbruik van gezag door onwettige beschikking over den arbeid zijner onderhoorigen;

Dat ik hem verdenk van knevelarij door het vorderen van opbrengsten in natura, zonder of tegen willekeurig gestelde onvoldoende betaling;

Dat ik voorts den Demang van *Paroengkoedjang* verdenk van medepligtigheid aan bovenstaande feiten.

Om bovenstaande zaken behoorlijk te kunnen instruëren, neem ik de vrijheid UWELEDGestr. voor te stellen mij te gelasten:

1e. Den regent voornoemd met den meesten spoed naar *Serang* te doen vertrekken en zorg te dragen, dat hij noch vóór zijn vertrek, noch gedurende de reize in de gelegenheid zij om door omkooping als anderszins te influenceren op de getuigenissen, die ik zal moeten inwinnen.

2e. Den demang van *Paroengkoedjang* voorlopig in arrest te nemen.

3e. Gelijken maatregel toe te passen op zoodanige personen van minderen rang, als, tot de familie van den regent behoorende, geacht kunnen worden invloed te kunnen uitoefenen op de zuiverheid van het in te stellen onderzoek.

4e. Bedoeld onderzoek terstond te doen aanvangen en daarvan te dienen van omstandig rapport.

Ik neem de vrijheid UWEdGestr. in overweging te geven, de komst des regents van *Tjanjor* via *Djasinga* te contramanderen.

Tenslotte heb ik de eer, wel is waar, ten overvloede voor UWelEdGestr., die de afdeeling *Lebak* beter kent dan mij nog mogelijk is, de verzekering te geven, dat uit een politiek oogpunt de streng-regtvaardige behandeling dezer zaak geen het minste bezwaar in heeft en dat ik integendeel eer voor gevaar zoude beducht zijn als ze *niet* tot klaarheid gebragt werd, want ik ben geïnformeerd dat de geringe man die, naar een getuige mij zeide, «poessing» is van de vexatie, reeds lang naar redding uitziet.

Ik heb de kracht gevonden tot het vervullen van den moeijelijken pligt, die mij het schrijven van dezen brief oplegt, in de hoop, dat het mij vergund zal zijn, ter zijner tijd iets in het midden te mogen brengen ter verschooning van den ouden regent, met wien ik als mensch, schoon zijne positie uit zijne eigene schuld voortspruit, niet te min diep medelijden gevoel.'

Dekkers opmerkingen over de bevolking die 'poessing', dat wilde zeggen radeloos was geworden door de knevelarijen en over zijn medelijden met de oude regent waren natuurlijk bedoeld om de resident ervan te doordringen dat de assistent-resident van Lebak besefte hoe ingrijpend zijn voorstellen waren.

's Middags twaalf uur was de ijlbode uit Rangkasbitoeng vertrokken. Als Brest van Kempen de urgentie van de zaak inzag, zou hij nog dezelfde dag kunnen antwoorden, al was het dan een zondag. Het 'contramanderen' van de regent van Tjiandjoer zou in elk geval meteen moeten gebeuren. Maar was het daarvoor al niet te laat? Was het niet *overal* te laat voor? Was de officiële brief wel overtuigend genoeg en het particuliere briefje niet te kort om indruk op de resident te maken? Dekkers aarzelingen en twijfels van deafgelopen weken waren nog niet voorbij, zelfs niet nu hij met zijn officiële brief de kogel door de kerk had gejaagd. Hij bracht de dag in eenzaamheid door. Het leek of er geen eind kwam aan de regen. (De regent die zijn opwachting bij Dekker had willen maken om hem in te lichten over de naderende komst van zijn neef uit Tjiandjoer en zijn plan hem tegemoet te reizen, moest zijn bezoek door de regen tot de volgende dag uitstellen.) De haast ondoorzichtige sluiers van de ruisende moessonbuien leken het huis van de assistent-resident nog meer te isoleren. Rangkas in de regen was een uitgestorven rimboedorp, tientallen palen van het volgende bestuurscentrum.

Met wie had hij kunnen praten? Everdine was het bij voorbaat in alles met hem eens. Na het verhaal van njonja Carolus over de vergiftiging had Dekker voorgesteld dat Eefje en de kleine Edu naar Batavia zouden vertrekken. Zij had er niet van willen horen. Wel ging ze zelf nu ook scherp opletten op wat er in de keuken gebeurde. Het gevoel van uiterste eenzaamheid dat alle Europeanen op zulke buitenposten af en toe beving, werd er des te scherper door. Dat hij een brief met zulke ver gaande beschuldigingen en voorstellen naar Serang had gestuurd, wilde Dekker niet eens aan zijn naaste medewerker Van Hemert meedelen. Het was zijn opvatting dat hij met hem en de anderen beter niet al te vertrouwelijk kon worden. In zijn aantekeningen noteerde hij: 'Aan ondergeschikten mij niet intiem of fideel openbaren. Ze zijn het niet waard, en het bederft de discipline.'[250]

Antwoord van Brest van Kempen kwam er die dag niet meer, wel keerde de ijlbode van de vorige dag doornat en bemodderd terug met bericht van Bensen. De dokter ontkende dat Carolus aan vergiftiging was overleden en gaf diens leverkwaal als doodsoorzaak op. Maar het briefje was kort en overtuigde Dekker niet. Hij besloot het lijk van Carolus te laten opgraven. Blijkbaar had Bensen hem niet eens geschreven dat Carolus in het ziekenhuis te Serang was overleden.

Pas maandagmiddag laat kwam er antwoord van de resident. Hij was op tournee geweest en had Dekkers brieven pas 's avonds in handen gekregen.

Het was erger dan Dekker in zijn meest pessimistische ogenblikken had gevreesd. De resident wees zijn methode af, verweet hem overijld handelen en gebrek aan onofficieel vooroverleg en kondigde zijn komst aan voor de volgende dag. Intussen mocht niets gedaan worden 'wat ik reden zoude kunnen hebben voorbarig te vinden'.

'Aangenaam ware het mij geweest dat UEdg. in eene belangrijke aangelegenheid als die waarvan quaestie is, niet dadelijk tot officieel papier de toevlugt had genomen, doch eenen weg had ingeslagen dien het in dusdanig geval voorzigtiger is te betreden, d.i. het doen van mondelinge opening en gedachtenwisseling, zijnde de tijd van officiële bevelgeving in een geval als het onderwerpelijke, eerst daar, nadat bezadigd vooroverleg ter zake heeft plaats gevonden. – Daar UEdg. dit niet gedaan heeft, schiet mij om daarin te voorzien niets over dan uit mijne thans juist zoo drukke bezigheden uittebreken en zelf naar Lebak te komen, om in gegeven omstandigheden datgene met UEdg. te regelen, wat geraden zal voorkomen'.

Vriendelijk bleef hij als altijd, want 'Hopende UEdg. en familie in welstand te zullen ontmoeten'. Maar verder! Tegenover het ijlend ongeduld van Dekker om met spoed een eind te maken aan de misstanden in zijn ressort stelde hij het 'bezadigd vooroverleg'. Tegenover Dekkers opwinding en vrees voor levensgevaar kwam hij met zijn 'drukke bezigheden'. Over de zaak zelf geen woord, wat veelzeggend genoeg was. Door het tijdsverloop van twee dagen was het al nauwelijks meer mogelijk de regent van Tjiandjoer tegen te houden. Volgens protocol moest de regent van Lebak de resident bij het betreden van zijn regentschap opwachten. Karta Nata Negara moest dus op de hoogte gesteld worden. Een waarschuwing die zijn achterdocht kon wekken en hem de gelegenheid kon geven tegenmaatregelen te nemen. Hij kon zijn neef uit Tjiandjoer geld vragen om de klagers om te kopen. Of wat ook.

De zaak was al half verloren. Van het gesprek met Brest van Kempen verwachtte Dekker niets, maar hij had nog een avond en een nacht voor zich. Die tijd zou hij gebruiken om de resident op *zijn* manier tegemoet te treden. Hij zou hem een schriftelijk pleidooi sturen, onderweg te lezen nog vóór hij de regent kon hebben ontmoet. Een officieel stuk, niet om de resident te bruskeren die hem particulier had geschreven, maar om duidelijk te maken dat dit ambtszaken waren en geen particuliere kwesties tussen de heren Douwes Dekker en Brest van Kempen. Het particuliere briefje bij zijn officiële aanklacht was misschien al een fout geweest, te kort, te heftig. Het had de indruk gewekt dat zijn beschuldigingen in een opwelling waren geuit. Het was waar dat de vergiftigingszaak hem had opgezweept, maar een opwelling was de aanklacht allerminst. 'Lang – of juister gezegd *veel* had ik nagedacht voor ik daartoe besloot.'

Dekkers brief aan de resident was gedateerd 25 februari 1856, 'des avonds te elf ure' en geadresseerd aan 'den Heer Resident van Bantam op reis van Serang naar Rangkasbetoeng'. Weer stelde hij uitdrukkelijk dat Brest van Kempen van zijn onderzoek tegen de regent op de hoogte was. 'Het was door mijne zorg, aan UWEdG. bekend, dat ik getracht heb door vermaningen en bedreigingen den Regent voor schande en ongeluk te bewaren', maar naar een particuliere, laat staan een officiële brief met zo'n inhoud kon hij niet verwijzen. Blijkbaar doelde hij weer op zijn opdracht aan Van Hemert om tijdens een bezoek aan Serang de zaak ter sprake te brengen. Van Hemert wist echter niet hoever het onderzoek ging en het was de vraag

wat hij de resident verteld had. Dekker zelf had volledige geheimhouding betracht, eerst om de regent niet te compromitteren. 'Maar later, toen ik begon te wanhopen aan zijnen terugkeer tot den goeden weg of beter toen de maat mijner verontwaardiging overliep door een pas gehoord voorval, toen daardoor langer zwijgen *medepligtigheid* worden zoude, werd die geheimhouding noodig ten *mijnen* behoeve, want ook omtrent mij zelf en de mijnen heb ik plichten te vervullen.' Wilde hij kunnen bewijzen dat de regent schuldig was en dat hijzelf dus 'niet ligtvaardig zeventien moeielijke dienstjaren en wat meer zegt het belang van vrouw en kind op het spel zet', dan moest het onderzoek wel diep geheim blijven.

Een eerste verwijzing naar het levensgevaar waarin hij dacht te verkeren was de opmerking over het 'pas gehoord voorval': de vergiftiging van zijn voorganger. Uitvoeriger was hij over het gevaar dat de regent, eventueel met geld uit Tjiandjoer, zijn meest recente slachtoffers tot zwijgen zou brengen.

'En het gevolg zou, – ik hoop niet te moeten zeggen, zal zijn, dat *ik* een ligtvaardig oordeel heb geveld, en kortaf een onbruikbaar ambtenaar ben, – om niet erger te zeggen. Om mij te verzekeren tegen die eventualiteit dient dit schrijven. Ik heb de meeste hoogachting voor UWEDG. doch ik ken den geest, dien men den geest van O.I. ambtenaren zou kunnen noemen en dien geest bezit ik *niet*. De wenk van UWEDG. dat de zaak vóóraf beter particulier was behandeld geworden, doet mij vreezen voor een abouchement. Wat ik in mijne missive van gisteren zeide is waar, maar welligt zou het later onwaar schijnen als de zaak werd behandeld op eene wijze als zou kunnen strekken tot openbaarmaking van mijne beschuldiging en van mijn vermoeden, vóór de Regent verwijderd is.'

Het was juist wat er stond, allemaal, maar 't was op zijn zachtst gezegd minder tactisch de resident te verwijten dat hij behept was met de geest der Oostindische ambtenaren die bepaalde misbruiken sauveerden. Trouwens, de regent zou geen gevaar lopen als uit het onderzoek zijn onschuld zou blijken.

'Hem kan immers gezegd worden dat als hij onschuldig is niet *hij* gevaar loopt maar *ik*. En waarlijk, ik zelf ben van oordeel, dat ik uit de dienst behoor ontslagen te worden, als het blijken zal, dat ik ligtvaardig of zelfs voorbarig ben te werk gegaan.

Voorbarig! Na jaren, jaren misbruik!

Voorbarig! Alsof een eerlijk man mogt kunnen slapen, genieten en leven, als zij voor wier welzijn hij geroepen is te waken, – zij die in den hoogsten zin zijne *naasten* zijn, worden gekneveld en uitgezogen!

Het is waar, ik ben hier kort, doch ik hoop dat eenmaal de vraag zal zijn *wat* men gedaan heeft, *hoe* men het gedaan heeft en niet of men het in te korten tijd heeft gedaan.

Voor mij is elke tijd te lang die gekenmerkt is door afpersing en verdrukking en zwaar weegt mij de seconde, die door *mijne* nalatigheid, door *mijn* plichtsverzuim, door *mijne* zucht om te schipperen in ellende zou doorgebracht zijn.

Ik heb berouw van de dagen, die ik reeds liet verloopen voor ik U W EDG. officieel rapporteerde, en ik vraag verschooning voor dat verzuim.'

En hij besloot met een herhaald verzoek de regent van Lebak zonder voorafgaande directe waarschuwing uit de afdeling te verwijderen.

Eigenlijk had hij na de spijtbetuiging over de dagen die hij had laten verlopen alvorens officieel te rapporteren, een verklaring willen laten volgen waarom hij de dag tevoren al niet zo uitvoerig op de urgentie was ingegaan. Haast was geboden omdat de komst van de regent van Tjiandjoer aanstaande was, 'want gedurende diens aanwezen alhier ware de zaak nog onaangenamer te behandelen geweest', zoals hij in zijn ontwerp-brief schreef. Hij had deze passage geschrapt, waarschijnlijk omdat hij er dan ook weer het 'pas gehoord voorval' bij had moeten halen en hij kon het er met zichzelf niet over eens worden hoeveel gewicht dit argument bij de resident in de schaal kon werpen.

In elk geval zo weinig dat het in de correspondentie na en over Brest van Kempens bezoek aan Rangkasbitoeng in het geheel niet gebruikt werd. Het gloedvolle betoog dat Dekker hem tegemoet had gezonden had hem niet van zijn overtuiging kunnen afbrengen dat de hele zaak eerst rustig in onofficiële sfeer voorbereid had moeten worden. Het had hem integendeel gesterkt in zijn mening dat hier – zoals, naar hij bij een paar minder belangrijke bestuurskwesties van juridische aard al gemerkt had, in Dekkers aard lag – geen sprake was van 'bedaarde nasporingen' maar van 'het opvolgen van [een] plotselinge ingeving en de aandrift van het oogenblik'.[251]

Ieder naar zijn aard. Dekker opgewonden en onmiskenbaar met de aandrift van het ogenblik, hoewel de nasporingen bedaard genoeg waren geweest. Brest van Kempen kalm, beleefd, vriendelijk en zelfs welwillend.

Maar achter deze temperamentsverschillen stonden plotseling twee werelden tegenover elkaar. Het was niet overdreven van 'beginselen' te spreken. Beiden erkenden dat het daarom ging en spraken in hun schriftelijke uiteenzettingen later ook van hun botsende 'principes'. Maar het waren twee soorten beginselen die hier in het geding waren. Voor Dekker was het beginsel dat er radicaal een einde gemaakt moest worden aan de knevelarijen in Lebak, zoals het op heel Java moest gebeuren. Voor Brest van Kempen was het beginsel een bestuurskwestie. Zijn beginsel was dat zulke belangrijke zaken niet door lagere ambtenaren officieel aan de orde gesteld mochten worden voordat zij er onofficieel met hun chefs over hadden gesproken, opdat die de gelegenheid hadden daaraan 'tijdig de vaak zoo noodige leiding te kunnen geven'. Of, zoals hij in het gesprek van dinsdag en in zijn schriftelijke bevestiging daarvan aan Dekker formuleerde, dat er 'tijdige vertrouwelijke opening van zaken en raadpleging' had moeten plaatsvinden. Het ging hem allereerst om de *methode* – maar daarachter kon zijn tegenzin in het onderzoek zelf worden verborgen.

Dekker maakte het hem daarbij gemakkelijk genoeg. Eerst had de resident hem voorgesteld de officiële brieven als ongeschreven te beschouwen. Dan zou alles nog eens rustig overwogen kunnen worden. Toen Dekker dit weigerde, vroeg de resident hem, even afziende van zijn bezwaar tegen de methode, dan de bewijzen te tonen waarop de ernstige beschuldigingen gebaseerd waren. Dekker zei immers te beschikken over stellige feiten, over de namen van de slachtoffers, de geldsommen die hun waren afgeperst en de karbouwen die hun waren ontstolen. Welnu, als hij die lijsten aan de resident liet zien en als er behoorlijk getuigen waren gehoord, kon alsnog besloten worden of er een openbaar onderzoek als Dekker eiste kon worden gehouden. Maar als Dekker weigerde vooraf zijn bewijsmateriaal te tonen, hoe kon dan de resident afgebracht worden van zijn overtuiging dat 'de bloote *verdenking* van knevelarij, van den kant van een [...] weinig dagen geleden in zijne afdeeling werkzaam geworden ambtenaar, voor mij [als gewestelijk bestuurder] echter niet dadelijk van genoegzame kracht mogt worden beschouwd, om eenen Inlandschen ambtenaar van dien stempel, – den hoogsten in rang aanwezigen Regent in deze Residentie, – eenen ruim zestig jarigen, doch nog ijverigen landsdienaar, aan naburige aanzienlijke Regentengeslachten vermaagschapt, – over wien door mijne beide laatste voorgangers, na *jaren* ondervinding gunstige getuigenissen waren

uitgebracht, – zonder voorkennis der Regering aan eene hem moreel geheel vernietigende bejegening, als de voorgestelde te onderwerpen.'

Dekker weigerde ook dit. Hij wist dat het vrijgeven van de namen en het verhoor van de slachtoffers in het openbaar tot niets zou leiden zolang de aanwezigheid van de regent als een donkere schaduw over Lebak hing. Eerst de regent weg, dan het openbare onderzoek – dat hoorde tot *zijn* principe.

Ze hadden nog jaren kunnen praten en het niet eens worden, ze spraken een uur en werden het niet eens. Maar Dekker erkende een paar dagen later, toen de standpunten nog eens schriftelijk werden vastgelegd: 'als iets mij kon terugbrengen van mijne lang doordachte, en bedaard maar vurig aangekleefde principes ten deze – waarlijk het zoude geweest zijn de heusche, innemende wijze waarop U W EDG. in de conferentie van eergisteren die principes heeft bestreden.'

Ja toch, over één ding werden ze het eens. De zaak zou worden voorgelegd aan de gouverneur-generaal. Brest van Kempen bood het eigener beweging aan. Dekker had er echter in zijn brief van 25 februari 's nachts al op gezinspeeld dat er hogere, misschien wel 'historische' oordelen zouden worden ingeroepen. In die brief leek de hele passage 'Het is waar, ik ben hier kort, doch ik hoop dat eenmaal de vraag zal zijn *wat* men gedaan heeft' enzovoorts, eerder een *publiek* te moeten overtuigen dan een resident in een hotsend en botsend rijtuig op weg van Serang naar Rangkasbitoeng. Een beroep op de gouverneur-generaal maar met totaal verschillende uitgangspunten. De gouverneur-generaal zou hen theoretisch allebei gelijk kunnen geven, de een in de zaak zelf, de ander in de methode, zonder dat de standpunten daardoor dichter tot elkaar zouden worden gebracht.

Na zijn gesprek met Dekker (Van Hemert had het nog moeten ontgelden, omdat hij zijn directe chef niet tot andere gedachten had gebracht – hij die er niets van wist en liefst niets wilde weten) bezocht Brest van Kempen de regent. Hij vroeg hem allereerst of hij in geldverlegenheid verkeerde. Overbodige vraag met het bezoek van neef Tjiandjoer voor de deur. De resident overhandigde hem twee bankbiljetten van honderd gulden die hij voor dit doel had meegebracht. Het zou voor de bevolking misschien betekenen dat er de eerstkomende dagen iets minder poendoetan zou worden geëist.

De tweede vraag van de resident was overduidelijk in strijd met zijn ver-

zekering in de brief na het onderhoud met Dekker, dat hij 'bij mijne ontmoeting heden ochtend met den Regent van *Lebak*, zelfs den schijn vermeden [had], als waren mij geschreven Uwe beide meer aangehaalde brieven'. Want wat moest de regent ervan denken dat de resident hem vroeg hoe zijn verstandhouding met de assistent-resident was en of hij soms grieven jegens hem koesterde? Dit kon toch alleen maar betekenen dat de assistent-resident iets tegen *hem* bij de resident had ingebracht? Maar Karta Nata Negara, slimme vos, hield zich op de vlakte, of liever: hij wist zijn antwoorden juist zo'n draai te geven dat de hoge dunk die de resident van hem had, er nog door versterkt werd. 'Over de goede verstandhouding mag ik nog niets zeggen,' zei hij quasi-bescheiden, 'omdat de heer Assistent-Resident nog geen enkele order heeft gegeven betreffende het werk of het beheer van de afdeling, hetzij aan mij hetzij aan de hoofden.' (Wat? Dus de doldriftige Dekker die wel meteen was begonnen met een onderzoek tegen de regent, had aan bestuurszaken niets gedaan?) En grieven, grieven? Nu ja, daarvan kon je eigenlijk niet spreken. 'Ik heb geen grief omdat de heer Assistent-Resident volstrekt niets verkeerds jegens mij verricht heeft.' Behalve een kleinigheid met dat grassnijden. De heer assistent-resident had de vorige week de grassnijders die waren opgeroepen om een deel van de kaboepaten schoon te maken naar huis gestuurd, 'zodat ik boepatti mij beschaamd gevoeld heb ten opzichte van mijn hoofden'. (Dus dat was alles? Een ruzie over grassnijders op het erf van de regent? En daarom zo'n oude gezagsdrager *maloe* maken tegenover de hoofden en de bevolking!) 'Desondanks heb ik het toch niet in mijn hart bewaard, zolang ik werk bij het hoge gouvernement, waarbij ik nu al 42 jaar in dienst ben, heb ik nog nooit met iemand gekibbeld of gevochten, zeker niet met mijn chefs. Mijn aard is zo, dat wanneer iemand mij graag mag, ik dat graag en met vreugde aanneem, maar wanneer men niet goed tegen mij is, dan zwijg ik, dan kan ik daar niet tegen op, zo is mijn aard nu eenmaal'... Aldus de regent die ochtend tegen de resident, tenminste volgens zijn eigen verklaring.[252]

Het gaf Brest van Kempen niet de minste aanleiding terug te komen op wat hij eerder tegen Dekker had gezegd. Nog dezelfde dag schreef hij dat hij niet kon treden in de voorstellen over het verwijderen van de regent en het arresteren van de demang van Paroengkoedjang en dus ook niet het tegenhouden van de regent van Tjiandjoer. Hij had integendeel tijdige en vertrouwelijke opening van zaken en raadpleging gewenst om zelf in de gele-

genheid te zijn geweest aan de gang van zaken 'verdere zoodanige rigting te geven, als ik zoude hebben oorbaar geacht'. Dekker mocht zich verder met de zaak niet bezighouden en diende alles te vermijden 'wat het welligt reeds opgewekte vermoeden, als zoude er tegen den Regent van *Lebak* eenig onderzoek aanhangig zijn, verder voedsel zoude kunnen geven.' Dit alles bevestigde de resident hem in de officiële brief die hij hem meteen na zijn terugkeer in Serang met de dubbele aantekening 'Spoed. Geheim' deed toekomen. En met de mededeling dat Dekkers rapporten ter kennis van de regering zouden worden gebracht, 'ten einde de noodige voorschriften te erlangen, omtrent hetgeen ter zake verder zal dienen te worden verrigt'.

Het was duidelijk dat de correspondentie nu een ander karakter ging krijgen. Zoals van het begin af Dekkers bedoeling moet zijn geweest, juist door te weigeren de zaak in particuliere brieven of privé-contact te behandelen, las de gouverneur-generaal voortaan over de schouders van de briefschrijvers mee. Aan Dekkers idee dat alleen de hoogste instantie bevoegd en bekwaam was om over hem te oordelen, zou worden voldaan. Het was meer dan een idee, het was een diepgewortelde anti-autoritaire, in zekere zin 'doopsgezinde' overtuiging, dat alleen de allerhoogste instantie in staat was hem te begrijpen – en hem dus zou steunen, zijn ondergeschikte vormfouten zou vergeven en in de kern van de zaak gelijk zou geven.

4. MET VERDUBBELDE INZET

Donderdag, twee dagen na het bezoek van Brest van Kempen aan Rangkasbitoeng, arriveerde de regent van Tjiandjoer met groot gevolg. Heel Lebak stond ervan op zijn kop. Van heinde en ver kwamen de dessamensen naar Rangkas om de aangekondigde *selamatan* mee te maken, het feest in en rond het regentshuis waarvoor de gamelan en de danseressen uit Tjiandjoer waren meegekomen. Het zou op vrijdag worden gehouden. Dekker hield zich ziek. Hij had geen zin in feesten en wilde de gast uit Tjiandjoer niet eens ontvangen. Karta Nata Negara nodigde hem en Everdine voor het feest uit; was de toean assistent-resident nog ziek en wilde zij wel komen, dan zou hij voor haar een rijtuig sturen.

Eten bij de regent van Lebak? Ja, zeker om ook vergiftigd te worden! Er

was trouwens weer een grassnijdersincident aan voorafgegaan, dat na het gesprek van de resident met de regent over diens eventuele 'grieven', tekenend was voor Karta Nata's vrijmoedigheid tegenover Dekker. De regent had gevraagd of hij gouvernementspakpaarden mocht gebruiken om zijn neef uit Tjiandjoer in Sadjiera op te halen. In hetzelfde briefje had hij en passant opgemerkt dat er extra-mensen nodig waren om gras te snijden – nu voor de paarden van zijn hoge gast. De pakpaarden kreeg hij, maar op het verzoek om extra-grassnijders had Dekker geantwoord met een koele verwijzing naar de zestig man kemits die dagelijks voor de regent beschikbaar waren. Het was na het incident van een week geleden eerder een brutaliteit dan een vrijmoedigheid, alleen denkbaar als de regent met zijn jarenlange ervaring in het aanvoelen van onuitgesproken residentsgedachten, zich stilzwijgend gesteund wist door zijn chef in Serang.

Al zijn tijd ging Dekker nu besteden aan de voorbereiding van zijn pleidooi voor de gouverneur-generaal. Het leek wel of hij, nu hij eenmaal de resident was gepasseerd en zich al in gesprek kon wanen met Duymaer van Twist, pas goed zijn draai kon vinden. Hij twijfelde er niet aan of de resident zou hem in diens berichten aan de 'regering' – een voor Indië nogal vaag begrip waaronder de gouverneur-generaal en zijn adviesinstantie de Raad van Indië werd verstaan – vooral beschuldigen van overhaasting. Het viel dan ook niet te ontkennen dat hij zijn ernstige beschuldiging tegen de regent (langzamerhand verdween de demang van Paroengkoedjang geheel naar de achtergrond) al na een verblijf van een maand en twee dagen in Lebak had geuit. Het zou er zelfs op kunnen lijken dat hij met een vooroordeel tegen de regent naar Lebak was gekomen, misschien wel met een vooroordeel tegen het hele hoofdenstelsel – die hoeksteen van het Indische bestuur. Hij zelf had in zijn brief van 24 februari immers geschreven dat hij zich sedert zijn aankomst 'hoofdzakelijk bezig [had] gehouden met het onderzoek naar de wijze waarop de Inlandsche hoofden zich kweten van hunne verpligtingen jegens de bevolking op het stuk van Heerendiensten, Poendoetan en dergelijke'.

Zijn antwoord op de officiële terechtwijzing van Brest van Kempen had al meteen het karakter van een rechtstreeks hoger beroep op de gouverneur-generaal om toch vooral het spoedeisende karakter van de zaak te begrijpen. Maar nu hij in eerste aanleg van de resident geen gelijk had gekregen en zijn eerste inzet als het ware verloren was, paste hij zijn oude speeltafelmethode

toe: hij verdubbelde zijn inzet om toch de volle winst te kunnen binnenhalen. De verdubbeling bestond eruit dat hij de mogelijkheid van ontslag op tafel wierp als zijn principes niet door het gouvernement als juist werden erkend. Het werd hoog spel.

...'Ik heb de overtuiging mijn pligt te hebben gedaan – in doel en wijze van uitvoering geheel mijn pligt, – niets dan mijn pligt, – zonder de minste afwijking.

Lang had ik nagedacht voor ik handelde (dat is voor ik onderzocht, rapporteerde en voorstelde) en als ik in iets het minste zou gefaald hebben – in overijling faalde ik niet.

In gelijke omstandigheden zoude ik opnieuw (iets sneller echter) geheel, – letterlijk geheel hetzelfde doen en nalaten.

Al ware het zelfs dat eene hoogere magt dan die van UWEDG. iets afkeurde in wat ik deed (behoudens welligt het eigenaardige van mijnen stijl die een deel uitmaakt van mij zelf – een gebrek waarvoor ik zoo min verantwoordelijk ben als de stamelaar, voor het zijne) al ware het dat... doch neen, dat *kan* niet zijn, maar *al ware* het zoo ... ik heb mijn pligt gedaan. –

Wèl doet het mij – zonder bevreemding niettemin – leed, dat UWEDG. daarover anders oordeelt, – en wat mijne persoon aangaat, zoude ik terstond berusten in wat mij eene miskenning toeschijnt, – doch er is een principe in het spel, en ik heb gewetensredenen die eischen dat uitgemaakt worde welke meening juist is, die van UWEDG. of de mijne.

Anders dienen dan ik te *Lebak* diende *kan* ik niet. Wenscht dus het Gouvernement anders te worden gediend dan moet ik als eerlijk man eerbiedig verzoeken mij te ontslaan; dan moet ik op zes en dertig jarigen leeftijd trachten op nieuw eenen loopbaan aan te vangen; – dan moet ik na zeventien jaren, – na zeventien *zware moeijelijke* dienstjaren – (wie twijfelt er aan, dat ze mij drukten? –) dan moet ik, na mijne beste levenskrachten te hebben ten offer gebragt aan wat ik voor pligt hield, na actief zoo als *nu* en passief zooals *vroeger* te hebben geduld en geleden en gedragen, op nieuw aan de maatschappij vragen of ze mij brood wil geven voor vrouw en kind, – brood in ruil voor mijne denkbeelden, – brood welligt in ruil voor arbeid met kruiwagen of spade als de kracht van mijn arm meer waard wordt gekeurd dan de kracht mijner ziel.

Maar ik kan en wil niet gelooven dat de meening van UWEDG. door zijne Excellentie den Gouverneur-Generaal gedeeld wordt, en daarom ben ik dus

verpligt, vóór ik overga tot het bitter uiterste dat ik neerschreef in de vorige alinea, UWEDG. eerbiedig te verzoeken:

aan het Gouvernement voor te stellen:

Den Resident van *Bantam* aan te schrijven alsnog goed te keuren de handelingen van den Adsistent-Resident van *Lebak*, betrekking hebbende op den inhoud van diens missives de dato 24 en 25 dezer Nos. 88 en 91. –

dan wel:

Genoemden Adsistent-Resident te roepen ter verantwoording op de door den Resident van *Bantam* te formuleren punten van afkeuring.'

Dekker eindigde zijn brief (geschreven op 28 februari, de dag waarop de regent van Tjiandjoer met zijn danseressen en gamelanspelers, ruiters en voetknechten als een vorst in een lange triomftocht over de aloen-aloen langs zijn huis reed naar de kaboepaten aan de overkant) met lof over de heuse en innemende wijze waarop Brest van Kempen tijdens het gesprek van dinsdagochtend zijn eigen standpunt had verdedigd. Een afschrift ging naar Duymaer van Twist. Dekker vermoedde dat die voor de tweede van de aangegeven mogelijkheden zou kiezen. Goedkeuring zonder meer zou een slag in het gezicht van Brest van Kempen zijn. Het zou er wel op neerkomen dat Dekker zou worden uitgenodigd zich mondeling of schriftelijk tegen de verwijten van zijn chef te verweren.

Op de grote foliovellen begon hij de punten van zijn verdediging op te stellen. Het waren tientallen, hónderden verspreide notities van de meest uiteenlopende aard. 'Men doet onderzoek naar steenkolen, gambier, papier, stof, houtsoorten, – men vraagt nooit naar een mensch?' 'Heel dikwijls worden waarheden verzwegen omdat ze algemeen zijn en om te ontwijken de aanmerking: dat is geen nieuws, dat is overal zóó.' En meer zulke aforistische opmerkingen uit de school van de bijbel of van La Rochefoucauld, die lieten zien dat de verdediging van de assistent-resident van Lebak geen ambtsbrief of audiëntie zou worden. Hij geloofde nog steeds wat hij al in Menado aan Kruseman had geschreven en nu weer in zijn laatste brief aan Brest van Kempen had gevarieerd: mijn stijl, dat ben ikzelf. Dat daarbij de gedachte aan een schrijverschap nooit ver was, bleek ook uit de passage uit de brief waarin hij had gezegd straks wellicht de maatschappij te moeten vragen brood in ruil voor zijn denkbeelden te geven. Behalve uit zulk soort 'denkbeelden' bestonden de aantekeningen voor zijn pleidooi grotendeels uit korte verwijzingen naar stukken, memories en conduitestaten. En uit

enkele meer uitgewerkte gedachten over de verwijten die Brest van Kempen ongetwijfeld aan de gouverneur-generaal zou doorgeven. Waarom Dekker al zo snel met zijn onderzoek en aanklacht was gekomen? 'Iemand die in het begin van zijn bestuur niet tegen misbruiken optrekt, kan zulks later niet doen. 1. Wanneer begint *later*. Dit wordt dan gedurig uitgesteld 2. Het wordt hoe langer hoe moeijelijker. 3. Men durft niet daar èn de hoofden èn het Gouvt zullen zeggen: waarom niet eerder 4. Zeldzaam is er een geval dat aanleiding geeft. Gewoonlijk is het eene aaneenschakeling van kleinigheden (Conduite Staat) 5. De ambtenaar raakt door duur van tijd gewoonlijk in connexies die hem lust, magt en zedelijke bevoegdheid benemen. 6. Als hij er een tijdje geweest is, ziet hij naar bevordering of verbetering uit, en denkt *die soesab* voor zijn opvolger te laten. 7. Bovendien een nieuweling ziet beter en meer, hij is aan den eigenaardigen sleur die iedere Residentie bezit, nog niet gewoon.' Dit alles gold des te meer omdat de residenten al helemaal geen zin hadden hun vingers te branden, maar op hun pensioen wachtten onder het motto: '*mijn* tijd zal het wel uithouden.' 'Ik moet hier triviaal zijn om *waar* te wezen. De waarheid is dikwijls triviaal, even als genees- en heelkunde *vies*.'

Met de opmerking: 'Aantooning dat er is methode in mijn excentriciteit 1842–1856' legde hij rechtstreeks verband tussen zijn optreden in Natal en dat in Lebak. 'Moet ik verschooning vragen voor vuur, – wanneer zal men mij verschooning vragen voor laauwheid? Ik sta alleen tegen velen, mijn stem zou verdoofd worden als ik niet harder riep (i.e. heviger schreef) dan anderen. Dat ik ook Kommies kan zijn heb ik getoond. Wat zou het baten flaauw te zwemmen. Men zwemme met den stroom, of niet dan krachtig er tegen.'

Bij dat al was er over de directe aanleiding die hem ertoe gebracht had op de bewuste zaterdagavond zijn brief aan de resident nu inderdaad te gaan schrijven, de vergiftigingskwestie, in zijn aantekeningen maar weinig te vinden. Slechts één zin en dan nog tussen haakjes geplaatst: ('Vrees van VH. vergeven te worden, natuurlijk'). Zijn eigen overtuiging dat Carolus was vergiftigd, was niet aan het wankelen gebracht, wat Bensen er ook over mocht hebben gezegd, maar het bleef de vraag welk gebruik hij van dit argument kon maken nu er formeel niets was bewezen. In elk geval rook zijn opsomming in zeven punten waarom iemand die niet meteen met een aanklacht kwam, het later steeds moeilijker kreeg, minder naar overijling dan een onbewezen beschuldiging van vergiftiging.

In zijn bestuurscontact met Van Hemert was Dekker sedert hij de kogel door de kerk had gejaagd doortastender dan ooit. Hij wees hem erop dat leveranties van de bevolking aan het gouvernement – zo goed als die aan de regent – tegen 'billijke' prijs moesten geschieden en niet tegen de afgedwongen afbraakprijzen die tot nu toe gebruikelijk waren. De arme jongen, die zich sedert hij van de resident bij al zijn voorzichtigheid nog een kat had gekregen liefst maar overal buiten hield, was wel gedwongen toe te geven dat de prijzen van houtleveranties eigenlijk altijd veel te laag waren geweest.

Met de werving van Javaanse soldaten voor het NIL wilde Dekker niets meer te maken hebben omdat dit gebeurde met behulp van 'spelen en dobbelen en [het] tot schuld uitlokken.' (Hij schreef dit op 29 februari onder een nota als mededeling voor zijn opvolger, omdat hij naar hij zei verwachtte wel niet lang meer in Lebak te zullen zijn.) Hij ging zelfs zo ver dat hij de Landraad in het geheel niet meer bijeenriep omdat de regent er deel van uitmaakte, zodat de rechtspraak in de afdeling stagneerde. Maar beter dat, dan een knevelaar te laten rechtspreken over zijn slachtoffers. Opnieuw sprak hij Van Hemert ernstig toe, toen die na een paar weken terugkwam op de kwestie van de houtprijzen, nu de directeur van Openbare Werken in Batavia vroeg hoe bouwmaterialen in Lebak plotseling zoveel duurder konden zijn geworden. Van Hemert durfde niet goed terug te schrijven dat ze vroeger gewoon veel te laag waren geweest om voor de bevolking lonend te zijn en vroeg Dekker om raad. Die verweet hem 'lafheid', 'waartegen ik u reeds meermalen vriendschappelijk waarschuwde'. 'Halfheid leidt tot niets. Halfgoed is *niet* goed. Halfwaar is *on*waar. Voor *vol* tractement, voor *vollen* rang, na eenen duidelijken *vol*ledigen eed, doe men zijn *vollen* pligt', schreef Dekker hem in een officiële brief, die dus ook ter kennis van de resident zou komen. En verdraaid, een paar dagen later kwam Van Hemert met een ferm antwoord voor Batavia, waarin hij meedeelde dat de prijzen van metselstenen en kalk voor de bouw van de gevangenis in Rangkas zo laag waren geweest doordat de leveranties 'voor meer dan de helft uit onbeloonden arbeid van de bevolking hebben bestaan'. Er kon dus geen sprake zijn van prijsverlaging.

In een tweede aanval van flinkheid reageerde Van Hemert een paar weken later ook voor zijn doen nogal ferm, toen Dekker hem als onderdeel van zijn zelfverdediging een lange reeks vragen voorlegde over wat langzamerhand

wel 'de zaak van Lebak' mocht heten. Het was op zijn Indisch een *perkara* geworden, een rel, een ruzie, een conflict met onontvlechtbare persoonlijke en zakelijke kanten.

Van Hemert bevestigde alles wat Dekker hem vróég te bevestigen over de gang van zaken sinds diens komst in Lebak, van zijn voortdurende welwillendheid jegens de regent en zijn mondelinge boodschap over het onderzoek aan de resident, tot en met de eerder vermelde opmerking over de vergiftiging van Carolus en Van Hemerts eigen vrees voor vergiftiging omdat hij voor twee zusters moest zorgen. Op één vraag vroeg hij 'vriendelijk mij van het antwoord te verschoonen', maar dat had Dekker hem bij voorbaat toegestaan omdat de waarheid ook uit Van Hemerts eigen stukken wel bleek, de vraag namelijk 'of er *knevelarij* bestaat in Lebak'.

De vragenlijst was opgesteld op 29 en 30 maart en Van Hemerts flinkheid was des te opmerkelijker, omdat toen de nederlaag van Dekker praktisch een feit was.

Terwijl Dekker bezig was zijn verdediging voor te bereiden, was Brest van Kempen niet traag geweest met de zijne. Ook voor hem was het een uiterst belangrijke zaak aan het worden. Nu ze door Dekker geforceerd was tot iets waarbij de gouverneur-generaal betrokken moest worden stond de carrière van de resident van Bantam net zo goed op het spel als die van de assistent-resident van Lebak. Het verschil was dat Dekker niet anders gewild had. Maar het stond als een paal boven water: kreeg Dekker gelijk dan kon Brest van Kempen wel inpakken. Dan zou zijn vastgesteld dat onder zijn ogen in Lebak al jarenlang gekneveld was zonder dat hij er iets tegen had gedaan.

Wat de zaak zelf betreft kon hij van Duymaer van Twist niet helemaal zeker zijn. Aan de ene kant was de GG een man die er prat op ging dat hij, zoals de vaste uitdrukking luidde, 'hart voor de Inlander' had; aan de andere was hij zeker geen vanhoëvelliaanse radicaal met afkeer van het hoofdenstelsel. Wat zo'n man zou doen aan het einde van zijn landvoogdij dat een terugkeer in de vaderlandse politiek moest inluiden kon je nooit weten – zeker niet als je in Serang zat en niet in Buitenzorg of Batavia. Maar Brest van Kempen had niet enkele jaren op de Algemene Secretarie in Buitenzorg gewerkt zonder te leren welke tactiek een verstandige bestuursambtenaar in zulke gevallen moest kiezen. De methode, natuurlijk de methode! Hoe moest een Binnenlands Bestuur met zijn streng hiërarchische opbouw func-

tioneren met zulke vrijbuitersmethoden als de assistent-resident van Lebak probeerde toe te passen?

Op 29 februari stuurde Brest van Kempen de hele correspondentie met Dekker sedert de vierentwintigste aan de gouverneur-generaal met een lange begeleidende brief. Daarin plaatste hij het hoofdstuk knevelarij zoveel mogelijk ter zijde om zich te concentreren op de overijling, het onambtelijk gedrag en de hiërarchische verhoudingen. Ja, hij erkende (met enig voorbehoud) dat Dekker met de edelste bedoelingen bezield kon zijn. 'Welke edele aandrift dien ambtenaar [...] ook moge hebben geleid' – dit kon nooit het gemis aan 'bezadigd overleg, beleid en voorzigtigheid' goedmaken. 'En al mogten ook werkelijk, – hetgeen ik wel verre ben van reeds vooruit als onmogelijk te verwerpen, de door hem tegen den Regent verzamelde grieven worden bewaarheid' [tweede veiligheidsanker], dan nog zou een blote verdenking die Dekker zonder bewijsmateriaal had geuit, niet voldoende zijn voor zo'n 'vernietigende bejegening' van de regent als Dekker eiste. Brest van Kempen vroeg dus aan de gouverneur-generaal zijn handelingen goed te keuren, de voorstellen van Dekker af te wijzen 'en van dien ambtenaar te vorderen, dat hij alsnog aan den Resident van Bantam volle opening geve van al hetgeen hem terzake van de handelingen van het Inlandsche Bestuur dier afdeeling mogt zijn ter oore gekomen, teneinde door den Resident nader ter kennis der Regeering te worden gebracht, om te kunnen beoordeelen, wat ter zake verder zal behooren te worden verricht.'

Toen hij zijn brief klaar had en had laten kopiëren, ontving Brest van Kempen Dekkers brief van de vorige dag, waarin de omineuze woorden werden gesproken: 'anders dienen dan ik te *Lebak* diende *kan* ik niet.' Aan *zijn* brief voegde de resident nu een even omineus PS toe.

'Zooals de steller teregt zegt, geldt het hier een strijd van beginsel. Omtrent de gegrondheid van dat beginsel zal de Regering hebben uitspraak te doen.

Die uitspraak gerustelijk afwachtende, mag ik echter reeds nu niet onderdrukken de verklaring dat, zoo aan het beginsel van opvatting en uitvoering, door den Assistent-Resident van Lebak in deze aangelegenheid gevolgd, door de Regering mogt worden hulde gedaan, alsdan, naar mijn bescheiden meening den Residenten volstrekt de pas wordt afgesneden, aan gewigtige aangelegenheden van Inlandsch bestuur in het hun toevertrouwd gebied, tijdig de vaak zoo noodige leiding te kunnen geven.'

Een ijzersterk punt voor wie zich in de positie van een chef-bestuursambtenaar kon verplaatsen. En wie zou dat beter kunnen dan de Raad van Indië, praktisch geheel bestaande uit voormalige departementsdirecteuren en residenten die ook in hun nieuwe functie nog haast dagelijks met zulke bevoegdheidskwesties werden geconfronteerd? Al op 11 maart, wat voor dit meestal heel langzaam werkend instituut (sommige stukken bleven letterlijk jaren hangen) met bliksemsnelheid was, gaf de Raad van Indië zijn *Consideratiën en Advijs* aan de gouverneur-generaal. De conclusie lag geheel in de lijn van Brest van Kempen. De Raad moest 'komen tot de gevolgtrekking dat E. Douwes Dekker, thans adsistent-resident van Lebak, die voor het binnenlandsch bestuur niet werd opgeleid, evenzeer mist de bezadigdheid, het beleid en de voorzigtigheid, als het gevoel van ondergeschiktheid, welke vereischt worden in eenen ambtenaar, bestemd, om volgens het beginsel uitgedrukt in art. 67 van het Reglement op het beleid der regering van Nederlandsch Indië, hooger toezigt te voeren over de van regeringswege aangestelde hoofden; de edele aandrift, om misbruik van gezag en knevelarij van de zijde van die hoofden aan het licht te brengen, kan dit gemis aan geschiktheid, dit gebrek aan onderwerping aan de bevelen van het over hem gesteld hoofd van gewestelijk bestuur niet vergoeden; en men mag niet dulden, dat het gezag van de hoofden van inlandsch en gewestelijk bestuur door het eigenzinnig opvolgen van dusdanige zelfs edele aandrift worde in gevaar gebragt ten nadeele van het algemeen.'

Aan erkenning van de edele aandrift was dus ook bij de Raad van Indië geen gebrek. Evenmin als Brest van Kempen zou je deze oude rotten uit het vak erop kunnen vangen dat ze een edele aandrift niet heel... edel zouden vinden. Maar ten nadele van het algemeen, anders gezegd: van de staatsorde in Nederlands-Indië, mocht dat natuurlijk niet strekken. Daarom luidde het advies kort en goed: 'I. E. Douwes Dekker, adsistent-Resident van Lebak in de residentie Bantam, als ongeschikt voor die betrekking van derzelver verdere vervulling eervol te ontheffen. II. Aan den Resident van Bantam medetedeelen, dat vermits zijn voorstellen van 29 februarij 1856 dientengevolge niet meer aangenomen kunnen worden, nadere voorstellen van hem worden tegemoet gezien.'

Kreeg de Raad zijn zin, dan zou Dekker dus weer op wachtgeld worden geplaatst, zoals hem na zijn Padangse tijd al eerder was overkomen, in afwachting van een andere benoeming, binnen of buiten het Binnenlands Be-

stuur. Waarvoor hij, zoals de Raad niet zonder bijbedoelingen onderstreepte, inderdaad 'niet was opgeleid', zoals geen van de bestuursambtenaren van zijn generatie, eenvoudig doordat de officiële opleidingsinstituten in Nederland pas van na zijn entree dateerden. De opmerking moest een hint zijn om Dekker in elk geval niet bij het bestuur te herplaatsen, maar bij voorbeeld bij een van de departementen in Batavia.[253]

Zoals meestal als het beleidzaken betrof was een advies van de Raad van Indië voor Duymaer van Twist niet de laatste wijsheid. (De secretaris van de raad, de vroegere algemeen secretaris mr C. Visscher, had na allerlei conflicten met Duymaer van Twist al in 1855 ontslag gevraagd, maar bleef aan tot eind 1856. Hij was de man die repatrieerde 'na eerst nog met de Chinese moeder zijner acht kinderen gehuwd te zijn'. Ook met de vice-voorzitter, die in feite de vergaderingen van de raad voorzat, ex-departementsdirecteur Ruloffs, kon Duymaer van Twist het slecht vinden, onder meer wegens diens 'immoreel gedrag'.) Ook ditmaal wilde de gouverneur-generaal de Raad van Indië niet volgen. Hij was het ermee eens dat 'bezadigd overleg, beleid en voorzigtigheid' bij Dekker waren gemist en dat hij geen assistent-resident van Lebak kon blijven. Hij was echter de eerste die niet Dekkers 'edele aandrift 'prees, misschien omdat hij niet hoefde te vrezen op het stuk van erkenning van edele aandriften op de vingers getikt te kunnen worden door een hogere macht dan de zijne. Verder dan een magere erkenning van 'goede bedoelingen' wilde hij niet gaan. Ook hij zou aanvankelijk volgens iemand die hem kende van mening zijn geweest dat Dekker voorlopig op wachtgeld gesteld moest worden, de 'gewone straf voor dergelijke vergrijpen als waaraan hij zich naar het inzigt Zijner Excellentie had schuldig gemaakt'[254], maar hij was niet ongevoelig voor de vertogen van Dekkers vrienden in Batavia. Nou, vooruit dan maar: vanwege de goede bedoelingen en omdat Dekker in Bagelen, Menado en Ambon een bekwaam en ijverig ambtenaar was geweest, zou geprobeerd kunnen worden of hij niet met een 'ernstige teregtwijzing en waarschuwing voor het binnenlandsch bestuur kan worden behouden'. (In het eerste concept van zijn Gouvernementsbesluit van 23 maart had Van Twist aan de opsomming van bestuursposten ook Sumatra toegevoegd, maar met de aantekening: 'Dat is immers zoo? nazien!' Het was nagezien en Sumatra was geschrapt.)

De proef met het 'behoud 'van Dekker zou moeten plaatsvinden in de residentie Madioen in Oost-Java. Daar werd hij benoemd tot voorlopig en

waarnemend assistent-resident van de afdeling Ngawi. De resident kreeg opdracht hem nauwlettend in de gaten te houden en na een half jaar of eerder rapport over hem uit te brengen. Het was op zichzelf zo'n slechte post niet. De resident van Madioen kon rekenen op een vierduizend gulden aan Cultuurprocenten per jaar, een assistent-resident toch wel op een kwart daarvan. Dekkers traktement was hetzelfde als in Lebak, het klimaat in Madioen was beter. Het leek allemaal heel mooi en méér dan wat de Raad van Indië voor hem in petto had. Op de Algemene Secretarie in Buitenzorg, waar onder meer Dekkers vriend uit zijn eerste Indische jaren Henk Hoogeveen als adjunct-secretaris werkte, vonden ze dat Dekker er met zijn perkara Lebak op deze manier uitstekend zou afkomen, als hij nu tenminste zo verstandig zou zijn verder zijn mond te houden.'[255]

Wat Hoogeveen en anderen niet opmerkten, was dat Duymaer van Twist met de neus van de autocraat die in een ingewikkeld geheel feilloos de gezagsondermijnende woekering ruikt, het Dekker onmogelijk had gemaakt zonder complete zelfverloochening zijn 'welwillendheid' te aanvaarden. Zwaarder dan welke edele aandrift of gemiste BB-opleiding ook woog voor Van Twist in de zaak van Lebak de geschonden *gezagsverhouding*. Dekker had geweigerd een dienstbevel van zijn chef op te volgen. Hij had na herhaalde sommatie geweigerd Brest van Kempen na de aanklacht opening van zaken te geven als de regent van Lebak niet eerst was verwijderd. Een ondergeschikte die eisen stelde aan zijn chef! Die ambtelijke misdaad moest allereerst worden geredresseerd. Zo ver was de Raad van Indië niet eens gegaan.[256]

Na de considerans luidde het eerste artikel van Van Twists besluit van 23 maart dan ook: 'Eerstelijk: Den Adsistent Resident van Lebak, E. Douwes Dekker, eervol van de verdere vervulling dier betrekking, te ontheffen met last om aan den resident van Bantam alsnog al zoodanige openingen en mededeelingen te doen, met betrekking tot de door hem beweerde onregtmatige handelingen van het inlandsch bestuur in Lebak, als waartoe hij in staat is.'

Niets oproep voor een mondelinge of schriftelijke verantwoording, niets 'hoger beroep' bij de gouverneur-generaal, niets gelijk krijgen van een verwante geest in Buitenzorg – alleen maar een duidelijk bevel alsnog te voldoen aan de eis van Brest van Kempen. Waar nu juist alles om draaide.

Wie aan de gevoelens van Duymaer van Twist nog mocht twijfelen,

kreeg alle gewenste of ongewenste duidelijkheid in de berisping die hij in de vorm van een Kabinetsmissive – dus als een direct, persoonlijk woord van de gouverneur-generaal – op dezelfde dag als zijn Besluit opstelde. Daarin was sprake van ontevredenheid in hoge mate, van gemis aan bezadigd overleg, beleid en voorzichtigheid en aan begrip van ondergeschiktheid, gebrek aan bewijs voor een moreel geheel vernietigende bejegening van de regent van Lebak, maatregelen reeds weinig dagen na Dekkers aankomst in Lebak zonder voorafgaande raadpleging van de resident, weigering opening van zaken te geven nadat het billijk verlangen van zijn chef hem bekend was – kortom, alles wat Brest van Kempen maar had kunnen wensen om glorieus gelijk te krijgen. 'Zulke handelingen verdienen alle afkeuring en doen ligtelijk gelooven aan ongeschiktheid voor het bekleeden eener betrekking bij het binnenlandsch bestuur.'

Het was erg, het was erger dan Dekker in zijn somberste ogenblikken had kunnen vrezen. Er werd in de hele brief niet meer gerept van goede bedoelingen, laat staan van edele aandriften. Er werd alleen gesproken over gunstige rapporten van vroeger die de gouverneur-generaal ertoe gebracht hadden hem niet meteen uit de bestuursdienst te verwijderen maar hem voorlopig tot waarnemend assistent-resident van Ngawi te benoemen.

Aan de bedoelingen van Duymaer van Twist had Dekker nog wel even getwijfeld toen hij de eerste berichten uit Buitenzorg via Serang ontving. Het was 29 maart. Een maand was verlopen sedert zijn trotse constatering dat hij niet anders kon dienen dan hij gedaan had en gedwongen zou zijn ontslag te nemen als hoger macht dan die van de resident hem geen gelijk zou geven. In die maand had hij zichzelf zoals zijn gewoonte was van alles wijsgemaakt. In Padang was hij er eerst vast van overtuigd geweest dat Michiels te zijnen gunste zou ingrijpen, later dat de gouverneur-generaal voor hem op zou komen als hij van de zaak zou horen. Ja, jaren later was hij er vast van overtuigd, had hij zichzelf aangepraat, dat gouverneur-generaal Merkus op het punt had gestaan naar Padang te komen en hem persoonlijk uit zijn benarde positie was komen redden als hij niet, in augustus 1844, plotseling was overleden. Nu was hij er ook weer zeker van dat Duymaer van Twist hem in de gelegenheid zou stellen zijn standpunt te verdedigen of hem op zijn minst een *signaal* zou geven dat hij hem begrepen had. Wat voor signaal dat zou kunnen zijn, daarvan had hij nog geen nauwkeurige

voorstelling. Het was een vreemde, half verdroomde maand geweest. Aan bestuurszaken had hij praktisch niets gedaan, alle contact met de regent gemeden, alleen Van Hemert ernstig onderhouden over diens 'halfheid', voornamelijk gepeinsd over zijn antwoord aan de GG.

Toen arriveerde op 29 maart 's morgens met de post uit Serang het eerste bericht uit Buitenzorg. Brest van Kempen had het ingesloten bij een eigen brief. Het was een extract uit het Gouvernementsbesluit van 23 maart met alleen de artikelen een en drie: het artikel 'eerstelijk' met zijn eervol ontslag in Lebak en de opdracht Brest van Kempen alsnog opening van zaken te geven, en het derde over zijn benoeming in Ngawi. Wat betekende dit? En vooral: wat betekende die last 'alsnog al zoodanige openingen en mededeelingen te doen, met betrekking tot de door hem beweerde onregtmatige handelingen van het inlandsch bestuur in Lebak, als waartoe hij in staat is'? Zou je daarbij de laatste bepaling met extra nadruk moeten lezen? *Als waartoe bij in staat is.* Misschien zou het inhouden dat hij geacht kon worden er niet toe in staat te zijn als Karta Nata Negara niet eerst naar Serang was ontboden. Misschien was dit wel het signaal van de gouverneur-generaal.

In de officiële brief van Brest van Kempen, waarbij dit extract was bijgesloten, vroeg die hem meteen de opdracht uit te voeren en hem nu alle stukken die zijn aanklacht zouden bewijzen toe te zenden. Brest van Kempen had hem met dezelfde koerier ook een particulier briefje gestuurd. Heel vriendelijk en met gulle aanbieding van 'al die hulp, welke UEdG. in deze omstandigheden zoude kunnen aangenaam wezen', ook voor zijn vrouw. Dekker zelf had immers gezegd dat de goede verstandhouding tussen hen beiden niet door welke ontwikkeling van de zaak van Lebak ook verstoord zou kunnen worden. Wel schreef de resident 'dat het mij zeer leed doet, dat eene zaak, waarvan de aanleiding geheel in UEdG. zelven te zoeken is, tot deze uitkomst heeft moeten leiden'. Daaruit viel af te leiden dat hij de uitslag als een overwinning van zijn 'principes' beschouwde. Maar misschien kon hij het signaal van de gouverneur-generaal niet herkennen zoals Dekker dat kon.

Uit Dekkers eerste reactie op de post uit Serang, een particuliere brief aan Brest van Kempen geschreven op zaterdag 29 maart 's morgens bleek in elk geval dat *bij* vooralsnog in de maatregelen van de gouverneur-generaal geen vernedering of nederlaag zag. Hij vroeg de resident hem zijn reiswagen ter beschikking te stellen om naar Batavia te kunnen gaan en onderweg bij hem

te mogen logeren. Blijkbaar was hij van plan de benoeming in Ngawi te aanvaarden. (De resident antwoordde, kennelijk opgelucht, dat hij zijn enige eigen reiskoets niet kon missen en er niet een van de regent wilde lenen, maar wel een huurkoets uit Batavia die toevallig in Serang was een paar dagen kon vasthouden.)

Vooralsnog duurde maar kort. Later die zaterdag veranderde de situatie radicaal. De post uit Batavia kwam tegen de avond binnen, een gebeurtenis die maar twee- of driemaal in de week plaatsvond. Ze bracht Dekker een krant en drie brieven. De krant was de officiële *Javasche Courant* waarin zijn ontslag en benoeming en de bevordering van zijn voorganger in Ngawi tot A.R. van Toeban waren opgenomen. De drie brieven uit Batavia waren een tweede extract van het Gouvernementsbesluit, een particulier briefje van zijn oude vriend Henk Hoogeveen, waarin die hem complimenteerde met de voor hem gunstige en eervolle afloop 'der percara Lebak' en dringend aanraadde, 'U karakter kennende', zich bedaard te houden en 'niets te doen waardoor gij alles geheel kunt verbroddelen'.[257] En als derde de kabinetsmissive van Duymaer van Twist met de berisping en waarschuwing die wel in het volledige Gouvernementsbesluit was aangekondigd maar in de extracten die Dekker kende niet voorkwam.

Wie ook zo'n donderend verwijt als deze kabinetsbrief van de gouverneur-generaal zonder ontreddering zou kunnen ontvangen, Dekker niet. Vergeefs zocht hij naar één woord van begrip, naar een opmerking over de knevelarijen in Lebak of elders, naar een blijk van welwillendheid. Hoe vaak hij de brief ook overlas, van voren naar achteren en van achter naar voren, iets van dien aard was er niet in te vinden. Niet de regent of de demang, niet de resident van Bantam die alles jarenlang had getolereerd, maar hij was de grote boosdoener in de zaak van Lebak geworden. Voor hem had de gouverneur-generaal niets dan verwijten en bedreigingen. Er had in het Gouvernementsbesluit tussen de regels geen verborgen signaal aan Dekker gezeten. Hij had verloren. Zijn principes waren niet erkend. Hem werd niet eens gevraagd zich te rechtvaardigen.

Wat te doen? Lang nadenken hoefde hij niet. Nog op de onderkant van de kabinetsbrief krabbelde hij een eerste ontwerp van zijn enig mogelijke antwoord op deze bejegening: een ontslagaanvraag. Trouw aan zijn 'systeem' verdubbelde hij opnieuw zijn inzet door waar te maken waarmee hij in zijn brief van 28 februari had gedreigd. Van Hemert en Collard, die van zijn be-

risping hoorden, waren ontzet. (Ze wisten niet welk hoog spel Dekker had gespeeld door al een maand terug met zijn ontslag te dreigen als hij geen gelijk kreeg.) Everdine was opgelucht toen ze hoorde dat Dekker de berisping door een ontslagaanvraag liet volgen. 'Goddank, dat ge eindelijk u zelf wilt zijn,' riep ze uit.[258]

Dekker zelf scheen uiterlijk heel kalm. Voor hem was het spel nog niet uit. Hij had alleen zijn inzet nog eens verhoogd, ervan overtuigd dat hij straks de volle winst zou kunnen binnenhalen. Nu pas zou Duymaer van Twist zien dat het hem ernst was. Door de ontslagaanvrage zou de GG werkelijk gedwongen worden kennis te nemen van zijn verweer. In zijn eerste antwoord-ontwerp kondigde Dekker zo'n schriftelijke memorie dan ook al aan. Toen hij daarna het officiële rekest opstelde, liet hij die aankondiging eruit. Hij zou wel een verweerschrift schrijven, maar misschien was het beter eerst een audiëntie aan te vragen om zijn zaak mondeling te bepleiten. Een korte maar krachtige en daardoor des te welsprekender ontslagaanvraag moest het worden:

Rangkasbetoeng, den 29 maart 1856.

'Rekest.

Ik heb de eer gehad te ontvangen het besluit van Uwe Excellentie dd. 23 dezer vergezeld van Uwe Excellentie's Kabinetsmissive van dien datum No. 54.

In antwoord op die beide stukken zie ik mij genoodzaakt Uwer Excellentie te verzoeken mij te verleenen een eervol ontslag uit 's Lands dienst,

De Ambtenaar Douwes Dekker.'

Het was zaterdagavond. Rhemrev op kantoor terugroepen wilde hij niet. Zelf maakte hij de kopie voor het kopieboek, Eefje schreef het rekest en de begeleidende brief aan Brest van Kempen met het verzoek het stuk naar Buitenzorg door te zenden in het net.[259]

De resident die zondagochtend eerst nog zo aangenaam verrast was door de eerste brief van Dekker waarin praktisch diens vertrek naar Ngawi werd aangekondigd, kreeg later op de dag als een volslagen verrassing de ontslagaanvraag te verwerken. De kabinetsmissive had hij niet gezien. Wat Dekker nu weer bewogen kon hebben? Maar fatsoenlijk en hulpvaardig als hij was, probeerde hij eerst Dekker te bepraten. De post naar Batavia ging pas maandagavond weg. Er was nog een hele dag bedenktijd. Hij wist van zich-

zelf dat hij op eenzame posten wel eens verkeerde beslissingen had genomen die hij later betreurd had. Zou dit met Dekker ook niet het geval kunnen zijn? 'Uw snel genomen besluit moge UEdG. eene voldoening zijn, in de ogen van ieder ander zal die spoed overhaasting zijn en UEdG. veroordeelen.' En hij probeerde Eefje aan zijn kant te krijgen bij het voorkomen van die 'voor UEdG. en Uw huisgezin noodlottigen maatregel'.

Maar Everdine had juist staan juichen toen Eduard zijn ontslag vroeg. Net als hij was ze van mening dat haar man als ex-ambtenaar pas vrijuit zijn mening aan de gouverneur-generaal zou kunnen zeggen of schrijven, niet meer gehinderd door ambtelijke formules en wegen. Nu pas zou hij ook de verkeerde raadgevers van Duymaer van Twist kunnen passeren, aan wie hij alles weet. Als ze de gouverneur-generaal werkelijk hadden willen helpen, hadden ze hem de brief van Dekker aan Michiels maar eens moeten voorleggen, de brief van dertien jaar geleden waarin hij al had gezegd geen consideratie te vragen maar met trots zijn principes tegenover de heersende begrippen te stellen. Deze brief, die hij in zijn antwoord aan Brest van Kempen aanhaalde, had hen ervan kunnen overtuigen dat hij met zijn ontslagdreiging geen ijdele woorden had gesproken.

Er zat niets anders op. Brest van Kempen moest het rekest om ontslag doorsturen. Het antwoord uit Buitenzorg liet ditmaal heel wat korter op zich wachten dan het vorige. Al op 4 april werd de rekestrant op zijn verzoek eervol uit 's lands dienst ontslagen. Het kon ook wel eens vlug gaan in Buitenzorg.

Het opstellen van een overtuigend verweer, waaraan hij sinds februari werkte, werd voor Dekker nu een levensbelang. Hij beschikte daarvoor al over de lange lijst met 36 vraagpunten aan Van Hemert van 29 en 30 maart en de rapporten van de djaksa. Hij liet Rhemrev nu kopieën maken van de correspondentie met Brest van Kempen, Van Hemert, Karta Nata Negara en anderen, van de stukken in het archief over de knevelarijen in de periode-Carolus en van officiële nota's, conduitestaten, cultuurverslagen en rechtszaken. Op 1 april had hij Van Hemert aan de regent laten vragen of hij grieven koesterde jegens de assistent-resident, kennelijk als versterking van de vragenlijst aan Van Hemert waarin de verhouding tot de regent ook al was aangeroerd. In zijn schriftelijke antwoord ontkende de regent dat er grieven waren – behoudens dan de kwestie van de grassnijders waarbij hij door het ingrijpen van toean Dekker 'maloe' was gemaakt voor zijn eigen onderge-

schikten, zoals hij trouwens ook al op 26 feburari aan de resident had gezegd.

Hoewel hij nog niet wist op welke manier hij de gouverneur-generaal het best kon benaderen, begon Dekker op 9 april een memorandum voor de GG op te stellen. Vijf dubbele foliovellen werden het, opzettelijk geschreven in de meest onambtelijke stijl die zich denken liet. Duymaer van Twist zou ervan worden doordrongen dat het geen ambtenaar was die hier schreef, niet iemand in een ondergeschikte positie maar een gelijkwaardige, net als hij een eerlijk man. (Hij kon 't toch niet laten volgens ambtelijk gebruik alleen de rechterhelft van elk blad te beschrijven, daarmee de linkerhelft openlatend voor opmerkingen van hogerhand.)[260]

Een onambtelijk stuk, zoals eigenlijk alle brieven die hij na 26 februari had geschreven – de dag waarop Brest van Kempen in Rangkasbitoeng was geweest – onambtelijk waren geweest. Maar nu zou het toch een ware noodkreet om erkenning worden zoals ze in Buitenzorg nog nooit hadden gehoord.

Het begin al.

'Excellentie!

Ik verzoek Uwe Excellentie dezen brief te lezen met al de aandacht die een belangrijke zaak verdient.

Ik verzoek Uwe Excellentie elk woord van mijn schrijven de volle waarde toetekennen; ik bedoel niet meer, ik bedoel vooral niet minder dan ik zeg.

Voor alles wat ik zeg ben ik verantwoordelijk – elke zinsnede is gewogen.

Ik zal schrijven zonder hartstogt maar ook zonder verschooning – zonder studie maar zonder schroom – zonder jagt op effect maar ook zonder vrees voor effect.

Ik zal scherp zijn waar de waarheid scherp is, en waar ze triviaal is zal ik triviaal durven wezen.

Ik durf en kan en wil dit alles omdat ik mij sterk gevoel.

Ja, sterk, Excellentie; – belast met de zorg voor vrouw en kind, – zonder middel van bestaan, zonder vrienden. Zonder uitzigten, zonder geld zonder sympathie om mij heen, – zonder dat alles gevoel ik mij sterk.

Want, Excellentie, ik ben bezield met de kracht van een eerlijk man die eene edele zaak voorstaat.

Want ik heb mij zelven leeren kennen als waardig daarvan de held, of althans de martelaar te wezen.

Ik heb veel geleden. Ik geloof dat ik bestemd ben veel te handelen. Ik geloof dat ik eene roeping heb. Ik heb lust en moed die roeping te volgen, ik geloof dat God mij de kracht geven zal dien te volbrengen.'

Zoals in zijn eerdere correspondentie over de zaak van Lebak de echo's van zijn brieven en schetsen uit de Padangse periode hadden doorgeklonken, klonk in deze schallende aanhef de echo van zijn lange brief uit Menado aan Kruseman door. Het verschil was dat hij de kopieën van de Padangse brieven bij de hand had gehad terwijl hij zich er nauwelijks meer van bewust was wat hij in 1851 allemaal aan Kruseman had geschreven.[261] Het idee dat hij veel had geleden en bestemd was veel te handelen, was altijd bij hem blijven leven. Pas de allerlaatste tijd was het hem duidelijk geworden waar zijn roeping op gericht moest worden. 'Ik heb Uwe Excellentie gezegd,' schreef hij verderop in de brief, 'dat ik met het schrijven van dezen brief aanvang de roeping te vervullen waaraan ik mij toewijd. Die roeping is: de millioenen menschen die gebukt gaan onder *uitzuiging*, *afpersing*, *knevelarij*, *roof* en *moord*, daarvan te verlossen. Ik zal die roeping volgen met of zonder Uwe Excellentie, met of zonder de volksvertegenwoordiging, met of zonder de Hollandsche natie of den Koning. Wie mij daarin steunt reik ik de hand; wie mij daarin tegenwerkt is mijn vijand, zij hij Raad van Indië, Gouverneur Generaal zij hij mijn broeder.'

Zo schreef geen ambtenaar, zo had tenminste nog nooit een ambtenaar geschreven en zou er ook wel nooit meer een schrijven. Het leek eerder op het begin van een proclamatie of een boek dan op een brief. Ook de rest van dit eigenaardige schrijven, in de gedragen stijl en met de herhalingskracht die op bijbelse invloed wees ('die berisping is meer dan eene gewone afkeuring'... 'die berisping was eene waarschuwing'... 'die berisping was eene sanctie der knevelarij'), had eerder de toon van een geroepene die zijn roeping had gevonden dan die van een betoog waarmee een sceptische gouverneur-generaal overtuigd moest worden. Pagina's lang zette Dekker uiteen dat het hele Nederlandse bewind sedert Houtman door roof en knevelarij was gekenmerkt en op de bajonetten van het Indische leger steunde. Zelf beriep hij zich op het recht 'de apostel dier armen van geest te zijn'.

'Beseft Uwe Excellentie dat mijn rekest om ontslag was een rekest om promotie, en dat mijne vrouw gelijk had toen ze mij om den hals viel bij het lezen van uw onslag besluit en uitriep: «goddank, dat ge eindelijk u zelf wilt zijn!»

En toch grijnst haar de honger aan, en ze weet niet hoe ze haar afgebeden kind voeden zal als de weinige guldens die mij resten, zullen verteerd zijn.

O, ik bid u, laat het geen bede schijnen om hulp wat ik schrijf, – 't is een uitroep van trots. Ik vraag Uwe Excellentie niets voor mij. Ik vraag geregtigheid voor de vertrapte menschheid!

En dat zal ik blijven vragen zoo lang ik adem heb, – ik zal het uitroepen aan de hoeken der straten, ik zal het den Koning zeggen als ik hem wijs op de juwelen zijner kroon en aan Holland als ik wijs op zijne kapitalen: die juwelen zijn gestolen, die kapitalen zijn geroofd, uwe welvaart is een diefstal en uw batig slot is een boom die zijn wortels heeft in een moeras van ongeregtigheid!

En als het niet baat?

Ik zal alle talen van Europa leren om het in vers te brengen, opdat de moeders voorzingen aan hunne kinderen: daar ligt een roofstaat aan zee tusschen oostfriesland en de schelde.

En ik zal mij beroepen op wat er edels is in de menschheid, en ik zal een kruistogt prediken tegen de gewapende kooplieden die onder aanroeping van God, zich vetmesten met bloed!'

In deze brief kreeg de goede Brest van Kempen de gestalte van een lamzak die niet in zijn rust gestoord wilde worden, residenten waren pensioenafwachters, gouverneurs-generaal werden door hun adviseurs misleid, Dekkers eigen Sumatraanse episode werd een voorbereiding op Lebak. Duymaer van Twist werd er persoonlijk op gewezen 'dat er een traan van wanhoop, dat er bloed kleeft aan elk muntstuk dat overgelegd werd van Indisch tractement'.

Voor zichzelf vroeg Dekker niets, rang, ambt, noch geld. 'Ik vraag gelegenheid om iets goeds te verrigten. Wijst Uwe Excellentie dat aanbod van de hand ik zal weten wat ik te doen heb. Niemand heeft dezen brief gelezen. Niemand zal dien lezen, voor het mij blijkt dat hij te vergeefs geschreven is,' zo eindigde hij.

In werkelijkheid ging de geheimhouding nog iets verder. Bij nader inzien besloot Dekker het stuk niet aan de gouverneur-generaal te sturen. Het was misschien toch te weinig zakelijk, te weinig op Lebak gericht. Het zou de kans op herplaatsing in een positie waarin hij iets voor de geknevelde Javanen zou kunnen doen, misschien eerder kleiner dan groter maken. Misschien misschien ook niet. Hij bleef aarzelen, het leek wel alsof hij na zijn hart in

dit geschrift uitgestort te hebben zonder het aan Duymaer van Twist te sturen niet tot een praktische koers voor zijn gedrag kon komen. In plaats van zo snel mogelijk naar Buitenzorg te vertrekken om een audiëntie bij de GG aan te vragen, bleef hij in Rangkasbitoeng hangen. Tussen hem en de resident bestonden misverstanden wie nu eigenlijk het initiatief moest nemen tot tijdelijke bestuursoverdracht aan Van Hemert, die er trouwens ook niet om zat te springen.

In de weken sinds Dekkers ontslag bleven de klagers naar het huis van de assistent-resident in Rangkasbitoeng komen. Ze wisten niet dat Dekker ontslagen was en brachten hem in een nog moeilijker positie. Had hij moeten antwoorden dat hij was ontslagen omdat hij het voor hen had willen opnemen? Hij had gezegd: 'Dadelijk kan ik u niet helpen, doch ik zal naar Batavia gaan, ik zal den grooten Heer spreken over uwe ellende. Hij is regtvaardig en Hij zal u bijstaan. Gaat voorloopig naar huis, verzet u niet, verhuist nog niet, wacht geduldig af – ik denk, ik meen, ik hoop dat er regt zal geschieden.' Deze woorden herhaalde Dekker in de officiële brief aan Van Hemert waarin hij hem op 15 april – na een hint uit Serang die Van Hemert hem had overgebracht – met ingang van de volgende dag met het bestuur belastte. Wat was er gebeurd met de klagers die hij met deze woorden tot kalmte had gemaand, ja, misschien van openlijk verzet, van opstand, had weerhouden? Het ging om een groepje van zeven mensen. Op de weg terug naar huis werden ze opgevangen door hun dorpshoofd die hun verbood het dorp weer te verlaten. Om ze te dwingen nam hij hun kleren af. Een van de zeven wist toch te ontsnappen en had het Dekker verteld.

Brest van Kempen was blij dat het bestuur nu eindelijk was overgedragen. (In Dekkers opmerking dat hij eigenlijk op de komst van zijn opvolger zat te wachten, kon hij niet geloofd hebben. Bij zo'n plotselinge bestuurswisseling zou het maanden duren eer de opvolger, controleur M.J. Pool, die zich op zijn beurt weer ergens moest losmaken, in functie was. Al die tijd zou Rangkasbitoeng voor Dekker een procrustesbed zijn geweest.) Dekker zou wat hem betreft weer in het ruime residentshuis in Serang kunnen komen logeren, net als op zijn heenreis naar Lebak in januari. Dezelfde drie kamers waren tot zijn beschikking en als hij zijn vendutie in Rangkasbitoeng wilde regelen, zou dat gemakkelijk van Serang uit te doen zijn. Voor transport zou de resident zorgen.

Een vendutie hield Dekker niet. Liever liet hij zijn spullen naar Batavia

brengen als de zaken daar geregeld waren – er was tenslotte een colonne van 22 koelies voor nodig, zó weinig had de familie in Lebak nu ook weer niet bezeten – dan dat hij als onder bestuursambtenaren gebruik was eerst in de ene plaats alles zou verkopen om het vervolgens in de volgende weer aan te schaffen. Bovendien zou hij zich dan schuldig maken aan de bij een vendutie horende prijsopdrijving ten koste van zijn collega's en van de hoofden. Van de uitnodiging op doorreis bij Brest van Kempen te komen logeren, maakte hij wel gebruik. In de beginselstrijd waren ze wel tegenstanders, maar privé en als resident bleef van Kempen een fatsoenlijk en hulpvaardig mens. Tijdens een van hun gesprekken zei hij tegen Dekker: 'Waarlijk, ik moet u hoogachten, maar... maar... ge hadt geen ambtenaar moeten worden.'[262] Het zou in elk geval voor de gemoedsrust van de andere ambtenaren beter zijn geweest.

Na een paar dagen reisden de Dekkers door naar Batavia. Ze namen hun intrek in het Rotterdamsch Hotel, een van de meer eenvoudige Europese hotels in Weltevreden. Het was bij lange na niet zo chic als Des Indes of het Marine Hotel, waar Dekker vroeger zijn intrek placht te nemen. Ze moesten zuinig zijn. Traktement kreeg hij slechts tot het eind van de maand april. Spaargeld hadden ze niet, schulden des te meer, ook in Indië. Het gouvernement had volgens berekeningen van de Algemene Rekenkamer van hem te vorderen f 2084,44 uit zijn Menadonese tijd en f 1146,56 over de ambtsperiode na zijn verlof, grotendeels wegens niet ingehouden pensioenpremies.[263] Het betrekkelijk geldzorgloze intermezzo in Indië had alles bijeen maar zeven maanden geduurd, de wachtgeldperiode aan het begin inbegrepen. Nu zat hij weer zonder een cent. Maar dat waren zorgen voor later. Dekkers eerste zorg was de audiëntie bij de gouverneur-generaal, die de laatste maand van zijn Indische verblijf geheel of gedeeltelijk in Batavia zou doorbrengen. Zijn opvolger Pahud was in aantocht. (De dag, zelfs de week van aankomst was altijd een verrassing. Telegraaflijnen had Indië nog niet. Aan de eerste lijn van Batavia naar Buitenzorg werd gewerkt, over de verbinding met Singapore alleen nog maar gedacht). Het gezag moest onmiddellijk na zijn aankomst aan hem overgedragen worden en de scheidende gouverneur-generaal moest zo mogelijk nog op dezelfde dag, hoogstens een paar dagen later, uit Indië vertrekken. Zo wilde het gebruik waarin iets van het aspect 'onderkoning' van het gouverneur-generaalschap zichtbaar werd. De verhouding tussen Duymaer van Twist en Pahud was trouwens

door 't allerminst verdwenen zeer uit de ministersperiode van de laatste zo slecht, dat er voor langdurige palavers en beïnvloeding bij gelegenheid van de bestuursoverdracht niet gevreesd hoefde worden.

Dekker, die dit alles even goed wist als welke bestuursman ook, mocht niet veel tijd verloren laten gaan. Hoogstens zou hij gerekend van eind april nog een maand de tijd hebben om alles wat er in maart en april fout was gegaan, met behulp van Duymaer van Twist te redresseren. Van Pahud die ook hém in zijn ministersperiode had leren kennen, hoefde hij niets te verwachten. Over zijn kansen bij Duymaer van Twist was Dekker niet pessimistisch. Als hij hem maar eerst persoonlijk kon ontmoeten, dan zou alles wel in orde komen. In zijn brieven aan Van Hemert (wiens hazehartje niet rustig was nu Brest van Kempen blijkbaar haast ging maken met zijn onderzoek naar alles wat er in Lebak aan de hand was) was hij opgeruimd.

Eerst wendde Dekker zich tot baron Van Heerdt, de adjudant van de GG, met het verzoek voor een korte particuliere audiëntie tot de landvoogd te worden toegelaten. Hij kreeg te horen dat Zijne Excellentie een abces aan zijn (in officiële taal: Haar) voet had en niemand kon ontvangen.[264] Op 9 mei, toen hij kon aannemen dat Zijner Excellenties voet weer genezen was, zond Dekker hem een schriftelijk verzoek voor een audiëntie. Hij schreef dat hij na zijn ontslag eerst niet meer op de zaak terug wilde komen, maar nu door anderen was overtuigd dat het zijn plicht was de gouverneur-generaal alles mee te delen. Dit briefje aan de GG was wel heel anders van toon dan het memorandum dat hij nog in Rangkasbitoeng had ontworpen, maar één passage had hij er toch haast letterlijk aan ontleend:

'Voor *mij* zal ik Uwe Excellentie niets te vragen hebben. Ligt vind ik hier of daar het hoognoodige voor vrouw en kind, en schraal moge de spijs wezen die ik ze zal kunnen aanbieden ik geloof dat ik het ontbrekende zal kunnen aanvullen met de moed- en krachtgevende overtuiging dat ik ze meer zal nalaten dan geld of goed, – meer dan pensioen, meer dan rang, – den naam van de vrouw of het kind geweest te zijn van iemand die den moed had, alléén en tegen alles zijn pligt te doen.

Want mijn *pligt* heb ik gedaan, Excellentie!'

Maar ook dit bewogen woord trof geen doel. Een adjunct-secretaris liet Dekker weten dat Zijne Excellentie in verband met zijn ('Haar') naderend vertrek verhinderd was hem te ontvangen. Welke adjunct-secretaris? Niemand anders dan Dekkers oude vriend Henk Hoogeveen, die hem eind

maart nog wel zo gewaarschuwd had de perkara-Lebak niet te 'verbroddelen' door zijn overplaatsing naar Ngawi af te wijzen. Dekker had de zaak verbroddeld en nu moest Hoogeveen hem namens de gouverneur-generaal afschrijven. Het was nu wel duidelijk dat Duymaer van Twist er gewoon geen trek in had verder lastig gevallen te worden door deze assistent-resident die hij naar zijn overtuiging al zo welwillend behandeld had. Dekker had zijn kans gehad en zelf geweigerd. Nu moest hij hem niet meer voor de voeten lopen in de tijd dat zijn hoofd alleen stond naar verlof en repatriëring. Als hij op de valreep bereid zou zijn Dekker te ontvangen, had hij hem net zo goed, nee, nog beter, na diens eerste brief van 28 februari al voor een gesprek kunnen uitnodigen. Dekker dacht dat er in zijn brieven en handelingen een climax zat die Duymaer van Twist ten slotte zou nopen hem te ontvangen. Voor Duymaer van Twist lag de zaak precies omgekeerd. Omdat hij Dekker de eerste maal niet ontvangen had en niet inhoudelijk had gereageerd op diens brief van 28 februari, zou elke latere tegemoetkoming in die richting de conclusie wettigen dat hij vroeger een fout had gemaakt. Het zou slecht zijn voor de ambtelijke discipline, een gouverneur-generaal die liet blijken dat hij een fout had gemaakt. Het was bovendien in strijd met Duymaer van Twists autoritaire karakter.

Een zaak die nooit goed kon aflopen. Dekker deed een beroep op een Duymaer van Twist die helemaal niet bestond. Op grond van oppervlakkig persoonlijk contact in Buitenzorg en van wat hij verder over Van Twists politieke opvattingen had gehoord, had Dekker in hem een bondgenoot gezien. Wat betreft de zaak zelf, voor Duymaer van Twist evenals voor Brest van Kempen niet anders dan een variant op de netelige 'hoofdenkwestie', was dit al niet zo. Het was nog minder het geval wat betreft de manier waarop Dekker voor zijn gelijk opkwam.

Op 22 mei droeg Duymaer van Twist zijn ambt aan Pahud over. Op 24 mei zou hij naar Nederland vertrekken. In die ene dag daartussen stuurde Dekker hem nog een laatste noodkreet.[265] Er bleek uit dat de zaak van Lebak voor Dekker al lang geen ambtelijke kwestie meer was en geen variant van de hoofdenkwestie. Van Twist kon nu hij was afgetreden ambtelijk gesproken niets meer voor hem doen. Maar wel zou hij door Dekker aan te horen en enig begrip te tonen kunnen voldoen aan de hogere claim die Dekker uit naam van menselijkheid en rechtvaardigheid op hem had gelegd.

Aan zijn memorandum ontleende Dekker in deze brief opnieuw het een

en ander: de gedachte dat Duymaer van Twist door zijn adviseurs misleid was, de sanctionering van de misbruiken die uit zijn houding moest volgen, de beschuldiging dat er bloed kleefde aan de overgegaarde penningen van het Indisch traktement. 'Dat men Uwe Excellentie omtrent mij misleid heeft begrijp ik, – maar dat Uwe Excellentie niet de gelegenheid heeft aangegrepen om die misleiding te ontgaan, begrijp ik niet.' Voor dezelfde avond nog, de volgende ochtend desnoods, vroeg Dekker gehoor. 'Als Uwe Excellentie het met Haar geweten kan overeenbrengen van hier te gaan zonder mij te hooren – het mijne zal gerust zijn bij de overtuiging dat ik tot het laatste toe alles heb aangewend om de treurige bloedige gebeurtenissen te voorkomen die het gevolg zullen zijn van de eigenwillige onkunde waarmede Uwe Excellentie is gelaten ten opzichte van hetgeen er omgaat onder de bevolking.'[266]

Ook Dekker zag wel in dat het een tamelijk provocerende brief was, maar meende dat hij alleen op deze manier nog een kans had tot Duymaer van Twist door te dringen.

Hij wachtte de drieëntwintigste mei, hoopte nog op bericht de vierentwintigste 's morgens. Toen moest hij wel tot de erkenning komen dat hij zich vergist had en dat zijn hele verwachtingspatroon van drie maanden in een was gestort. Aan het einde van die lange weg had niet de Rechtvaardige Heerser gestaan die hem gelijk zou geven omdat hij hem zou begrijpen. Aan het eind van die weg stond niemand.

5. *Biografische notities:* DE MAN VAN LEBAK

In de biografische notities bij het eerste hoofdstuk heb ik al gezegd dat het moeilijk is de schaduw van de reus Multatuli aan de horizon niet vooruit te laten vallen op Dekkers pre-multatuliaanse leven. Dit geldt natuurlijk wel het allermeest voor de episode-Lebak. Die zaak losmaken van de *Havelaar* lijkt onbegonnen werk, zo scherp is de Havelaarse versie van de gebeurtenissen bij elke lezer ingeëtst.

Zo is het niet alleen voor de 'aanhangers' van Multatuli, de multatulianen – overigens een uitstervend ras van fanatieke gelovigen dat geen kwaad woord van de Meester wilde horen. Het is evenzeer het geval bij zijn bestrij-

ders, die zijn aanhangers in fanatisme niets toegaven. De multatulianen bewezen Dekkers gelijk met de *Havelaar*. De anti-multatulianen gebruikten hetzelfde boek om aan te tonen hoe Multatuli de zaak in zijn eigen voordeel had verdraaid, hoe hij allerlei leugenpraat over verdienstelijke mensen als Brest van Kempen en Duymaer van Twist had uitgestrooid en er blijk van gaf van de werkelijke verhoudingen op Java niets te begrijpen.

Het rumoer rond de *Havelaar* dat van de verschijning van het boek in 1860 tot de huidige dag voortduurt, lijkt de blik op het gebeuren zelf onvermijdelijk te beïnvloeden. Bestaat er wel een 'historische werkelijkheid' van de zaak van Lebak? Kan er wel een redelijk objectief verslag van gegeven worden?

Zo niet dan kan dat niet het gevolg zijn van het ontbreken van authentiek materiaal. Van weinig Indische kwesties zijn zoveel historische documenten bewaard als van Lebak, kennen we zo nauwkeurig de hoofdrolspelers, de gang van zaken van dag tot dag, soms van uur tot uur, en de 'achtergronden' in de Indisch-koloniale en Indonesisch-lokale samenleving. (Indonesisch is een woord dat ik in dit boek overigens zoveel mogelijk vermijd. Het begrip bestond evenmin als het woord zelf vóór de twintigste eeuw. Als 'Javanen' of 'Sumatranen' niet bruikbaar zijn om de bevolking aan te duiden, zit er niets anders op dan het woord Inlanders te gebruiken, dat in de negentiende eeuw nog niet zijn ongunstige klank had. Bij laat-negentiende-eeuwse schrijvers als Kartini heeft het woord Inlander nog een accent van zelfbewustzijn. De Javanen et cetera zijn de Inlanders, de Hollanders zijn de vreemdelingen. Zou dit boek niet over Lebak in 1856 maar over *De Zeven Provinciën* in 1933 gaan, dan zou ik wel van Indonesiërs spreken.)

In het voorafgaande deel van dit hoofdstuk heb ik de gebeurtenissen in Lebak met de bijbehorende voorgeschiedenis beschreven geheel aan de hand van de authentieke stukken. Ik heb geprobeerd binnen de grenzen van de historische objectiviteit te blijven, een begrip waarover natuurlijk veel te zeggen valt, zeker bij zo'n controversieel onderwerp als Lebak. Een andere vraag is of uit zo'n min of meer objectieve weergave van feiten en standpunten ook valt af te leiden of Eduard Douwes Dekker in Lebak 'gelijk' had of niet.

Als ik op die vraag bevestigend antwoord, zegt dat niets anders dan dat ik persoonlijk zijn handelwijze beschouw als die van een fatsoenlijk man die (bij al zijn excentriciteit) een juist doel nastreefde dat ook binnen de beper-

kingen van zijn tijd voor verwezenlijking vatbaar was. Of hij dit op de verstandigste manier deed is een andere zaak, waarop ik in deze autobiografische notities straks nader zal ingaan.

Voor mijzelf heeft de reconstructie van de zaak van Lebak uit de authentieke stukken en met bestudering van de historische samenhang het lichtelijk onverwachte gevolg gehad dat ik eerder méér overtuigd raakte van Dekkers gelijk dan minder. Dit is als ik op de ervaringen van andere onderzoekers mag afgaan, niet altijd het gevolg van zulke studies geweest. Ook degenen die Dekkers houding als strijder tegen gevestigde koloniale en andere machten aantrekkelijk genoeg vonden om het bij voorbaat met hem eens te zijn, zijn soms gaan twijfelen toen zij na de *Havelaar* kennis namen van een aantal andere gegevens. Al te vaak moesten zij constateren dat Dekker in de gedaante van Multatuli 'de zaak eigenlijk te mooi had voorgesteld'. Zo vind je in sympathiek-kritische studies als die van R. A. van Sandick *Leed en lief in Bantam* uit 1892, tot en met die van W. F. Hermans *De raadselachtige Multatuli* uit 1976, zelfs bij de erkende kampioen van Multatuli Du Perron in diens *De man van Lebak* uit 1937, openlijke of bedekte twijfel aan een aantal zaken die in de *Havelaar* als belangrijke feiten worden gehanteerd. Bij sommigen leidt de twijfel tot een zekere ontgoocheling. De belangrijkste twijfelpunten zijn ten eerste dat de vergiftiging van Carolus vrijwel zeker niet heeft plaatsgehad en dat Dekker dit ook kon weten, ten tweede dat Brest van Kempen eigenlijk een heel fatsoenlijk man was die Dekker pas achteraf als kwaaie pier in zijn geschiedenis heeft opgenomen en ten derde dat Dekker op de manier waarop hij te werk is gegaan eenvoudig nooit gelijk had kúnnen krijgen en opzettelijk zijn eigen zaak geforceerd heeft om als martelaar te kunnen fungeren.

Merk echter op dat de eerste twee bedenkingen slaan op Dekkers voorstelling van zaken in de *Havelaar* en niet op zijn houding en daden in Lebak zelf, terwijl de derde hoogstens een hypothese kan zijn. Wie terug gaat naar Lebak anno voorjaar 1856, zoals ik in de voorafgaande hoofdstukken van dit deel heb gedaan, komt een andere Dekker tegen dan de man die Multatuli in de gedaante van Max Havelaar opvoerde. Laat ik er niet omheen draaien: het is mijns inziens een sympathiekere man. Eduard Douwes Dekker had als assistent-resident van Lebak in 1856 meer gelijk dan Max Havelaar in 1860, eenvoudig omdat in de werkelijkheid van het Indië in de jaren vijftig van de vorige eeuw een bestuursambtenaar als Havelaar ondenkbaar was en één als

Dekker niet. De Man van Lebak zoals hij ons in het meeslepende boek *Max Havelaar* wordt getekend, is een mythologische figuur, een 'deugdheld' noemt Dekker het zelf eens in een brief aan Mimi (overigens juist om te zeggen dat hij géén deugdheld is). Max Havelaar kon geen fouten maken en kende geen twijfel. De assistent-resident van Lebak Douwes Dekker was een mens met een even nobele aandrift als zijn alter ego, maar iemand wiens optreden ook werd beïnvloed door zulke menselijke zwakheden als twijfel, ijdelheid, angst en eerzucht.

Moet ik kiezen, ik geef aan Dekker de voorkeur boven Havelaar. Het is niet Dekker maar Havelaar die de vergiftiging van Carolus voor bewezen houdt en het is niet Dekker in 1856 maar Multatuli die na 1860 steeds meer de vergiftigingszaak als de drijfveer voor zijn snelle handelen in Lebak gaat zien. Het is evenmin Dekker in 1856, maar Max Havelaar in 1860 die als verklaring voor zijn logeerpartij bij Brest van Kempen na zijn ontslag, aankomt met het smoesje dat hij 'Slijmering' tegen een volksopstand moest beschermen.

In werkelijkheid wordt Dekkers optreden in Lebak niet gekenmerkt door de koele doortastendheid uit de *Havelaar*, maar – zoals ik in het voorafgaande heb aangetoond – door buien van woedende verontwaardiging, afgewisseld door aarzeling en twijfel. Het is juist deze afwisseling van bij voorbeeld de weken in Lebak na zijn ontslag die ongebruikt voorbijgaan nadat hij in een uitbarsting van activiteit onder meer de toch maar weer niet verzonden memorie voor Duymaer van Twist heeft opgesteld, die Dekker zijn menselijke gedaante geven. In de *Havelaar* zien we een halfgod aan het werk die van begin tot eind weet wat hij doet en wil. In Lebak zelf is het een gewoon mens die ons boeit en die onze bewondering afdwingt omdat hij zijn aarzelingen en twijfels overwint en tot daden overgaat.

Natuurlijk – zou de hoofdpersoon van het boek over Lebak de 'historische' Eduard Douwes Dekker zijn geweest en niet de mythologische Havelaar, dan zou er geen negentiende-eeuwse strekkingsroman zijn ontstaan maar een twintigste-eeuwse bekentenisroman met een heel ander karakter. Beter gezegd: er was helemaal geen roman ontstaan, want in het geval van Eduard Douwes Dekker was een ander soort boek dan de *Havelaar* ondenkbaar. Een schitterend boek, een boek over de betekenis en uitwerking waarvan geen verschil van mening kan bestaan. Maar daar hebben we het nu niet over. Het gaat hier voorlopig alleen over de Man van Lebak, die we los

moeten maken van zijn schijngestalte in het boek *Max Havelaar* om hem in de geschiedenis van Lebak te kunnen terugplaatsen.

Volgens het boek uit 1860 komt uit Havelaar de zaak van Lebak voort. In werkelijkheid komt Havelaar voort uit de zaak van Lebak. Niet pas na vier jaar, zoals wel gesuggereerd is, maar – zij het in statu nascendi – praktisch meteen na het ontslag, zoals uit de briefwisseling met Brest van Kempen en het memorandum voor Duymaer van Twist blijkt.

DE VERGIFTIGING

Er is geen betere reconstructie van de vergiftigingszaak gegeven dan door J. Saks in zijn boek *Eduard Douwes Dekker, zijn jeugd en Indische jaren* uit 1937. In de multatuli-literatuur behoort het niet tot de kritisch-sympathieke studies, met de nadruk op het laatste. Ongetwijfeld is de marxistische theoreticus Saks (pseudoniem van P. Wiedijk, 1867-1938) wel als een kritische sympathisant van Multatuli aan zijn studies begonnen. Tussen 1920 en 1937 publiceerde hij in het maandblad *Groot Nederland* een reeks van artikelen over Dekker voor en in Lebak. De toon ervan wordt steeds knorriger. De eerste hoofdstukken over Dekkers jeugd in Amsterdam – waarin Saks hem op de historisch-materialistische manier met een allesverklarend en levenslang Haarlemmerdijks minderwaardigheidsgevoel opzadelt – zijn nog op waarderende toon geschreven. Hoe meer Saks Lebak nadert, hoe minder waardering. Lebak zelf wordt bij hem niet veel meer dan een ontmaskering. Het boek eindigt met de constatering dat Dekker door zijn buitengewoon literair talent zijn bewonderende landgenoten 'de hoogere figuur voor oogen [heeft] gesteld van den ethischen Held, voortbrengsel in veel hooger mate van zijn eigenlievende verbeelding, dan ontleend aan de waarheid zijner handelingen'. 'Hij heeft hen grovelijk misleid omtrent de waarheid van zijn Lebaksch beleid, maar er zat voortreffelijks genoeg in zijn bedoelingen althans, om door zijn «Genie» zijn persoonlijkheid te kunnen adelen tot den Held, die tot hun stichting Max Havelaar voor de naastvolgende geslachten is geweest.'

Grovelijk misleid... Saks is een van degenen die onder invloed van hun ontdekking dat er verschil is tussen de gebeurtenissen in Lebak en de versie van de *Max Havelaar* waardoor zij vroeger zo waren meegesleept, haast naar het kamp van zijn vijanden zijn overgelopen. Dit neemt niet weg dat Saks heel scherpzinnig analyseert, met name in de vergiftigingskwestie.

Als eerste merkt hij op dat dit een der draaipunten van de hele Lebakzaak is. In de *Havelaar* wordt het voorgesteld alsof Carolus vrijwel onmiddellijk na zijn thuiskomst van een bezoek aan de demang van Paroengkoedjang sterft. Saks heeft met gebruikmaking van een artikel in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 1 januari 1861, geschreven door 'een ingezetene van Serang', aannemelijk gemaakt dat er in werkelijkheid negen of tien dagen tussen de dood van Carolus en zijn voorafgaand bezoek aan Paroengkoedjang lagen. Ook is van grote betekenis dat Carolus, zoals veel Nederlanders in Indië, een leverkwaal had en dus zeker niet plotseling aan iets onbekends is overleden.

Multatuli verwerkt de brief van een Ingezetene, die wellicht Bensen zelf is geweest, in de noten op de *Havelaar* en op zijn 'Brief aan den Gouverneur-generaal in ruste'. Eerst had hij zelf in een kort ingezonden stuk aan de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* op de brief geantwoord en gezegd niet aan de juistheid van deze gegevens te twijfelen indien dr Bensen de zegsman was geweest. (Bensen was na Lebak later in Soerabaja nog als arts bij de tweede bevalling van Everdine aanwezig geweest. Hij was toen in Soerabaja als militair arts gedetacheerd.) Het is opvallend hoe sterk Multatuli in de voetnoten van 1865 op de 'Brief' aan de GG en in die op de *Havelaar* van 1881 – in het *Volledig Werk* te vinden op de pagina's 427 en 369 van deel I – de nieuwe gegevens naar zijn hand zet.

In de noten op de 'Brief' aan de GG zegt hij over Carolus: 'Later is my gebleken, dat hy niet op dienzelfden dag is gestorven. Hy heeft – als ik goed geinformeerd ben – nog anderhalf etmaal geleefd. Hoe dit zy, de weduw en kinderen van den man die vermoord werd *omdat hy zyn plicht wilde doen*, wachten nog altyd op recht, of althans op onderzoek. Over 't feit zelf, de *vergiftiging*, bestaat in Lebak en in de omliggende landstreken, waar men vaak beter dan op de plaats zelf geinformeerd is, geen twyfel.' En in een volgende: 'De laaghartige Van Twist had er belang by dat de zaak gesmoord werd, en ze wérd gesmoord!' In de noten op de *Havelaar*, zestien jaar later geschreven, zegt Multatuli: 'Dat m'n voorganger vergiftigd is geworden, werd door niemand in Lebak betwyfeld. Waarom liet de heer Pahud zyn lyk niet opgraven?'

Dit zal Saks wel tot de 'grove misleiding' hebben gerekend, gezien het feit dat Dekker van Bensens verklaring op de hoogte was en er al in 1861 rechtstreeks op had gereageerd. In plaats van in de noten iets van de zeker-

heid omtrent Carolus' vergiftiging weg te nemen, dikt hij de zaak nog geducht aan. In de *Havelaar* zelf was hij met de vergiftiging ook nogal vreemd omgesprongen. In de eerste drukken van het boek bleef de lezer van de brief aan Brest van Kempen van 25 februari 's avonds elf uur – de toelichting op Dekkers aanklacht van de dag tevoren –, evenals de ontvanger ervan in het vage over de betekenis van de zinsnede '... toen de maat mijner verontwaardiging door een pas gehoord voorval overliep'. Bij de herdruk van de *Havelaar* in 1875, de eerste druk na 1860 die dank zij een wisseling van uitgever door Dekker zelf herzien kon worden (een kwestie waarop ik hier niet wil ingaan), voegde hij een noot toe waarin hij expliciet naar de vergiftiging verwijst. Hij veranderde ook iets in de tekst zelf. In de drukken vóór 1875, het waren er drie, had gestaan dat Havelaar na de mededeling van mevrouw Carolus over haar mans dood bij de geneesheer in Serang nadere informatie had gevraagd en 'reeds den volgenden dag' antwoord kreeg. In de drukken van 1875 en later zijn deze woorden geschrapt.[267] Daardoor moest, aldus Saks, de indruk worden weggewerkt dat Dekker al voordat hij op 25 februari 's avonds elf uur zijn nadere toelichting aan Brest van Kempen schreef, met inbegrip van het 'pas gehoord voorval', het antwoord op zijn brief aan Bensen al binnen had. En dus *wist* dat Carolus niet was vergiftigd.

Hierover zegt Du Perron in *De man van Lebak* dat in hetzelfde jaar verscheen als Saks' artikelenverzameling – een goed jaar voor de multatuliologie, 1937, een halve eeuw na de dood van Multatuli, waarin ook het boek *Multatuli en de zijnen* van dr Julius Pée werd gepubliceerd – dat 'voor iemand van Dekker's karakter' de ontkenning van Bensen hem er juist van moest doordringen 'hoe gevaarlik de regent en zijn familie dus waren, aangezien zij een gif gebruikten dat aan de mediese wetenschap ontsnapte'. Dit lijkt mij een bewijs uit het ongerijmde. Waarschijnlijker is, dunkt mij, ook voor 'iemand van Dekker's karakter', dat hij door de mededeling van Bensen aanvankelijk wat van zijn stuk is gebracht. Hij heeft de aanklacht weggestuurd onder indruk van wat mevrouw Carolus hem even tevoren had gezegd. De volgende dag komt het bericht van Bensen. Het overtuigt hem niet ten volle, maar het betekent wel dat hij in zijn brieven aan Brest van Kempen met de vergiftiging van Carolus voorzichtig moet zijn. Het zou onmiddellijk door Bensen in Serang tegengesproken kunnen worden en bovendien materiaal leveren voor de kritiek dat hij onder invloed van een paniekstemming had

gehandeld. Daarom komt de vergiftiging, behalve als zinspeling in de late brief van 25 februari, niet voor in de officiële of particuliere brieven van Dekker zo lang hij nog in Indië is. Alleen in de niet-verzonden memorie aan Duymaer van Twist van 9 april staat het zwart op wit: mijn voorganger is vergeven, 'en al zou geen geneesheer een spoor vinden van dat vergif in het opgegraven lijk, ik zeg dat hij vergeven is.' Aan deze overtuiging valt niet meer te wrikken, hoogstens kan de uiteenzetting in de NRC van 1 januari 1861 de chronologie wat veranderen. Maar dit betekent niet dat het vergiftigingsargument altijd met gelijke kracht gebruikt wordt, of dat Dekker-Multatuli niet beseft dat Bensen wel eens tégen hem gebruikt kan worden. De tegenstrijdigheden in de manier waarop de vergiftiging wordt verwerkt – bij voorbeeld het schrappen van de woorden 'reeds den volgenden dag' in 1874 tegenover het aandikken van de zaak in de latere noten – is juist een blijk van de onzekerheid die over het argument vergiftiging als 'bewijsmateriaal' van zijn zaak, bij Dekker is blijven bestaan.

De 'historische' Dekker is niet zo consequent als Havelaar, ook niet in het gebruik dat hij maakt van de vergiftiging. Wil hij de noodzaak van snel handelen wegens zijn persoonlijk levensgevaar of de heldenmoed van Havelaar onderstrepen, dan meet hij de vergiftiging breed uit. Wil hij daarentegen de indruk van overhaasting en paniek vermijden, zoals in de ambtelijke correspondentie, dan spreekt hij er niet over. Hoe minder hij zich op den duur om de ambtelijke aspecten van de zaak bekommert, hoe meer reliëf de vergiftiging krijgt.

SLIJMERING

Uit de hiervóór gebruikte ambtelijke en particuliere briefwisseling blijkt dat Brest van Kempen zich tegenover Dekker als een fatsoenlijk en hulpvaardig man en een humaan chef gedragen heeft, bovendien als iemand wie een zekere doortastendheid niet ontzegd kan worden, al heeft hij zich er één keer op nogal ongelukkige manier over beklaagd dat hij ter wille van Lebak in zijn drukke werkzaamheden werd gestoord.

Het kan zijn dat hij zich mondeling traag placht uit te drukken en daaraan in de ambtelijke wereld de niet door Dekker verzonnen bijnaam van Slijmering ontleende, in geschrifte kan hij aardig uit de voeten. Flagrant onjuist is Dekkers vermelding in de noten op de *Havelaar* van 1875 en 1881 (pagina 372 en 373 van het *Volledig Werk*, deel I) dat Brest van Kempen hem

had gevraagd op doorreis naar Batavia bij hem te logeren omdat hij voor oproer vreesde. Het was gewoon Van Kempens hulpvaardigheid en hoffelijkheid die hem hierbij bewoog. Ook het argument in deze noten dat Dekker wél in onmin met de resident geleefd zou hebben als hij toen had geweten uit welke motieven deze Dekkers aanklacht niet had willen aanvaarden, snijdt geen hout.

Om het laatste het eerst uit de weg te ruimen: hiermee zinspeelt Dekker op een onthulling die in 1868 door de toenmalige conservatieve minister van Koloniën, J.J. Hasselman, zelf oud-assistent-resident in de Batamse afdeling Pandeglang, was gedaan. Hij wist wel waarom Brest van Kempen de regent van Lebak de hand boven 't hoofd hield, namelijk: 'de regent leverde hem meiden'. (Hoewel Dekker Hasselman in 1868 ook persoonlijk ontmoette, hoorde hij van deze onthulling via een andere minister.) In deze kwestie ziet Du Perron zijn kans schoon Saks op enkele onnauwkeurigheden te betrappen. Een dergelijke verhouding tussen regent en resident is alleen geografisch al ondenkbaar.[268]

Maar betekent dit nu ook dat Brest van Kempens houding in de zaak van Lebak boven kritiek verheven is? Beslist niet. Als Brest van Kempen zijn gewone bestuursplicht had gedaan, zou hij al vóór Dekkers komst op zijn minst veel rigoureuzer zijn opgetreden tegen de demang van Paroengkoedjang dan hij gedaan heeft. Voor Karta Nata Negara zou het ontslag van zijn schoonzoon een duidelijk signaal zijn geweest. Voor het ontslag van een demang golden niet dezelfde regels als voor een regent. Ook als Brest van Kempen wel wat had willen doen maar uit vrees voor zijn carrière ervoor was teruggedeinsd tegen de regent zelf op te treden, had hij zonder Buitenzorg erin te mengen de erkende aartsknevelaar van Lebak, de demang, kunnen uitschakelen.

Ook Brest van Kempens optreden na de aanklacht van Dekker is niet vlekkeloos. Het is misschien overdreven hem tot 'medeplichtige' te verklaren – zoals Dekker deed in zijn niet-verzonden memorandum voor de gouverneur-genraal, in zijn 'Brief aan den Gouverneur-generaal in ruste' en in de *Havelaar* – omdat hij op 26 februari in Rangkasbitoeng geld had gegeven aan de regent. Een nieuw voorschot voor de regent in verband met het bezoek van zijn neef uit Tjiandjoer was op zichzelf niet zo'n raar idee. Wel raar was het dat Brest van Kempen die ochtend aan de regent vroeg of hij ooit moeilijkheden met de assistent-resident had gehad. Dit blijk van vertrou-

wen, gekoppeld aan het ongevraagde voorschot, moet voor Karta Nata Negara voldoende zijn geweest om te beseffen dat hij van de resident niets te duchten had en dus ook niet van de assistent-resident, wat die ook tegen hem van plan mocht zijn.

Het glanzende beeld dat R. Nieuwenhuys van Brest van Kempen geeft in zijn essay 'De zaak Lebak na honderd jaar', uit 1957, later herzien en aangevuld zoals ik hiervoor bij de noten beschreven heb, lijkt mij onjuist voor zover het diens bestuursopvattingen betreft. In de omstreden hoofdenkwestie stond Brest van Kempen aan de kant van de behouders, waar ondanks alle fraaie praatjes over zijn 'hart voor den Inlander' in wezen ook Duymaer van Twist te vinden was. Wat Brest van Kempen en Duymaer van Twist over de noodzaak van bestuurshervormingen op Madoera hadden gezegd, staat los van hun opvattingen in de hoofdenkwestie. De 'geest van het gouvernement' zoals die ook door hen werd vertegenwoordigd, hield in dat er in Lebak slechts met de grootste omzichtigheid mocht worden opgetreden; anders gezegd: helemaal niet.

Het is, ten slotte, ook niet zo geweest dat Dekker pas na jaren Brest van Kempen als prototype van de schipperende resident ging zien. In de brief van 25 februari, de brief die hij Brest van Kempen bij diens bezoek aan Rangkasbitoeng tegemoet zond, is Dekker al heel duidelijk in zijn indirecte kritiek op zijn chef. In het memorandum van 9 april krijgt Brest van Kempen al de gestalte van Slijmering: de klacht over het storen in zijn 'drokke bezigheden' ziet Dekker als belachelijk 'als het niet zoo treurig was', en het woord 'medepligtigheid' valt hier voor het eerst in verband met het voorschot aan de regent.

Wel heeft Dekker Brest van Kempen als Slijmering ten slotte veel onsympathieker gemaakt dan hij hem in 1856 moet hebben ervaren. In 1856 past het logeren bij de resident, de weliswaar afwijzende maar toch humane en hoffelijke chef. In 1860 past het niet meer. Als Dekker na de verschijning van de *Havelaar* vooral kritiek krijgt op zijn voorstelling van de resident van Bantam (Brest van Kempen is inmiddels gepromoveerd tot resident van Djokja), waarbij de logeerpartij als bewijs van zijn andere houding in 1856 wordt aangevoerd, voelt hij zich genoopt in de noten op deze zaak terug te komen. Tot de critici behoort zijn Bataviase vriend Herman des Amorie van der Hoeven, met zijn artikelen in het *Bataviaasch Handelsblad* van oktober 1860. Dekker, die zich deze kritiek van bevriende zijde blijkbaar aantrok,

maakt het dan nog een graadje erger met het verhaal dat Brest van Kempen hem uit vrees voor een 'volksopstand' te logeren had gevraagd.

In zijn boek *De raadselachtige Multatuli* suggereert Hermans dat Het. Langzame. Praten. Van. Slijmering (door Dekker in de *Havelaar* met zulke punten en hoofdletters weergegeven) misschien iets te maken heeft met Brest van Kempens latere krankzinnigheid. Zo spreken lijkt op de manier waarop sommige zwakzinnigen schrijven. Inderdaad is Brest van Kempen na vlagen van krankzinnigheid in 1863 met ziekteverlof naar Nederland vertrokken en daar twee jaar later overleden. In 1856 blijkt uit de documenten in elk geval niets van enige geesteszwakte. Integendeel kan slechts geconstateerd worden dat Brest van Kempen toen heel goed wist hoe hij zich 'principieel' moest opstellen – en 'principieel' tussen aanhalingstekens wil zeggen: taktisch. Taktisch tegenover zijn chef gouverneur-generaal Duymaer van Twist en taktisch een paar maanden later tegenover zijn nieuwe chef gouverneur-generaal Pahud.

DEKKERS 'GELIJK'

Is Dekkers 'gelijk' in Lebak alleen een kwestie van appreciatie of is er ook iets feitelijks over te beweren?

Het is nodig hier meteen al onderscheid te maken tussen evenveel soorten van gelijk als er door Dekker en zijn ambtelijke tegenstanders soorten van beginselen in het geding werden gebracht. Er is het beperkte gelijk van 1856: de knevelarijen van en de maatregelen tegen de regent en de demang uit de aanklacht van Dekker. Tegelijk is er een veel wijdere strekking van de *Havelaar*, waarin het gehele koloniale bestuur en de verhouding tussen Nederland en Nederlands-Indië ter discussie staan. Hoewel in het memorandum voor Duymaer van Twist en in sommige brieven van maart en april 1856 de wijdere strekking al in origine aanwezig is, houd ik me in deze tijd van vóór de *Havelaar* alleen met het beperkte gelijk van Lebak bezig.

In het Gouvernementsbesluit van 23 maart was Brest van Kempen opgedragen 'nadere voorstellen' te doen, toen door het ontslag van Dekker als assistent-resident van Lebak een nieuwe situatie was ontstaan. Omdat Dekker bleef weigeren aan hem opening van zaken te geven, zat er voor Brest van Kempen niets anders op dan zelf een onderzoek in Lebak te verrichten. Op 20 september deed hij daarvan uitvoerig verslag aan de gouverneur-generaal. Deze functie was intussen in handen gekomen van Pahud, een man

van andere politieke opvattingen dan Duymaer van Twist. Het is opvallend hoe Brest van Kempen zich aan de nieuwe situatie weet aan te passen. In een rapport aan de liberaal Duymaer van Twist zou hij nooit hebben geschreven: 'Ik heb vermeend personen en toestanden in hunne *werkelijkheid* te moeten voorstellen, en mij niet door overdreven denkbeelden, die buiten het veld van practische bearbeiding liggen, daarvan te mogen laten afleiden.' In zijn brieven aan Duymaer van Twist had hij juist veel nadruk gelegd op de 'edele aandrift' van Dekker. Edele aandriften waren bij een man als Pahud echter niet meer zo in trek. Beter daarover maar te zwijgen, of er zelfs als praktische veldbearbeiders onder elkaar een beetje de spot mee te drijven.

Van Hemert kon daarbij worden ingeschakeld, want deze praktische bearbeider van het Lebakse veld wist zich van de misstanden in zijn afdeling, waarover twee opeenvolgende assistent-residenten zich zo druk gemaakt hadden, niets anders te binnen te brengen dan het oproepen van de grassnijders door de regent op 20 februari. Van Hemert had dit na Dekkers vertrek uit Rangkasbitoeng ook al aan hem geschreven. Hij maakte zich in een brief van 10 mei – toen Brest van Kempen met zijn onderzoek was begonnen – wel grote zorgen over 'de zaak met het geld,' dat wil zeggen over zijn mededeling aan Dekker dat de resident op 26 februari geld aan de regent had gegeven. Op deze kwestie gaat de resident in zijn rapport echter wijselijk niet in. Een hele opluchting voor Van Hemert, wiens carrière niet onder Lebak heeft geleden. Dank zij zijn keurige onbenulligheid wist hij het tot resident van Ternate te brengen.

Het incident met de grassnijders doet Brest van Kempen in zijn rapport af met de mededeling dat het ging om 'eenige menschen boven het dagelijks bepaalde getal'. Wat voor Dekker een directe uittarting van het gouvernement was en een brutaliteit ten opzichte van hem persoonlijk, is voor Brest van Kempen juist een verzachtende omstandigheid. Hij ziet er geen bezwaar in, mede omdat het gebeurde, en hij onderstreept, *onder de oogen van het bestuur*.

In het verdedigen van zijn eigen positie is Brest van Kempen ook zeer drastisch. Blijkbaar aannemend dat de gouverneur-generaal en diens adviseurs niet meer zo duidelijk voor ogen stond waarom Dekker ook al weer zulke ongewone wegen had willen bewandelen, schrijft Brest van Kempen dat bij het onderzoek tegen de demang van Paroengkoedjang niet veel harde feiten over de gedwongen leveranties van buffels meer boven water te

halen waren omdat de getuigen onder druk waren gezet. 'Ik ben geneigd het er voor te houden dat op de klagers door middel van overreding en onderhandsche schikking, bereids invloed was uitgeoefend. Is die meening juist, dan voorzeker is de oorzaak nergens anders in te zoeken dan in de ongewone wijze waarop deze klagten in den aanvang zijn behandeld. Had het bestuur van Lebak aan de klagten naarmate dat die inkwamen, haren geregelden loop gegeven, zoo waren ze in haar geheel gebleven, doch door die met een geheimzinnigen sluijer te bedekken, omdat ze niet regtstreeks, doch op geheimzinnige wijze door derden die onbekend wenschten te blijven, bij hetzelve waren aangebragt en door de kennisname daarvan, nog ter goeder ure, halsstarrig te onttrekken aan het Hoofd van het bestuur hetwelk regt had deswege opening te vorderen, heeft men de zaak van hen, wier belang men wilde voorstaan, door eigen toedoen benadeeld.'

Dit is toch wel het toppunt. Nu is gebeurd waarvoor Dekker altijd heeft gewaarschuwd, namelijk intimidatie en omkoping van de slachtoffers en getuigen, geeft Brest van Kempen de schuld daarvoor aan Dekker!

Van het bijeenbrengen van voldoende bewijsmateriaal om in rechte te procederen tegen de demang van Paroengkoedjang, die ook door de resident als de voornaamste schuldige wordt beschouwd, is dan ook geen sprake. Wel vindt hij dat Wira Koesoema nu maar definitief moet worden ontslagen, want er zijn aanwijzingen genoeg dat hij zich stelselmatig aan knevelarij heeft schuldig gemaakt. Hoe het verhoor van slachtoffers en getuigen bij zulke gelegenheden toeging, is heel boeiend beschreven door een latere controleur van Lebak, mr W. B. Bergsma. Hij wordt geciteerd in het boek *Leed en lief in Bantam* van R. A. van Sandick uit 1892. Bergsma was in 1862 op eigen verzoek in Lebak geplaatst, kort nadat de verschijning van de *Havelaar* onder jonge bestuursambtenaren en aspirant-bestuursambtenaren grote deining had veroorzaakt. In 1864 werd er net als in 1856 een onderzoek wegens knevelarij in Paroengkoedjang en Tjilangkahan gehouden, nu tegen de *opvolger* van Wira Koesoema. Veel was er niet veranderd. Het ging weer over de gedwongen 'verkoop' van karbouwen en pluimvee zonder of tegen veel te lage betaling. Op de vraag of degenen die hun buffels tegen een appel en een ei hadden moeten afstaan, genoegen hadden genomen met de prijs, durfde haast niemand ontkennend te antwoorden. 'Eens zeide er een: o ja! maar daarop volgde eerst een gegichel en toen een algemeen gelach van alle aanwezigen.'

Een massa-onderzoek op z'n Javaans, of Soendanees, dus zonder resultaat. Met evenveel kans op resultaat als wanneer de Indonesische Commissie voor Onderzoek van Corruptie, bestaande uit militairen, in 1980 in een Javaans dorp een openbare bijeenkomst belegt om te vernemen of de plaatselijke militaire potentaat misschien corrupt is. (Er is, in het voorbijgaan gezegd, nóg een moderne parallel. Van Sandick, die als ingenieur van de Waterstaat van Bantam gewerkt had, vertelt dat er onder invloed van de *Havelaar* in Bantam voortdurend zulke onderzoeken werden gehouden en dat er als er het minste of geringste aan de hand was, 'relief works' werden uitgevoerd – een term die we tegenwoordig met 'ontwikkelingshulp' zouden vertalen. Maar ook toen waren de resultaten niet altijd indrukwekkend, vooral niet omdat de 'relief works' veelal beperkt bleven tot wegenaanleg en dergelijke, waaraan niet de grootste behoefte bestond. 'Modern' vertaald: men verbeterde de infrastructuur van Bantam, maar verwaarloosde de sociale verhoudingen. En dit alles in de tijd van Van Sandick, de tachtiger jaren van de negentiende eeuw!)

Materiaal voor een juridisch houdbare aanklacht bij de Landraad kwam er bij het onderzoek van Brest van Kempen in 1856 niet boven water. Hij heeft ook allerlei 'verschooningen' voor een aantal lagere hoofden die van knevelarij verdacht zijn, zoals het feit dat er een de zoon is van de patih, de plaatsvervanger van de regent van Lebak, een man die toch al zo zwaar getroffen is omdat een andere zoon van hem al eens wegens corruptie is ontslagen. (Een paar jaar later werd de patih zelf wegens corruptie ontslagen!) Niettemin stelt Brest van Kempen voor twee dorpshoofden in de districten Paroengkoedjang en Tjilangkahan, de demang van Paroengkoedjang en de plaatsvervangend demang (mantri) van het district Waroenggoenoeng te ontslaan. In drie van de vijf districten was het blijkbaar flink mis. Trouwens de eerste drie van deze vier knevelaars komen ook herhaaldelijk in het door Dekker verzamelde bewijsmateriaal voor, zelfs al in materiaal van Carolus.

Van enige vergoelijking op grond van 'adat' of ander oud gebruik, waarmee door Nieuwenhuys in zijn beschouwingen steeds ten gunste van de regent en de andere hoofden wordt geschermd, is in dit rapport van Brest van Kempen geen sprake. Hij voert ter verontschuldiging slechts aan dat de dorpshoofden in vergelijking met de hoofden elders op Java weinig inkomsten hebben doordat er in Bantam individueel grondbezit bestaat. Daardoor is het niet mogelijk gemeenschappelijke dessagronden aan de dorps-

hoofden toe te wijzen. Voor de districtshoofden en hoger geldt dit overigens niet, want uit de officiële gegevens blijkt dat demangs en regenten ook in Bantam over ambtsgronden beschikten. Het ging hier meestal om rijstvelden buiten de dorpskring die in herendienst voor hen moesten worden aangelegd en onderhouden. Woeste grond was er in Bantam genoeg. Brest van Kempen voert wel de verontschuldiging aan voor de lagere hoofden maar als de demang en de regent aan de orde komen, zelfs als hij expliciet de volgens hem te lage inkomsten van de regent bespreekt, zwijgt hij over de officiële neveninkomsten uit de ambtsvelden. Hij laat ook zorgvuldig de relaties tussen schoonvader en schoonzoon buiten beschouwing waarin volgens Dekker nu juist de voornaamste bron van het kwaad in Lebak schuilt. Dit is des te opvallender omdat Brest van Kempen in zijn rapport zo'n verbinding tussen de knevelarij van een districtshoofd en van diens chef de regent wél legt bij een andere demang, namelijk die van Waroenggoenoeng, het grensdistrict tussen Rangkasbitoeng en Pandeglang. Uit het onderzoek was gebleken 'dat de Regent van Lebak nu en dan in dringende geldverlegenheid werkelijk gelden van zijne onderhoorigen heeft doen opnemen, en dat de Demang [van Waroenggoenoeng] daartoe is behulpzaam geweest'. Over die zaak gaat de witkwast van de resident: alles was al geregeld, alle betrokkenen waren schadeloos gesteld, alleen met de demang zelf moest nog 'eene weinig beduidende verrekening' plaatshebben et cetera. Maar als zo'n getrapte afpersing van de regent via de demang naar dorpshoofden en dessalieden al in Waroenggoenoeng geschiedde, zou het dan niet nog veel erger zijn in Paroengkoedjang, waar de demang de schoonzoon van de regent was?

Kortom, het onderzoek van Brest van Kempen is ten opzichte van de regent één doorlopende goedpraterij, met als voornaamste argument diens constante geldverlegenheid. De regent zélf heeft immers schuld bekend en daarbij aangevoerd 'dat het der bevolking en zijnen Hoofden ten volle bekend is, welke zware lasten op hem drukken, – dat zoo hij in kwellende ongelegenheid tijdelijk de hulp zijner hoofden heeft ingeroepen, dit nimmer is geschied uit zucht tot eigen bevoordeeling, want dat hij zich immer zoodra mogelijk van zijne verpligtingen jegens hen heeft gekweten en dat hij zich in gemoede bewust is geen zijner onderhoorigen immer te hebben benadeeld'. En wat zijn dan die zware lasten? Precies dezelfde als waaruit ook Dekker alle moeilijkheden ziet voortkomen: de enorme huishouding van de

regent, waartoe permanent 114 en tijdelijk nog eens zeventig personen behoren.

De oplossing die Brest van Kempen aanbiedt is eenvoudig. Hij stelt niet voor de regent te verplichten deze last, die via hem dus op de bevolking drukt (zoals Dekker geschreven had), te verminderen en terug te brengen tot wat elders in zulke omstandigheden als 'normaal' gold. Dat zouden altijd ongetwijfeld nog enige tientallen familieleden zijn, want dat behoorde inderdaad tot de adat. Maar het ook door de resident als 'ongehoorde verpligting' beschouwde aantal van 184 mensen, bewijst dat de staat die Karta Nata Negara wenste te voeren veel groter was dan hem als gewoon regent van Lebak toekwam. Het was de half vorstelijke staat waarin hij, zoals ik hiervoor aan Van Sandick ontleende, zijn medewerkers als 'rijksgroten' betitelde en zichzelf als erfgenaam van het sultanaat was gaan zien.

In zijn rapport voert Brest van Kempen aan dat eventuele overtreding van zijn bevoegdheden door de regent 'in den natuurlijken loop der zaken' lag, vooral aan 'den eerbied en het ontzag, die zijne klimmende jaren aan zijne onderhoorigen meer en meer komen in te boezemen'. Een 'meer Patriarchalen vorm' moest zijn bestuur dus wel krijgen.

Brest van Kempen wil daaraan geen paal en perk stellen door erop te wijzen dat zo'n manier van gezagsuitoefening fout was en onherroepelijk tot knevelarij op alle niveaus moest leiden. Nee, zijn eenvoudige oplossing is de regent een fikse traktementsverhoging toe te kennen, met de onuitgesproken argumentatie dat er dan minder 'noodzaak' tot afpersing zou bestaan. Nu verdiende hij f 700 in de maand, waarop sinds september 1855 wegens ontvangen voorschot f 150 werd gekort. De regent van het Noorder-Regentschap, die in anciënniteit nog beneden hem stond, kreeg tweehonderd gulden meer. Zoveel moest de regent van Lebak nu ook maar gaan verdienen en het voorschot uit 1855 moest hem maar worden kwijtgescholden.

Dit ging Batavia en Buitenzorg toch al te ver. Een man die zelf moet toegeven verkeerd gehandeld te hebben en die misbruik van gezag heeft gemaakt, 'in stede van afkeuring, een gunst bewijs te geven' zou volgens het advies van de Directeur der Kultures, S. D. Schiff onjuist zijn. Hoogstens kon het voorschot over een wat langere termijn worden ingehouden. De Raad van Indië sloot zich daarbij aan – de inhouding kon van f 150 bij voorbeeld op f 50 worden gebracht – maar vond toch dat de resident opdracht moest krijgen 'op eene ernstige wijze aan dien regent voor te houden, het ongeoor-

loofde zijner handelingen, met uitnoodiging om zich daarvan voor den vervolge te onthouden, ter voorkoming van nadeel voor hem en zijne aanverwanten'. Bij besluit van 11 december nam Pahud dit advies geheel over. In zijn overwegingen liet hij echter opnemen dat de knevelarijen van de regent 'tot de zulken behooren, welke door inlandsche hoofden van rang, als niet ongeoorloofd worden beschouwd', terwijl er op heel Java 'slechts zeer weinig Regenten zijn, die zich stipt aan de hieromtrent gegevene voorschriften houden'.

Waarmee we terug zijn bij de opmerking die Brest van Kempen bij de eerste ontmoeting met Douwes Dekker maakte: hij moest in Lebak voorzichtig optreden, want wat daar misschien ook voor ongerechtigs gebeurde, elders was het nog veel erger...

DEKKERS MOTIEVEN

Van dit onderzoek, dat met zijn nasleep in totaal acht maanden in beslag had genomen, heeft Dekker nooit iets afgeweten hoewel hij al die tijd nog op Java verbleef. Ook veel later heeft hij er alleen indirect van gehoord, namelijk via professor P.J. Veth die erop zinspeelde in zijn recensie van de *Havelaar* in *De Gids* van 1860. In 1875 schreef Dekker in een noot op de 'Brief aan den Gouverneur-generaal in ruste' dat de demang 'na een onderzoek in loco door den heer Pahud' was ontslagen en dat de regent vermeerdering van traktement had gekregen. Hij dacht, blijkens een andere noot op de *Havelaar* zelf, dat het onderzoek eerst jaren na zijn aanklacht was gehouden.

Omdat het onderzoek in elk geval tussen 1856 en 1860 geheel aan Dekkers leven voorbij is gegaan, heb ik het hier ook enigszins ter zijde van het biografisch verhaal in deze aantekeningen verwerkt. Dat Dekker er nooit iets van geweten heeft, zegt misschien meer over hem dan over het gouvernement. Voor het gouvernement was en bleef het een interne zaak, administratief afgedaan nu er geen strafproces was gevolgd. Dekker had uit de korte correspondentie met Van Hemert – een man die, anders dan luitenant Collard, daarna geheel uit zijn leven verdwijnt – kunnen weten dat de resident in mei met een onderzoek was begonnen. Toch heeft Dekker blijkbaar nooit naar de uitslag geïnformeerd. Toen hij na het vertrek van Duymaer van Twist ook bij Pahud nul op het rekest had gekregen, heeft hij zich verbitterd van het gouvernement afgekeerd.

Had hij zich bij Van Hemert of bij een van zijn Bataviase of Buitenzorgse relaties op de hoogte gesteld, dan had hij in elk geval de voldoening gehad wat de knevelarij betreft in het gelijk te zijn gesteld. Een driedubbel gelijk, in feite. Ook zijn constatering dat de oogluikende toelating van de knevelarij tot 'de geest des Gouvernements' behoorde, was door de beschikking van de GG bevestigd. Het derde gelijk was dat met de traditionele methode nooit voldoende juridisch bewijsmateriaal tegen de regent en de demang verzameld zou kunnen worden.

Maar als achtereenvolgens de resident, de directeur der Kultures, de Raad van Indië en de gouverneur-generaal impliciet nog wel hadden willen erkennen dat de kern van de aanklacht juist was geweest, wat het 'beginsel' van de methode betreft kreeg hij nergens een poot aan de grond. Hier ligt natuurlijk ook de zwakke kant van zijn optreden, niet in zijn zaak, maar in zijn onambtelijk en ontaktisch gedrag. Het kon niet anders of van het moment dat hij Brest van Kempen in zijn brief van 25 februari verweet bezield te zijn door 'de geest der Oost-Indische ambtenaren', moest hij tegen het hele Indische ambtenarendom optornen. Toch was dat nu juist de groep die hem gelijk zou moeten geven, wilde hij in Lebak iets kunnen uitrichten.

In de meer psychologisch getinte verklaringen van Dekkers gedrag is in dit verband vaak geponeerd dat hij Lebak heeft aangegrepen om aan het gehate ambtenaarschap te ontkomen en met zijn leven geheel nieuwe wegen in te slaan. Vaststaat dat hij met de grootste weerzin naar Indië terugkeerde en dit aanvankelijk als een nederlaag ervoer. Everdine's gejuich bij zijn ontslag was als altijd een echo van zijn eigen gevoelens. Bovendien kan zijn verlangen naar het martelaarschap al met zoveel woorden worden afgelezen uit het memorandum voor Duymaer van Twist van 9 april.

Maar hieruit te zien dat een samengaan van die twee gevoelens zijn hele optreden in Lebak heeft beheerst, lijkt mij aantoonbaar onjuist. Pas in de laatste fase, als hij in zijn hoge spel tevergeefs de inzet steeds weer heeft verdubbeld, komt het martelaarschap voor de dag. Maar zelfs dan is het meer deel van een nóg hogere inzet dan serieus besluit. Er is geen volgehouden weg naar de zelfvernietiging, geen geprovoceerd ontslag, maar een voor Dekker meer typerende weg van *zelfoverschatting*.

Dekker overschatte in Lebak zijn mogelijkheden, zijn invloed bij de bevolking, de kracht van zijn argumentatie tegenover het bestuur. Hij geloofde kans van slagen te hebben – en ik geef hem in zoverre gelijk dat hij bij een

andere resident dan Brest van Kempen inderdaad kans van slagen had gehad. Was een onderzoek in Lebak in afwezigheid van de regent en de demang inderdaad onmogelijk geweest? In zijn eerder genoemde artikelen in het *Bataviaasch Handelsblad* meent Des Amorie van der Hoeven, een kritische tijdgenoot, van niet. Het zal wel waar zijn dat de bevolking van Lebak de oude regent op zijn Javaans langzamerhand zekere magische krachten was gaan toekennen (mede doordat hij ondanks zijn erkende knevelarijen blijkbaar 'onkwetsbaar' was geworden?), maar ook volgens Van der Hoeven werd de onaantastbaarheid van de regenten op Java sterk overdreven. Net als trouwens hun magische krachten. Het verhaal dat het graf van Karta Nata Negara in Rangkasbitoeng nog steeds 'door de bevolking wordt vereerd' omdat er wel eens bloemen op worden neergelegd, is door een van zijn nazaten ontkend. Hij wordt door zijn eigen familie in ere gehouden omdat men in hem de stamvader en pater familias ziet, maar buiten die kring is er van verering geen sprake.

Had Dekker in Bantam een resident getroffen als Scherius van Menado, zou de zaak dan niet anders zijn behandeld? Was, zoals ik eerder stelde, een aanhouding van de demang van Paroengkoedjang al niet een goed begin geweest? Dit zijn wel hypothetische vragen, maar dat ze gesteld kunnen worden bewijst in elk geval dat Dekker in 1856 niet als een verdwaasde met zelfvernietigings- of martelaarsdwang beschouwd kan worden. Er zijn trekken van exaltatie en verkramptheid in zijn optreden tussen januari en mei 1856 aanwezig en te meer naarmate de climax nadert. Als geheel is zijn gedrag echter toch te aarzelend om in een verlangen naar martelaarschap te kunnen geloven. Ook zijn gedrag na 1856 wijst er allerminst op.

Nee, wie beslist wil psychologiseren moet het mijns inziens meer zoeken in de richting van Dekkers anti-autoritaire gevoelens, dieper geworteld dan welke van zijn 'karaktertrekken' ook. Zijn verzet tegen de gevestigde orde, waarvan de regent evenzeer deel uitmaakte als de resident, wordt mede bepaald door zulke uiteenlopende elementen als vaderlijke verwaarlozing tegenover verzorgende, meer veeleisende moederlijke liefde – de vroegste kinderervaring –, religieuze invloeden van het anti-autoritaire doopsgezinde milieu waarin ieder rechtstreeks met God communiceerde, de 'zondeval' op school en de latere botsingen met de eisen van de burgerlijke maatschappij. De afkeer van de patriarchale en autoritaire regent is voor Dekker misschien concreter dan zijn mededogen met de mishandelde Javaan, een tamelijk ab-

stract begrip waarmee hij minder persoonlijke aanraking had dan met raden adipatti Karta Nata Negara. De samenspanning van alle autoriteiten tegen Eduard Douwes Dekker omvat tenslotte de hele piramide, van regent tot en met gouverneur-generaal. (Zijn er nóg hoger toppen? Ja, de minister, de koning, de 'natie' – maar die zijn voorshands buiten bereik.)

Het is allemaal heel diep en gewichtig en niet zinloos, maar wat betekent zulk gepsychologiseer voor Lebak? Per slot van rekening waren de motieven van Dekkers tegenspelers even diep geworteld in complexen en trauma's als bij hem. Wat zou je zeggen van Brest van Kempen, die weinig jaren later krankzinnig wordt? Wat van de regent, met zijn rijke neven en zijn zoons die op één na niet wilden deugen? (Van Sandick vermeldt dat zowat alle nazaten van de regent van Lebak op 26 augustus 1883 in de kaboepaten van Tjaringin bij de enige wel deugende zoon, Djaja Negara, op een schitterend feest bijeen waren toen de vloedgolf van de Krakatau-uitbarsting de hele westkust van Bantam overspoelde. Bij deze Götterdämmerung verdween met de regentswoning praktisch de hele nakomelingschap van Karta Nata Negara, 55 mannen, vrouwen en kinderen. Hijzelf was in 1879 overleden. Van Sandick, die een fors effect niet uit de weg ging, spreekt over 1883 als van een 'wraakgericht'.) Bij alle psychologische complicaties en 'raadselachtigheid' van Dekker staat vast dat *bij* zich tegen de misstanden keerde en dat *zij* zich erbij neerlegden of ervan profiteerden.

Gecompliceerd blijven de motieven. Al sinds 1856 is de keus van standpunt pro of contra Dekker zowel bepaald door wat men van zijn motieven dacht, als door de maatschappelijke samenhang van zijn daden en eisen. In de koloniale tijd ging het om het 'hart voor den Inlander', wat later werd vertaald als 'het belang van de bevolking,' nog later als 'het belang van de Indonesiërs'. De discussie van de jaren dertig waaraan Du Perron zo'n werkzaam aandeel had, kan niet los worden gezien van de opkomst van het Indonesisch nationalisme. Natuurlijk had Multatuli – om van de jonge Dekker in Natal of Lebak te zwijgen – nog geen anti-koloniale opvattingen. Hij was beïnvloed door de ideeën uit de Romantiek over de menselijke vrijheid en waardigheid en over de onbedorvenheid van 'primitieve' samenlevingen. Hij zocht naar een systeem waarbij die kwaliteiten gewaarborgd zouden zijn. Dit bleef, in een andere politieke samenhang, een herkenningspunt voor de 'aanhangers' van Multatuli. Du Perron herkende in Multatuli de strijder voor menselijke waardigheid en tegen het platvloerse eigenbelang

dat schuilgaat achter christelijke en ethische beginselen. Of dat wordt verdedigd met een beroep op traditie, oude gebruiken, ambtelijke verhoudingen en Javaanse adat, waarvan Dekker met zijn westerse opvattingen over recht en rechtvaardigheid geen kaas had gegeten.

Dit is voor R. Nieuwenhuys, wel de beste en deskundigste van Dekkers critici, de kern van zijn bezwaar. Bij hem is geen spoor te vinden van de hypocrisie die de betogen van zijn voorgangers-critici meestal kenmerkt (tot de vroegere uitzonderingen behoren Des Amorie van der Hoeven, Van Sandick en Saks), omdat hij uitgaat van even oprechte waardering voor de figuur Douwes Dekker als sympathie voor de Indonesiërs. Hij kan zich bovendien beroepen op het oordeel van de enige Indonesische geleerde die zich met het verschijnsel van de knevelarij in Bantam heeft beziggehouden: de sociaal-historicus professor Sartono Kartodirdjo. Sartono komt in een voetnoot op zijn boek uit 1966, *The peasants revolt of Banten in 1888*, waaraan ik hiervóór enige gegevens ontleend heb, tot de conclusie dat het Dekker ontbrak aan 'begrip voor de Javaanse patrimoniale-bureaucratische structuur' van Bantam. Het is een zonder nadere adstructie aangevoerde stelling, die zó ontleend kon zijn (en wellicht ook is) aan de opvattingen van professor W.F. Wertheim. Zie bij voorbeeld diens bijdrage aan het verzamelwerk *Multatuli*, een Belgisch-Nederlandse uitgave uit 1970.

Hoewel Wertheim en Nieuwenhuys het schijnbaar totaal oneens zijn in hun beoordeling van Multatuli, althans blijkens een scherpe discussie die zij over Dekkers 'gelijk' in Lebak in het maandblad *De Nieuwe Stem* van de jaren zestig gevoerd hebben, zijn zij het met elkaar en met Sartono eens dat Dekker de structuur van Bantam niet begrepen heeft. Aan het slot van zijn artikelenreeks in de *Haagse Post* van maart en april 1975, waarin Nieuwenhuys de naar zijn zeggen 'definitieve versie' van zijn essay uit 1957 geeft, stelt hij: 'Het gaat er niet om of er misbruiken waren – ze waren er inderdaad en ze waren waarschijnlijk 'verregaand' – maar om de bestrijding ervan. En deze had moeten uitgaan van de sociale en culturele structuur in Banten, in ieder geval met inachtneming van de in die maatschappij geldende normen en *niet*, zoals bij Multatuli, met een beroep op de wet en het reglement; met andere woorden, op het superieur geachte westerse recht en rechtsgevoel.'

Merkwaardig genoeg is dit in moderne bewoordingen precies hetzelfde verwijt dat Dekker in 1856 door Brest van Kempen wordt gemaakt en op

andere manier weer in de eindbeschikking van Pahud is neergelegd. *Toen* echter was het een argument om (haast) niets te doen, *nu* is het een verwijt aan Multatuli.

Handelen in overeenstemming met de toenmalige sociaal-culturele structuur van Bantam, was handelen in het kader van het mengsel van feodale, patriarchale en koloniale verhoudingen. Er was niet, zoals Nieuwenhuys cum suis suggereren, een zuiver Javaans-Bantamse levenssfeer waar Dekker buiten stond en buiten moest blijven. Westerse invloeden waren al diep doorgedrongen in Bantam, om te beginnen door de opheffing van het sultanaat in 1810, daarna door een reeks van economische en politieke maatregelen, door een bestuurs- en belastingstelsel dat elke dessaman raakte. Dit ontgaat ook Sartono. De 'structuur van Bantam' ontzien betekende de aanvaarding van de knevelarij als iets wat op Java nu eenmaal voorkwam en waarzonder Nederland geen koloniale macht kon uitoefenen. Het was in feite niet het ontzien van de brede Bantamse structuur maar van de smalle basis waarop de positie van de door de Nederlanders benoemde hoofden berustte. In de koloniaal-feodale structuur kon, tot 1949 toe, het Nederlands gezag niet bestaan zonder de steun van de volkshoofden. Echt inheems was het niet. Wat ook werd gedaan om hun positie bij voorbeeld door een zekere erfelijkheid te verstevigen, het bleef een dualistische, dubbelzinnige situatie. Waar hun gezag werd aangetast, voorheen door religieuze, later door nationalistische volksleiders, kon ondanks alle machtsmiddelen het Nederlands gezag evenmin worden gehandhaafd. De grote koloniale oorlogen van de negentiende eeuw, de Java-Oorlog, de Padri-oorlog en de Atjeh-oorlog, waren er even goed voorbeelden van als de nationalistische strijd van de twintigste eeuw.

Daarom stonden in oude tijden alle verdedigers van het koloniale stelsel tegenover Dekker. En in later tijd soms nog degenen die zich zoals Nieuwenhuys om enigerlei reden (waarover heel aardig zou zijn te psychologiseren) geroepen voelen de 'oude tijden', het tempo doeloe, in bescherming te nemen.

Of alles nog eens puntsgewijs samengevat:

1. Dekker had gelijk dat er in Lebak op grote schaal *gekneveld* werd met oogluikende toestemming van de resident.

2. Hij zag juist dat een officieel onderzoek alleen kans van slagen had bij *afwezigheid* van de regent en de demang.

3. Hij raakte in *tijdnood* door de komst van de regent van Tjiandjoer, waardoor de zaak zou worden vertraagd en vertroebeld.

4. Hij werd *opgeschrikt* door de mededeling van mevrouw Carolus dat haar man was vergiftigd.

5. Hij wilde de zaak nog afhandelen onder het gouverneur-generaalschap van Duymaer van Twist in wie hij ten onrechte een *beschermheer* zag.

6. Zijn ontslagaanvrage was een *spectaculaire daad* waarmee hij indruk op Duymaer van Twist wilde maken.

7. Pas *achteraf* ging hij de vergiftigingszaak hanteren als de voornaamste verklaring voor zijn snelle handelen in Lebak.

8. Uit zijn houding tijdens en kort na Lebak blijkt niets van een doelbewust *martelaarschap*.

9. De eis dat hij zich rekenschap had moeten geven van de sociaal-culturele *structuur van Bantam*, zou hebben betekend het aanvaarden van de knevelarij.

10. Omgekeerd had de inwilliging van zijn eisen de grondslagen van het *koloniaal bestuurssysteem* aangetast.

6. HET LAATSTE JAAR IN INDIË

Als Dekker gelijk had was Duymaer van Twist op 23 mei 1856 uit Indië weggezeild met een overgespaard fortuin, maar met een kwaad geweten. Dekker zelf verkeerde in precies tegenovergestelde positie. Hij was in Indië achtergebleven met een gerust geweten maar zonder een cent. Zijn traktement was uitbetaald tot eind mei en dat was al. Zijn rekening met het gouvernement sloot zelfs met een groot nadelig saldo door de oude schulden uit Menado en Den Haag. Niet dat hij zich daar iets van aantrok. Tenslotte had hij dertien jaar tien procent van zijn traktement en emolumenten aan pensioenpremie betaald. (Zijn Menadonese schuld was grotendeels veroorzaakt door het niet betalen van pensioenpremie over de emolumenten.) Over nog zeven jaar had hij recht op pensioen gehad, want pensioen kregen Indische ambtenaren al na twintigjarige diensttijd, zij het maar ten bedrage van een kwart van hun laatste jaarsalaris. Dat geld, al die premies, kon het gouvernement in zijn zak houden. Daar moesten ze dan ook maar zijn schul-

den mee verrekenen. Het leek trouwens wel of het gouvernement, althans de comptabele ambtenaren daarvan, zelf ook zo'n soort redenering aanhing. Al werd Dekker zijn schuld nooit officieel kwijtgescholden en al werden er van tijd tot tijd brieven over gewisseld tussen allerlei instanties die moesten proberen het geld in te vorderen, echt serieus invorderen, met deurwaarders of incasso-agenten zoals particuliere schuldeisers van Dekker deden, dat deed het gouvernement toch niet. De enigen bij wie echt gemaand werd, waren de twee borgen die indertijd in Den Haag voor het voorschot van tweeduizend gulden op Dekkers Indische salaris hadden getekend, zijn oude vrienden Coorengel en Zellner. Toen die na hun verlof in Indië terugkeerden, lag er een onaangename vordering op hen te wachten, want Dekker had ontslag genomen en zij waren hoofdelijk aansprakelijk voor het Haagse voorschot. Ze konden bij hun herplaatsing meteen beginnen met vijftig of dertig gulden in de maand af te betalen. Dekker had toen zelf van de tweeduizend gulden nog maar 375 gulden afbetaald. Hij bleef 'aan den lande' ondanks de onvrijwillige medewerking van Zellner en Coorengel nog f 3230,80 schuldig, waarvan ruim tweeduizend gulden aan premies voor een pensioen dat hem wel nooit zou worden toegekend.

Drukken mocht het hem niet, die schuld aan het gouvernement, zonder een cent zat hij wèl met vrouw en kind in het Rotterdamsch Hotel in Weltevreden, dat juist in de maand mei door de eigenaar Chaulan in Hôtel des Indes werd omgedoopt.[269] Daar kon hij in de negatieve kwaliteit van 'oud-assistent-resident' ongetwijfeld enige maanden op krediet wonen, maar het was zaak spoedig ander werk te vinden. Toch probeerde hij nog éénmaal bij de opvolger van Duymaer van Twist zijn gelijk te bewijzen. Veel kon hij er niet van verwachten. Pahud was toevallig de man die als minister nauwelijks een jaar geleden – pas een jaar? het leek een heel mensenleven – met grote tegenzin Dekkers verlof steeds weer had verlengd. Pahud had hem ook met evenveel of nog grotere tegenzin het buitengewoon voorschot op zijn 'activiteitswedde' verleend dat nu nog openstond. Destijds (in maart 1855) had Pahud Dekker 'een zonderling persoon' genoemd. Nu hij zo overvloedig gelijk had gekregen, wilde hij niets meer met hem te maken hebben. Eind juli vroeg Dekker een onderhoud met de nieuwe gouverneur-generaal aan. Hij wilde hem ervan overtuigen dat hij in Lebak 'als braaf mensch en bekwaam ambtenaar' had gehandeld. Pahud weigerde hem te ontvangen. De weg terug naar de ambtelijke dienst was afgesneden.

Maar oud-bestuursambtenaren vonden toch gemakkelijk werk bij het 'vrije' bedrijfsleven in Indië? Hoeveel assistenten en controleurs waren hem al niet voorgegaan? Ze beschikten over relaties, hadden met de bevolking leren omgaan en hadden meestal in functie zoveel met het Cultuurstelsel te maken gehad dat ze op de tabaksondernemingen of suikerfabrieken op Java best op hun plaats waren. Dekker wilde aanvankelijk liever in Batavia blijven (wie niet?) en stak zijn licht op bij de overigens niet talrijke particuliere firma's die daar gevestigd waren. Intussen correspondeerde hij nog enige tijd met Brest van Kempen met wie hij op voet van vriendschap was gebleven. Als hij geweten had dat Brest van Kempen bezig was met een rapport over de knevelarij in Lebak waarin hij Dekker min of meer de schuld zou geven van de onmogelijkheid goede getuigenissen te krijgen, zou hij minder vriendelijk over zijn vroegere chef hebben gedacht.[270]

Op zichzelf had zijn ontslag hem niet tot een paria gemaakt, zoals meestal wel gebeurde met ambtenaren die na een conflict met het gouvernement waren ontslagen. De Indische samenleving werd beheerst door 'het bestuur'. Wie daarmee in conflict lag, werd in de regel gemeden, ook door de particulieren die op hun beurt weer van het gouvernement afhankelijk waren. Bij Dekker was dit anders. In kleine kring werd zijn zaak wel besproken en dat zijn houding werd gewaardeerd bleek wel uit brieven die zijn scheepsvriend van de terugreis, luitenant Haga, naar huis schreef. Daarin noteerde Haga met bewondering dat Dekker liever ontslag had genomen dan onrecht te dulden.[271]

Ook iets meer bezadigde figuren dan een jonge luitenant, zoals de broer van Dekkers overleden boezemvriend Abraham des Amorie van der Hoeven, toonden hem respect voor zijn principiële houding. Herman des Amorie van der Hoeven was advocaat in Batavia, een van de weinige echt vrije beroepen in Indië, hoewel ook een vrije advocaat voor zijn werk dagelijks met het gouvernement te maken had. Hij was een man met een onafhankelijk oordeel en behoorde, als veel particulieren (die in Indië geringschattend als 'partikelir sadjah' – máár een particulier – werden aangeduid), tot de felste tegenstanders van het Cultuurstelsel. Al keurde Van der Hoeven Dekkers onambtelijk gedrag niet goed en vooral niet zijn weigering Brest van Kempen inzage te geven van zijn belastend materiaal, hij waardeerde het des te meer dat Dekker zich zo ferm tegenover de knevelarijen had gesteld. Ook volgens Van der Hoeven was de uitzuigerij van de Javaan, die hij méér dan

Dekker aan het Cultuurstelsel als zodanig toeschreef, een grote schande voor Nederland.[272]

Door Dekker in deze ook financieel moeilijke maanden te steunen en in het openbaar van zijn vriendschap te blijven getuigen, nam Herman van der Hoeven wel enig risico. Een gouverneur-generaal had zo zijn eigen methoden om iemand zijn ongenoegen te betuigen. Bij het Openbaar Gehoor, dat op Nieuwjaarsdag en Koningsdag gehouden werd, stelden alle Nederlanders van enige betekenis zich in de grote zaal van het paleis Rijswijk groepsgewijs op, waarna de gouverneur-generaal een redevoering hield en vervolgens met zijn adjudant langsliep, iedereen de hand schudde en met deze of gene gelukkige een praatje maakte. Zoals dominee Van Hoëvell, die in 1848 in ongenade was gevallen moest ondervinden, was het voor alle scherp oplettende Nederlanders heel duidelijk wat er aan de hand was als de Grote Heer opvallend vriendelijk iemand begroette, dan diens buurman met ijzig knikje voorbijliep om de volgende persoon in de rij weer opvallend vriendelijk toe te spreken. Zo'n letterlijk 'gepasseerd' persoon kon verder wel inpakken. Wat dit betreft was het Batavia van 1856 nog maar weinig veranderd bij het Batavia van 1848. Pahud en Rochussen ontliepen elkaar niet veel.

Maar wat Van der Hoeven ook voor risico's nam en hoe hij en anderen Dekkers houding ook waardeerden, een behoorlijke baan konden ze Dekker toch niet bezorgen. Hijzelf probeerde wel wat, maar bleef tegelijk ook wat afwachten. Er zou altijd nog een wonder kunnen gebeuren. Bovendien: hij was eigenlijk te 'knap' voor het soort werk dat beschikbaar was. Men kon toch een op eigen verzoek ontslagen assistent-resident niet aan klerkenwerk zetten. Later verzuchtte hij eens: 'Ik geloof dat weinigen zo bittere vruchten oogsten van hun onbekwaamheid als my m'n «knapte» heeft opgebracht.'[273] Een definitieve andere loopbaan koos hij voorlopig niet. Het was een tijd van afwachten. In zijn achterhoofd speelde altijd de mogelijkheid *schrijver* te worden. Aan het pakket documenten, brieven, schetsen, gedichten en wat niet al, dat hij al sinds Natal altijd bij de hand had, voegde hij nu het bewijsmateriaal toe dat hij uit Lebak had meegenomen. Er waren originele stukken uit het archief van Rangkasbitoeng bij. Van Hemert vroeg hem dringend ze terug te sturen maar hij behield ze.

Af en toe werkte hij in Batavia aan wat nieuws, meestal bleef het bij een voornemen ergens over te schrijven. Later, als hij meer tijd had en niet steeds door kleinigheden en dagelijkse geldzorgen werd opgehouden, zou

hij de vele thema's die hem door het hoofd gingen wel uitwerken. Zo kreeg hij een steeds langere lijst van wat hij 'desiderata' noemde. Sommige stamden al uit zijn Menadose tijd of van nog vroeger en kwamen al voor in de lange brief die hij toen eens aan zijn vriend Kruseman had gestuurd.

In het pakket bevond zich sinds zijn Natalse dagen een stukje Maleise poëzie, door hem in het Nederlands vertaald als oefening in het Maleis en tegelijk als oefening in het Arabisch schrift waarin die taal vaak geschreven werd. Het was een Maleise romance van de intussen hoogleraar geworden taalkundige P. P. Roorda van Eysinga en opgenomen in diens Maleise leerboek *Beknopte Maleische Spraakkunst en Chrestomathie* uit 1839.[274]

Op Sumatra was het Maleis, anders dan op Java, ook de inheemse taal. Roorda van Eysinga's gedicht had het karakter van een klacht over de afwezigheid van de geliefde, een meisje dat Adinda heette. De jongeman die de klacht uitte, zat vergeefs op haar te wachten aan de oever van een rivier; hij hoorde de vogels fluiten, hij zag de bomen glanzen in het sterrenlicht, maar pas bij de volgende volle maan zou hij zijn geliefde Adinda terugzien.

Op dit thema, 'klassiek' voor een minnedicht maar hier toch met een duidelijk eigen entourage, schreef Dekker nu in het Maleis een soortgelijk minnedicht over een vergeefs op Adinda wachtende jongeman. In zijn aantekeningen bij het vers van Roorda had hij in Natal geschreven: 'Adinda – vorstelijke jongere broeder of zuster (meisjesnaam?).' In zijn eigen gedicht werd het definitief een meisjesnaam. Uit die oude aantekeningen bleek trouwens ook dat het er in Natal nogal slecht voorstond met zijn kennis van het Maleis, hoewel hij toen toch al een jaar of vier in Indië was. De gewoonste woorden die voorkwamen in elk Maleis krontjongliedje zoals hij ze met zijn vrienden in Batavia had gezongen en in elke kromme zin passarmaleis, had hij in Natal nog moeten opzoeken, zoals sajang, smart of djikalau, indien. Dat was in 1843 geweest. Dertien jaar later schreef hij in een vrijwel foutloos Maleis een lang gedicht met vijf strofen van twaalf regels.[275]

Het had een refrein van ook weer twaalf regels:

Upi Adinda!
Hati ku paija!
Nanti,
Bernanti,
Pangil,

Memangil,
Tjari,
Mentjari,
Tungu,
Menungu,
Hatiku paija,
Upi Adinda!

Ofwel: Upi Adinda, mijn hart wordt gekweld, almaar wachtend, almaar roepend, almaar zoekend, almaar verwachtend, (zo) wordt mijn hart gekweld, Upi Adinda!

In de aanspraak Upi Adinda, geliefd zusje Adinda, klonk een herinnering door aan Si Oepi Keteh, Dekkers kleine njai in Natal die hij in Padang naar haar vader had teruggestuurd en van wie hij altijd een haarlok bewaarde.

Het enige dat uit oogpunt van Maleise poëzie op dit gedicht was aan te merken, betrof de vorm: geheel die van een ballade uit de Europese Romantiek zoals Dekker er al zoveel in het Nederlands had geschreven. De jongeman die in een djatibosje op zijn geliefde zat te wachten was op zijn minst ook sterk verwant aan zijn Europese lotgenoten als ze, vergeefs wachtend op hun geliefde, de morgenstond hadden zien aanbreken. Alleen het refrein had de Maleise pantoenvorm min of meer bewaard.

Voelde Dekker in het vergeefse wachten van Adinda's minnaar ook iets van het drama der twee Javaanse gelieven dat door zijn favoriete auteur Jeronimus was beschreven? Van Hoëvell, die hem in zijn Natalse tijd al had geïnspireerd tot de schets 'Nog eens Graven' en wiens verhalen in het *Tijdschrift van Neêrland's Indië* hij bewonderde, had een jaar geleden in *De Gids* een verhaal gepubliceerd dat wel wat weg had van Dekkers eigen ervaringen in Lebak. (Voor Indië was een nummer van *De Gids* van een jaar geleden natuurlijk nog allerminst oudbakken). Het heette 'Een dorp en een berg' en had een bekend thema: de terreur van een regent. Van Hoëvell liet het spelen in het dorp Krandongan, een verzonnen naam. Maar Poerworedjo, waar het in de buurt lag, was Dekker des te bekender. Daar had hij acht jaar geleden met Everdine zijn gelukkigste jaren doorgebracht.

In 'Krandongan' had de verteller van Van Hoëvells verhaal, misschien Van Hoëvell zelf, in 1840 het dorpshoofd ontmoet, wiens knappe dochter Kamisa op het punt stond te trouwen met haar dorpsgenoot Drono. Kamisa

en Drono, wat een gelukkig paar ging dat worden! Maar helaas, vlak voor het huwelijk had tijdens het oogstfeest de regent zijn wellustig oog op Kamisa laten vallen en aan haar vader laten weten dat zij een plaats in zijn harem zou krijgen. Kamisa's vader, zeer geschrokken, liet het huwelijk met Drono met spoed voltrekken. 't Was de enige manier om haar uit de harem van de regent te houden. Maar toen deze ervan hoorde, was zijn wraak verschrikkelijk. Hij liet het huis van Kamisa's vader overvallen en iedereen vermoorden. Alleen de oude man ontkwam. Toen hij zijn treurige geschiedenis verteld had, eindigde Van Hoëvell zijn verhaal aldus: 'Ik heb u gebragt in een dorp en op een berg van Java. Ik heb een paar zachte en liefelijke, een paar trotsche en verheven natuurtooneelen van dat heerlijke eiland geschilderd. Ik heb u een enkelen vlugtigen blik doen werpen op het geluk en op den geesel der Javaansche maatschappij. Heb ik geen regt, wanneer ik er op aandring, dat de goede bevolking door ons beschermd worde tegen hare eigen hoofden? Heb ik geen regt, mij te beklagen dat onder een Nederlandsch bestuur nog zulke kwellingen en gruwelen kunnen geschieden?'

Van Hoëvell had dit verhaal van dertig pagina's geschreven toen in Nederland de discussie over de herziening van het Indische Regeringsreglement op zijn hoogst liep, in 1854-'55.[276] Tijdens zijn verlof had Dekker zich van die discussie niet veel aangetrokken. Hij was te druk bezig geweest met zijn eigen zaken. Na zijn eigen ervaringen in Lebak was dat anders. Als hij wilde, als hij zijn 'desiderata' eens uitwerkte, zou hij nog wel een ander verhaal over een regent kunnen vertellen dan Van Hoëvell – om te zwijgen over de mensen die zo'n regent nog de hand boven het hoofd hielden.

Van Hoëvell, althans de verteller van het verhaal, had de vader van Kamisa nog proberen over te halen met hem mee te gaan naar Batavia. 'Volg mij naar Batavia, ik zal u regt verschaffen!' had hij de oude man toegevoegd. Dekker wist wel beter. Hij wás naar Batavia gegaan om de slachtoffers van de regent van Lebak recht te verschaffen en had letterlijk nul op het rekest gekregen.

In de benauwendste tijd van het jaar, de kentering naar de westmoesson in oktober en november, wanneer iedereen snakte naar regen en humeurig, pessimistisch en ongelukkig werd, leek er ook voor Eduard en Everdine weinig uitzicht meer. Werk had Dekker in Batavia niet kunnen vinden, geld ook niet. Hij had gehoord dat er mogelijkheden zouden liggen in het

pachten of kopen van een rijstpelmolen. Daar kon blijkbaar dik aan verdiend worden.

Eind oktober vertrok Dekker naar de Preanger, waar hij contact had met iemand die zo'n molen wilde verhuren of verkopen. Onderweg in Buitenzorg werd hij achterhaald door een nieuwe ramp. Eindelijk waren de schulden uit Holland tot Indië doorgedrongen en het eerst nog wel de onaangenaamste: de schuld aan de Wageningse tantes van Eef. Het ging niet om een klein bedrag. Tijdens hun bezoeken aan Wageningen, drie jaar geleden, had Dekker met een beroep op Eefje's komende erfenissen geld van de tantes geleend. Ze zouden later, net als iedereen die Dekker uit zijn tijdelijke moeilijkheden hielp, dubbel en dwars beloond worden. Had hij zelf de tantes, die het niet breed hadden, niet tot eind 1853 geld gezonden, bij elkaar wel duizend gulden? Drieduizend gulden had hij op zijn beurt van de tantes geleend, alles wat ze bezaten. En nooit terugbetaald. Alles had hem tegengezeten.[277] Ze hadden er een paar maal over geschreven – per slot van rekening was drieduizend gulden een bedrag waarvan ze in het dorpje Wageningen járen konden leven – maar vaagheden teruggekregen. Vooral voor Everdine was het een pijnlijke zaak. Hoe heerlijk was het niet geweest aan de tantes, die haar als arme wees onder hun hoede hadden genomen, uit Menado geld te kunnen sturen en hoe dubbel erg was het nu weer bij ze in het krijt te staan.

Toen Dekker nog maar net naar de Preanger was vertrokken, kreeg ze een halve dreigbrief van de tantes, waarin maatregelen werden aangekondigd als ze niet vóór december geld zouden krijgen. Op zijn minst moest Dekker een wissel voor vijfhonderd gulden sturen. Toen hij er in Buitenzorg van hoorde, was hij wanhopig. Hij vreesde dat zijn zwager Van Heeckeren of Eefje's neven van de firma Van Kerkhoven erachter zouden zitten, zo officieel had de brief van de tantes geklonken. Als anderen ervan wisten zou het via Van Heeckeren, die na een verlof in Holland met zijn vrouw Henriëtte in Indië was teruggekeerd, en de Van der Huchts in Buitenzorg en de Preanger al gauw bekend zijn dat hij schulden in Holland had. Wie zou hem dan nog krediet willen geven? En krediet had hij nodig, want de eigenaar van de rijstpelmolen, Van Son, vroeg er zeventigduizend gulden voor.

Daarom schreef Dekker Eefje die wissel maar te sturen. Het zou misschien voorkomen dat hij juist in deze maanden, op het slechtste moment,

zijn kredietwaardigheid zou verliezen. Hoe het zou aflopen met de wissel die zonder enige dekking werd afgegeven, zouden ze dan later wel weer merken. Een investering van zeventigduizend gulden zou hun jaarlijks zestigduizend tot tachtigduizend gulden kunnen opbrengen. Nu ja, toch zeker twintigduizend. Iedereen in de Preanger, zelfs theecontractanten (zoals de Van der Huchts), scheen plotseling schatrijk te worden. In zijn brieven naar huis uit Buitenzorg en Bandoeng stelde Dekker hun eigen armoede tegenover de rijkdom van die anderen. Hoe onrechtvaardig was het dat zij geen cent hadden en dat Van Son, een vrijgezel, met duizenden kon smijten. Het huis bij de rijstpelmolen van Soekasari, in het Nederlands zo iets als Bloemenlust, leek hem een paradijs: mooi gemeubileerd, fris water, vijvers, bloemen, dagelijks verse groente...

Javaanse luchtkastelen.

Wat in oktober al waarschijnlijk was, werd in november zekerheid: Everdine was weer in verwachting. Onder andere omstandigheden zouden ze het heerlijk gevonden hebben, nu werd hun positie er alleen maar penibeler door. Eind van die maand was het duidelijk dat het plan met de rijstpelmolen weer niet door zou gaan. Van Son voelde er zelf niets voor Dekker krediet te geven en niemand anders wilde hem helpen. Niemand? Er was nog één mogelijkheid, die Dekker nog niet had willen aanboren: zijn broer Jan.

Jan Douwes Dekker had in 1851 het zeemansleven eraan gegeven. Sinds 1842 had hij net als zijn vader en zijn zwager Abrahamsz als kapitein van fregatschepen onder contract met de Nederlandsche Handel-Maatschappij op Indië gevaren. In Semarang, Pasoeroean en Batavia had hij als gezagvoerder van de Cheribon, later van de Agneta, die tegen de 700 ton mat en er dus zijn mocht, koffie en suiker geladen en gezien hoe oud-zeelieden in de culturen aan de slag konden. Het waren glanzende jaren voor koffie en suiker. Zelfs de zwakkere produkten als tabak en thee deden het goed op de Europese markt. Wat intussen nog niet hetzelfde was als voor de bevolking. Integendeel, critici van het Cultuurstelsel konden bewijzen dat tussen 1830 en 1850 de druk op de bevolking steeds zwaarder werd. De rijstprijzen gingen in die tijd omhoog maar de plantlonen die aan de bevolking werden betaald voor de verplichte verbouw van die 'Europese' produkten, hadden de neiging te dalen en de landrente bleef op zijn best gelijk. Onder invloed van deze kritiek werd de verhuur van grond aan particulieren die onder gouvernementscontract koffie, suiker en indigo wilden gaan verbouwen, na 1840

praktisch gestaakt. Koffie werd haast niet op Europese plantages verbouwd en 'in de suiker gaan' werd steeds moeilijker. Een zeeman die het aan de wal zocht, kon in de suiker nog wel employé op een onderneming worden (zoals ex-stuurman I. D. Fransen van de Putte die in 1849 administrateur werd van een suikeronderneming, het contract voor eigen rekening kon overnemen en binnen tien jaar miljonair was, nog jong genoeg om een politieke carrière te beginnen), maar meteen voor zichzelf beginnen kon vrijwel nog alleen in de tabak of in de thee.

Daar lagen de kansen die ook Jan Douwes Dekker zocht. Zijn eerste vrouw die hij nooit echt gezond had meegemaakt, was in 1846 overleden. In Indië had hij Louise Bousquet leren kennen, de dochter van een luitenant-kolonel van de genie die in Ambarawa in garnizoen lag. Dat was in Midden-Java, de tabaksstreek bij uitstek. Op 17 september 1849 trouwden ze.[278] De familie Bousquet beschikte over uitstekende relaties in Indië. Louise's grootvader was onder meer zeepfabrikant in Delft geweest maar ook Raad van Indië. Haar grootmoeder kwam uit een bekende Indische familie, Monod de Froideville, haar vader stond op het punt als eerste benoemd te worden in de nieuwe functie van directeur Burgerlijke Openbare Werken in Batavia.

Hoewel Jan al plannen had zich met hulp van zijn schoonfamilie in Midden-Java als tabaksplanter te vestigen, maakte hij nog een paar reizen als kapitein van de Agneta. Zijn vrouw ging mee. In 1850 waren ze tijdig in Nederland om er hun eerste kind, zoon Auguste, geboren te zien worden en Jans vader Engel er (op 25 juli) te zien overlijden. In 1851 vestigde Jan zich definitief in Indië. Zijn vestigingsvergunning, persoonlijk ondertekend door gouverneur-generaal Duymaer van Twist droeg de datum 5 november. Een paar jaar werkte hij op diverse tabaksplantages in de residentie Rembang om het vak te leren; in maart 1854 was hij al zover dat hij de exploitatie van twee tabaksondernemingen, inclusief het gouvernementscontract, kon overnemen. Daarmee was een jaarlijkse huur van veertigduizend gulden gemoeid. De firma Adams en Cie. in Soerabaja stelde zich borg, wat ze stellig niet gedaan zou hebben als de Bousquets geen garantie hadden kunnen bieden. Jan was meteen een gesettled tabaksplanter in Bowerno. Hij woonde in Kedong aan de Solo, die verbinding gaf met de kust. Zijn plantages heetten Tawang Redjo en Pellem, maar daar maakte hij het fraai klinkende 'Havana' van. De eigenaar van Pellem, Klaas Veenstra, werd zijn compagnon en

vriend. In september 1856 kocht Jan zijn compagnon uit voor zover het Pellem betrof, voor het kapitale bedrag van f 107.500. In vijf jaar was hij een rijk man geworden, planter, handelaar en opkoper van tabak.

Zoals in die jaren trouwens ettelijke tabaksplanters in Rembang. In 1855 schoten de tabaksprijzen in Amsterdam de hoogte in. Er kon op Java niet genoeg aangeplant worden. Verschillende tabaksplanters in Midden-Java gingen ertoe over zaaigoed aan Javaanse boeren te leveren, op voorwaarde dat die hun tabak aan hen zouden verkopen. Of dat nu allemaal zo vrijwillig gebeurde was een andere zaak. De residenten en assistent-residenten van Rembang stonden erom bekend dat zij wel bereid waren een beetje druk op de hoofden uit te oefenen ter wille van een bloeiende tabakscultuur in hun ressort.

Vooral toen H. C. Bekking in januari 1856 resident van Rembang werd, braken er voor de tabaksplanters gouden tijden aan. Jan Douwes Dekker raakte al gauw goed met hem bevriend. Bekking voerde op eigen initiatief een vergunningstelsel in om de particuliere tabaksbouw te stimuleren en te reguleren. Wie een licentie van de resident kreeg, hoefde zich geen zorgen te maken over de toevoer van bevolkingstabak, noch over de aanwezigheid van voldoende arbeidskrachten op de plantages. Dank zij de zachte dwang van de resident en het Inlands bestuur werd de produktie van 'particuliere' tabak in Rembang in een paar jaar verdrievoudigd. Bekking had veel minder belangstelling voor de gouvernementsplantages, waar rechtstreeks voor rekening van het gouvernement werd geplant. De beschuldiging luidde dan ook dat Bekking met de particuliere planters onder één hoedje speelde – wat moeilijk was te ontkennen toen bleek dat zijn eigen broer een van de gelukkige licentiehouders was.[279]

Een van de planters in Rembang die Bekkings protectie genoten, was Jan Douwes Dekker. Mede daardoor was hem in korte tijd gelukt waarnaar zijn broer al jaren snakte: financieel onafhankelijk te worden. Al was Eduard dan zelf niet rijk geworden, hij kon althans van Jans welvaren meegenieten. Na Dekkers fiasco met de rijstpelmolen en onder invloed van Everdine's zwangerschap die hun bewegingsvrijheid nog meer beperkte, was Jans tabaksbedrijf in Bowerno de enige uitweg. Misschien had Jan werk voor hem, in elk geval had hij onderdak. Eef kon in Kedong haar bevalling afwachten en kort voor de geboorte naar Soerabaja gaan, waar doktershulp te krijgen was. De moeilijke bevalling in Amsterdam waren ze nog niet vergeten.

Toen Jan hem geen werk kon of wilde geven en hem integendeel verwijten maakte over zijn schulden en zijn levenswandel in het algemeen, werden de verhoudingen op Kedong al gauw gespannen. Krenterig was Jan intussen zeker niet. Hij wilde Eduard zelfs financieel in de gelegenheid stellen te bewijzen dat hij met zijn capaciteiten in Europa beter emplooi zou kunnen vinden dan in Indië. Jan betaalde het reisgeld voor de landmail, de snelle maar dure verbinding via de landengte van Suez en gaf hem een flinke som voor zijn kosten onderweg en bij aankomst bovendien. Eefje, die in haar toestand voorlopig niet kon reizen, mocht net zo lang op Kedong blijven als ze wilde. Nu ja, dank zij de hoge tabaksprijzen in Holland kon hij het zich veroorloven. Een paar jaar eerder zou dat nog niet het geval zijn geweest en, wie weet, een paar jaar later misschien al niet meer. De 'koloniale waren' bleven een speculatief produkt op de Europese markt, vooral de tabak met zijn vele bladziekten en zijn beruchte schuurbranden waaraan al menig planter failliet was gegaan. (In de fermentatietijd was de tabak extra kwetsbaar en kon gemakkelijk broei optreden – om te zwijgen van opzettelijke brandstichting door ontevreden dorpelingen.)

Maar nu had Jan Douwes Dekker geld genoeg om zijn broer op 3 april 1857 op het stoomschip Koningin der Nederlanden te zetten, dat uit Soerabaja naar Singapore vertrok. Vandaar zou hij met een Brits schip naar Suez reizen. In de *Javasche Courant*, het officiële dagblad, stond hij op 15 april onder de vertrekkende reizigers vermeld met de mededeling: 'E. Douwes Dekker voor korten tijd naar Europa.'

Voor korte tijd zou het niet zijn. Misschien was het een poging zijn Indische schuldeisers om de tuin te leiden. Het gouvernement probeerde de paar duizend gulden die het van hem te vorderen had nog na zijn vertrek te innen bij de twee borgen die elke vertrekkende Europeaan moest stellen. De resident van Soerabaja moest echter aan de directeur van Financiën in Batavia laten weten dat het niet gelukt was, 'verklarende de Assistent Resident voor de policie te Soerabaya zelfs, dat die borgtogt niet anders kan genoemd worden dan eene bloote formaliteit en geenszins voor de borgen verbindend, om de schulden van Douwes Dekker te voldoen'.

Op 1 juni werd in het hotel van J. P. Dietz in Soerabaja Dekkers dochter Elisabeth Agnes Everdine geboren. Naar Indische trant werd ze Nonni genoemd, zusje of meisje, en zo zou ze altijd blijven heten. De dokter die erbij was had méér met de familie Dekker te maken gehad. Het was de militaire

arts Bensen, sinds een paar maanden overgeplaatst uit zijn vroegere standplaats Serang.

Dekker hoorde pas vele maanden later van deze geboorte. In juni was hij in Europa aangekomen en daar aan het zwerven geraakt, een feestelijke zwerftocht waarin geen plaats was voor de dagelijkse zorgen in het verre Kedong.

VI

1857-1860/61. DE MAX HAVELAAR

I. EEN EUROPESE ZWERFTOCHT

Zolang het stoomschip Koningin der Nederlanden zich door de Indische wateren voortbewoog bleef Eduard Douwes Dekker aan zijn recente verleden gebonden. Semarang, de haven van Midden-Java waar Jan bezig was in een paar jaar binnen te raken. Batavia, dat bolwerk van geborneerdheid en eigenbelang.

In Singapore begon het nieuwe leven. Hij was nog pas 37, een knappe jongeman aan boord van een Engels mailschip waar de passagiers, gedeeltelijk uit Hongkong en China afkomstig, hem wel bevielen. Nu hij Everdine en Edu verzorgd wist en zelf voorlopig geld genoeg had, voelde hij zich verlofganger te midden van de verlofgangers. De sfeer van 1852, 1853 keerde terug. Hij zou Europa veroveren, Eefje zou met de kinderen overkomen, alles zou zich ten goede keren, hij genoot van de reis.

Het schip van de Peninsular & Orient Navigation Company waarop hij in Singapore was overgestapt, nam van de Engelse Landmail tussen Europa en het Verre Oosten het stuk tussen Hongkong en Ceylon voor zijn rekening. Na de kleine Koningin der Nederlanden, een langzame en lawaaiige raderboot, was de P. & O.-mailboot, die honderd passagiers kon vervoeren, al een hele verbetering. Het volgende schip dat de route tussen Ceylon en Suez bevoer, was een drijvende demonstratie van alles wat een welvarend en technisch geavanceerd Groot-Britannië te bieden had. Hier zette de P. & O. zijn nieuwste en grootste schepen in. De Lord Bentinck en de Hindustan maten om en nabij de tweeduizend ton en vervoerden honderden passagiers in een luxe die in heel Azië niet te vinden was: reeksen badkamers, eetzalen met spiegels, kristallen kronen en schilderijen, salons, een bibliotheek, vrij wijn en bier aan tafel, overdadige maaltijden.

In Ceylon kwamen ook passagiers uit Calcutta, Bombay en Madras aan boord. Ze waren niet allemaal even opgetogen als de verlofgangers uit het Verre Oosten, voor zover Engelse verlofgangers al iets van opgetogenheid

lieten blijken, de niet-Engelsen aan boord klaagden over hun hooghartige afzijdigheid – en bespraken onder elkaar de berichten over de muiterij onder de sepoys van het koloniale leger in Brits-Indië. In januari 1857 waren de eerste signalen van onrust onder de inheemse bevolking waargenomen. Er was geen eenstemmigheid over hun betekenis. Passagiers die wisten hoe ouderwets het bestuur van de East India Company in feite was, deden sombere voorspellingen over de gebeurtenissen die zouden volgen als het eens werkelijk de voortekenen van een grote opstand waren.[280]

Waren de inheemse vorsten te veel onderdrukt of werden ze juist te veel vrijgelaten? Was het Britse bestuur onbekwaam en corrupt? Zulke vragen over het bewind van de East Indian Company (nog steeds een particuliere *chartered company* zoals de VOC er een was geweest) waren actueler dan ooit. Nu, als hij wilde kon de voormalige Hollandse bestuursambtenaar met de ook in Brits-Indië bekende titel van assistent-resident, over zijn eigen ervaringen met inheemse vorsten en Europese bestuurders zo het een en ander verhalen.

Na tien dagen werd Suez bereikt. De spoorlijn door de landengte was nog niet voltooid. Alleen het stuk tussen Cairo en Alexandrië aan de Middellandse Zee, waar de stoomschepen voor Genua, Marseille en Triëst klaar lagen, was sinds een jaar in gebruik. De afstand van Suez tot Cairo moest nog met tentwagens door de woestijn worden afgelegd. Wegens de hitte maakte men de tocht 's nachts, een dolle rit in het duister, grotendeels in volle galop. Net als de meeste passagiers maakte Dekker gebruik van de mogelijkheid een paar dagen in Cairo over te blijven.

Eind mei of begin juni was hij in Marseille, het uitgangspunt van een zwerftocht door Europa die hij van plan was te maken. Italië en Frankrijk stonden op zijn programma, misschien Duitsland, de drie centra van de snelle politieke en maatschappelijke ontwikkeling die op het revolutiejaar 1848 was gevolgd. Overal hadden de grote verwachtingen van 1848 tot teleurstellingen geleid. Voor zover de Romantiek een politiek program had gehad – bevrijding van het gevoel uit de greep van rationalisme en klassicisme, bevrijding van individu en natie uit de greep van absolutisme en vreemde overheersing –, was er niet veel van terechtgekomen. Misschien had de Romantiek daarvoor te veel tegenstrijdigheden in zich geborgen. Ze was tegelijk de beweging van exuberante kunstenaars en soms nog exuberanter volksleiders van het type Garibaldi, en van de nogal bekrompen burgerij die

wel wilde dromen over het verleden en lezen over fantastische avonturen maar de benen stevig op de grond bleef houden.

Veel van de kunstenaars die Dekker bewonderde hadden in de revoluties van 1848 een rol gespeeld. In de reactie die erop volgde waren ze in ballingschap gegaan, Victor Hugo, Alexandre Dumas père, of in armoede gedompeld, als Lamartine of Heine die zijn land al na 1830 was ontvlucht. Hun roem was er trouwens niet minder om geworden. De eerste, lyrische golf van de Romantiek waarin natuurbeleving sterk op de voorgrond had gestaan en die Dekker in zijn Amsterdamse jeugd had bewonderd, twintig jaar geleden, mocht wat zijn weggeëbd, de Romantiek van het sociaal en politiek geëngageerde kunstenaarschap was in het midden van de eeuw volop actueel.

De Krimoorlog, nog maar net voorbij toen Dekker aan zijn verovering van Europa zou beginnen, was voor zo'n engagement in zijn aanleiding te veel een duister diplomatiek schimmenspel geweest. Des te groter de verontwaardiging over de menselijke ellende op de slagvelden en de blunders van de militaire leiders. Voor het eerst waren ze door journalistieke oorlogscorrespondenten beschreven en door fotografen vastgelegd. De ellende van de gewone man was een nieuw thema dat door volksschrijvers als Dickens en Victor Hugo op een hoger niveau werd behandeld dan door Dekkers vroeger geliefde Eugène Sue, voor wie hij nu zijn neus een beetje ophaalde. Anders dan Sue hadden Dumas en Victor Hugo de consequenties getrokken uit hun opvattingen. Onder Lodewijk Napoleon, die zichzelf na een paar staatsgrepen in 1852 tot keizer had geproclameerd, wilden ze in Frankrijk niet leven.

Het Europa van 1857, 1858 was het Europa van de reactie en de censuur maar onder de oppervlakte bleef de vrijheidsgedachte leven. In Italië en Duitsland was de nationale beweging halverwege vastgelopen. Er zouden nieuwe erupties in Europa nodig zijn om daar de nationale eenheid te voltooien en elders – in Polen, in de Donaumonarchie – de onderdrukte naties te bevrijden.

Dekker had zich al in 1852 voorgenomen dit Europese panorama te bestuderen. Verder dan een paar Europese speelbanken was hij toen niet gekomen. Nu hij voorlopig als onbestorven weduwnaar door het leven ging – door zijn rondtrekkend leven was het contact met Everdine in Kedong schaars – kon hij het zich veroorloven te avonturieren. Die manier van reizen bracht

hem in contact met de meest uiteenlopende mensen, van scheepsofficieren tot geestelijken en van ministers tot bordeelbewoonsters.[281]

Tussen Alexandrië en Marseille leerde hij een van de Franse scheepsofficieren zo goed kennen dat hij diens brieven te lezen kreeg. Ze waren dan ook nogal ongewoon, geschreven namelijk in opdracht van de kapitein, een geleerd man die met wetenschappelijke genootschappen correspondeerde. De stuurman moest de brieven namens hem schrijven, wat hem gezien zijn gebrekkige opleiding opvallend goed afging. Aan taalfouten geen gebrek maar de hoofdzaken kwamen duidelijk over. Dekker, altijd in schrijven geïnteresseerd, vroeg hem hoe hij dit voor elkaar kreeg. 'O, dat is heel eenvoudig', antwoordde de man. 'Voordat ik begin vraag ik mezelf af wat ik te zeggen heb.'

Dit onthield Dekker, zoals hij later eens schreef, als de juiste tactiek voor een goed stilist. Stijllesjes kreeg hij onderweg niet zo vaak, des te meer levenslessen.

Zo zag hij in Marseille in een park waar ook gedanst werd een knappe, schijnbaar rijke jonge vrouw, die vergezeld werd door een negerjongetje in livrei. Ze bleek Adèle te heten en werd door veel jongelui aangesproken. Vermoedelijk een dame van niet al te beste zeden. Maar toen haar werd verteld dat een huurkoetsier die zij kende een ernstig ongeluk had gekregen, vloog zij erheen om te helpen. Een goedhartig schepsel, geëerd door iedereen? Het duurde een paar dagen eer Dekker, die vaak in het park kwam, het raadsel had opgelost. Geen Adèle *Omnibus* was ze, geen Adèle voor iedereen, maar een Adèle *Pluribus*, een Adèle voor velen. Het bleek in Marseille gebruik te zijn dat jongelui die zich elk afzonderlijk geen maîtresse konden veroorloven, er gezamenlijk eentje op na hielden. Ze zorgden ervoor dat zij goed in de kleren stak, een rijtuig en bedienden kon houden en een mooi huis bewoonde. Schijn bedroog en meer dan eens: Adèle was geen gemeen schepsel maar goedhartig, geen rijke markiezin maar een cocotte, geen omnibus maar hoogstens pluribus.[282]

Van Marseille reisde Dekker per schip via Nice naar Genua. Bij het aan boord gaan van de brik Sainte Vierge maakte hij kennis met een aandoenlijk naïeve monnik. De man had niet in de gaten dat Dekker de spot dreef met zijn kinderlijk geloof in de heilige maagd als beschermheilige op zee. Aan boord verscheen ook een jong echtpaar, vrolijk maar arm zoals bleek toen het als dekpassagier een armzalig maaltje van witte bonen uit een blikken

keteltje ging zitten eten. Dekker bood het paar een schaaltje kersen als dessert aan. Daarna raakte hij in gesprek met de monnik, die tot zijn verbazing en schrik bemerkte dat deze vreemdeling niet alleen atheïst was maar ook niet in de heilige maagd geloofde. Dat was later trouwens ook een teleurstelling voor de goedlachse echtgenote.

Dekker was de enige passagier die voor zichzelf een kajuit had besproken. De anderen moesten de nacht in de kou aan dek doorbrengen. Hij had geen rust voor hij zijn slaapplaats aan het vrouwtje had afgestaan. De monnik dankte hem met veel aanroepingen van Maria, de echtgenote kuste z'n hand.

De goede vrouw, de naïeve monnik en de sceptische vreemdeling – allemaal verbonden door 'de godsdienst van het goede.'[283]

Er was nog een staartje aan deze ontmoeting. In Nice stapte Dekker mét het echtpaar van boord. De man – een arts die in Italië emplooi ging zoeken – liet zijn vrouw in Dekkers hoede achter. Die gedroeg zich naar zijn eigen oordeel 'redelijk goed', al herinnerde hij zich de vrouw als nogal hartstochtelijk.

Minder onschuldig liep na zijn terugkeer uit Italië zijn ontmoeting af met een meisje uit een Frans bordeel, Eugénie geheten. 'Zy was eenvoudig, bescheiden en zacht: hy vond haar lief en kocht haar, zooals zy het noemde, los uit het huis waarin zy het een ramp vond gebonden te zyn. Eugénie was noch zeer jong, noch zeer schoon, maar fatsoenlyk in voorkomen en manieren.'[284]

Hij zwierf door Zuid-Frankrijk en werd in Arles vooral getroffen door de schoonheid van de vrouwen en de Romeinse arena. Samen met Eugénie reisde hij door naar Straatsburg, waar zij achterbleef toen hij naar Duitsland ging. Maar helaas, evenmin als in 1853 kwam hij in 1857 toe aan een bestudering van het boeiende politieke en culturele panorama van Duitsland. Weliswaar reisde hij van Straatsburg naar Frankfort, de vrije rijksstad waar na 1848 het Rijksparlement vergeefs geprobeerd had de Duitse eenheid te herstellen, maar hij was er slechts op doorreis. Het naburige Homburg was zijn reisdoel, het beroemde casino dat hij al van vroeger kende. Zijn geld was bijna op. In Straatsburg had hij Eugénie wat gegeven, met de rest zou hij oudergewoonte proberen aan de speeltafel zijn fortuin te maken. Voor gewoon verder reizen en leven was het toch niet meer genoeg geweest. Net als bijna vijf jaar geleden trachtte hij liever met wat hem restte

een grote slag te slaan dan dat hij een paar weken later tóch aan de grond zou zitten. Zo'n miezerige langzame ondergang lag hem niet. Alles of niets.

Het was dus weer niets. Al na een paar dagen had hij zijn geld vergokt en zat hij in moeilijkheden met zijn hotelrekening. Zou Eugénie...? Ja, Eugénie was nog in Straatsburg en had haar geld, *zijn* geld vond hij, nog niet uitgegeven. Hij stuurde een telegram en ze kwam spoorslags naar Homburg. 'Met ingenomenheid kon hy in later jaren vertellen, hoe fier zy den logementhouder haar bankjes had toegeworpen met een kort: «Payez-vous!»' Ja, dan moest die man ook maar geen kamers aan Eduard Douwes Dekker verhuren.

Via Mainz (waar ze net waren toen de kruittoren sprong, een historische ramp, die op 18 november 1857 plaatsvond) gingen ze westwaarts, samen of kort na elkaar. Naar Holland wilde Dekker niet terug. Daar wachtten slechts zijn schulden op hem. Toch kon hij, als hij op een of andere manier aan zijn eerherstel en een mogelijke herplaatsing in Indische dienst wilde werken, niet te ver van Den Haag vandaan blijven. De keus viel op Brussel.

Bepaald geen slechte keus, Brussel omstreeks 1860. De vergelijking met Amsterdam of Den Haag kon het met glans doorstaan. Brussel was een van de meest kosmopolitische en vrije steden van heel Europa. Na de Belgische onafhankelijkheid in 1830, maar vooral nadat de liberalen er in de jaren veertig aan de macht waren gekomen, was België, dat wil zeggen Brussel, het voornaamste centrum van politieke vluchtelingen in Europa geworden. Eerst waren het vooral vluchtelingen uit Duitsland geweest. Karl Marx had van 1845 tot 1848 in Brussel gewoond en van daaruit zijn Bond van Communisten geleid. De Duitsers hadden er zelfs een eigen krant, de *Deutsche Brüsseler Zeitung*, waaraan Marx meewerkte. Ook Poolse en Russische politieke vluchtelingen waren in Brussel te vinden, hoewel ze – net als trouwens sommige Duitsers, zoals Heine – over het algemeen de voorkeur gaven aan Parijs, waar ze vóór 1848 populair waren in de literaire en politieke salons. Nadat Lodewijk Napoleon er president en per staatsgreep in 1852 keizer was geworden, genoten ze in Parijs om diplomatieke redenen nog wel hoge bescherming, maar veel groter dan hun aantal was dat van de Franse politieke vluchtelingen die op hun beurt naar Brussel trokken.

Het was in dit Brusselse milieu dat de meest geavanceerde politieke en filosofische denkbeelden bloeiden en nog aangewakkerd werden door een eigen Belgische bijdrage in de vorm van de strijd tegen het klerikalisme. Na

de Afscheiding was de rooms-katholieke kerk samen met de trouwens eveneens katholieke hoge adel eerst oppermachtig geweest. De liberale oppositie daartegen was het eerst georganiseerd binnen de vrijmetselaarsloges. De liberale partij, die in 1847 aan de macht kwam, was zonder de loges in Brussel, Antwerpen, Gent en andere steden niet denkbaar. Evenmin trouwens als de eerste vrijdenkersorganisatie L'Affranchissement, ofwel De Bevrijding, die in 1854 was opgericht, jaren voordat er van zo iets in Nederland sprake was. Terwijl de vrijmetselarij in Nederland nog volop een a-politieke, deftige en bedaagde beweging was, was die in België het centrum van de radicale stroming. In 1854 werd uit de statuten van de Belgische vrijmetselaarsloges de bepaling geschrapt die politieke discussies verbood.[285] Ook dit zou in Nederland onmogelijk zijn geweest. Daar werd aan de bepaling dat in de loges geen politieke discussies gehouden mochten worden, juist streng de hand gehouden.

De gepolitiseerde vrijmetselarij in België – die met relatief weinig maar kapitaalkrachtige leden dank zij het censuskiesrecht dat slechts één procent van de Belgen tot de stembus toeliet, zeer invloedrijk kon zijn – onderhield ook nauwe relaties met de pers. De *l'Indépendant*, sinds 1830 een van de steunpilaren van de regering, raakte meer en meer onder liberale invloed en kon sinds 1843 onder de nieuwe naam *l'Indépendance Belge*, tot de liberale, antiklerikale richting worden gerekend. Ze had ook een niet onbelangrijke lezerskring in Frankrijk, als ze daar tenminste niet verboden was. De censuur van het Tweede Keizerrijk greep nogal eens in omdat de *l'Indépendance Belge* na 1852 tot de uitgesproken anti-keizerlijke richting behoorde. De invloed van de Franse ballingen was daaraan niet vreemd. Trouwens ook niet aan de kwaliteit van de krant; ze deed zeker niet onder voor de beste Franse en Nederlandse bladen. Sinds 1848 publiceerde ze dagelijks een uitstekend buitenlands overzicht, ze had de beschikking over eigen correspondenten in het buitenland en liet dagelijks uit de buitenlandse bladen een persoverzicht samenstellen.

Talenkennis was daarvoor noodzakelijk – niet de sterkste kant van de Fransen en Walen die niet eens het Nederlands kenden, dat door de meerderheid van hun Belgische landgenoten werd gesproken, laat staan Engels of Duits. Toen zich dan ook in december 1857 of januari 1858 een Nederlander ter redactie presenteerde die Eduard Douwes Dekker heette en veel talen kende, werd hij aangenomen om het persoverzicht samen te stellen. Hij

kende Engels genoeg om *The Times* te lezen en Duits genoeg voor de *Augsburger Zeitung* en de andere Duitse bladen die daarvoor in aanmerking kwamen. Eerder was zijn Frans zijn zwakke punt; hij sprak het vloeiend maar schreef't niet foutloos zoals voor een franstalige krant nodig was. Hij mocht dus nooit zijn eigen kopij naar de zetterij doorgeven maar moest zijn werk eerst op Franse fouten laten controleren. Wat niet wegnam dat hij, zoals een oud-redacteur zich herinnerde, als 'die Hollander die alle talen kent' te hulp werd geroepen als er een of andere brochure was ontvangen die niemand kon ontcijferen. Dekker nam het geschrift mee, net als de buitenlandse bladen voor zijn overzicht, en kwam de volgende dag met zijn stuk terug.

Toch waren er wel aanmerkingen van andere dan taalkundige aard op zijn werk. Hij was niet 'gedisciplineerd'. Hij kon het niet laten in zijn overzicht zijn eigen commentaren te verwerken op buitenlandse artikelen waarmee hij het niet eens was. 'Deze stelling is absurd,' zette hij er dan bij, of: 'Deze redenering houdt geen stand.' Als de redacteuren zijn tekst moesten bekorten, nam hij daar geen genoegen mee. Kortom, Dekker was lastig en hield zijn baantje bij de *Indépendance Belge* niet lang.[286]

Hoe weinig hij er ook mee verdiend had, het was toch altijd nog het verschil tussen iets en niets. Gelukkig had hij een onderkomen gevonden in een goedkoop logement waar hij met zijn charme en interessante conversatie spoedig zo populair was dat men hem er wel borgen wilde. Dat wil zeggen: de eigenaar Laurent Deprince was zelf niet zo scheutig, maar met zijn veel jongere vrouw Jeanne en hun dochter kon Dekker het uitstekend vinden. Het logement – beneden een arbeiderscafé, boven een paar kale kamertjes waarvan Dekker er een had betrokken – heette Au Prince Belge.[287] Het lag in de Bergstraat, de Rue de la Montagne, schuin tegenover het postkantoor, onder de rook van de St. Goedele en in het hartje van de stad.

De nabijheid van de St. Goedele was voor Dekker en zijn gevarieerde kennissenkring van vrijdenkers, vrijmetselaars en middenstanders, van arbeiders en lagere postbeambten die in Au Prince Belge een biertje kwamen drinken, van minder betekenis dan de nabijheid van redactiekantoren, theaters en tingeltangels. Zelf had Dekker geen geld voor café- of schouwburgbezoek maar zijn nieuwe vriend Deprez, een slager, leende hem wel eens wat en Eugénie, die in Brussel werk had gevonden, waarnaar maar niet te veel navraag moest worden gedaan, stopte hem soms wat toe. Met haar bezocht hij de café-chantants in de buurt. In het Casino zong een meisje dat Estelle

heette. Hij maakte met haar kennis en praatte ook met haar over zijn avontuurlijk leven. Hij kon niet buiten zulke flirtations, die een mengsel waren van sympathiebetuiging, lust te schitteren en te épateren en de noodzaak gewaardeerd te worden. In de Prince Belge kwam Pauline wel eens, een ongehuwde moeder die hij wilde helpen. Er werd over gekletst maar eigenlijk gold deze vreemde Hollander, die zo arm was dat hij zelfs zijn winterjas voor een paar gulden moest verkopen, als goedhartig. Bij een rel hielp hij een dronken Engelsman uit de nesten; het bleek nota bene een zoon van de Engelse gouverneur van St. Helena te zijn in de Napoleon-tijd, Hudson Lowe. Had hij geld gehad, Dekker zou zeker een oude bedelares, een straatzangeres met haar achterkleinzoontje, geholpen hebben. Hij peinsde op middelen voor anderen maar was in feite zelf aan lager wal geraakt, een levensredder die afhankelijk was van liefdadigheid. Hoe had hij Everdine en de kinderen moeten laten overkomen? Zij wisten nog niet eens dat hij zijn intrek in Brussel had genomen. (Hij wist op zijn beurt niet dat Jan en zijn gezin, kort nadat hij in Brussel was aangekomen, met de overlandmail naar Nederland waren vertrokken en dat Eefje met Edu en Nonni alleen op Kedong was achtergebleven. Wat hadden ze anders moeten doen? Ze wisten niet meer dan dat Dekker 'in Italië' reisde en van plan was te proberen weer in Indische dienst te treden. Als dat lukte konden ze beter in Indië blijven. Vooral Jan was vol kritiek op het uitblijven van duidelijke berichten uit Europa, waar Dekker volgens hem niets uitvoerde. Ook Eefje's zuster en zwager in Den Haag 'beklaagden' haar met zo'n man, maar ze deden niets om haar te helpen.)[288]

In januari had Dekker het pakket met Indische brieven en documenten voor 't eerst in lange tijd weer eens opengemaakt. Zijn eigen brieven uit Rangkasbitoeng hadden hem opgewonden. Onder de kladaantekeningen bevond zich het ontwerp van de nooit verzonden brief aan Duymaer van Twist van 9 april 1856. Toen had hij besloten het heftige stuk, waarin het overgespaarde Indische traktement van de gouverneur-generaal werd aangeduid als geld waaraan bloed en tranen kleefden, toch maar niet te versturen en te proberen zijn zaak mondeling bij Van Twist te bepleiten. Nu nam hij het ontwerp nog eens ter hand. Het zou de grondslag worden voor zijn brief aan Duymaer van Twist, die hem zou moeten helpen bij een herplaatsing in gouvernementsdienst. In Holland was het alleen Duymaer van Twist die zijn zaak goed kende. Een weg terug naar Indische dienst moest bij hem

beginnen. Hoe Dekkers bloed ook kookte als hij bedacht dat Duymaer van Twist van zijn 'bloedgeld' als rijk en geacht man in Nederland kon leven (hij maakte zich al weer op in de politiek terug te keren en lonkte naar een Kamerzetel voor het district Amsterdam) terwijl hij zelf in Brussel aan armoede was prijsgegeven, de brief kon natuurlijk toch niet al te negatief van toon worden. Hij probeerde dus te beginnen met een rustige uiteenzetting van zijn zeventien Indische dienstjaren, maar al spoedig kwam hij toch op zijn ellendige situatie van nu. 'Ik ben armer dan de armste dagloner. Het papier waarop ik schryf is geborgd, – meermalen had ik geen plaats om het hoofd ter ruste te leggen. Myn vrouw en kinderen heb ik moeten opdragen aan het medelyden myns broeders. Op die mislukking myner uitzichten heeft Uwe Exc. een noodlottigen invloed uitgeoefend.' Die invloed was dus de weigering van Van Twist hem te horen, ondanks een tweemaal herhaald verzoek. 'Waarom wilde Uwe Exc. my niet horen? Gesteld dat al myn meningen onjuist waren, dat *ik* alles verkeerd inzag, en *zij* recht hadden die my tegenwerkten, gesteld dat *ik* in alles dwaalde, *dit* wist Uwe Exc. toch, *dat ik in die dwaling eerlyk was; – dat ik myn bestaan had opgegeven voor een principe.*'

Aan de hand van de officiële stukken en brieven, die als bijlage A tot en met K werden bijgevoegd, ging Dekker nog eens de hele zaak van Lebak na, van zijn strijd tegen 'de geest des Gouvernements' tot de berisping die hem had doen besluiten zijn ontslag te nemen. De berisping die 'tegen de bedoeling Uwer Exc., heeft doen zegevieren de noodlottige mening des residents van Bantam, en van de meeste O.I. ambtenaren: *dat het gouvernement niet wil dat men te strikt uitlegge en nakome den eed: de bevolking te beschermen tegen mishandeling en knevelary.*'

Des te erger was dit omdat het gebeurde onder het bestuur van Duymaer van Twist, 'die in Indië als strikt rechtvaardig geroemd werd.' Deze positieve waardering van Van Twists beleid betekende voor de andere ambtenaren: '«Hy heeft het zelfs onder *dien* Gouverneur-Generaal niet kunnen bewerken, dat er verbetering kwam», heet het, en nu zou men ieder een dwaas noemen die het onder een anderen Gouverneur-Generaal weêr beproefde.' Er zou dus geen verbetering komen en de last der ongerechtigheid zou drukken op de toekomst. 'Op de toekomst, die schrikkelijk wezen zal. Want er is in Indië meer publiek leven dan de *raden van Indië* weten; – maar het openbaart zich niet vóór de explosie.'

Dit was kennelijk een verwijzing naar de explosie die zich had voorgedaan

in Brits-Indië, de Great Mutiny, waarvan het effect ook in Nederland groot was onder allen die zich met Indische zaken bezighielden. Grote delen van India waren nog steeds in handen van de opstandelingen en de gruwelverhalen over de moord op honderden Europeanen in Delhi en Cawnpore in het vorige jaar drongen nu pas via de Engelse dagbladen tot de pers van Nederland en België door.

De explosie te voorkomen door de misstanden te bestrijden, dat was de bedoeling van Dekker, ja, zijn plicht, 'en ik geloof Uwer Exc. een bewys van hoogachting te geven door my tot niemand anders te wenden dan tot *Uwe Excellentie zelve*. Het verzoek dat ik Uwer Exc. te doen heb, is dit: de herhaling myner bede om dezen brief en de daarby gevoegde stukken aandachtig te lezen, en my wel te willen antwoorden op de vraag: of Uwe Exc. daarin niet aanleiding vindt, my te ondersteunen in de pogingen die ik wil aanwenden om *op de meest eervolle* wyze weder te mogen intreden in *Nederlandsch-Indische dienst*? MAAR EXCELLENTIE, ANDERS DIENEN DAN IK TE LEBAK DIENDE, KAN IK NIET.'

Met deze klinkende, in hoofdletters geschreven zin, besloot Dekker de brief die al met al nog de helft langer was dan zijn ontwerp uit 1856. (Toen al vier foliovellen, op ambtelijke wijze dubbelgevouwen en alleen aan de rechterkant beschreven.) Het slot was letterlijk ontleend aan de brief die hij op 28 februari '56 aan Brest van Kempen had gericht maar in feite voor de gouverneur-generaal had bedoeld. Veel passages uit zijn brief van januari '58 deden aan het ontwerp van twee jaar geleden denken. Ook nu beriep hij zich op het adagium 'justum ac tenacem', ofwel de vasthoudendheid en rechtvaardigheid die de man (hemzelf dus) tekenen. Ook nu wilde hij geen 'captatio benevolentiae', geen welwillende aandacht door mooischrijverij, ook nu stelde hij voorop dat Duymaer van Twist een eerlijk en rechtvaardig man was die door zijn ondergeschikten was misleid, ook nu voerde hij aan dat hij geen 'phrasenschrijver' (1856), geen 'windmaker' (1858) was, zoals uit zijn daden was gebleken. Als geheel was de brief veel zakelijker dan het ontwerp. Alles wat naar 'romantiek' zweemde had hij eruit gelaten, alles over de vroegere wandaden van de Hollanders in Indië, alles over zijn eigen roeping; ook zijn voorgenomen kruistocht tegen 'de gewapende kooplieden die onder aanroeping van God zich vetmesten met bloed', die hem in de koorts van april 1856 zo had begeesterd, had hij nu weggelaten.

Het was grotendeels een zakelijke uiteenzetting geworden met veel ver-

wijzingen naar de bijgevoegde correspondentie en een verzoek om hulp, die Duymaer van Twist hem als hij wilde, zeker wel zou kunnen geven. Hij hoefde niet, zoals in 1856, bang te zijn de hele Indische ambtenarij te ontwrichten door Dekker tegen zijn chef in gelijk te geven, maar kon volstaan met een introductie.

Zou hij willen? Toen Jan Douwes Dekker drie maanden later, in april, in Nederland arriveerde, had Duymaer van Twist nog niets van zich laten horen. Jan was nadat hij het adres van Eduard te weten was gekomen, naar Brussel gereisd. Hij was geschokt door de armoede van zijn broer en al was hij ontevreden over diens gebrek aan activiteit – wat had hij sinds zijn aankomst in Europa nu eigenlijk gedaan om werk te vinden, behalve die ene brief aan Duymaer van Twist? – hij betaalde toch zijn ergste schulden in het logement. Ook was hij ten slotte bereid zelf Duymaer van Twist op te zoeken om de zaak van Eduard te bepleiten. Als succesvol tabaksplanter, aanhanger van de ondernemingsvrijheid in Indië, zou Jan misschien een betere entree bij de liberale oud-gouverneur-generaal hebben dan Eduard zelf.

Er was nu trouwens ook een andere opening ontstaan. Koning Willem III had de gunsteling van zijn vader Rochussen benoemd tot kabinetsformateur en die weer zichzelf tot minister van Koloniën in een kabinet van gematigd liberale structuur. In maart was het opgetreden. Tussen liberalen van allerlei slag scheen een zekere toenadering mogelijk (al wilde Thorbecke zelf met zo'n conservatief-liberale regering niets te maken hebben), zeker als Rochussen zijn belofte ging waarmaken en de Kamer een beslissende stem zou geven bij de goedkeuring van de Indische begroting. Het zou dan wel een begroting voor vijf jaar zijn, zodat de Kamer zich nauwelijks met de lopende zaken zou kunnen bemoeien, maar toch. Een begin was het. Rochussen was altijd voor een conservatief aangezien, maar nu hij het tij zag keren verzette ook hij zijn bakens. Hetzelfde deed de leidende coterie van zaken- en kooplieden in Amsterdam, die de laatste tijd ook naar liberale kant overhelde. Als Duymaer van Twist zijn Kamerzetel voor Amsterdam zou krijgen, had Dekker misschien twéé oud-gouverneurs-generaal als politiek invloedrijke pleitbezorgers. Nu ja, de eerste moest nog wel gewonnen worden en de tweede was ver weg in zijn ministeriële hoogheid, maar de mogelijkheid was er toch. Tine moest met de kinderen voorlopig nog maar in Indië blijven. Het leven was op Kedong in elk geval goedkoper dan in Nederland of België.

Wekenlang wachtte Dekker op bericht van Jan. Op het behang van zijn kamertje tekende hij de data aan van de aan zijn broer verzonden brieven. Eindelijk zag Jan kans Duymaer van Twist in Den Haag te spreken te krijgen. Het gesprek leidde echter tot niets. Of, naar de indruk van Dekker zelf, eerder tot het tegendeel van de bedoeling. Duymaer van Twist had kans gezien Jan van aanvaller tot verdediger te maken. Hij had hem gezegd dat de brief van januari wel goed geschreven was, maar tegelijk gevraagd of de schrijver niet een wat zelfingenomen indruk maakte. Jan, die het in zijn hart met hem eens was, praatte zo'n beetje met hem mee en het slot van het lied was dat Eduard meer de man was die de verwijten te incasseren kreeg dan Duymaer van Twist. Wat had je aan zo'n voorspraak?[289]

Een paar maanden later – Duymaer van Twist was in juni inderdaad tot Kamerlid gekozen – ging Dekker het zelf proberen. Toen hij zich eerst bij Jan in Delft vervoegde, kreeg hij meteen al het verwijt te incasseren dat hij diens geld verspilde. Toch had Eduard een meer concreet plan dan een verzoek tot Indische herplaatsing alleen. Hij had in Brussel gehoord dat het Franse consulaat in Nagasaki een klerk of tolk zocht die Nederlands kende. Dit was minder vreemd dan het scheen, want na de eeuwenlange monopoliepositie van de Nederlanders op het eilandje Decima voor Nagasaki was het Nederlands praktisch de enige vreemde taal die in Japan bestudeerd werd. Dekker zou zich met voorspraak van de Nederlandse regering voor die betrekking aanmelden.

Duymaer van Twist, die zich niet voor zijn herplaatsing in Indische dienst wilde inspannen, was wel bereid hieraan iets te doen. Dekker in Nagasaki – dat zou een post veilig ver weg zijn. Van Twist wendde zich tot Rochussen (ook een teken dat de felle tegenstanders in deze periode van verbroedering althans *on speaking terms* waren) omdat hij zelf van diplomatieke zaken slecht op de hoogte was en 'de Franse gezant niet kende'. Dekker moest zonder een cent op zak in een Haags hotel op de uitslag wachten.[290] Na vele dagen kreeg hij de mededeling dat de zaak Duymaer van Twist toch bezwaarlijk voorkwam 'omdat hy niet wist of [Dekker] bedreven genoeg was in de Franse taal'. Dekker werd misselijk van kwaadheid (een reactie die bij hem *letterlijk* moest worden genomen) en antwoordde dat hij er ook niet zeker van was. Van Twist had hem blijkbaar aangezien voor een boerenprocureur, het vak waarin hijzelf zo uitmuntte voordat hij Kamerlid en gouverneur-generaal werd. En vreemde talen, vreemde talen! Moest Duymaer

van Twist nodig zeggen, die in z'n vijf indische jaren geen kans gezien had ook maar één woord Maleis te leren!

Het enige wat Dekker aan dit Haagse bezoek overhield, waar hij nog moest oppassen niet in de handen te vallen van zijn voornaamste en in elk geval hardnekkigste schuldeiser, de hotelier Fuhri, was een bedrag van vijftig gulden. Geleend of gekregen van Duymaer van Twist toen Dekker hem zijn armoede had getoond. Van Twist zelf beweerde (en via Rochussen werd het bekend) dat Dekker hem had gezegd 'zijn beurs te hebben verloren'. Dekker hield vol dat Duymaer van Twist hem het geld had gegeven toen hij hem had gezegd niet bij machte te zijn de port te betalen op de brieven van zijn vrouw die in Den Haag op hem lagen te wachten.

Overigens was het merkwaardigste misschien dat noch Duymaer van van Twist, noch Dekker zich bij het geruzie over twee bijzaken (Nagasaki en de vijftig gulden) uitliet over de hoofdzaak, namelijk de brief van januari. Dat Duymaer van Twist er niet op inging was uit zijn houding duidelijk genoeg op te maken, maar wat hij er binnenskamers over te zeggen had, daarover liet noch hijzelf, noch Dekker zich uit.

Voor Dekker zat er in elk geval niets anders op dan onverrichter zake naar Brussel terug te keren om zich daar weer bezig te houden met 'literarische arbeid', zoals hij eerder aan Duymaer van Twist had verteld. In zijn Indische pakket bevonden zich, behalve zijn ontwerp-brief en andere stukken uit 1856, nog talrijke ontwerpen en aanlopen voor Indische schetsen, al zijn ongepubliceerde gedichten en de 'Losse bladen uit het dagboek van een oud man' die hij in Indië had geschreven. Zou daar nu niets mee te beginnen zijn? Of met het enige geheel voltooide en al eerder door hem gekopieerde werkstuk: het toneelstuk 'De Hemelbruid', dat hij eerst, toen hij het in Padang had geschreven, 'De Eerlooze' had genoemd? Toen hij het tijdens zijn verlof via Kruseman aan de toneeldirecteur Peters had aangeboden, had hij nooit behoorlijk respijt gekregen. Nog in 1857 had zijn oude Padangse vriend De Chateleux, die nu in Maastricht woonde en die hij had opgezocht, het stuk aan de bekende Amsterdamse schrijver Jacob van Lennep gestuurd. Die had het gunstig beoordeeld en de speelbaarheid geroemd. Er moest alleen hier en daar wat veranderd worden.

Maar Dekker deed niets. Ook de mislukking van zijn bezoek aan Den Haag en zijn woordenwisseling met Jan in Delft brachten hem niet in beweging. Het bleef zoals eigenlijk al sinds zijn vertrek uit Indië bij afwachten.

Vroeger had hij ook wel van die buien van apathie en neerslachtigheid gehad, maar ze duurden toch meestal niet langer dan een paar maanden. Dan stortte hij zich wel weer in een of andere actie, of hij besteedde zijn tijd aan het schrijven van felle protestbrieven zoals in Padang en Batavia. Nu bleef hij, nadat Jan in april zijn rekening bij Au Prince Belge had betaald, nog weer maanden in dat hotel hangen, uitgezonderd zijn bezoek aan Delft en Den Haag. Hij leefde op de pof en van wat Eugénie en anderen hem gaven. Eugénie kwam driemaal per week bij hem, bezorgde hem in de wintermaanden kolen voor zijn potkacheltje dat hij zelf moest stoken, zelfs een luie stoel waar hij tenminste een beetje gemakkelijk in kon zitten, en liet elke keer als ze kwam een paar francs voor hem achter, onopvallend in die stoel verstopt.

In het najaar vertrok hij plotseling naar Duitsland, het land waar hij toch eigenlijk het liefste kwam. Over wie hem het reisgeld had gegeven bewaarde hij het stilzwijgen. Waarschijnlijk had Jan weer wat afgeschoven.[291] Veel geld had hij trouwens niet bij zich. Toen hij in oktober in Kassel aankwam om zich er voor langere tijd te vestigen, moest hij al spoedig geld lenen van nieuwe kennissen die hij daar had gemaakt. De hotelier van het beste hotel van de stad 'König von Preussen', Johann Gottlieb Schambeck, kon hem later gedenken, als de meeste eigenaren van goede of minder goede hotels waar Eduard Douwes Dekker in die jaren afstapte: als de zo onderhoudende gast die was geëindigd met te vertrekken zonder zijn rekening te betalen.

Hessen-Kassel was in het hopeloos verdeelde Duitsland na de mislukte liberale revolutie van 1848 een van de vele staatjes waar de vorst reactionair en de burgerij vooruitstrevend was. Kassel zelf was in vergelijking met Brussel een gat, maar het 'hof' gaf er toch weer enig cultureel vertier. Wat Dekker er kon binden was een raadsel, tenzij het de combinatie was van een liberale hotelier (*financieel* liberaal vooral) en een aantrekkelijke kennissenkring, waarin de reiziger uit het exotische Azië kon schitteren. Het aantrekkelijkst was Ottilie Coss, een eenentwintigjarige fabrikantsdochter met wie hij al spoedig in een zeer *schwärmerische* verhouding kwam te verkeren.

Ottilie beantwoordde in alles aan wat men zich onder een Duits meisje van haar tijd en plaats voorstelde. Ze was lief en sentimenteel, welopgevoed en eigenzinnig. Ze had in Parijs en Genève gewoond en stelde levendig belang in kunst. Ook om een strikt particuliere reden. Ze beschouwde zich als verloofd met de kunstschilder Louis Katzenstein, zeer tot leedwezen van haar vader, een gezeten zadel- en wagenmaker, hofleverancier en notabel. Na de

dood van zijn vrouw had hij het moeilijk genoeg met drie dochters en een zoon. En nu was Ottilie aangekomen met een kunstschilder die vijftien jaar ouder was dan zij en jood bovendien – in zo'n keurvorstelijke Residenz drie bezwaren in toenemende volgorde. Zij wilde echter van geen wijken weten, hoogstens wachten op haar vrijheid.[292]

Wat dus niet wegnam dat zij met de 'rentenier uit Brussel' – zo had Dekker zich op 1 oktober bij de 'König von Preussen' laten inschrijven – liefdesbanden van bijzondere aard aanknoopte. Een liefde vol wederzijds begrip en genegenheid, zelfs hartstocht, maar zonder de grofheid van de erotiek. Een *onvervulbare* liefde, want alle twee hadden ze hun verplichtingen. Het waren de beginselen van de Romantiek, die nergens beter in praktijk konden worden gebracht dan in een Duits provinciestadje. Eduard sprak veel met Ottilie over zijn 'edlen Everdine' en zijn 'theuren Kinder'. 'Mein theurer Bruder' noemde Ottilie hem. Zij wist dat zijn 'grosse edle Herz' natuurlijk aan Everdine toebehoorde, maar plaats genoeg bood voor een zusterlijke liefde als die van haar. Ottilie vereerde Everdine die met haar Eduard zoveel had meegemaakt. Eduard vertelde haar alles over zijn strijd tegen het onrecht dat de Javaan werd aangedaan. In Ottilie vond hij een perfecte luisteraarster en symphatisante. Tranen kon zij storten als hij vertelde hoe in dat verre Java de bevolking werd mishandeld en hoe hij zelf als martelaar voor de geknevelde Javanen ontslag had genomen.[293]

Dekker las haar zijn gedichten voor, wandelde met haar naar de Wilhelmshöhe en langs de rivier,[294] ging met haar en haar vrienden, die nu ook de zijne waren geworden, naar de schouwburg en opera, de kunstinstellingen die door de keurvorst zeer bevorderd werden. Grappige kennismakingen, bij voorbeeld met een nieuwe acteur van het Hoftheater die speciaal was aangenomen om militaire rollen te spelen en van andere rollen dan ook helemaal niets terecht bracht. Zijn vrouw, wanhopig omdat de keurvorst ontevreden was, onthulde Dekker dat haar man niet kon spelen 'ohne militären Rock, oder wenn es denn durchaus nicht militär sein soll, etwas jägerisch doch, etwas grünes im Anzuge'.

Onder de gedichten die hij voorlas was het Maleise Adinda-liedje dat in zijn verhalen aan Ottilie een plaats kreeg in het drama van Lebak. Hij leerde haar een paar woordjes Maleis en sprak haar aan met het vertrouwelijke 'loetjoekoe', in het Duits geschreven lutiuku: mijn gekkertje. Everdine en Dekker gebruikten het woord in de betekenis van 'mijn lieveling'.

Ottilie inspireerde hem. Ze was duidelijk van een ander kaliber dan Eugénie of de reisvriendinnetjes. Bruder und Schwester was allemaal goed en wel, maar hij nam Ottilie toch haar 'roman met dien schilder' kwalijk. In Everdine ging hij, nu ze eind 1858 al bijna twee jaar van elkaar gescheiden waren, meer en meer de verzorgende, moederlijke levens- en liefdespartner zien. Hoe verder ze in de tijd en afstand weg week, hoe meer hij haar in die vorm idealiseerde. Everdine die alles begreep, die wist hoe ruim zijn hart was en die ook boven gewone jaloezie stond. Zo schetste hij haar tegenover Ottilie... en verschafte hij zichzelf zoal geen vrijbrief, dan toch een visum voor zijn grensoverschrijdingen.

Na een tijdje was hij uit Kassel weer met Jan in correspondentie geraakt. Hij had hier en daar geld moeten lenen, maar ondanks zijn hints ging Jan tot zijn teleurstelling niet op geldkwesties in. Blijkbaar vroeg hij zich niet af hoe Eduard in Kassel nu eigenlijk leefde. Wel stuurde hij brieven van Everdine uit Indië door. Daarin schreef zij veel over de kinderen.[295] Dekker werd sterk getroffen door een lieve opmerking die Edu tegen zijn moeder had gemaakt. 'Moeder,' had hij gezegd, 'als ik groot ben zal ik u zo liefhebben, dat ik u een ster kan geven.' Deze regel gaf Dekker een lang gedicht over moeder- en kinderliefde in, dat hij in het Duits opschreef. Ottilie en haar zusters vonden het erg mooi en corrigeerden het op taalfouten.

'Mein Kind, da schlägt die neunte Stunde, hör!' Zo begon het. Een moeder praat 's avonds voor het slapen gaan met haar zoontje. Hij vraagt haar of bloemen gevoel hebben, of vuurvliegjes gevoel hebben, of sterren gevoel hebben. Zou het de sterren pijn doen als ik ze pakte? En als het kind hoort dat het er niet bij kan met z'n kleine handje, zegt het:

– Das ist Schade!
Ich gäb so gern dir einen! Wenn ich gross bin,
Dann will *ich so dich lieben dass ich's kann.*

Das Kind schlief ein, und träumte von Gefühl,
Von Sternen die es fasste mit der Hand...
Die Mutter schlief noch lange nicht! Doch träumte
Auch sie, und dacht' an den der fern war...

Het vers werd gedateerd Cassel, Januar 1859. Waarover Everdine op Java het meest peinsde als ze aan Eduard dacht, was niet moeilijk te raden. Wat

moest ze doen? De kans dat Dekker in Indische dienst herplaatst zou worden, was na de mislukte interventies bij Duymaer van Twist wel heel gering geworden. Er zou niets anders opzitten dan met de kinderen naar Nederland te komen. Jan zou het reisgeld wel weer voor zijn rekening nemen. In de eerstkomende maanden moest ze maar vertrekken, hopend dat Eduard intussen toch iets gevonden had.

Het sterrengedicht was niet het enige dat hij in het Duits in Kassel schreef. Hij maakte er ook een religieus gedicht op een voor hem bekend dubbel thema: als er een God is, waarom zou hij zich dan niet duidelijk manifesteren, en: een God die almachtig is en toch kwaad toelaat, is ondenkbaar,

Denn *sein* und *gut sein*, das muss *ein sein für ein Gott*

Het andere gedicht was dus niet het enige, wel het laatste, want in januari 1859 was het in Kassel definitief misgelopen. Bij sterrenlicht en noorderzon vertrok Dekker uit zijn hotel. Hij liet er een hoge rekening van vele maanden achter. (Waar hij geen rekening mee hield was dat de hotelier door de correspondentie met Delft het adres van Jan te weten was gekomen.)

Ottilie, met wie hij nog op 1 januari Edu's vijfde verjaardag had gevierd, koesterde een paar souvenirs: een vergeetmijnietje, een kapot horlogeglas, een zakdoek. Zij kon niets slechts van hem geloven. Als hij in Kassel aan niemand iets van zich liet horen, zelfs aan haar niet, kon dat maar één ding betekenen. Hij moest dood zijn. 'Todt! O wie hat mich dieser Gedanken gequält.'

Dood was Dekker niet, wel sinds zijn vertrek uit Kassel een half jaar zonder vaste woonplaats en zonder contact met zijn familieleden in Holland. Omdat de Haagse Fuhri als schuldeiser zijn naam alle eer aandeed en hem met grote hardnekkigheid bleef achtervolgen, hield hij zijn tijdelijke adressen geheim. Met Pieter in Den Helder, die nog vijftienhonderd gulden van hem kreeg, correspondeerde hij helemaal niet. Van Jan was hij afhankelijk voor de berichten uit Indië, maar Jan was die tijd zelf op reis. In februari 1859 overleed een van Jans zes kinderen (het zesde was in Nederland geboren) aan mazelen. Een paar weken later doekte Jan het huis aan de Gasthuislaan in Delft op en ging met het hele gezin op reis naar Duitsland. Hij was van plan na terugkeer in het oosten van het land een andere woning te zoeken. In

Kleef woonde zijn Rembangse compagnon en vriend Veenstra. Na een reis van drie maanden langs de Rijn nam Jan met zijn gezin voorlopig in die stad zijn intrek om vandaar uit in de buurt van Arnhem of Zutfen iets geschikts te zoeken.

In Kleef ontmoette Pieter, die er op 8 mei een preekbeurt vervulde, Jans echtgenote Louise. Zijn oren tuitten van wat hij bij die gelegenheid over zijn broer Eduard te horen kreeg. Wat die man Jan al gekost had! En nu weer Everdine's terugreis. Ze zou met de kinderen in februari of maart scheep gaan naar Europa, natuurlijk ook weer op kosten van Jan. Jan stond er, naar hij hoorde (en in een voorzichtige brief aan hun aller Haarlemse vriend Kruseman doorvertelde), zelf niet al te best voor. Brand en overstromingen hadden de tabaksondernemingen in Rembang geteisterd.[296]

Toch moest dat wel iets zijn meegevallen, al bleef de tabak een speculatief produkt. Jan had in Brummen een landhuis gevonden, De Buthe, groot genoeg voor zijn groot gezin en een flink aantal logeergasten. Niet zelden logeerden de Veenstra's, zijn andere Rembangse vriend resident Bekking en diens vrouw, plus nog enkele neefjes en nichtjes uit Amsterdam en Den Helder er tegelijkertijd. Eind juni werd deze ruime behuizing betrokken.

In dezelfde tijd kwam Tine in Europa aan. In twee en een kwart jaar hadden zij en Eduard elkaar niet gezien. Al die tijd had Eduard als zwervend vrijgezel geleefd, weliswaar arm en vaak depressief, maar soms toch vrolijk en briljant in gezelschap van jonge mensen. Wat had hij Tine nu te bieden – en zij hem? Het was natuurlijk heerlijk de kinderen te zien, voor het eerst zijn dochtertje Nonni, net twee jaar oud en Edu, een parmantig baasje van vijf. Maar Tine was oud geworden en niet meer zo slank als hij haar 't laatst gezien had.

Een moeilijke ontmoeting in Luik. Eduard was geheel platzak. Voor zichzelf wist hij meestal wel op de pof te leven of van wat vrienden (en vriendinnen) hem toestopten. Met vier monden erbij – Tine had haar baboe Louise meegenomen – werd het een heel andere zaak. Eerst namen ze hun intrek in een boerenherberg in Visé, halverwege Maastricht waar De Chateleux woonde, een van de weinige Indische vrienden met wie hij nog wel eens contact had. Als het mooi weer was zette Dekker een stoel achter in de tuin, in de schaduw, om er bij de kwakende ganzen meer rust te hebben dan bij de lawaaiige herbergierster en te peinzen over de toekomst. Daaraan viel niets rooskleurigs te ontdekken. Het enige uitzicht was dat Tine nog recht

had op een deel van duizend gulden Grootboek, een staatslening die zij samen met haar zusters Henriëtte en Sophie geërfd had. Sophie was overleden, dus restte voor Everdine en Henriëtte elk vijfhonderd gulden. Het kapitaaltje – altijd nog evenveel als dominee Pieter in Den Helder per jaar verdiende (behalve dan vrij wonen en andere emolumenten des dominees) – was onder beheer van Henriëtte en haar man Van Heeckeren. Het waren niet bepaald vrienden van Dekker, vooral sinds ze hun vage bezwaren uit de Parakan Salaktijd hadden kunnen omzetten in de concrete beschuldiging dat hij de Wageningse tantes 'voor duizenden had opgelicht'. Maar nu moest alle vrees voor zuster Henriëtte opzij worden gezet en haar ronduit worden gevraagd de inschrijving in het Grootboek ten spoedigste te lossen en de vijfhonderd gulden over te maken.

Tine schreef haar uit Maastricht. De goede De Chateleux, die het zelf door zijn voortijdige pensionering als kapitein niet breed had, ontfermde zich over haar en de kinderen na een complete vlucht uit Visé. Wat was daar gebeurd? Er werd juist in de tijd dat Dekker er met zijn gezin woonde kermis gehouden. Tine en de baboe Louise waren beiden nog geheel op zijn Indisch gekleed. Zo iets geks als de sarong en kabaja die ze droegen was in het Luikerwaalse gebied nog nooit door iemand aanschouwd. Ze werden voor kermisreizigers aangezien en (dus) duchtig door de lieve dorpsjeugd uitgejouwd. Er ontstonden zulke scènes dat de burgemeester van Visé het gezin twee dagen de tijd gaf om zich weg te scheren, anders zou het hele zooitje door de rijkswacht over de grens worden gezet. Kon het erger voor een 'deftig gezin', zoals Dekker het zijne vroeger eens had omschreven? Het was in elk geval erger dan Tine zich ooit had kunnen voorstellen.

Dekker zelf durfde zich niet in Nederland te vertonen, en bleef in België. Tine trok met kinderen en baboe bij De Chateleux in. Zo waren ze na een maand alweer gescheiden. De Chateleux leende hun wat geld op de belofte dat ze hem zouden terugbetalen zodra ze de vijfhonderd gulden binnen hadden. Maar ook dat viel tegen. Misschien kon zo'n inschrijving niet zo gemakkelijk worden losgemaakt, misschien was het sabotage van Van Heeckeren, in elk geval moesten er tussen Den Haag en Maastricht heel wat brieven over worden gewisseld, er was een geboortebewijs nodig en dan was het nog niet in orde. Henriëtte en haar man maakten van de gelegenheid gebruik Everdine onder druk te zetten. Eerst schreef Van Heeckeren dat hij Everdine wel met méér wilde helpen dan met de Grootboekinschrijving al-

leen, maar dan moest zij zich 'bekeren' en erkennen dat ze het ten opzichte van Dekker altijd bij het verkeerde eind had gehad. Hij zou 'informatie nemen' naar haar ware toestand, als vertrouwde hij haar verhaal niet dat ze straatarm waren. Op 2 augustus schreef Henriëtte ook al dat Everdine moest beseffen dat Dekker een man was die 'een ieder met zich zelf in 't ongeluk zou willen storten'. Eef zou door de Van Heeckerens niet geholpen worden 'voor je ten toppunt van ongeluk zijt'. Ze moest intussen maar vertrouwen op God 'die alles bestiert'. Geld kwam er in elk geval nog niet.

Door haar zwervend leven kreeg Tine deze brief van haar zuster, waarin het geboortebewijs was ingesloten, pas veel later in handen.[297] Zij was met haar man in augustus naar Antwerpen vertrokken, waar ze dank zij de steun van De Chateleux in Hotel du Temple weer even konden ademhalen. Niet lang. Tegen het eind van de maand was de situatie volstrekt hopeloos. Ze besloten dat Dekker met de bagage (en de onbetaalde rekening) in Antwerpen zou achterblijven terwijl Tine met de kinderen en Louise naar Den Haag zou gaan. Waren de vijfhonderd gulden van het Grootboek nog niet beschikbaar, dan zou Van Heeckeren haar in persoon toch geen voorschot weigeren. Als hij en Henriëtte volstrekt niets wilden doen, moest Tine maar naar Jan in Brummen doorreizen om op 't geld te wachten. Op woensdag 24 augustus vertrok ze uit Antwerpen.

Er was één moeilijkheid: het reisgeld voor de boot van Antwerpen naar Rotterdam en verder naar Den Haag. Daar werd wat op gevonden. Tine zou aan boord zeggen dat ze haar portemonnaie had verloren. In Rotterdam kende Dekker de logementhouder Cranenburg die haar de vijftien gulden wel zou willen lenen. Het plan lukte – wel stuurde de kapitein voor alle zekerheid een man mee naar het hotel – maar in de Van Heeckerens hadden ze zich toch weer vergist. Dat die geen voorschot op de vijfhonderd gulden wilden geven, en de Indische familie met twintig gulden reisgeld naar Brummen afscheepten was niet geheel onverwacht. Wel onverwacht was dat ze zich heel actief bemoeiden met het lot van de beklagenswaardige Everdine. Ze hadden zelfs een heel plan gereed, dat de volgende dag in Brummen min of meer de instemming van Jan kreeg.

Het plan was dat het echtpaar voorlopig uit elkaar zou gaan. Dekker zou werk moeten zoeken, desnoods als matroos of hofmeester op een schip naar Indië. Intussen zouden de Van Heeckerens Tine en de kinderen financieel steunen. Zou het Dekker niet lukken (daarop werd kennelijk al gerekend),

dan moest Tine met de kinderen naar Indië teruggaan en daar in Batavia of Soerabaja werk zoeken als gouvernante of lerares. Van Heeckeren zou haar reis betalen. Alles op voorwaarde dat Everdine zich van haar man 'afscheurde'. Zij zouden, zoals Tine schreef, als 'vreemde menschen ieder onzen weg moeten gaan'.

Tine schreef het. Méénde ze het ook? Onder aan haar brief van woensdag had ze gezet: 'Deze brief is politiek' en 'Ik *moet* zoo schrijven.'

Wat betekende dit? Dekker las de brief in Antwerpen met verbijstering en ontzetting. Tot nog toe had hij zich niet gerealiseerd hoe erg ze er aan toe waren. Nu werd het hem met een schok duidelijk. Tine had geen vertrouwen meer in hem. Zij *versmaadde* hem. Iets ergers kon hem niet overkomen. 'Als we geen kinderen hadden zouden wij toch best doen er samen een eind aan te maken. Zulk een lijden is te erg,' schreef hij haar terug. Als Tine alleen onder de dwang van haar zuster en zwager had geschreven in de hoop steun voor haar en de kinderen te krijgen, waarom had ze hem dan niet de volgende dag gerustgesteld? Of beter nog: dezelfde avond, toen ze in Rotterdam op de boot naar Arnhem en Zutfen wachtte?

Vrijdagmiddag had hij Tine's brief gekregen. Zaterdagavond had hij nog geen vervolg. Hij was aan een brief begonnen.

'Ik zie gedurig uit het venster naar den facteur. Ik ben uitgeput van verdriet. Gedurig lees ik Uw briefje over. Ik moet gelooven dat gij om Henriette eene reden had zoo te schrijven maar wat heeft zij er aan ons zoo te martelen? Wat wil men toch? Zeker, ik ook ware liever matroos of hofmeester dan zóó te lijden maar het is nonsense mij zoo iets te zeggen. Als ik mij voor matroos aanbied word ik uitgelagchen, – en denkt men dat ik op die manier onze positie zou kunnen herstellen? Als ik dan gaven heb waarvan men altijd spreekt, waarom dan mij niet geholpen die gaven te gebruiken op een manier die *baten* kan? Waarom dan die woede om mij zoo te vernederen en te krenken?'

Zondag, maandag, niets. Maandagavond eindelijk een brief uit Brummen met honderd gulden. Jan had tenminste iets gedaan. Maar Tine's voornemen was niet veranderd. Ze bleef erbij dat ze naar Indië zou vertrekken en vroeg Dekker haar kleren te zenden. Wat *bij* doen zou als de rekening van Hotel du Temple was betaald, vroeg ze niet eens meer. Wel wilde ze weten wat hij eigenlijk van haar plan vond.

Wat hij ervan vond? Hij moest zwijgen... 'niet omdat ik het goedkeur, of

omdat ik erin berust, maar omdat ik u en de kinderen niet onderhouden kan. Ga dus, maar zeg aan Jan – van die anderen spreek ik niet! – dat ik het schandelijk vind, zoo misbruik te maken van mijne armoede.'

Nu ja, echt zwijgen deed hij niet. De verontwaardiging maakte hem even welsprekend als de ontzetting na het eerste briefje. Van Tine vond hij het wel courageus en kordaat, dat Indische plan, maar het was eigenlijk grote onzin. Als iemand (Jan) hem de helft van het geld zou geven dat Tine's overtocht zou kosten, kon hij zelf naar de Kaap of Singapore gaan om daar te slagen. Maar ze *wilden* niet dat hij slaagde, dat was de zaak. Ze wilden hem vernederen en tegelijk Tine naar Indië lozen.

Hij schreef nu de ene brief na de andere naar Brummen, zes kantjes, acht kantjes volgekrabbeld. Hij moest Tine heroveren. Voor haar moest hij bewijzen dat Van Heeckeren met z'n infame plan een lasteraar en een schurk was, die uiteindelijk toch niets voor haar zou doen. Een lasteraar die Tine dingen had verteld waarvan ze in het verre Java natuurlijk nooit iets had gehoord. Ze zal er wel bang voor geweest zijn. Volgens haar zuster – en Jan had het blijkbaar niet tegengesproken – was uit de vele liaisons van 'Dek' wel gebleken dat hij eigenlijk niets om haar gaf. Eef werd verwaarloosd terwijl hij andere vrouwen onderhield. Leefde hij zoals Van Heeckeren had gehoord, al niet jaar en dag met een vrouw van slechte zeden? 'Arme Eugenie,' was Dekkers reactie, en 't was waar: áls er al sprake was van geld tussen die twee, was het sinds de mislukte Homburgse speelbankactie eerder Eugénie die de betalingen deed dan omgekeerd. (Als de Van Heeckerens dit wisten zou het er voor hen alleen maar érger op zijn geworden.)

Tine was niet bestand geweest tegen deze barrage van haar zuster en zwager, in de flank gesteund door Jan, die niet kon ontkennen dat Eduard de laatste twee jaar op vreemde manier door Europa had rondgeboemeld. Ook aan hem, schreef Tine, waren allerlei kwalijke dingen over Dekkers leefwijze in Brussel en elders overgebriefd.

Dekker besefte dat hij was teruggeslagen. Toen hij Tine uit Antwerpen haar koffers met lijfgoed toezond, had hij het gevoel daarmee de scheiding in te leiden. Maar hij vocht terug. De combinatie van versmading en vernedering waaraan hij was onderworpen, gaf hem plotseling kracht. Hij veerde op uit zijn lethargie. In een van zijn brieven legde hij zijn herwonnen zelfvertrouwen in een parabel vast.

'Een man had een talent gouds, en honger!
Niemand in het dorp konde zijn talent wisselen –
Een ander man had geen talent en men gaf hem te eten –
Maar dan had men dien eersten ook te eten kunnen geven, *zonder* 't pasgeld van zijn goud—
Neen, neen, neen – dìt is de zaak, – men maakte hem ridicuul met zijn talent, men bespotte hem met zijn talent, men was boos op hem, men riep hem na op de straat –
Hoe, zóó rijk en honger? Daar moet iets achtersteken – anders ware hij *elders* reeds lang klaargekomen.
Het baatte niet of hij zijn talent voor een koperstukje wilde geven –
Ik ben een onberispelijk kommies op Poerworedjo geweest!

Daar zit talent in die parabel! God beter 't!
Adieu lieve Tine, ik heb u hartelijk hartelijk innig lief, *meer dan jezelve weet*. Je weet niet hoe ik je hemd gekust heb. dag beste trouwe engel.'

Hij schreef dit donderdagsavonds 1 september 1859. De volgende dag vertrok hij naar Brussel, terug naar Au Prince Belge. Het was een verhuizing die zijn zelfvertrouwen zeer te stade kwam. In Antwerpen had hij als fatsoenlijk man zijn rekening kunnen betalen. Van Jans honderd gulden had hij nog vijftig Belgische francs over (één franc was ongeveer 56 cent waard – duur waren die Belgische logementen in elk geval niet) en die goede mensen van de Prince zouden hem voorlopig wel weer willen borgen. Iedereen was enthousiast bij zijn komst: de groentevrouw aan de overkant, de wasman, allerlei stamgasten die hem nog kenden. Eugénie was verdwenen. Hij kon zelf geen contact met haar opnemen, 'daarheen gaan kon ik niet', stelde hij Tine gerust. Maar wat het allerbelangrijkste was: hij kon weer werken.

2. HET BOEK VOOR TINE

Het hele jaar 1859 had Dekker in de *Indépendance Belge* en in de Nederlandse kranten die hij in een koffiehuis kon krijgen (de Prince Belge was zo rijk niet voorzien), veel berichten over Indië gelezen. Onder invloed van de Great

Mutiny was ook in Nederland de belangstelling voor Indië gegroeid. In Brits-Indië, dat in 1858 als kolonie onder de Britse kroon was gekomen, was na meer dan twee jaar zware strijd de voornaamste opstandelingenleider Tanti Topi in april '59 gevangengenomen en ter dood gebracht. Berichten over kleine opstanden of 'ongeregeldheden', zoals er in Nederlands-Indië alle jaren wel plachten voor te komen, werden nu in de Indische kranten breed uitgesponnen. Maanden daarna, als de Indische kranten met de overlandmail in Europa waren aangekomen, namen de Nederlandse kranten de berichten over. Over zo iets moderns als eigen correspondenten beschikten ze niet. Over en weer werden de voornaamste berichten en artikelen aan elkaar ontleend en als bron gebruikt voor eigen beschouwingen.

Sinds eind 1858 hadden de Indische berichten veel betrekking gehad op een grote militaire expeditie die in Batavia tegen het rijk Boni in Zuid-Celebes werd voorbereid.[298] Zoals meestal was de aanleiding tamelijk duister. Er was in de officiële Indische communiqués sprake van een 'aanmatigende en beledigende houding' van Boni. Zelfs was de kleurrijke bijzonderheid niet vergeten dat Bonische kustvaardertjes de Nederlandse vlag omgekeerd hadden gevoerd.

In feite was het de gelegenheid die de expeditie maakte. Na de Great Indian Mutiny was de rekrutering voor het Nederlands-Indisch Leger in Nederland opgevoerd. Via Harderwijk stroomden honderden jongemannen uit Nederland, Duitsland, België en Zwitserland naar Indië. Het aantal Europeanen in het NIL steeg in een paar jaar van 8500 tot 12.000, tegen een gelijkblijvend aantal van vijftienduizend man Inlandse troepen. Het was alles bijeen wel geen duizelingwekkende legermacht, maar als reservoir voldoende om een expeditie uit te rusten van drie bataljons infanterie en de nodige aanvulling, samen een drieduizend man. De Bonische expeditie was een van de grootste militaire ondernemingen in Indië sinds jaren. Niet alleen was zowat de hele in Indische wateren aanwezige zeemacht erbij betrokken, er moesten ook 24 koopvaardijschepen voor worden gehuurd. Op 12 januari 1859 koos het flottielje zee uit diverse havens van Java, een maand later werd de landing op de kust van Zuid-Celebes uitgevoerd, waarna binnen een paar weken de plaats Bone was veroverd.

Ondertussen had de krijgsvoorbereiding in Nederland de aandacht getrokken van minister Rochussen. Was dat allemaal niet veel te kostbaar en te ambitieus? Op 7 januari had hij aan gouverneur-generaal Pahud in een

brief aanbevolen 'zoo veel mogelijk eene vredelievende en inschikkelijke staatkunde ten aanzien der buitenbezittingen in acht te nemen, en het doen van expeditiën, voor zoo veel dit niet volstrekt en dringend noodig is, tot gelegener tijd uit te stellen'. Toen Pahud de brief ontving was de expeditie niet alleen al vertrokken – maar zelfs al teruggekeerd. En mislukt. Dat viel niet te ontkennen. Door allerlei rampen en tegenslagen (waaronder een ernstige cholera-epidemie die het verliescijfer binnen korte tijd tot zeshonderd deed oplopen) was de roemvolle onderneming in haar tegendeel omgeslagen. De militaire commandant gewond, de regeringscommisaris overleden, de waarnemend commandant zo ontmoedigd dat hij op 13 maart de aftocht liet blazen zonder dat Boni werkelijk was onderworpen. Er zou een half jaar later een tweede expeditie voor nodig zijn, ditmaal onder leiding van de legercommandant generaal Van Swieten zelf, om de zaak te klaren en een nieuwe, meer inschikkelijke sultan op de troon te krijgen.

Rochussen was verontwaardigd over alles. Hij was kwaad omdat Pahud niet voorzichtig was geweest, hij was kwaad omdat de Indische legerleiding gefaald had en omdat Van Swieten de eerste legercommandant (zijn oom) de hand boven 't hoofd hield, hij was kwaad omdat de Indische pers scherpe kritiek deed horen. Het scherpst was de hoofdredacteur van het nieuwe, in 1858 opgerichte *Bataviaasch Handelsblad* H.J. Lion, wiens stukken in de Nederlandse pers in extenso overgenomen werden.

En dat was nog niet alles uit Indië wat in de Nederlandse kranten te lezen was. Er was in Batavia zelfs sprake van paniek, toen begin mei 1859 in de Borneose residentie Bandjermassin na moeilijkheden rond de troonopvolging zowat de hele Europese bevolking werd uitgemoord, dertig mannen, vrouwen en kinderen. Als er *iets* aan de bloedbaden aan het begin van de Great Mutiny in Brits-Indië herinnerde, dan was het dit wel.

Op 13 juli hield de leider van de koloniale oppositie in de Tweede Kamer Van Hoëvell zijn zoveelste interpellatie. De berichten over de terugtrekking uit Boni en de massamoord van Bandjermassin gaven hem alle aanleiding de gouverneur-generaal Pahud aan te klagen wegens onbekwaam bestuur. Rochussen nam Pahud maar zwakjes in bescherming en liet blijken zelf geen voorstander van de expeditie te zijn geweest.

De meeste indruk in Nederland maakte een artikel van H.J. Lion van 7 juni dat in augustus door de NRC en het *Algemeen Handelsblad* geheel of grotendeels werd overgenomen en aan het begin van de maand ook in de *Indé-*

pendance Belge te lezen was. De interpretatie van het Belgische blad was dat er in Indië opstand dreigde en dat er een partij was die Java vrij wilde maken. 'Waar nu dat praatje van daan komt weet ik niet,' schreef Dekker aan Tine op 27 augustus. 'Ook niet of het op *dit* oogenblik waar is, doch vroeg of laat zal het waar zijn. –'

Zo erg had Lion het niet gemaakt. Wel kwam er in zijn stuk krasse taal voor. 'Een cirkel van vuur omringt Java, en Java is eene mijn, die gemakkelijk te laden is,' schreef hij. Maar zijn ergste suggestie was dat Indië beter zonder Nederland toe zou kunnen dan omgekeerd – wat financieel zeker waar was. Nederland verwaarloosde de Indische belangen, zoals het onderhouden van een sterke krijgsmacht en een goed bezoldigd ambtenarenkorps. De Nederlandse koloniale politiek waarbij de overschotten van de Indische begroting naar Nederland vloeiden, was 'regtvaardig noch houdbaar'. Zowel Pahud als Rochussen kreeg van Lion een veeg uit de pan.

Rochussen die aan Pahud schreef dat dit artikel 'grote sensatie' in Nederland maakte, eiste dat Lion vervolgd zou worden, maar dit was volgens Pahud om juridische redenen onmogelijk. Volgens het drukpersreglement moest 'boosaardige opzet' bewezen worden, wat des te moeilijker was nu de meeste Europeanen in Indië het blijkbaar met Lion eens waren. Het scheelde een haar of Pahud was tussentijds ontslagen (zijn afgedwongen ontslagaanvrage lag in september al bij de koning), maar de zaak werd gesust. Rochussen gunde Van Hoëvell toch niet zo'n groot politiek succes.

Hoewel de ontslagkwestie diep geheim bleef, lag de rest van de kritiek op straat. Niemand volgde de polemieken in de kranten zo goed als Dekker. Op 16 september schreef hij Tine: 'Men schrijft in de Couranten thans veel over het slecht bestuur van Indie en over de vrees voor optstand, enz.' Hij had zich voorgenomen de zaak van Lebak weer op te nemen en zou zich beslist al eerder tot Duymaer van Twist en de koning hebben gericht als hij niet was gaan aarzelen nu Van Heeckeren kennelijk een persoonlijke campagne tegen hem was begonnen met allerlei beschuldigingen over zijn gedrag. Van Heeckeren had in Brussel zelfs 'informatiën' laten nemen (dat had hij in Maastricht ook al gedaan, 'die vent schijnt altijd informatiën te nemen' zei Dekker) en zou hem misschien zwart maken als hij ging proberen in Indische dienst herplaatst te worden.

Voorlopig richtte hij zijn schrijflust die zo plotseling was opgelaaid, op zijn enige literaire werkstuk dat presentabel was: 'De Eerlooze'. Van Len-

nep had er wat in gezien en hem enkele wijzigingen voorgesteld. Na een paar dagen in Brussel waarin hij tot rust kon komen – in Antwerpen was hij buitengewoon zenuwachtig geweest, hij vond het trouwens een vervelend nest – nam hij het stuk ter hand om het te kopiëren en te corrigeren. Hij vervlaamste de spelling, wat neerkwam op een vervanging van alle dubbele a's door ae's en veranderde de titel voor de tweede maal. Zelf bleef hij 'het ding' wel steeds 'De Eerlooze' noemen, maar toen hij het in Menado had overgeschreven om het aan Kruseman te sturen had hij er al 'De Hemelbruid' van gemaakt. De verschuiving van de schijnbaar eerloze mannelijke hoofdpersoon Holm naar de zelfopofferende Caroline bleef ook in de nieuwe titel gehandhaafd. Ze was nog iets larmoyanter geworden: 'De Bruid Daarboven'. Dit sloeg op Caroline's verzekering in het vierde bedrijf: 'Zie Holm... wien ik op *aarde* (of *aerde*) moge toebehooren,–ik ben *Uwe* verloofde voor den *Hemel!*'

De correctie ging hem voor zijn gevoel goed af. 'Ik schrijf den ganschen dag aan mijnen Eerlooze. Ik heb idee dat ik daarvan iets maak en als ik slaag schrijf ik meer,' schreef hij Tine op donderdag 8 september. Sinds zondag was hij ermee bezig. Hij had er een bedoeling mee. Het oude Brusselse vrouwtje dat als straatzangeres met haar achterkleinzoontje rondtrok, zou hij een kopie geven. Zij zou het stuk op haar beurt ter hand stellen aan de vrouw van de kroonprins, de hertogin van Brabant, die doorging voor een beschermster van de Vlaamse letterkunde. Die zou wel zorgen dat het stuk bij een Vlaams toneelgezelschap terechtkwam en meteen het oude vrouwtje helpen. (Koning Leopold I, zelf van Duitse afkomst en getrouwd met een Franse prinses, had voor zijn oudste zoon een huwelijk met een Oostenrijkse aartshertogin gearrangeerd. Ze werd door de Vlamingen als tegenwicht tegen de Franse invloed beschouwd, ook cultureel). Dekker had de hertogin 's morgens zelf wel gezien als ze op weg naar Laeken op de Allée Verte aan de rand van de stad bij een brug moest wachten. Dat zou een mooie gelegenheid zijn om haar de kopie van 'De Bruid Daarboven' te overhandigen.[299]

Toen de kopie klaar was, was het oude vrouwtje echter nergens meer te vinden. Hoe zou hij het nu in handen van een toneelgezelschap kunnen krijgen, en achteraf gezien toch maar liever in die van een *Nederlands* gezelschap? Hij had intussen weer eens een avond Vlaams toneel gezien en hoorde zijn dialogen toch niet zo zeggen, Vlaamse spelling of geen Vlaamse spel-

ling. Het stuk zo maar aan een Nederlands gezelschap of een Nederlandse theaterdirecteur sturen, leek hem niets, na zijn ervaringen met Anton Peters in 1853.

Een bericht in de Amsterdamse kranten van september bracht hem op een idee. De succesvolle muziekdirecteur Johan Eduard Stumpff, die behalve de muziektuin Het Park in de Plantage de concertzaal van Frascati aan de Nes exploiteerde, zou zich ook met toneel gaan bezighouden. Hij was daartoe aangezocht door de vroegere directeur van de Stadsschouwburg Eduard de Vries, wiens contract door de gemeente na dertien jaar niet verlengd was.[300] De Vries zou een aantal van de beste acteurs en actrices naar Frascati meenemen, onder wie Anton Peters en mevrouw Kleine-Gartman, meldden de kranten. (Ze keerden beiden na enige tijd, Peters in 1861, terug naar de Stadsschouwburg, waarvan Tjasink en Roobol directeur geworden waren.) Zo zou er wat leven in de Amsterdamse toneelwereld komen.

Aan Peters had Dekker niet zulke goede herinneringen maar van Stumpff wist hij dat deze mede-Rozekruiser was. Wat de solidariteit van de vrijmetselaars vermocht had Dekker in Brussel gezien. In de kringen van landsbestuur, journalistiek en kunst draaide alles om vrijmetselaarsinvloed en -protectie. 'Iedereen' in Brussel die modern en vooruitstrevend, dat wil zeggen: radicaal liberaal en anti-klerikaal was, hoorde ertoe. Aan de Amsterdamse Rozekruisers zou hij zijn toneelstuk zenden, pas gekopieerd en netjes ingebonden, en dan meteen aandacht vragen voor de geschiedenis van Lebak. 'Men schrijft in de Couranten thans veel over het slecht bestuur van Indië en over de vrees voor opstand, enz.' had hij Tine geschreven. 'Misschien zal het hunne aandacht trekken dat ik dat vroeger gezegd heb dan ieder ander. In 't kort, als ik nu met hen in aanraking kom zal ik beproeven mij een kring te scheppen die partij voor mij neemt.'

Alles zag er plotseling weer hoopvol uit. Zelfs voor hij antwoord van de Rozekruisers had, nam hij Tine alweer mee op een adelaarsvlucht. Als 'De Eerlooze' opgang zou maken, zou De Vries, die iets nieuws moest brengen voor zijn nieuwe schouwburg, misschien met hem een contract sluiten voor de levering van meer stukken. Met hemzelf ging het ook veel beter. In de Prince Belge was het eigenlijk best uit te houden. Het eten was er wel burgerlijk maar dat vond hij juist lekker. Als hij eens een keertje liet vallen dat hij van uien hield, kregen ze de volgende dag prompt uien op het menu.

Het kamertje was ook nogal aardig. Alleen was het lastig dat hij geen geld voor kolen had. Soms was het boven te koud om te schrijven. Maar voor de rest moesten ze afwachten, voordat Tine met Jan of de Van Heeckerens over het Indië-plan zou spreken. Ze was zelf trouwens ook allengs bekeerd van dat idee en was achteraf blij dat haar man zich er zo scherp tegen had gekeerd.

Dekker had zijn brief aan de Rozekruisers op goed geluk gericht tot het enige lid van het kapittel dat hij nog kende, een zekere Dronrijp. De vroegere voorzitter die hem in maart 1854 lid had gemaakt, zijn huisarts Pool, was overleden. Aan het bestuur van het kapittel Concordia Vincit Animos schreef hij iets over zijn Indische conflict, maar zonder erop te zinspelen dat hij van plan was die zaak weer op te nemen. Hij zei slechts dat hij als assistent-resident gemeend had 'mij te moeten verzetten tegen principes en handelingen omtrent de Javaansche bevolking, die mij onregtvaardig voorkwamen' en ontslag had genomen toen hij door zijn betrekking uitvoerder moest zijn van handelingen die hem 'stuitten'.

Voor zijn stuk riep hij het oordeel van Van Lennep in. Hij stuurde de kopie overigens niet mee. De portokosten zouden te hoog worden. Daarom vroeg hij toestemming het ongefrankeerd te mogen verzenden. 'Broeder' Stumpff, wiens naam hij in de krant had gelezen, zou misschien bereid zijn te zeggen of zijn stuk wat waard was en of er in het schrijven voor het toneel een broodwinning zou zitten. Dekker hoopte – maar schreef het niet – toch wel honderd gulden voor zijn stuk te kunnen krijgen. In Parijs had Dumas fils voor een toneelstuk honderdduizend francs ontvangen. In elk geval betaalde ze daar per bedrijf duizend francs! Eventueel was hij zelfs bereid om dit eerste stuk om niet te geven, in de veronderstelling dat Stumpff of wie dan ook voor een tweede stuk zou betalen.

Op 13 september had hij zijn brief aan de Rozekruisers geschreven. Elke dag keek hij naar antwoord uit. Het kwam pas op 22 september. Hijzelf vond het teleurstellend na zijn hooggespannen verwachtingen. Toch was het in feite bemoedigend, vooral doordat hij met zijn brief meteen tot in de meest invloedrijke kringen van Amsterdam was doorgedrongen. Amsterdam mocht Brussel niet zijn en de Haagse regering niet zo sterk in handen van vrijmetselaars als de Belgische, de vrijmetselarij in Nederland en meer in het bijzonder het kapittel van de Hoge Graden was maatschappelijk invloedrijk genoeg.

Het antwoord van de Rozekruisers kwam van de Zeer Vereerde Meester (in vrijmetselaarscode Z.·. V.·. M.·.) W.J.C. van Hasselt, jurist, raadsheer bij het provinciale gerechtshof, oud-lid van de Tweede Kamer, invloedrijk in de kiesvereniging De Grondwet – kortom een van de meest notabele mannen van Amsterdam. Wat ook belangrijk was: hij was bevriend met de even deftige, of nog iets deftiger mr Jacob van Lennep, die ook al vrijmetselaar bleek te zijn. (Hij bekleedde de belangrijke functie van Grootredenaar.) Van Lennep, nu 57 jaar oud, was een van de succesvolste roman- en toneelschrijvers van zijn tijd, rijksadvocaat van professie, rijk en deftig door zijn afkomst uit een oud regentengeslacht en toch allerminst een stijve of hooghartige patriciër. Privé en als almanakredacteur steunde hij zulke onorthodoxe figuren als de pas overleden dichter Gerrit van de Linde, meer bekend als De Schoolmeester, in zijn jeugd een losbol eerste klas maar tot zijn dood de vriend van Van Lennep.

Politiek gesproken was Van Lennep conservatief. Hij was al eens van 1853 tot 1856 lid van de Tweede Kamer geweest, zonder veel van zich te laten spreken maar blijkbaar niet tot zijn ongenoegen, want begin 1859 had hij zich bereid verklaard opnieuw een kandidatuur te aanvaarden. Niet hij maar een oprechte liberaal was gekozen, na Duymaer van Twist al de tweede die het vanouds zo solide-conservatieve Amsterdam naar Den Haag had gestuurd.

Sinds 1858 waren de wittebroodsweken van minister Rochussen voorbij en daarmee ook de dagen van harmonie tussen liberalen en conservatieven. De oude kiesvereniging De Grondwet die altijd conservatieven of rechtse liberalen had afgevaardigd, had in plaats van Van Lennep een liberaal aangewezen. Daarop hadden de conservatieven zich afgescheiden en een eigen kiesvereniging opgericht, Amsterdam genaamd, aanvankelijk vooral om Van Lennep alsnog kandidaat te kunnen stellen. Naarmate de liberalen meer de overhand kregen in De Grondwet, kreeg Amsterdam een definitieve vorm. Zo voltrok zich in het kleine clubje Amsterdamse politiek belangstellenden en kiesgerechtigden – wat lang niet hetzelfde was: meestal bracht minder dan de helft van de nog geen vierduizend stemgerechtigden zijn stem uit – een scheiding der geesten. Ze zette ook door in de krantenwereld. Naast het vanouds liberale *Algemeen Handelsblad* werd de *Amsterdamsche Courant* spreekbuis voor de conservatieve richting.

Het zou allemaal zoveel niet te maken hebben met de geschriften die de

vroegere assistent-resident Douwes Dekker uit Brussel naar de Amsterdamse Rozekruisers wilde zenden, als die scheiding der geesten nu juist niet door de koloniale kwestie was veroorzaakt. Pahud had in Indië een aantal kleinere havens voor de internationale handel opengesteld. De Amsterdamse handelaars, makelaars en reders vreesden daarvan toeneming van de Britse concurrentie en eisten dat de minister de maatregel zou intrekken. Rochussen gaf hun in beginsel gelijk, maar wilde Pahud niet dwingen. Na de Bandjermassinse opstand en het rumoer over Boni was hij niet meer bereid de Kamer grotere invloed op het Indische beleid te geven. Zo versterkte hij de liberale oppositie en verbruide hij het zelfs bij zijn eigen conservatieve aanhang in Amsterdam.

De Amsterdamse kritiek op Rochussen werd nog veel sterker toen hij in 1859 met een nieuw spoorwegplan voor de dag kwam om na jaren van slepende moeilijkheden de uitgifte van nieuwe concessies eindelijk te regelen.[301] Tot de nieuwe lijnen zou behoren een verbinding van Rotterdam via Venlo met het Duitse achterland. Amsterdam (dat zijn verbinding via Utrecht en Arnhem al had) vond dat Rotterdam door de nieuwe lijn schandelijk werd bevoorrecht. Het hele jaar 1859 was er politieke beroering in Amsterdam – althans in de kleine kring waartoe nu juist de ontvangers van Dekkers brieven uit Brussel behoorden.

Niet dat de inhoud van de eerste Rozekruisersbrief uit Amsterdam nu meteen zo enthousiast was. Van Lennep had zich het toneelstuk van de Brusselse broeder niet zo gauw meer kunnen herinneren en waarschuwde bovendien dat er met het schrijven van drama's geen droog brood te verdienen was. Vijfentwintig gulden voor een stuk leek al veel. In Frascati zouden trouwens geen drama's opgevoerd kunnen worden. De zaal was daarvoor ongeschikt. Beter was het stuk toch maar aan Roobol en Tjasink aan te bieden, waarvoor Van Hasselt wel wilde zorgen. Dekker mocht het hem ongefrankeerd zenden, 'doch op de minst kostbare wijze'. Ook deze Prinsen van het Rozekruis waren per slot Hóllanders.

Dekker stuurde zijn stuk, maar hij stuurde meer. Hij sloot zijn brief aan Duymaer van Twist in, weliswaar zonder de bijlagen (de kosten!), maar met de opmerking 'dat die brief geschreven is aan den persoon die het best in staat was de waarheid van mijn schrijven te beoordelen. Mijn doel met het aanbieden van die minuut, is alleen om U Z.·. V.·. M.·. een antwoord te geven op de vraag die Gij uit kieschheid zoudt terughouden, doch die onmis-

baar in U moet opkomen, hoe het komt dat ik genoodzaakt ben geld te vragen voor wat ik vroeger schreef uit tijdverdrijf?'

En geld vragen moest hij, zijn brood verdienen met schrijven wilde hij – 'Want mij blijft niets dan dàt over. Ik ben bezig met een werk dat mij bijwijlen zeer pikant voorkomt, – ik heb oogenblikken dat ik meen: «dat *moet* opgang maken!» Het komt mij nu en dan voor als zoude *ik* slagen waar niemand slaagde.'

Voorlopig ging hij niet nader in op de aard van dit pikante werk. Wel noemde hij in een PS voor het eerst de schrijversnaam die hij wilde voeren en die op de affiches van een toneelvoorstelling moest komen.

Multatuli moest het worden: *Ik heb veel gedragen*, in de betekenis van *Ik heb veel verdragen*, of *Ik heb veel geleden*. Voor het toneelstuk alleen zou het een te zware symboliek zijn geweest. Hij moet erbij aan ander werk hebben gedacht, werk waarbij zijn lijdensweg directer in het geding zou zijn.

De overtuiging dat hij veel geleden had, was door Dekker al veel eerder uitgesproken. In het begin van 1851 had hij in zijn lange brief aan Kruseman uit Menado al gezegd: 'Ik heb veel geleden.' Toen ging 't nog alleen om de ellende in Padang, waar generaal Michiels hem honger en vernedering had laten lijden. Langzamerhand had het lijden voor Dekker een veel diepere betekenis gekregen. Hij had het woord gebruikt in verband met Lebak en ook de moeilijke jaren daarna, de Brusselse armoede was nu in het lijden opgenomen. Zo had het geleidelijk de christelijke klank van *loutering* gekregen, van een beproeving waaraan hij was onderworpen omdat hij nu eenmaal beter was dan andere mensen, nu ja, in elk geval beter dan Van Heeckeren, zijn broer Jan en resident Bekking die – de laatste bij Jan logerend – tegenover Tine op haar man hadden afgegeven. Ja, met knoeien had ik ook rijk kunnen wezen, schreef Dekker aan Tine, toen ze zich hierover weer eens bij hem beklaagd had. Jan had geweigerd hem werk op of een aandeel in de tabaksonderneming te geven, maar in het geheim en geheel tegen de regels had hij Bekking wel laten meedelen. Zulke mensen wilden hém iets verwijten!

Wat de naam Multatuli zelf betreft, het was een van de Latijnse of Griekse pseudoniemen die zeer populair waren, al dan niet in zulke samenstellingen. Veel brochures verschenen onder namen als Brutus, Tarquinius en Sagittarius. Busken Huet schreef zijn eerste werk onder de schuilnaam Thrasybulus. Ook Dekker meende niet onder eigen naam een toneelstuk te kunnen

publiceren. Mocht hij weer als ambtenaar in Indische dienst treden, of zou hij nog eens iets ernstigs schrijven, dan zou hij er last van hebben. 'Er zijn er in ons land die den man niet voor serieus houden die eene komedie geschreven heeft.' Van Lennep had van zulke vooroordelen geen last, haastte hij zich erbij te schrijven, maar een aankomend schrijver als hijzelf mogelijk wel.

Een Latijns pseudoniem zoals gestudeerde mensen onder elkaar gebruikten, maar welk? Er was een citaat van de Romeinse dichter Horatius dat hem aantrok. Het kwam voor in het tweede boek van de *Brieven*, een bekende, ook bij het onderwijs vaak gebruikte tekst.

> Qui studet optatam cursu contingere metam,
> Multa tulit fecitque puer, sudavit et alsit,
> Abstinuit venere et vino.

Niemand minder dan Vondel had de eerste twee regels vertaald als: 'Wie tot zijn voornemen wil komen, moet in zijn jonkheid veel lijden en doen.' Een meer letterlijke en volledige vertaling van de hele passage zou luiden: 'Wie ernaar streeft in de loop van zijn leven iets te bereiken, moet als jongeman veel dragen, veel doen, veel zweten en kou lijden, zich onthouden van vrouwen en wijn.'[302]

In deze samenhang was het 'multa tuli', veel heb ik gedragen, geen zelfbeklag van iemand die zijn eigen lijden centraal stelde, maar eerder de constatering dat lijden een noodzakelijke levenservaring was voor het werk dat komen ging. Zo kon lijden ook op niet-christelijke manier zinvol zijn.

Het pikante werk waarmee Dekker bezig was, had hij ook genoemd in een briefje aan Tine van 22 september, twee dagen eerder dan zijn antwoord aan de Rozekruisers. In zijn vorige brief aan haar van 16 september had hij 't nog niet genoemd. Nu heette het dat hij er 'sedert vele dagen' mee bezig was, wat moest worden gelezen als: sedert 17 september of vlak daarna.[303]

Hij werkte eraan als bezeten, tientallen pagina's per dag schoten hem uit de pen. Wat hij ervan moest denken wist hij zelf niet. Het ene moment was hij er geweldig mee ingenomen, dan weer zag hij er niets in. (Soms zat de kou in zijn kamertje hem ook dwars, maar daarmee was het als met de stemming over zijn boek: als het schrijven lukte had hij het in de Prince Belge

uitstekend naar zijn zin, waren de mensen aardig et cetora; als het werk niet vlotte had hij afwisselend last van de kou of van het plotseling omgeslagen, warme weer.) Het was eigenlijk een *raar* boek. Hij had overwogen een protestbrief aan de koning te schrijven, maar zo'n brief zou toch niets uitgehaald hebben. Daarom had hij besloten het protest tegen hun ellendig leven – zowel dat van Tine als van hemzelf – in de vorm van een vertelling te gieten, een verhaal over hun eigen leven vermengd met de beroerde bestuurstoestanden in Indië. Zo iets als *De Hut van Oom Tom* moest het worden, het boek van Harriet Beecher-Stowe dat in 1852 was verschenen en als een stormwind over de wereld was gegaan. Een boek dat gelezen zou worden als 'lectuur van vermaak' maar in feite een beroep was op het Nederlandse volk 'tegen alle de beroerdheden van het bestuur'.

Na tien dagen was hij al over de helft.[304]

Vrolijkheid en diepe ernst wisselden elkaar in z'n boek af. Door de ernst werd hij zelf ook aangegrepen. Er kwam bij voorbeeld een passage in voor over een Inlandse jongen, Saidjah genaamd, die vergeefs op zijn geliefde Adinda zat te wachten onder een boom, waarbij Dekker zelf onder het schrijven had zitten huilen. Adinda kwam niet, omdat zij met haar familie naar de Lampongs op Sumatra was gevlucht toen haar vader zijn landrente niet had kunnen betalen. De regent had hem zijn buffel afgenomen, de regent van Lebak. Zo bracht Dekker zijn Maleise gedicht over Adinda van lang geleden in zijn boek te pas dat over de knevelarijen in Lebak ging. De naam Saidjah was een kleine omzetting van Sadjiah, een van de inwoners van het dorp Badoer die volgens het rapport van de djaksa van Lebak hun buffels aan de demang van Paroengkoedjang waren kwijtgeraakt.

Ook de andere gedichten die hij in portefeuille had pasten in zijn boek, de aanloop tot Indische schetsen werkte hij nu uit, de brieven aan Brest van Kempen nam hij op, de gesprekken met Collard en Van Hemert, en wat er in Padang als een soort voorspel op Lebak was gebeurd. Aan Tine vroeg hij het Duitse gedicht op te sturen dat hij in Kassel had geschreven. Het moest er ook in. *Alles* wat hij sedert zijn aankomst in Indië had gedaan en geschreven moest erin. Het kreeg allemaal zijn plaats als voorbereiding op het martelaarschap van Lebak, dat weer tot zijn ellendige situatie in Brussel had geleid. Zo werd lijden tot loutering.

Voor Tine zou het boek een herinnering zijn en een pleidooi tegelijk. Haar in de steek laten, zoals Van Heeckeren had beweerd? Zij was integendeel de

partner in dit geheel, onmisbaar voor de volbrenging van de grote taak die hij zich had gesteld. Hij schetste hun portretten. Max Havelaar ('dat ben ik' schreef hij aan Tine), een 'vat vol tegenstrydigheids' maar een nobel mens die zijn leven in dienst van de verdrukte Javanen had gesteld. Tine (zoals zij heette in het boek, zonder pseudoniem, als enige van de erin voorkomende Hollanders, zelfs haar initialen werden prijsgegeven) zijn alles begrijpende, altijd stimulerende, steeds dappere echtgenote, die miskenning, armoede en zelfs levensgevaar verdroeg omdat zij in zijn hogere taak geloofde.

Aan Tine zou hij het boek opdragen. Hij had een Frans citaat gevonden dat precies van toepassing was. Het ging over de vrouwen van dichters die het vaak moeilijk hebben als haar mannen in hoger sferen leven, maar die toch ook haar momenten van voldoening kennen. Zelfs het feit van hun scheiding had – zo schreef hij haar in een van zijn extatische buien tijdens de totstandkoming van zijn boek – positieve betekenis. 'Ik geloof dat het *afzijn* voor mijn boek goed is. Als wij bij elkaêr zijn zeg ik U alles en dat is eene altijd openstaande veiligheidsklep voor geest en poesie en alles – juist omdat wij zoo innig zamen zijn.' Maar het was háár boek. 'Je zult zien in mijn boek of je mijn Tine bent. Daarom alleen had ik het moeten schrijven,' schreef hij in een latere brief.

In zekere zin moest hij ook Van Heeckeren dankbaar zijn. '*Hij* heeft mij de gal doen overloopen. Je zult zien dat hij ook een tik krijgt. De tijd van zachtheid is voorbij.' Aan dit voornemen gaf hij geen gevolg. Van Heeckeren kwam onder welke naam ook in zijn boek niet voor. Maar zulke mensen als de Van Heeckerens, die altijd God met de mond beleden en alleen aan zichzelf dachten, werden er des te meer in te grazen genomen, het type 'duiten en de Heer'. Ook Duymaer van Twist en Rochussen zouden met zijn boek niet lekker wezen, want het zou scherp zijn, vernietigend scherp.

Hoe verder Dekker met schrijven kwam, hoe meer hij zich ergerde aan de behandeling die hij en Tine van zulke mensen hadden ondergaan. 'Al was mijn boek slecht geschreven men zal het lezen om het schandaal schoon God weet dat ik het niet dáárom zoo geschreven heb. Ik vraag U of wij lang genoeg getrapt zijn?' Een week later was het trappen zelfs 'beestachtig mishandeld' geworden.

Het was een stemming waarin geen plaats was voor twijfel aan zijn eigen gelijk, zijn bedoelingen of zijn tactiek. Het verhaal over Lebak kreeg een onontkoombare logica in de Indische situatie én in de figuur van Max Have-

laar, die van kindsbeen af voor zo'n taak was bestemd. Een echte deugdheld zoals hij ze vroeger bij zijn favoriete schrijvers had leren kennen: Eugène Sue, August Lafontaine, Walter Scott. Via zijn alter ego Max Havelaar beleefde hij alles voor de tweede keer (o, die aankomst in Lebak, hij kon soms van aandoening niet doorgaan met schrijven), nu echter niet als slachtoffer maar als *regisseur* van de werkelijkheid.

Toch besefte hij dat Jan en de anderen wel zouden zeggen dat hij weer blijk gaf zéér ingenomen te zijn met zichzelf door zich zo te verdedigen. Een boek waarin hij zich een braaf mens durfde noemen! Het verwijt van eigenwaan hadden ze al zo vaak tegen hem gebruikt. Daar had hij nu iets op gevonden. Was zijn boek aan Tine opgedragen, het *motto* was speciaal bedoeld voor Jan, de Van Heeckerens, de Bekkings en voor wie hem nog meer zelfingenomenheid verweten.[305] Het kreeg de vorm van een miniatuur-toneelspel, één blaadje lang. Een zekere Lothario werd door een rechter ter dood veroordeeld omdat hij Barbertje had vermoord. Toen Lothario vertelde dat hij dit niet had gedaan maar haar integendeel goed had verzorgd, wat door de intussen opgedoken Barbertje werd bevestigd, maakte dit het er voor hem niet beter op. Hij werd alsnog ter dood veroordeeld, nu wegens eigenwaan. Lothario moest hangen.

De naam Lothario ontleende Dekker aan Goethe's 'Wilhelm Meisters Lehrjahre' waarin een edelaardige figuur met die naam voorkomt. Lothario wordt door Wilhelm Meister van liederlijk gedrag beschuldigd maar blijkt onschuldig, waardoor Meister zelf te schande wordt gezet. Als Jan (en de anderen) deze verborgen boodschap bij gebrek aan kennis van Goethe's werk misschien mocht ontgaan, was er aan het slot van het 'Onuitgegeven Toneelspel' een directe verwijzing naar Lessings stuk 'Nathan der Weise'. In het vierde bedrijf wil de patriarch een aangeklaagde jood laten verbranden, omdat hij een christenmeisje als jodin heeft opgevoed. Als deze beschuldiging niet juist blijkt moet de jood toch verbrand worden, omdat hij in elk geval schuldig is aan hoogmoed. Dekkers eigen stukje was dus min of meer een variant van Lessing.

Het verhaal van Saidjah en Adinda dat Dekker niet met droge ogen had kunnen schrijven (hij stuurde Tine het Liedje van Saidjah 'Ik weet niet waar ik sterven zal' en schreef er zelf mee ingenomen te zijn), deed in de verte denken aan een van Van Hoëvells Indische schetsen. Het was het verhaal 'Een dorp en een berg' uit *De Gids* van 1855, dat Dekker nog in Batavia

gelezen had. Er waren meer verhalen van Van Hoëvell waarvan hij bewust of onbewust de echo in zijn boek liet klinken. Het verhaal van de Japanse steenhouwer dat hij al in zijn Natalse tijd kende, vertelde hij naar de inhoud getrouw na. Het moet in de versie van Jeronimus (Van Hoëvells schrijversnaam) 'ongeveer aldus geluid hebben', schreef Dekker.[306]

'Ongeveer aldus' was niet slecht. Van Hoëvell had vijftien op zeurderige toon geschreven pagina's nodig voor dit 'Japanse sprookje'.[307] Multatuli deed het in twee pagina's strak, bijbels proza. Hij goot het verhaal in de vorm van een parabel waarvan vrijwel elke zin met 'En' begon, een herinnering aan de bijbelse taal van zijn doopsgezinde jeugd. Door zijn strakheid contrasteerde het des te sterker met de idyllische stijl en sfeer die hij bewust in de Saidjah-geschiedenis had nagestreefd. Van zulke effecten was hij zich, blijkens zijn brieven aan Tine, wel bewust. Pal op Saidjah liet hij de vergiftiging van zijn voorganger en de aanklacht bij de resident volgen. Tegenover een toespraak die hij zijn alter ego Havelaar de dag na zijn aankomst in Rangkasbitoeng tegen de hoofden van Lebak liet houden, plaatste hij een preek van een Hollandse dominee, Wawelaar genaamd (de náám klonk al als een omkering van Havelaar), vol oudtestamentische vervloekingen aan het adres van de 'heidenen' in Indië en Hollandse hebzucht.

Hoewel minder direct dan in 'De Japanse Steenhouwer' en nog verhulder dan in de idylle van Saidjah en Adinda klonk ook in de toespraak tot de hoofden van Lebak en de aankomst van Havelaar met zijn gezin in Rangkasbitoeng een zekere echo van Van Hoëvell door. In januari 1858 had Van Hoëvell in zijn *Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië* het verhaal 'Een oproer in Probolinggo' gepubliceerd. Daarin was sprake van de aankomst van een nieuwe assistent-resident, die een toespraak tot de hoofden van zijn afdeling hield, en daarbij een opvallende welsprekendheid tentoonspreidde. Er was geen sprake van dat Dekker hier op enigerlei manier plagiaat zou plegen, evenmin als in de Saidjah-vertelling. Hij ontleende aan Van Hoëvell slechts de motieven: de begroeting van de nieuwe assistent door een grote menigte van hoofden en gewone Inlanders, de toespraak waarin een waarschuwing was verwerkt, de zwijgende aftocht van de toegesproken hoofden.

AANHANGSEL

LITERATUURLIJST

Ablaing van Giessenburg, R.C. d', *Persoonlijke herinneringen*, Amsterdam 1904.

Abrahamsz, Sietske, 'Multatuli-herinneringen door Sietske', *Tijdschrift Nederland*, Amsterdam 1910.

Album Academicum van de Universiteit van Amsterdam, 1882.

Almanak en naamregister van Nederlandsch-Indië, Batavia 1825, 1835, 1838, 1840.

Bergh van Eysinga-Elias, J. van den, *Multatuli*, Amsterdam 1920.

Boerma, J.J. Westendorp, *Johannes van den Bosch*, Amsterdam 1950.

Brieven WB, zie Multatuli Brieven.

Brugmans, H., *Geschiedenis van Amsterdam*, Utrecht 1972-'73.

Bruyn Prince, P.M.L., zie Prince, P.M.L. Bruyn.

Buddingh', W., 'Een vrijmetselaar zonder vrijmetselarij?', [*Over Multatuli* 5, 1980].

Busken Huet, Cd., zie Huet, C. Busken.

Daum, P.A., *Uit de suiker in de tabak*, Semarang 1885.

Dekker, Eduard Douwes, zie Multatuli.

Dekker-Hamminck Schepel., M. Douwes, zie Multatuli.

Dirkse, Annelies, 'Brieven aan Kruseman van en over Multatuli', *Tirade*, april 1975.

Dijkema, F., *De doopsgezinden te Amsterdam*, Amsterdam 1930.

Eeghen, I.H. van, 'Het voorgeslacht van Johanna Jac. van de Velde', *Amstelodamum*, maart-april 1975.

Eeghen, I.H. van, *Uit Amsterdamse dagboeken*, Amsterdam 1956.

Eenoo, R. van, 'Pers 1840-1873' opgenomen in *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, dl 12, Haarlem 1977.

Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië, 's-Gravenhage-Leiden 1903-1905.

Fasseur, C., 'Indische persperikelen 1847-1860', *Bijdr. Med. Gesch. der Ned.*, 1976, afl. 1.

Fasseur, C., *Kultuurstelsel en koloniale baten*, Leiden 1975.

Francis, E., 'Korte beschrijving van het Nederlandsch grondgebied ter Westkust van Sumatra', *Tijdschrift voor Neêrland's Indië*, 1839.

Fuchs, J.M., *Amsterdam, een lastige stad*, Amsterdam 1970.

Gerlach, A.J.A., *Neerlands heldenfeiten in Oost-Indië*, 's-Gravenhage 1876.

Giele, J.J., *De pen in aanslag, revolutionairen rond 1848*, Bussum 1968.

Graaf, H.J. de, 'Multatuli op Ambon, 1851-1852,' *Zelfbeschikking*, mei-juni 1975, juli-augustus 1975.

Haan, F. de, *Oud-Batavia*, Bandoeng 1935.

Hamminck Schepel, M., zie Multatuli.
Heldring, O.G., *Binnen- en buitenlandsche kolonisatie, in betrekking tot de armoede*, Amsterdam, 1846.
Hermans, W.F., 'Bijkaart's kille kijk op Multatuli en Duymaer van Twist,' *Het Parool*, 24 en 31 juli 1976.
Hermans, W.F., *De raadselachtige Multatuli*, Amsterdam 1976.
Hermans, W.F., 'Stuiveling en de wetenschappelijke biografie van Multatuli', *De Gids*, 4/5 1977.
Hoëvell, W.R. van, *Reis over Java, Madura en Bali in het midden van 1847*, Amsterdam 1849.
Hoëvell, W.R. van, *Uit het Indische leven*, Zalt-Bommel 1860.
Hoëvell, W.R. van, zie *Tijdschrift voor Nederland's Indië*.
Hoeven, H. des Amorie van der, 'Multatuli's grieven', *Bataviaasch Handelsblad*, 24, 27 en 31 October 1860. Herdrukt in W.F. Hermans, *De raadselachtige Multatuli*.
Hooykaas, J.C., *Repertorium op de koloniale litteratuur*, of systematische inhoudsopgaaf van hetgeen voorkomt over de kolonien (beoosten de Kaap) in mengelwerken en tijdschriften van 1595-1865 uitgegeven in Nederland en zijne overzeesche bezittingen, 2 dln, Amsterdam 1877-1880.
Hucht, J.P. van der, *Betoog tot aanprijzing eener kolonisatie van Nederlanders naar Java en beantwoording van tegen hetzelve gemaakte bedenkingen*, Amsterdam 1844.
Huet, Cd. Busken, *Multatuli*, afl. 10 in de serie Onze hedendaagsche letterkundigen onder redactie van Jan ten Brink, Amsterdam 1885.
Hurgronje, C. Snouck, *De Atjehers*, Batavia-Leiden 1893-'94.
Jonckbloet, G., *Multatuli*, Amsterdam 1894.
Kathirithamby-Wells, J., 'A Survey of the effects of British influence [...] in Southwest Sumatra,' *Bijdr. Taal-, Land- en Volkenkunde*, dl 129, 1973.
Kips, J.H. Valckenier, zie W.H.W. de Kock.
Kock, W.H.W. de, *Lebak en de Max Havelaar*, Het boek van het schandelijk en fijn gesponnen zamenraapsel van leugens en valsche aantijgingen, van laster van de meest geraffineerde laaghartigheid. Met een voorrede van J.H. Valckenier Kips, 's-Gravenhage 1926.
Kortenhorst, J., 'Correspondentie van Eduard en Pieter Douwes Dekker', *Tirade*, december 1975.
Kortenhorst, J., 'Eduard Douwes Dekker in Den Haag', *Jaarboek Die Hagbe 1969*.
Leeuwe, J.H.H.J. de, 'Multatuli als dramatisch auteur', opgenomen in G. Stuiveling e.a., *Multatuli*, Hasselt 1970.
Lennep, F.J.E. van, *Een weduwe aan de Amsterdamse beurs*, Amsterdam 1972.
Lion, H.J., 'Max Havelaar', *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, no. 14, 14 januari 1861.
Meerkerk, J.B., *Multatuli, Eene karakterstudie*, Groningen 1900.
Meulen, P. van der, *De wording der algemeene doopsgezinde sociëteit*, Wormerveer 1947.
Mimi, zie Multatuli.
Multatuli, *Brieven, bydragen tot de kennis van zyn leven*, gerangschikt en toegelicht door M. Douwes Dekker-Hamminck Schepel, 2de herziene uitgaaf, Wereldbibliotheek, Amsterdam 1912.

Multatuli, *Brieven aan Mr. Carel Vosmaer, R.J.A. Kallenberg van den Bosch en Dr. Vitus Bruinsma*, uitgegeven door Julius Pée, Brussel 1942.

Multatuli en S.E.W. Roorda van Eysinga, Briefwisseling tusschen, uitgegeven door M. Douwes Dekker-Hamminck Schepel, Amsterdam 1907.

Multatuli, *Volledige Werken* onder redactie van G. Stuiveling, met medewerking van F.E.A. Batten, Henri A. Ett, Tristan Haan, H.H.J. de Leeuwe, P. Spigt, dl I-XI, Amsterdam 1950-1977, [dl XII, Amsterdam 1979].

Nieuwenhuys, R., 'Multatuli en de mythe van Lebak', *Haagse Post* 22 en 29 maart en 5 april 1975. Definitieve versie van een artikel dat eerst verscheen onder de titel 'De zaak van Lebak na 100 jaar', *Tijdschrift Indonesië*, juli-augustus 1957. Herdrukt als 'De zaak van Lebak', hfdst. in *Tussen twee vaderlanden*, Amsterdam 1959. Herziene versie van voorgaand artikel 'De zaak van Lebak', hfdst. in *Tussen twee vaderlanden*, 2de dr. Amsterdam 1967.

Nieuwenhuys, R., *Oost-Indische Spiegel*, Amsterdam 1972.

Nieuwenhuys, R., 'Rouffaer en Multatuli', *Bijdr. Taal-, Land- en Volkenkunde*, dl. 116, 1960.

Nieuwenhuys, R., *Tussen twee vaderlanden*, Amsterdam 1959, 2de dr. Amsterdam 1967.

Nijland, E., *Schetsen uit Insulinde*, Utrecht 1893.

Olivier, J., *Tafereel van Oost-Indië*, 's-Gravenhage 1865.

Pée, Julius, *Multatuli en de zijnen*, Amsterdam 1937.

Pée, Julius, zie Multatuli, *Brieven aan Mr Carel Vosmaer, R.J.A. Kallenberg van den Bosch en Dr Vitus Bruinsma.*

Perron, E. du, *De bewijzen uit het pak van Sjaalman*, Rijswijk 1939.

Perron, E. du, *De man van Lebak*, Amsterdam 1937.

Perron, E. du, *Multatuli tweede pleidooi*, Bandoeng-Leiden 1938.

Petrejus, E.W., *Het schip vaart uit*, Bussum 1975.

Physiologie van Amsterdam, weekblad uitgegeven door P.J.W. de Vos, Amsterdam 1844. Verscheen van 1844-'47.

Prince, P.M.L. Bruyn, *Officiële Bescheiden betreffende de dienst van Multatuli als Oost-Indies ambtenaar*, Max Havelaar op de Westkust van Sumatra, 2de druk, Amersfoort 1910.

Reclams Opernführer, 16de druk, Stuttgart z.j.

Rees, W.A. van, *Herinneringen uit de loopbaan van een Indisch officier*, 2 dln, nieuwe herziene uitgave Rotterdam z.j.

Reinsma, R., *Het verval van het cultuurstelsel*, Den Haag 1955.

Reinsma, R., zie J.J. Rochussen.

Rochussen, Jan Jacob, 'Autobiographie' medegedeeld door R. Reinsma in *Bijdr. Med. Hist. Gen.* nr. 73, 1959.

Roorda van Eysinga, P.P., *Beknopte Maleische spraakkunst en chrestomathie*, Breda 1839.

Roorda van Eysinga, S.E.W., zie Multatuli.

Saks, J., *Eduard Douwes Dekker, zijn jeugd en Indische jaren*, Rotterdam 1937.

Sandick, R.A. van, *Leed en lief in Bantam*, Zutfen 1892.

Sartono Kartodirdjo, *The peasants revolt of Banten in 1888*, Den Haag 1966.
Scherius, R., 'Eenige bijdragen tot de kennis en den toestand der afdeeling Gorongtalo (eiland Celebes)' in de *Verhandelingen en Berigten betrekkelijk het zeewezen en de zeevaartkunde 1847*.
Selberg, E., *Reis naar Java en bezoek op het eiland Madura*, vrij vertaald door W.L.de Sturler, Amsterdam 1846.
Sietske, zie Abrahamsz, Sietske.
Smit, C., *Het akkoord van Linggadjati, Uit het dagboek van Prof. Dr. Ir. W. Schermerhorn*, Amsterdam 1959.
Snouck Hurgronje, C., zie Hurgronje, C. Snouck.
Sötemann, A.L., *De structuur van de Max Havelaar*, Utrecht 1966.
Spigt, P., *Keurig in de kontramine*, Amsterdam 1975.
Stokvis, P.R.P., *De Nederlandse trek naar Amerika*, Leiden 1978.
Stuiveling, G., e.a., *Multatuli*, Hasselt 1970.
Stuiveling, G., zie Multatuli.
Swart Abrahamsz, Th., *Eduard Douwes Dekker, eene ziektegeschiedenis*, Amsterdam 1888.
Teeuw, A., 'Multatuli en de Maleise poëzie', *Hollands Maandblad*, juli-augustus 1972.
Tijdschrift voor Neêrland's Indië, Batavia 1838-1848. In 1848 titel gewijzigd: *Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië*, Batavia 1848. Met vermelding: uitgegeven door Dr W.R. van Hoëvell. Na 1848 uitgegeven in Nederland.
Tijn, Th. van, 'Sociale verhoudingen en opvattingen daarover, 1844-1875', in *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, dl. 12, Haarlem 1977.
Tijn, Th. van, *Twintig jaren Amsterdam*, Amsterdam 1965.
Valckenier Kips, J.H., zie Kips, J.H.Valckenier.
Valentijn, François, *Oud en Nieuw Oost-Indiën*, 5 dln, Dordrecht en Amsterdam 1724-1726.
Veer, P. van 't, *De Atjeh-oorlog*, Amsterdam 1969.
Veer, P. van 't, *Daendels, maarschalk van Holland*, Zeist 1963.
Veer, P. van 't ,'E.Douwes Dekker over het Indisch strafrecht'; hierin is opgenomen de tekst *Copieboek Resident van Menado 1849; Hollands Maandblad*, december 1976.
Veer, P. van 't, *Geen blad voor de mond*, Amsterdam 1955.
Veer, P. van 't, 'Een Haagse cocotte in de Indische literatuur', *Hollands Maandblad*, juni-juli 1978.
Veer, P. van 't, 'De hertogin van Sumatra', *Hollands Maandblad*, april 1976.
Veer, P. van 't, 'Moeder wil het toch gelooven', *Maatstaf*, mei -juni 1976.
Veer, P. van 't, 'Multatuli en de Amsterdamse weeskinderen', *Ons Amsterdam*, januari 1978.
Veer, P. van 't, 'Multatuli in de politiek', *Maatstaf*, maart 1970.
Veer, P. van 't, 'De nieuwe assistent-resident', *Hollands Maandblad*, november 1975.
Veer, P. van 't, 'De revolutie van juffrouw Laps', *Hollands Maandblad*, september 1974.

Veer, P. van 't, 'De weg naar Lebak', *Hollands Maandblad*, december 1976.
Vloten, J. van, *Onkruid onder de tarwe*, Letterkundige karakterstudie, Haarlem 1875.
Vollenhoven, J. van, *Multatuli en congé*, Documents officiels inédits, Amsterdam 1909.
Vos, K., 'Pieter Douwes Dekker', *Vragen van den dag*, maandschrift voor Nederland en koloniën, 1920.
Vos, K., 'Waarom Eduard Douwes Dekker naar Indië ging', *Vragen van den dag*, maandschrift voor Nederland en koloniën, 1920.
Wertheim, W.F., 'Multatuli's Insulinde', opgenomen in G. Stuiveling e.a., *Multatuli*, Hasselt 1970.
Westendorp Boerma, J.J., zie Boerma, J.J. Westendorp.
Wilsen, F.C., *Lain dooeloe, lain sakarang*, Amsterdam 1868-'69.
Witte, Els, 'De reaktie van de Belgische vrijmetselarij op de Vlaamse beweging in de 19e eeuw', *Ons Erfdeel*, januari-februari 1979.
Witte, Els, 'Vrijdenkersbeweging 1840-1873', in *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, dl 12, Haarlem 1977.
Zwart, J., *Duymaer van Twist, een historisch-liberaal staatsman*, Utrecht 1939.

LIJST VAN GERAADPLEEGDE ARCHIEFSTUKKEN

Abrahamsz Jr, C., Biographie van, en *Journaal eener Oost-Indiesche reis* geschreven door zijn dochter Anna Abrahamsz., nr. Inv. No. S 4143 J. 499 in Nederlandsch Historisch Scheepvaart Museum, Amsterdam.

Algemeen verslag over 1852, map Menado 1853, Arsip Nasional Indonesia, Jakarta.

Brievenarchief en *Journaal van het Amsterdams Burgerweeshuis,* Amsterdams Gemeente archief.

Copieboek Resident van Menado 1849, Menado nr. 86, Arsip Nasional Indonesia, Jakarta.

Dekker, G.M.G. Douwes, *Kort overzicht van de voornaamste gebeurtenissen in het privé leven van Jan Douwes Dekker en Eduard Douwes Dekker/Multatuli, in chronologische volgorde door elkaar geweven door en met commentaar van,* Bandoeng 1943. Ms in bezit van N.A. Douwes Dekker, Huizen.

Dekker, G.M.G. Douwes, *Dagboek van Auguste Douwes Dekker,* gekopieerd en bewerkt door —. Ms in bezit van N.A. Douwes Dekker, Huizen.

Scherius' dienststaat, Algemeen Rijks Archief, min. van Kol. inv. 3094 folio 89.

Statistiek der Residentie Bagelen voor 1838, Arsip Nasional Indonesia, Jakarta.

NOTEN

1. Gegevens uit *Millioenenstudiën* en wat het dichten betreft: Woutertje Pieterse, VW III, pag. 243.

2. *Max Havelaar*, VW I, pag. 24 e.v. Wat zij voor een Griek aanzagen was intussen een in Parijs woonachtige Armeniër die met zijn parfumerieën alle Nederlandse kermissen placht af te reizen.

3. Alle voor Eduard belangrijke beslissingen in deze jaren vielen in de maanden dat zijn vader Engel Douwes Dekker thuis was van zijn reizen naar Suriname, resp. Amerika's Oostkust, later Nederlands-Indië. Aan de hand van gegevens van de havendienst die mij zijn verstrekt door de Gemeentelijke Archiefdienst van Amsterdam (22 okt. 1974) over de reizen van de schepen waarvan hij gezagvoerder was, kan worden vastgesteld dat Engel Douwes Dekker in 1835 thuis was in de maanden april en december, in 1836 in juli, in 1837 in maart en augustus, in 1838 van 16 augustus tot 19 september, in 1839 van 22 juni tot 25 juli, in 1840 in juli-augustus, etc. Zie ook noot 54, p. 445.

4. Veel gegevens over eigen jeugd, gezin, school etc. uit de zogenaamde Verlovingsbrieven aan Everdine van Wijnbergen; hier VW VIII, pag. 528.

5. Over de weduwe Borski: F.J.E. van Lennep, *Een weduwe aan de Amsterdamse beurs*, Amsterdam 1972. Over de Van de Veldes: I.H. van Eeghen, 'Het voorgeslacht van Johanna Jac. van de Velde', in *Amstelodamum*, maart-april 1975. Over de dochters en nichtjes van Abraham van de Velde: I.H. van Eeghen, *Uit Amsterdamse dagboeken*, Amsterdam 1956.

6. Uit een brief van 1845: VW VIII, pag. 560. In Woutertje Pieterse komt dezelfde scène voor, maar is Woutertje heel wat bedeesder dan Eduard in 1835!

7. De moeilijkheid is natuurlijk hier niet al te zeer meegesleept te worden door de hoofdstukken over de firma Kopperlith & Ouwetijd uit Woutertje Pieterse. Volgens VW VIII, pag. 49, aangevuld met wat Van Lennep over Borski-Van de Velde meldt, waren er vier zoons en een dochter Van de Velde, de laatste getrouwd met een Duitser. De Kopperliths met hun pompeuze voornamen hebben vijf zoons en een dochter, die ook met een Duitser getrouwd is. Ondanks deze en andere parallellen moeten er grote verschillen zijn geweest, anders zou Dekker nooit in zijn verloftijd van 1853-'55 de Van de Veldes zijn gaan opzoeken. A.P.F. Van de Velde komt voor op de lijst VW IX, pag. 279.

8. VW VIII, pag. 536.

9. Deze namen uit de lijst van mensen die Dekker in 1853 wil opzoeken (VW IX,

pag. 279) lijken te veel op Schlossmann, Wilkens en Sientje uit de Kopperlith-episode in Woutertje Pieterse dan dat van toeval sprake zou kunnen zijn. Bij alle voorbehoud maak ik hier toch van enige 'karaktertrekken' van Wilkens en Schlossmann voor Gilkens en Strootman gebruik.

10. Uit Idee 1231 (VW VII, pag. 442) valt op te maken dat dit een van de autobiografische passages uit de Wouter-geschiedenis is.

11. Th. van Tijn, 'Sociale verhoudingen en opvattingen daarover, 1844-1875', in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem 1977, dl. 12, pag. 137.

12. Dekkers beschrijving van zijn ouders, broers en zusters in de verlovingsbrieven van 1845, VW VIII, pag. 533 e.v.

13. Door Dekker beschreven in Idee 672, VW IV, pag. 408.

14. Th. Swart Abrahamsz, *Eduard Douwes Dekker, eene ziektegeschiedenis*, Amsterdam 1888, pag. 9.

15. 'Multatuli-herinneringen door Sietske', *Tijdschrift Nederland*, Amsterdam 1910.

16. Zie voor deze *Biographie van C. Abrahamsz jr.* en *Journaal eener Oost-Indische reis*, geschreven door zijn dochter Anna Abrahamsz, onder nr. Inv. No S 4143/J 499 aanwezig in het Nederlandsch Historisch Scheepvaart Museum te Amsterdam, P. van 't Veer, 'De hertogin van Sumatra', *Hollands Maandblad*, april 1976.

17. Gegevens over de schepen van Engel Douwes Dekker van het Nederlandsch Historisch Scheepvaart Museum d.d. 29 okt. 1974 en de ledenlijsten van het College Zeemanshoop. Inkomsten bij C. Abrahamsz op. cit.

18. *Kort overzicht van de voornaamste gebeurtenissen in het privé leven van Jan Douwes Dekker en Eduard Douwes Dekker/Multatuli, in chronologische volgorde door elkaar geweven door en met commentaar van G. M. G. Douwes Dekker*, Bandoeng 1943. (Manuscript in het bezit van N. A. Douwes Dekker, Huizen.)

19. In de oude nummering was het Korsjespoortsteeg 10, nu nummer 20. De N.Z. Achterburgwal, thans Spuistraat, is in 1867 gedempt. In Dekkers geboortehuis is nu het Multatuli-Museum gevestigd.

20. Gegevens bij Cornelis Abrahamsz op. cit. De vier kinderen van hem en Catharina Abrahamsz-Douwes Dekker waren: Catharina 1835-1876, Anna 1837-1908 Sietske 1842-1912 en Theodoor 1848-1911. Zie ook Julius Pée, *Multatuli en de zijnen*, Amsterdam 1937 en Th. Swart Abrahamsz, op. cit.

21. In verlovingsbrief aan Tine, VW VIII, pag. 551 e.v.

22. De jaloezie vermeldt C. Abrahamsz in zijn biografie pas veel later, namelijk in 1860, als hij vindt dat Dekker zijn kinderen tegen hun vader en stiefmoeder 'opstookt'.

23. In de brief aan Pieter van januari 1851, VW IX, pag. 105.

24. De anekdote over het weggewaaide petje heeft Dekker zelf tweemaal beschreven: de eerste maal in de brief aan Tine van 24 oktober 1845 – zie pag. 186 –, de tweede maal in de voor Sietske geschreven *Minnebrieven* van 1861. Mimi Schepel tekent het verhaal voor de derde maal uit zijn mond op in een dagboekaantekening van 1872, *Brieven* WB, I, pag. 8.

25. J.J. Giele, *De pen in aanslag, revolutionairen rond 1848*, Bussum 1968, pag. 59.

26. In zijn 'Losse bladen uit het dagboek van een oud man' (1841, VW VIII, pag. 364) beschrijft Dekker zo'n moraalles aan een 'avondschool'. Het lijkt mij eerder een literair arrangement om aannemelijk te maken dat de leerlingen zulke diepzinnige antwoorden geven, dan een vingerwijzing naar een eigen tijd op een avondschool.

27. H. Brugmans, *Geschiedenis van Amsterdam*, Utrecht 1972-'73, deel V, pag. 234.

28. Th. van Tijn, *Twintig jaren Amsterdam*, Amsterdam 1965, pag. 112. Dit beeld gold voor 1860 maar zal in 1830 niet anders zijn geweest.

29. Brief van 24 oktober 1845, VW VIII, pag. 503.

30. Gegevens over de doopsgezinden o.m. uit F. Dijkema, *De doopsgezinden te Amsterdam*, Amsterdam 1930, en P. van der Meulen, *De wording der Algemeene Doopsgezinde Societeit*, Wormerveer 1947.

31. *Album Academicum* van de Universiteit van Amsterdam, 1882.

32. Th. van Tijn, *Twintig jaren Amsterdam*, pag. 127.

33. Hier moet natuurlijk worden gedacht aan Juffrouw Laps uit Woutertje Pieterse, die ook zo graag een 'oefeningetje' deed. Ze lijkt meer op een doopsgezinde piëtiste dan op een 'griffermeerde' waarvoor ze in Dekkers verhaal moet doorgaan, vooral ook door haar verzet tegen dominees-geleerdheid. Zie mijn artikel over 'De revolutie van juffrouw Laps' in *Hollands Maandblad*, september 1974.

34. De autobiografie van Jan Jacob Rochussen 1797-1871, medegedeeld door R. Reinsma in *Bijdr. Med. Hist. Gen.nr. 73*, 1959.

35. Over Van Hoëvell, P. van 't Veer, *Geen blad voor de mond*, Amsterdam 1955. Over Van Lennep sr., J. Saks, *Eduard Douwes Dekker, zijn jeugd en Indische jaren*, Rotterdam 1937.

36. H. Brugmans, *Geschiedenis van Amsterdam*, op.cit., deel V en J.M. Fuchs, *Amsterdam, een lastige stad*, hoofdstuk 'Soeploodsopstand', Amsterdam 1970.

37. Idee 707, VW IV, pag. 437 en een scène in Woutertje Pieterse, VW VII, pag. 70, die mij authentiek lijkt.

38. Feitelijke gegevens bestaan over de tussenperiode niet, wel zijn er in de op het punt van werkomgeving duidelijk autobiografische Woutertje-Pieterse-aanwijzingen dat Eduard bij een tabakswinkel, annex leesbibliotheekje gewerkt heeft, waarvoor 'borg' moest worden gegeven. De hele episode vóór Kopperlith&Ouwetijd wijst op grote spanning, chaos en misschien een van zijn later duidelijker aan te wijzen depressies.

39. De bekende episode in Woutertje Pieterse die hier aan de orde is (*Ideeën*, Zevende Bundel, VW VII) kan zeker als authentiek worden beschouwd. Minder waarschijnlijk is dat de nieuwe loopjongen erop uit zou worden gestuurd om een rekening te innen, zelfs al was het 'een vies papiertje'. De kleine heldendaad tegenover een klein meisje dat op straat is gevallen, die hem een betaling in 'goed' geld oplevert, zal wel tot het literaire arrangement gerekend moeten worden.

40. Brief van 24 februari 1851 aan Kruseman, VW IX, pag. 147.

41. Notulen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, VW VIII, pag. 55

e.v. Het Huis van Crevenna is sindsdien afgebroken.

42. Brief van 24 februari 1851, aan Kruseman, VW IX, pag. 185.

43. Door Mimi gepubliceerd in de *Brieven* WB I, daarna in VW VIII, pag. 50.

44. Brief van 2 oktober 1845, VW VIII, pag. 465 e.v., met de vermelding dat van dit dagboek 'veel verloren is gegaan, in sommige overgeblevene stukken van mijn 15e à 16e jaar staan uitdrukkingen die hierop nederkomen'. Volgt dus een niet letterlijk citaat.

45. P. Bleeker aan A. C. Kruseman, 7 april 1842, uit Batavia (Weltevreden), gepubliceerd door Annelies Dirkse in *Tirade*, april 1975.

46. Door Mimi opgetekend in *Brieven* WB V, pag. 8 e.v. 'Doedes' voor Doyer.

47. Zie Idee 1052b en 1052c, VW VI, pag. 483 e.v. August Lafontaine leefde van 1758-1831. Dickens en De Kock behoorden volgens de *Physiologie van Amsterdam* (1844) tot de lievelingsschrijvers van de hier gehekelde kantoorbedienden. Dickens' boeken werden praktisch meteen na verschijning vertaald.

48. *Brieven* WB I, pag. 9, Dagboekaantekening van Mimi: 'Heiling, en diens strijd tusschen het hooge en lage, had hem als knaap getroffen.' De sprookjeselementen van Woutertje Pieterse gingen volgens Dekkers eigen getuigenis op deze opera terug.

49. Tekst van deze totaal vergeten opera in *Reclams Opernführer*, Stuttgart z.j., 16de druk.

50. Idee 381, VW II, pag. 551, geciteerd door Th. van Tijn in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 12, waarin ook de nadere standenverdeling wordt uitgewerkt.

51. Zie Th. van Tijn in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 12. M.i. wordt hier het motief van de sociale immobiliteit wel wat overdreven als voornaamste bron van emigratiedrang. Tine's familie emigreerde en masse in deze jaren naar Nederlands-Indië bepaald niet uit vrees voor gebrek aan stijgingskansen in Nederland, maar uit vrees voor gebrek aan economische mogelijkheden in het naar het scheen nog steeds armer wordende Nederland, zelfs voor de welgestelden. Zie hiervoor verder het hoofdstuk over Parakan Salak.

52. Zie voor dit 'ziektebeeld' mijn artikel 'Moeder wil het toch gelooven' in *Maatstaf*, mei/juni 1976. Het 'ziektebeeld' van Dekker heb ik uitvoerig doorgenomen met de psychotherapeut dr A. van Dantzig te Amsterdam, van wiens suggesties ik een dankbaar gebruik heb gemaakt. Op de betekenis van Eduards verhouding tot zijn vader is voor het eerst gewezen door P. Spigt in diens Multatulibundel *Keurig in de kontramine*, Amsterdam 1975.

53. Onwaarschijnlijk niet alleen omdat het pas in 1920, dus 82 jaar na dato voor het eerst opdook in een artikel in het tijdschtift *Vragen van den Dag*, waarin ds. K. Vos een serie hekelartikelen tegen Multatuli publiceerde. Het zou zijn verteld door Arie Pekelharing, die al in 1839 overleed, aan zijn broer Klaas en die vertelde het weer aan hun veel jongere neef, de latere Delftse hoogleraar A. B. Pekelharing. Het gegeven dat dit verhaal het meest onwaarschijnlijk maakt, is dat Dekker zich bij zijn Europese verlof in 1853 voorneemt in Nederland diverse personeelsleden van

de firma Van de Velde en zelfs een der firmanten op te zoeken. Dit is ondenkbaar als hij in 1838 wegens diefstal had moeten vertrekken.

54. Gegevens: Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam, brief van 22 oktober 1974. De Dorothea mat 590 ton, rederij Gebr. Marselis. Engel Douwes Dekker maakte met dit schip zeven reizen naar Indië, vertrekdata 7 september 1837, 19 september 1838, 25 juli 1839, 24 augustus 1840, 20 juni 1842, 24 augustus 1844 en 28 mei 1846. De terugkeer van de eerste reis was als gemeld 16 augustus 1838. Ook na 1848 voer de Dorothea regelmatig op Indië, Japan en China. In 1857 is het op een reis van Macao naar Nederland vergaan.

55. Kosten tot 100.000 gulden voor een fregat van Dorothea-omvang, bij E.W. Petrejus, *Het schip vaart uit*, Bussum 1975. Route o.m. bij J. Olivier, *Tafereel van Oost-Indië*, 's Gravenhage 1865 en E. Selberg, *Reis naar Java*, Amsterdam 1846.

56. Deze beide anekdotes verteld door Mimi, *Brieven* WB I, pag. 10. Dat het een zeilbootje was door Jan bestuurd, zoals zij zegt, lijkt me wel heel onwaarschijnlijk.

57. Gegevens over het ambtenarenapparaat, ook voor Nederland, uit de *Almanak en naamregister van Nederlandsch-Indië*, resp. voor de jaren 1825, 1835, 1838 en 1840.

58. Door Dekker zelf zo genoemd in zijn beschrijving van het nu volgende feest van *Causerieën*, VW IV, pag. 154 e.v.

59. Dekker spreekt in dit verhaal over 'de eer van een paar baboes waarmee ze wel eens een praatje hadden gehouden', VW IV, pag. 154; er kan veilig worden aangenomen dat het hier om de njais ging.

60. J.H. Valckenier Kips in W.H.W. de Kock, *Lebak en de Max Havelaar*, Den Haag 1926, pag. XIV.

61. De term Inlander was de algemeen gebruikelijke en kan niet zonder onhistorische geweldpleging vóór de opkomst van het moderne nationalisme, dus niet voor 1900-1920 door die van Indonesiër worden vervangen. Ook de term 'liplap' wordt bijvoorbeeld door Dekker in de *Havelaar* nog zonder bijbedoelingen gebruikt voor de Indo-Europese groep, hoewel 'Inlands kind' of 'sinjo' als iets vriendelijker gold.

62. J.J. Westendorp Boerma, *Johannes van den Bosch*, Amsterdam 1950, pag. 143. In deze merkwaardige lofzang op Van den Bosch schijnt de rol van Van Schoor nog-al positief beoordeeld te worden.

63. Over Ruloffs, Du Puy en Van Hogendorp zie Duymaer van Twist, 'Aanteekeningen bij de benoeming tot landvoogd, 1851', bijlage bij J. Zwart, *Duymaer van Twist, een historisch-liberaal staatsman*, Utrecht 1939.

64. Westendorp Boerma, op.cit., pag. 95.

65. VW IX, pag. 185 e.v.

66. Djatirongo of Djatirogo in de vroegere residentie Rembang ligt niet bepaald 'dicht bij Semarang' zoals meestal wordt vermeld, maar een paar honderd kilometer naar het oosten. Het was een tabakverbouwende streek, overigens zonder veel vooruitzichten. De *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië* vermeldde althans dat de tabakscultuur er 'te niet is gegaan'. Een Djatironggo dat, zoals Mimi zegt, 'in de bovenlanden van Semarang' ligt, heb ik niet kunnen vinden.

67. C. Fasseur, *Kultuurstelsel en Koloniale Baten*, Leiden 1975, pag. 32.

68. Over het patrimoniale stelsel zie W. F. Wertheim in *Multatuli*, Hasselt 1970, pag. 74 e.v.

69. Van der Capellens Proclamatie en de mogelijke invloed op Multatuli: R. Nieuwenhuys, *Oost-Indische Spiegel*, Amsterdam 1972, pag. 83 e.v.

70. Fasseur, op.cit., pag. 31.

71. Fasseur, op.cit., pag. 30.

72. Mooie voorbeelden van de begrafenisriten voor een bestuursambtenaar bij R. Nieuwenhuys, *Tussen twee vaderlanden*, Amsterdam 1959, hoofdstuk 'Tempo Doeloe', pag. 44.

73. Brieven van Louise verbrand in 1849. Zie *Memoriaal* VW IX, pag. 69.

74. Brief van 24 oktober 1845 in VW VIII, pag. 500. Andere opmerkingen over Caroline in brieven van 1845 in VW VIII, pag. 558, 566, 583 en 615. Mimi over haar in *Brieven* WB I, pag. 26 e.v. Daarbij ook een brieffragment van 1864 dat ontbreekt in VW IX. Correspondentie van Caroline Versteegh in VW VIII, pag. 85.

75. Het werk van Van Hoëvell is onder de titel *Uit het Indische leven* in 1860 te Zalt-Bommel uitgegeven. Zie over hem mijn *Geen blad voor de mond*, Amsterdam 1958. Over het *Tijdschrift voor Neêrland's Indië* en de almanakken: R. Nieuwenhuys, *Oost-Indische Spiegel*, pag. 120 e.v.

76. Fasseur op.cit., pag. 20.

77. Brief van Bleeker aan Kruseman, 7 april 1842, *Tirade*, april 1975.

78. Over Wilsen: R. Nieuwenhuys, *Oost-Indische Spiegel*, op.cit., pag. 189 e.v. De citaten uit F. C. Wilsen, *Lain dooeloe, lain sakarang* (voorheen en thans), Amsterdam 1868-'69, inleiding, dl. I

79. Plaats- en streeknamen worden ook hier in de spelling van Dekkers tijd geschreven omdat anders citeren uit de oude stukken verwarring zou geven. Aijer Bangies, beter Aer Bangis; Mandheling: Mandailing, et cetera.

80. *Max Havelaar*, VW I, pag. 179. Hier ook het hele verhaal over de conflicten in het grensgebied, waarbij Michiels' juiste opvattingen door Dekker niet doorzien werden, trouwens evenmin door de andere bestuursambtenaren ter plaatse.

81. Junghuhns rapport verscheen pas – in het Duits – in 1847. Zie mijn hoofdstuk over Junghuhn in *Geen blad voor de mond*.

82. Dit is de authentiek aandoende tekst uit de *Havelaar*, VW I, pag. 180, met een enkele wijziging. Het onderzoek was door Michiels overigens wel gehouden. Ik volg hier voorshands de lezing van Dekker en Van Meerten zelf.

83. 'Ambtsinstructie voor de Adsistent Residenten en Controleurs belast met het Civiel gezag, en Begrooting van Uitgaven voor Natal in het Dienstjaar 1843', in P. M. L. de Bruyn Prince, *Officiëele Bescheiden betreffende de dienst van Multatuli als Oost-Indies ambtenaar*, 2de druk, Amersfoort 1910, pag. 339 en 345. Over het bestuur: E. Francis, 'Korte beschrijving van het Ned. grondgebied ter Westkust van Sumatra', in *Tijdschrift voor Neêrland's Indië*, 1839. Over de positie van de hoofden ook: J. Kathirithamby-Wells, 'A Survey of the Effects of British Influence [...] in Southwest Sumatra', in *Bijdragen Taal-, Land- en Volkenkunde*, deel 129 (1973).

84. VW VIII, pag. 135 en 136.

85. De versie uit de *Max Havelaar*, VW I, pag. 182. Michiels, hier Van Damme genaamd, werd pas in november 1843 bevorderd tot generaal-majoor.

86. Hier volg ik de m.i. overtuigende 'psychologiese opmerkingen' van E. du Perron in diens *De man van Lebak*, pag. 46.

87. In zijn brief van 16 augustus 1863 aan Mimi (VW XI, pag. 218 en *Brieven* WB I, pag. 35, met een toelichting van Mimi) schrijft hij in het Frans over 'vingt milles personnes'. In het hele district Natal woonden niet meer dan drie duizend mensen. Dat het bericht van Caroline's huwelijk de oorzaak was van zijn depressie of ziekte, waarvan de tijdsduur uit de briefwisseling met Weddik blijkt, is een m.i. veilige veronderstelling. De post tussen Batavia en Padang deed er drie weken over, van Padang naar Natal zeker nog eens een week. Daarbij komt de tijd die verliep tussen het huwelijk en de publikatie in de *Bataviasche Courant*. In zijn brief aan Kruseman in 1851 (VW IX, pag. 147 e.v.) staan nog ettelijke bijzonderheden over deze Natalse tijd, waarbij de vermelding dat hij het huwelijk uit de krant vernam.

88. De anekdote in G. Jonckbloet, *Multatuli*, Amsterdam 1894, pag. 63 over een mislukte tocht te paard van Natal naar Sibolga is wel heel onwaarschijnlijk. Over de zeiltocht en alles wat ermee samenhangt natuurlijk de *Havelaar*, VW I, pag. 144 e.v. Ook *Ideeën*, vijfde bundel, VW IV, pag. 422 en noten en *Brieven* WB I, pag. 37.

89. Dekker zegt zelf 'kleine freule', waarschijnlijk omdat zij de dochter van een voornaam man was, maar Si Upik kunnen alle meisjes genoemd worden, zoals bij ons 'Zusje'.

90. Snouck Hurgronje zegt in zijn standaardwerk *De Atjehers*, Batavia-Leiden 1893-1894, deel I pag. 319: 'Meisjes trouwen in Atjeh zoo jong als wellicht in geen ander Mohammedaansch land van den Indischen Archipel [...] Deze adat is zoo algemeen, dat iemand, wiens dochter op den leeftijd van 8-10 jaren nog niet hare slaapstede nu en dan met haren man deelt, zich hierover ernstig bezorgd maakt, tenzij er bijzondere oorzaken in het spel zijn.'

91. Opgenomen in *Uit het Indische Leven*, pag. 11, oorspronkelijk verschenen in *Tijdschrift voor Nederland's Indië*, jaargang IV, augustus 1842.

92. Havelaar aan het woord.

93. Protesten tegen voedseltekorten en andere sociale misstanden begonnen pas te klinken nadat in de jaren 1848-1849 in Demak en andere streken van Midden-Java een complete hongersnood was ontstaan.

94. Mimi in *Brieven* WB I, pag. 37.

95. Dit verhaal vertelt Havelaar met vele bijzonderheden en enig voorbehoud over de waarheid in VW I, pag. 155 e.v.

96. Wilsen op.cit., 36ste en 38ste brief.

97. Idee 1048, VW VI, pag. 415 e.v. Ook het Salomonsoordeel, dat volgt.

98. De tekst geeft 'drie en dertig jaren later' als datum 11 Junij 1843. Dit is, dunkt mij, een duidelijke aanwijzing dat op zijn minst een deel van het stuk op of omstreeks die datum in Natal is geschreven.

99. In de brief van februari 1851 aan Kruseman rekent Dekker dit gedicht tot de

categorie 'vrij soeperig', maar net als het volgende gedicht voor zijn moeder sleepte hij het toch altijd met zich mee om het ten slotte in de *Havelaar* op te nemen.

100. Het gedicht 'Wat roemt ge 't schoon' komt voor in de brief aan Kruseman, VW IX, pag. 153. 'Daar is een kracht' wordt door Albert in het vierde bedrijf van *Vorstenschool* voorgelezen. Volgens Mimi (*Brieven* WB I, pag. 63) ook in Natal geschreven.

101. In de *Havelaar*, VW I, pag. 149, zie ook de noot.

102. Ik ga bij al deze bedragen voorbij aan het verschil van 20% tussen de berekeningen in zilver- en in kopergeld, die alles nog eens extra ingewikkeld maken. Zie hierover de uiteenzettingen over het kastekort en Michiels in hoofdstuk 6 van dit deel.

103. Dit en het volgende verhaal uit Jonckbloet, op.cit., zevende hoofdstuk, 'Eenige bijzonderheden uit Multatuli's leven te Natal'. Ze worden hier meer om de sfeer dan om de historische juistheid weergegeven.

104. Jonckbloet, op.cit., pag. 66. Ook een verhaal van Hamers.

105. Ik volg hier met enige terughoudendheid de voorstelling van zaken uit de *Max Havelaar*, VW I, pag. 184.

106. Dat het massaduel niet doorging leid ik tenminste af uit de manier waarop Dekker het beschrijft in zijn brief aan Kruseman, VW IX, pag. 148. Het moet wel op Padang slaan. Elders op Sumatra was geen heel bataljon aanwezig en Dekkers eerste jaren in Batavia komen, denk ik, voor zulk bravourewerk nog niet in aanmerking. Na 1843 kan het niet geweest zijn, omdat hij in de brief spreekt over een uitdaging die plaatsvond voordat hij eerloos was geworden.

107. Ook dit uit de brief aan Kruseman, VW IX, pag. 148.

108. In noot 156 op de *Havelaar* komt het verhaal voor over Dekkers vriend luitenant Beyerman, die op een nacht naar Pau in de buurt van Padang moest oprukken omdat daar de bevolking in verzet was gekomen tegen provocerende wegenaanleg. Beyerman dacht dat hij moest gaan 'om me daar te laten vermoorden', hetgeen dan dezelfde nacht nog gebeurde. De volgende dag kon Michiels er lauweren oogsten. Later is vastgesteld dat Beyerman pas sneuvelde toen Dekker al uit Padang vertrokken was. Daarom hoeft het verhaal niet onjuist te zijn, maar Dekker kan zelf Beyerman niet hebben zien vertrekken.

109. Uit de *Havelaar*, VW I, pag. 159 e.v.; zie ook de Natalse episode in hoofdstuk 4.

110. *Havelaar*, VW I, pag. 155 en VW IX, pag. 155.

111. Uit de brief aan Kruseman van 1851, VW IX, pag. 189-196. Dit is een van de weinige gedichten uit deze tijd waarop hij later nooit terugkomt.

112. Dekker schrijft aan Kruseman in de brief van 1851 waarin hij ook de 'Losse bladen' verwerkte: 'De aanmerkingen van den Verzamelaar zijn van later datum, – ook het II Deel' (VW IX, pag. 161). Dit tweede deel is het stuk 'Drie en dertig jaren later' (VW IX, pag. 174 e.v.), waaraan hij m.i. toch in Natal al begonnen moet zijn. Aan Kruseman vertelt hij ook dat de Oude Man had willen beginnen met zeerover te worden. Blijkbaar is het bij een 'gewone' Indische carrière gebleven.

Het lijkt mij bij dit alles zinloos aan de keus tussen Rousseau en Napoleon uit het eerste deel van de 'Losse bladen' consequenties te verbinden voor Dekkers levenshouding en er zelfs, zoals bij voorbeeld door R. Nieuwenhuys is gedaan in zijn *Oost-Indische Spiegel*, de latere Man van Lebak in te willen herkennen.

113. In zijn Naschrift bij 'De Bruid Daarboven' noemt Dekker in 1872 Iffland, Kotzebue en Lafontaine zelf als invloeden, VW III, pag. 546.

114. Het stuk 'Het schandmerk of de twee galeiboeven', Nederlandse bewerking van Jan de Quack, is als model voor Dekkers drama door J.H.H.J. de Leeuwe ontdekt. Zie 'Multatuli als dramatisch auteur' in *Multatuli*, Hasselt 1970, pag. 220. Het is natuurlijk wel een overbekend thema.

115. Naschrift op de derde druk van 'De Bruid Daarboven' in 1872, VW III, pag. 546. Hij schrijft hier: 'De kinderachtige nauwgezetheid waarmee de conventionele regelen voor het huiselyk drama worden in acht genomen, maken het – onwillekeurig natuurlyk – byna tot een parodie.' Dit is duidelijk een oordeel uit 1872 en dus nog niet op zijn plaats in 1843, toen zulke stukken nog serieus werden genomen.

116. De tekst van 'De Bruid Daarboven', zoals het stuk ten slotte kwam te heten, omdat Caroline desnoods tot 'daarboven' op hem had willen wachten, is in 1851 door Dekker aan Kruseman gezonden en in 1859 door hem herzien. In zijn kritische Naschrift zegt Dekker echter: 'Ik wil 't stuk niet minder slecht maken dan 't aanvankelyk was'. De overgeleverde tekst uit 1859 zou dus niet al te veel van de oorspronkelijke verschillen. Veel erger kan het niet geweest zijn.

117. Dit verhaal bij J.B. Meerkerk, *Multatuli, Eene karakterstudie*, Groningen 1900, pag. 26, die het zelf in de eerste Bataviase periode plaatst. De locatie van Gang Pasarbaroe maakt dit onmogelijk.

118. *Briefwisseling Multatuli-Roorda van Eysinga*, uitgegeven door Mimi, Amsterdam 1907, pag. 95: 'Ruloffs was kittig, zoogenaamd driftig – nooit tegen iemand die hem áánkon! – had flux de bouche, schreef een mooi stuk en dacht altyd aan z'n voordeel.' Du Perron tekent hier in *De man van Lebak*, pag. 106 bij aan dat Ruloffs in 1856 als vice-president van de Raad van Indië adviseerde dat Dekker na Lebak meteen ontslagen had moeten worden. Misschien had Ruloffs zich in 1856 zijn advies van 1844 maar al te goed herinnerd.

119. Bij aankomst in Menado in april 1849 had Dekker blijkens zijn *Memoriaal* (VW IX, pag. 66) f 1323,— schuld aan een zekere 'Herment Blavet'. Dit was volgens F. de Haan, *Oud-Batavia*, Bandoeng 1935, een kleermakersfirma. In het memoriaal tekende Dekker toen ook aan dat hij bij zijn vertrek uit Batavia met zijn broer Jan alles had afgerekend, 'zoowel voor het medegebragte uit Holland als wegens oude schuld'. Ook in het begin van Dekkers huwelijk bleef Dekker senior hem nog financieel steunen. Voor de scheepsbewegingen van Dekker senior, zie noot 54, pag. 445. Hij was met de Dorothea in augustus 1844 uit Nederland vertrokken en in juni 1845 thuis. Ruim genomen had hij eind december tot eind januari in de Indische wateren kunnen zijn.

120. In zijn *Biographie van C. Abrahamsz jr.* Ook de volgende citaten uit de jaren 1845, '46 en '47.

121. Toen de thee met enkele andere 'kleine cultures' uit het Cultuurstelsel was losgemaakt en heesters uit Assam werden uitgezet ging het beter, maar pas na 1900 werd de thee in Nederlands-Indië een winstgevend produkt.

122. Het staat in zijn geheel in de brief aan Kruseman van 1851 (VW IX, pag. 197) en het hier geciteerde couplet is opgenomen in de *Havelaar* (VW I, pag. 109) in een iets andere versie. Het hoort niet bij de verzen die hij tegenover Kruseman geheel of gedeeltelijk 'soep' noemt.

123. Stuiveling in het *Volledig Werk*, VIII, pag. 416: 'De onderneming beloofde zo veel, dat ook zijn oudere broer Jan Pieter met diens vrouw en zijn zuster Johanna Gerhardina met haar echtgenoot, de arts Dr. Cornelis Pen, het plan opvatten en uitvoerden, om naar Parakan Salak te komen.'

124. K.F. Holle deed in 1873 op verzoek van de regering op Java een onderzoek naar de gevolgen van de Atjeh-oorlog voor de stemming onder de bevolking en rapporteerde realistisch dat uiterlijk alles rustig was, maar dat de Atjehse successen sluimerende gevoelens onder de Javanen hadden wakker gemaakt. Zie mijn *De Atjeh-oorlog*, Amsterdam 1969, pag. 116-117.

125. 'De zwarte jaren' – hoofdstuk van Th. van Tijn in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 12.

126. P.R.P. Stokvis, *De Nederlandse trek naar Amerika*, Leiden 1978, over de afwijzing door Baud: pag. 126.

127. *Brieven* WB I, pag. 12.

128. VW VIII, pag. 507.

129. J.B. Meerkerk, op.cit., pag. 110 e.v. Meerkerk, die bevriend was met Dekkers zoon, zinspeelt hier ook op gegevens die van Sietske Abrahamsz afkomstig kunnen zijn geweest.

130. De beschrijving van Eduard en Tine/Everdine ten dele geciteerd uit die in de *Havelaar*, VW I, pag. 79.

131. Het wachtgeld over elf maanden ad f 91 per maand plus de vier maanden traktement ad f 275 moeten samen evenveel als de schuld van f 2106 hebben bedragen, zodat hem praktisch niets uit te keren bleef. Toch moet hij kans hebben gezien de schuld van f 2106 te laten openstaan, want pas eind 1845 stortte Dekker dit bedrag in 's lands kas – aldus De Bruyn Prince in de *Officiële Bescheiden*, op.cit., pag. 309 noot – nadat hij volgens Stuiveling, VW VIII, pag. 599, 'geld van Tine had gekregen'. Uit een brief van januari 1846 (VW VIII, pag. 614) blijkt echter dat op die tijd Tine haar geld nog niet uit Holland ontvangen had, of het zelfs maar had aangevraagd, zodat de schuld aan het gouvernement uit andere financiële bron moet zijn voldaan. Ik denk eerder aan geld van Jan Douwes Dekker of Engel Douwes Dekker, de schuld waarover Dekker in het eerder geciteerde *Memoriaal* uit Menado spreekt als afgedaan. Zekerheid is hierover m.i. evenmin te krijgen als over de oorsprong van het kastekort in Natal. En vele financiële verwikkelingen van later tijd!

132. Van Rees en De Waal minister van Koloniën, evenals trouwens Dekkers vriend in Batavia Keuchenius; Nieuwenhuyzen vice-voorzitter van de Raad van Indië; voor Brest van Kempen: zie Lebak.

133. Zie het hoofdstuk 'Romantische dichters' uit het eerste deel, pag. 49. Dit is blijkbaar de enige passage uit het 'soort van dagboek' die hij zich nog zo exact kon herinneren.

134. De situatie in Poerwakarta is wat het deel rond de vijver betreft praktisch onveranderd bij de tijd van Dekker, of was dat althans in 1976. Schetsmatig aangegeven op het kaartje Poerwakarta.

135. Geciteerd naar *Maximen*, uitg. Prisma Klassieken, Utrecht 1978.

136. Zie eerste deel hoofdstuk 3, pag. 30. De tekst daar is ontleend aan deze brief aan Everdine, 24 oktober 1846, VW VIII, pag. 510.

137. Zie ook deel I, hoofdstuk 6, pag. 56 e.v.

138. Ook deze anekdotes in deel I, hoofdstuk 1 en 3.

139. Het verhaal in *Ideeën*, VW VI nr. 1016 over de gesprekken op Ambon kan niet kloppen; Cleerens was al overleden eer Dekker op Ambon aankwam.

140. Pée, op.cit., pag. 6.

141. Fasseur, op.cit., pag. 55.

142. Dit alles vermeldt Rochussen in zijn memoires, op.cit., pag. 55 e.v. Het verhaal van Dekker zelf (VW VIII, pag. 455) dat Pieter Douwes Dekker bij het vertrek van Rochussen in *Den Helder* een goed woordje voor zijn broer Eduard had gedaan, kan dus niet juist zijn.

143. In *Brieven* WB I, pag. 14 spreekt Mimi over 'een zeer bonte schotse ruit', wat iets anders suggereert dan de Indonesische weefsels waarom het gaat. Ook het door haar weergegeven dialoogfragment doet niet erg authentiek aan. De hier volgende twee versies van het onderhoud in Dekkers eigen brief, VW VIII, pag. 626 en Mimi's verhaal in *Brieven* WB I, pag. 14.

144. Zie deel II, hoofdstuk 6, pag. 147.

145. Afrekening in *Memoriaal*, VW IX, pag. 67.

146. Opgetekend door Mimi in *Brieven* WB I, pag. 16.

147. W. A. van Rees, *Herinneringen uit de loopbaan van een Indisch officier*, Rotterdam z.j., tweede serie dl. I, pag. 3 e.v. Van Rees lag hier als officier in 1843, dus maar drie jaar eerder dan Dekker. In de jaren vijftig werd verdere aanleg van het reduit al weer gestaakt. Het al gebouwde deel van Fort Cochius werd gebruikt als pupillenschool.

148. Uit een beschrijving in de *Statistiek der Residentie Bagelen voor 1838*, aanwezig in het Arsip Nasional Indonesia te Jakarta – een van de zeer weinige oude archiefstukken uit Bagelen die de witte mieren, die plaag der Indische archieven, hebben overleefd – blijkt dat de situatie die ik er in 1976 aantrof wat de oude bestuurswijk rond de aloen2 betreft, nog precies gelijk is aan die in 1838. In welk van de huizen Dekker gewoond heeft, was niet meer te achterhalen.

149. Du Perron, *De Man van Lebak*, pag. 141.

150. In 1848 monsterde Dekker sr. af en daarna komt zijn naam niet meer op de monsterrollen als kapitein voor. Brief van Gem. Archiefdienst Amsterdam, 22 oktober 1974.

151. Fragment uit een brief van Pieter D.D. aan Kruseman, 4 oktober 1847, ge-

publiceerd door Annelies Dirkse in *Tirade*, april 1975. Deze brief is hierom zo belangrijk omdat hij de enige, en dan nog indirecte reactie van Dekker op zijn situatie in Poerworedjo weergeeft die bewaard is gebleven.

152. De brief, die in het VW IX, pag. 20 e.v. te vinden is, werd per landmail verzonden. Hij deed er van 22 augustus tot 4 oktober 1846 via Marseille tot Batavia maar anderhalve maand over, maar de portokosten waren dan ook 216 duiten, of 56 stuiver, bijna drie gulden, door de ontvanger te betalen.

153. Althans, zo heeft Mimi het uit zijn mond opgetekend, *Brieven* WB I, pag. 16. Het is wel heel onwaarschijnlijk dat Rochussen hem zo'n toezegging zou hebben gedaan, zoals ook uit het vervolg blijkt.

154. Keesje de Mooij keerde inderdaad als officier van gezondheid weer en bracht het zelfs tot luitenant-generaal in die branche. Hij verscheen met het gedicht tientallen jaren later bij Dekker in Nederland.

155. De geciteerde zin is de samenvatting van De Bruyn Prince in diens boek *Officiële Bescheiden* etc. uit 1910, zie VW IX, pag. 41. Het origineel is niet teruggevonden.

156. Zie voor het volgende mijn *Geen blad voor de mond*, hoofdstuk 'Een revolutiejaar in Indische stijl, W.R. baron van Hoëvell', pag. 101 e.v.

157. De autobiografie van Jan Jacob Rochussen, op.cit.

158. Noot op de *Havelaar*, pag. 91, VW I, pag. 328.

159. Het is natuurlijk ook mogelijk dat Dekker nu op zijn beurt zijn vader financieel ging bijstaan nadat deze zijn kapiteinschap eraan had gegeven, maar het is waarschijnlijker dat hij zijn schuld ging afbetalen voor de steun die zijn vader hem in Poerwakarta en Poerworedjo had verleend. Dekker sr overleed op 25 juli 1850.

160. Een 'Louise' is onder Dekkers jeugdvriendschappen niet met zekerheid aan te duiden. De enige speculatie zou gaan in de richting van een zuster van Abraham des Amorie van der Hoeven die Louise heette.

161. De cijfers die in VW IX, pag. 56 e.v. worden ontleend aan een artikel uit het *Tijdschrift voor Neêrland's Indië* anno 1840, zijn zoals vrijwel alle bevolkingsgegevens uit die tijd, zeer onbetrouwbaar en veel te laag.

162. Scherius' dienststaat A.R.A. Min. v. Kol. inv. 3094 folio 89. Hij werd geboren 12 juni 1810 te Amsterdam en was van 1833-1837 als kommies in Palembang werkzaam. Hij kreeg, kennelijk als beloning voor zijn verlengde diensttijd, het eerste jaar van zijn verlof, dat in augustus 1851 inging, geen verlofsalaris maar activiteitswedde. Na zijn verlof was Scherius nog resident van Probolinggo.

163. In het *Repertorium op de koloniale litteratuur* van Hooykaas staat het dan ook gewoon onder de auteursnaam Scherius vermeld, mogelijk op grond van een latere inhoudsopgave die ik niet onder ogen heb gehad.

164. Stukken uit *Copieboek Resident van Menado 1849*, Arsip Nasional Indonesia, Jakarta, Menado nr. 86. Een aantal andere stukken dat Du Perron vermeldt in *De bewijzen uit het pak van Sjaalman*, overgenomen in VW deel IX, was in het Arsip Nasional niet (meer) aanwezig.

165. Zie voor de vrijwel volledige tekst *Hollands Maandblad*, december 1976 en

mijn toelichtend artikel 'De weg naar Lebak' in hetzelfde nummer. De tekst zelf is te vinden in het eerder genoemde *Copieboek Resident van Menado 1849*, 8 oktober 1849, nummer 563.

166. Du Perron merkte in *De man van Lebak* bij deze Proclamatie op dat er iets was 'in deze zalvende welwillendheid, dat Multatuli zelf later in verband zou hebben gebracht met zijn mening over vrije arbeid'. Dit doet geen recht aan de grondslag van de hervorming, die wel degelijk van belang was voor de bevolking en de kans op kneveling door de hoofden verminderde.

167. In Map Menado 1853, Arsip Nasional Indonesia, Jakarta: *Algemeen Verslag over 1852*. Contingenten = verplichte leveranties.

168. De door mij ter plaatse gemaakte schetskaart gaat ervan uit dat het 'Huis van Dekker' dat mij door enkele oudere Menadonezen als zodanig werd aangewezen, historisch juist is. Zie verder het artikel 'De weg naar Lebak', *Hollands Maandblad*, december 1976.

169. Verhaal van Dekkers klerk Schoe, zie VW IX, pag. 95. Perentah haloes of printa aloes: zachte wenk. Dit is een van de Menadonese voorvallen die in de *Havelaar* worden beschreven. Een van de weinige in vergelijking met de uitvoerigheid waarmee Natal aan de orde komt.

170. Uit de brief aan Kruseman, VW IX, pag. 199.

171. Du Perron, *De man van Lebak*, pag. 143.

172. Deze brief is van 6 augustus. Op 26 juli had Scherius Dekker als assistent-resident voorgedragen. Hij was dus snel van gedachten veranderd. (VW IX, pag. 227 en 229.)

173. De brief aan broer Jan is niet bewaard gebleven; die aan broer Pieter gedeeltelijk, namelijk twee volgeschreven foliovellen van een onbekend groter aantal. (VW IX, pag. 104.)

174. Er kleven enige onduidelijkheden aan Dekkers bezit van dit huis. Aan Pieter vertelt hij dat hij drieduizend gulden heeft betaald voor het land en er een huis op heeft laten zetten. In het *Memoriaal* is van deze aankoop noch van verkoop bij zijn vertrek iets terug te vinden. Wel vermeldt hij in het *Memoriaal* op 5 februari 1852–vlak voor zijn vertrek naar Ambon–: f 100 'Huishuur over Januari'. De rechtshistoricus prof. dr Resink te Djakarta wees mij erop dat het überhaupt voor Europeanen niet mogelijk was in Nederlands-Indië land in eigendom te verwerven. Bij een bezoek aan Menado in 1976 werd mij een huis aangewezen dat volgens de overlevering dat van Dekker was geweest. Zie *Hollands Maandblad*, december 1976.

175. De brief aan Kruseman van 24 februari tot 6 mei 1851, die van Batavia af per landmail werd verzonden en de ontvanger niet minder dan 2160 centen aan port kostte, heeft een eigenaardige geschiedenis. In 1885 publiceerde Busken Huet in de serie 'Onze hedendaagsche letterkundigen' een stuk over Multatuli waarin hij een onbekend 'dagboek' uit Menado citeerde. Dekker zelf kon het zich totaal niet herinneren en meende dat het om brieven uit zijn Menadonese tijd ging. Na zijn dood in 1887 heeft zijn weduwe geprobeerd de brieven van Kruseman in handen te krijgen, maar hij weigerde, zoals zij in *Brieven* WB II, pag. 99 e.v. meedeelt. Pas na de

Tweede Wereldoorlog heeft de conservator van het Multatuli Museum, Henri A. Ett, de volledige tekst zoals afgedrukt in het VW IX, pag. 114 e.v. van Krusemans erfgenamen mogen kopiëren.

176. Vergl. VW VIII, pag. 372 met VW IX, pag. 172. Er zijn talrijke andere toevoegingen.

177. In het VW IX, pag. 235 wordt de datum november 1851 gegist. Mij lijkt het, gezien de brief aan Kruseman, logischer de datum van deze aantekening een half jaar eerder te stellen.

178. In de *Havelaar*, VW I, pag. 99, als bewijs van Tine's vrijgevigheid–en van de zijne. De meeste gevallen worden bevestigd door de Menadonese archieven.

179. Den Helder, 23 oktober 1851, P. Douwes Dekker aan A.C. Kruseman, *Tirade*, april 1975, pag. 219–220.

180. Het is mogelijk dat Brest van Kempen in het geheel niet in Menado is geweest maar kans zag na zijn benoeming tot resident meteen verlof naar Nederland te krijgen. Hij had er in 1851 al zeventien Indische dienstjaren opzitten. Ook de opvolger van Brest van Kempen, A.L. Andriessen, van wiens hand het jaarverslag over 1852 is, bleef nauwelijks een jaar in functie. Pas *zijn* opvolger, A.J.F. Janssen, was weer eens een aantal jaren achtereen resident. Zulke snelle bestuurswisselingen waren niets bijzonders, maar bij de ingrijpende bestuurshervormingen in Menado niet bepaald bevorderlijk voor een vlotte gang van zaken.

181. Het VW IX, pag. 249 e.v. citeert een beschrijving van Dekkers huis uit 1930, met een plattegrond van de Nekkebrekerssteeg en omgeving. Het huis is, als zoveel huizen in de stad Ambon, verwoest bij de gevechten van november 1950 die een eind maakten aan de Republiek der Zuid-Molukken. Op de plaats van Dekkers huis staat nu een klein kerkje. Ervoor liggen nog enkele resten van een fundering. Ook het gouverneurshuis en het beroemde park zijn verdwenen. Batoe Gadjah betekent Olifantssteen, Tanah Tinggi Hogeland.

182. Geciteerd door H.J. de Graaf in het tijdschrift *Zelfbeschikking*, mei-juni 1975.

183. Zijn beschrijving in de 'Brief aan den Gouverneur-Generaal in ruste' uit 1858 (VW I, pag. 401) vermeldt dat hij 'ter vermyding van een gezagstwist als er plaats had na den dood van den generaal Cleerens' was benoemd tot plaatsvervanger van de gouverneur. Cleerens was overleden in 1850. Des te merkwaardiger dat Dekker in de *Ideeën, Vierde Bundel* uit 1872 in Idee 1016 (VW VI, pag. 298 e.v.) een zeer levendige beschrijving geeft van de gesprekken die hij in zijn Ambonse tijd op Batoe Gadjah gehad zou hebben met gouverneur Cleerens. Hij voert de generaal zo sprekend met Vlaamse tongval en al in, ook met diens klachten over de papieren rompslomp in de Molukken, dat men haast zou vergeten dat Cleerens al twee jaar dood was toen Dekker op Ambon verscheen. Cleerens' verhalen over Napoleon etcetera zou Dekker wel in 1845 of 1846 op Parakan Salak of in Tjiandjoer gehoord kunnen hebben, toen Cleerens gouverneur van de Preanger was. In 1858 wist Dekker nog dat Cleerens al dood was in 1852, in 1872 kreeg zijn fantasie de overhand op zijn geheugen.

184. De mededeling van Mimi in *Brieven* WB II, pag. 124, dat het hier ging om

'het kleinste schip dat om de Kaap voer' is niet juist. De 227 ton was zeker weinig maar er waren nog kleinere, met als kleinste wellicht de schoener De Industrie, die op Sydney voer en 111 last of rond 200 ton mat. (Gegevens Ned. Hist. Scheepv. Museum.)

185. Het is onmogelijk de begrotingen onderling geheel te vergelijken, daarvoor verschillen de geraamde inkomsten te veel. Er is op 19 september (VW IX, pag. 227) één post, een wissel van Jan ad f 1400, die mogelijk betrekking kan hebben op een vaderlijk erfdeel dat Jan uit Nederland meegenomen zou kunnen hebben. Het bedrag is even hoog als 'een kapitaaltje' dat Pieter later had. Zie pag. 269.

186. Correspondentie van Dekker met Pieter D.D. in *Tirade*, december 1975.

187. Deze ontmoeting tussen Droogstoppel en Havelaar in zijn rijke dagen uit: *Biografie van C. Abrahamsz. Jr.*, geciteerd in P. van 't Veer, 'De Hertogin van Sumatra', *Hollands Maandblad*, april 1976.

188. Sietske's Multatuli-herinneringen in *Tijdschrift Nederland*, 1910. Theo in Th. Swart Abrahamsz, *E.D.D., eene ziektegeschiedenis*. De meeste herinneringen van Sietske en Theo dateren natuurlijk van na 1860, toen ze een tijdlang zeer intensief contact met Dekker hadden. Daarover wordt ook geschreven in de autobiografie van C. Abrahamsz.

189. Deze dag wordt in de *Havelaar* vermeld bij de voorbeelden van Havelaars gulheid en Tine's liefdevolle toegefelijkheid: '*Zy* vond het goed, dat hy de weeskinderen uit alle gestichten uit Amsterdam op koek en amandelmelk onthaalde en ze overlaadde met speelgoed.' De authenticiteit van dit verhaal werd meestal in twijfel getrokken (zie b.v. Stuiveling in 'Dekker met verlof', VW IX, pag. 293), maar kan aan de hand van het *Brievenarchief* en het *Journaal van het Amsterdams Burgerweeshuis* (Amsterdams Gemeentearchief) van resp. 9 en 22 juni 1853, benevens het *Algemeen Handelsblad* van 10 en 13 juni 1853 worden bevestigd. Zie ook maandblad *Ons Amsterdam*, januari 1978, P. van 't Veer, 'Multatuli en de Amsterdamse weeskinderen'.

190. Deze brief uit de collectie-Kruseman in de Leidse Universiteitsbibliotheek, in *Tirade*, april 1975, gepubliceerd door Annelies Dirkse. Ik verwijs hier in de noten alleen naar brieven en documenten die (nog) niet in het *Volledig Werk* zijn opgenomen.

191. J. Kortenhorst heeft in het *Jaarboek Die Haghe* van 1969 diverse bijzonderheden gepubliceerd over Dekkers Haagse verloftijd, waaronder ook de straks volgende gegevens over de zogenaamde ontvoering van Anna van der Burgh en de huwelijksadvertentie van kapitein Van der Pool.

192. Kruseman-correspondentie, *Tirade*, april 1975, pag. 225–226.

193. VW IX, pag. 280; *Tijdschrift voor Neêrland's Indië*, jg. IV, pag. 413.

194. De brieven aan Kruseman van 8 maart en 2 juli 1853 met in de laatste de merkwaardige zinsnede: 'Everdine marqueert dagelijks meer' staan in *Tirade*, april 1975. De brieven over de hypnose door Gabriel in *Volledig Werk* IX, pag. 307 en 712. Tine beviel op 1 januari 1854, de conceptie moet dus omstreeks 1 april hebben plaatsgevonden. De brief aan Jan die deze weer in zijn brief aan Keuchenius aanhaalt,

kan pas geschreven zijn toen de zwangerschap vaststond, dus op zijn vroegst eind april en niet al in maart (zoals Stuiveling meent in het *Volledig Werk*). Tenzij er sprake zou zijn van twee brieven van Eduard aan Jan, de eerste (gedeeltelijk bekend) met het verhaal over de hypnose, een tweede (verloren gegaan) met de bevestiging van de zwangerschap.

195. R.C. d'Ablaing van Giessenburg, *Persoonlijke herinneringen*, Amsterdam 1904, pag. 165.

196. De Haarlemse kermis werd in 1853 (volgens opgave van het Gemeentearchief Haarlem) van zondag 26 juni tot en met maandag 4 juli gehouden. Deze datum klopt te mooi met Dekkers bezoek aan Haarlem om ook niet aan dit verhaal uit de *Havelaar* (VW I, pag. 99) te geloven.

197. VW IX, pag. 710-711; *Tirade*, april 1975, pag. 209 en vooral J. Kortenhorst, 'Eduard Douwes Dekker in Den Haag', *Jaarboek Die Haghe 1969*.

198. Namelijk in de *Havelaar*, VW I, pag. 101.

199. Uit: *Kort overzicht van de voornaamste gebeurtenissen in het privéleven van Jan Douwes Dekker en Eduard Douwes Dekker*, door G.M.G. Douwes Dekker (manuscript).

200. Multatuli-herinneringen door Sietske.

201. Informatie over Dekker als vrijmetselaar uit zijn eigen brieven en vooral uit W. Buddingh', 'Een vrijmetselaar zonder vrijmetselarij', waarin Dekkers rol als vrijmetselaar geheel van de vrijmetselarij uit kritisch wordt beschreven. [Door Paul van 't Veer in manuscript geraadpleegd. Later verschenen in *Over Multatuli* 5/1980.] Dr. Pool overleed in 1854.

202. *Memoriaal* van november 1851 (VW IX, pag. 234): een 'wisseltje' voor Pieter en de kwartaalregeling voor de tantes, die neerkomt op drie kwartalen in 1851, het hele jaar 1852 en weer drie kwartalen in 1853 of tienmaal f 100.

203. Dat het om drieduizend gulden ging bleek pas jaren later, namelijk uit de correspondentie met Van Lennep. eind 1859 (VW X, pag. 156).

204. *Tirade*, december 1975. Ook de volgende brieven.

205. E. Nijland, *Schetsen uit Insulinde*, Utrecht 1893, pag. 266.

206. Citaten en beelden uit *Millioenenstudiën*, VW V.

207. In het weggelaten begin van deze brief zegt Dekker dat hij terug is 'van een tournee door nagenoeg heel Europa'. Dit lijkt in strijd met de mededeling van J. van Vollenhoven in zijn boek *Multatuli en congé*, dat Dekker niet verder dan Spa is gekomen en daar al zijn geld verloor. Van Vollenhovens boek, dat in 1909 verscheen, wordt door Mimi al in de *Brieven* WB II genoemd zonder dat zij dit belangrijke gegeven weerspreekt. Het lijkt mij daarom waarschijnlijk dat Dekker in zijn brief aan Pieter zijn reisdoel een beetje overdreef, misschien ter wille van de al vroeger door hem genoemde 'Zwitserse zaken' van Tine.

208. Julius Pée, *Multatuli, Brieven aan Mr. Carel Vosmaer, R.J.A. Kallenberg van den Bosch en Dr. Vitus Bruinsma*, Brussel 1942, pag. 165.

209. Brieven in *Tirade*, december 1975.

210. *Tirade*, december 1975.

211. Ook deze 'Haagse' kwestie is grondig uitgezocht door mr J. Kortenhorst en

beschreven in diens artikel 'Eduard D.D. in Den Haag', *Die Haghe* 1969. De drie brieven die Dekker aan Van der Pool schreef, heeft Mimi gepubliceerd en becommentarieerd in *Brieven* WB II, pag. 133.

212. Over Beckfelt: Fasseur, op.cit., pag. 152 e.v. Twee jaar na haar Spielerei met Van der Pool en Dekker trouwde Elise alsnog met haar suikerlord, die zij als rijke weduwe meer dan een halve eeuw overleefde. De kinderen van Beckfelt uit een eerder huwelijk moesten niets van hun jonge stiefmoeder hebben, maar kregen dank zij de relaties van pa en andere familieleden zelf ook weer voordelige suikercontracten die in korte tijd tonnen–dus voor ons miljoenen–konden opbrengen.

Het allermerkwaardigste is misschien nog dat Elise als 'douairière de Resfeldt' voorkomt in het boek *Uit de suiker in de tabak* van P.A.Daum. Zij is dan een hupse weduwe die het er in Brussel goed van neemt en ook de hoofdpersoon weet te bekoren. Zie mijn artikel: 'Een Haagse cocotte in de Indische literatuur', *Hollands Maandblad*, juni-juli 1978.

213. VW X, pag. 626 e.v.

214. Deze correspondentie tussen Eduard en Pieter in *Tirade*, december 1975, ook de volgende brieven.

215. VW IX, pag. 640. Broer Pieter D.D. had er via-via van gehoord.

216. Gegevens bij R.Reinsma, *Het verval van het Cultuurstelsel*, Den Haag 1955, pag. 103 e.v.

217. Reinsma, op.cit., pag. 106. Bij Reinsma en Fasseur zijn heel wat gegevens te vinden over de gevolgen van geldinjecties bij de bevolking in die streken van Java waar het Cultuurstelsel plantloon en koffiegeld bracht. Anderzijds was ook de verdwijning van de Javaanse handeldrijvende middenstand door het Cultuurstelsel van grote betekenis. Aangezien dit alles voor Bantam echter niet van invloed is, omdat er geen gedwongen cultures waren, ga ik er hier verder niet op in.

218. Van 1831–1850 ongeveer 19%, van 1851 tot 1860 31½%. Fasseur, op.cit., pag. 118.

219. J.Zwart, *A.J.Duymaer van Twist*; bijlage over dit gesprek, al eerder geciteerd.

220. Dit blijkt uit de correspondentie toen ze beiden gerepatrieerd waren; zie de collectie Duymaer van Twist in het Algemeen Rijksarchief. Er zijn ook enkele brieven uit de tijd dat Van Twist al in Nederland was en De Waal nog in Indië. Onder Van Twists opvolger Pahud werd De Waal directeur van Middelen en Domeinen, weliswaar een belangrijke post maar een van minder vertrouwelijke aard. Hij keerde na 21 jaar onafgebroken Indische dienst (!) in 1858 naar Nederland terug en publiceerde een reeks belangrijke boeken over Indische politieke en financieel-economische onderwerpen. Van 1868–1870 was hij minister van Koloniën, een van de belangrijkste, ondanks deze korte duur, doordat hij na vele jaren van hangen en wurgen een Agrarische Wet door het parlement wist te loodsen die een eind maakte aan het Cultuurstelsel. Bovendien bezorgde hij door een handig diplomatiek spel Nederland de vrije hand in Atjeh–zie mijn boek *De Atjeh-oorlog*, pagina 32 e.v.– door een koloniale gebiedsruil met Groot-Brittannië. Wat daar dan ook de gevolgen van geweest mogen zijn.

221. Fasseur, op.cit., pag. 102.

222. Hier natuurlijk een kras anachronisme. Het is de uitspraak van F. de Boer, lid van de Commissie-Generaal voor Ned.-Indië, op de uitreis naar Indonesië in september 1946. Zie C. Smit, *Het akkoord van Linggadjati, Uit het dagboek van Prof. Dr. Ir. W. Schermerhorn*, Amsterdam 1959, pag. 31.

223. Fasseur, op. cit., pag. 102 en noot 34. Ik ben professor Fasseur erkentelijk voor latere aanvullingen op deze gegevens in een brief van 12 september 1978. Een wat uitvoeriger behandeling van de kwestie-Kendal is m.i. nodig omdat zij vrijwel altijd, ook bijvoorbeeld al door Du Perron, wordt gebruikt als bewijs dat Duymaer van Twist wel degelijk tegen knevelarij optrad als er écht wat aan de hand was. Kendal is daarvoor in elk geval niet het sterkste bewijs.

224. Fasseur, op.cit., noot 89, pagina 229. De parallel met de Havelaarzaak is al te opvallend om niet te vermelden. Alleen was Rodenburg, die op wachtgeld werd gesteld, geen Douwes Dekker, zodat zijn zaak spoorloos in de geschiedenis is verdwenen.

225. Ook dit Madoera-verhaal wordt hier enigszins uitgebreid behandeld, omdat het door sommige auteurs wordt gehanteerd om te bewijzen dat Brest van Kempen, de latere resident van Bantam, wel degelijk bereid was gebleken op te treden tegen knevelende hoofden. De wat dit betreft toonaangevende opvattingen van R. Nieuwenhuys zijn neergelegd in zijn bekroonde essay 'De zaak Lebak na honderd jaar', 1957 later enige malen aangevuld (*Tussen twee vaderlanden*, Amsterdam 1959, 2de druk 1967) en laatstelijk herzien in de 'definitieve' versie in de *Haagse Post* van 22-3, 29-3 en 5-4-1975. Nieuwenhuys heeft het Madoera-rapport in de archieven gevonden.

226. W.R. van Hoëvell, *Reis over Java, Madura en Bali in het midden van 1847*, Amsterdam 1849. Twee hoofdstukken over Madoera.

227. Ook Nieuwenhuys, die vol lof is over het rapport van Brest van Kempen, meent dat het 'misschien wel naar een bepaald doel toe [is] geschreven (de beknotting van de zelfstandigheid der Madurese vorsten)'. Hij zegt dat Brest van Kempen verzuimde de tegenwerking die hij kreeg 'in verband te brengen met een natuurlijk verzet tegen het vreemde gezag'. Volgens Nieuwenhuys werd de regent van Pamekasan ontslagen; de *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië* vermeldt dat het zelfbestuur werd opgeheven na de dood van de regent, wat gezien het vervolg in de andere districten ook waarschijnlijker lijkt.

228. Brief van Duymaer van Twist aan Thorbecke, 22 augustus 1866, collectie Duymaer van Twist in ARA. Thorbecke had hem zijn mening gevraagd over een wetsontwerp. Het is hier misschien de beste plaats om te vermelden dat de persoonlijke diensten aan de hoofden, de zogenaamde pantjendiensten, werden afgeschaft in 1882; de zgn. dessadiensten bleven beperkt bestaan. (Reinsma, op.cit., pag. 40.)

229. Uit de tijdens zijn leven onuitgegeven autobiografie van J.J. Rochussen, door R. Reinsma gepubliceerd.

230. Over de houding van Duymaer van Twist en diens brief van 1882 zie de 'Biografische notities', hoofdstuk 5 van dit deel.

231. Voor Daendels' optreden in Bantam anno 1808: zie mijn biografie *Daendels, maarschalk van Holland*, Zeist 1963.

232. Deze argumentatie heb ik niet specifiek voor dit geval gevonden, maar is de algemene verdediging van het Cultuurstelsel. Zie voor de suikerfabriek en de verplaatsingen Nieuwenhuys, 'Rouffaer en Multatuli', *Bijdr. T.L.V.* dl. 116, 1960, noot 7, pag. 417.

233. In hun verlangen aan te tonen dat Eduard Douwes Dekker nergens van op de hoogte was, merken Rouffaer en Nieuwenhuys eensgezind op, zij het driekwart eeuw in de tijd gescheiden, dat Dekker blijkbaar niets van de overplaatsing van de bestuurszetel en niets van het grondbezit wist. In feite spreekt hij in de *Havelaar* wel degelijk over Rangkasbitoeng als de 'nieuwe' bestuurszetel en noemt hij ook het individuele grondbezit als een opvallend kenmerk van Bantam.

234. Citaat uit de 'Brief aan den gouverneur-generaal in ruste'; ook het volgende over het gesprek met Brest van Kempen, VW I, pag. 407 e.v.

235. Na Lebak werd Brest van Kempen gepromoveerd tot resident van Djokjakarta. Hij was vóór Lebak en na zijn Madoera-rapport al resident van Menado en Riouw geweest.

236. Dit soort oordelen natuurlijk uit de *Havelaar* (VW I, pag. 69), waarop ik bij de reconstructie van de feiten overigens niet afga. Zie hiervoor de 'Biografische notities'.

237. De meeste gegevens over de regent van Lebak komen uit R. A. van Sandick, *Leed en lief in Bantam*, Zutfen 1892, aanvullingen uit R. Nieuwenhuys' eerder genoemde artikel 'Rouffaer en Multatuli', bij voorbeeld over de dubbele poendoetans, en uit Sartono Kartodirdjo, *The peasants revolt of Banten in 1888*, Den Haag 1966.

238. Een goed voorbeeld te vinden in het verhaal van Van Hoëvell, 'Een oproer in Probolinggo', bundel: *Uit het Indische leven*. Over de verrassende parallel tussen dit documentaire verhaal en een van de bekendste passages uit de *Havelaar* zie mijn artikel 'De nieuwe assistent-resident', *Hollands Maandblad*, november 1975. Dat de beroemde Toespraak tot de hoofden van Lebak zo is gehouden als in de *Havelaar* is beschreven, is natuurlijk weinig waarschijnlijk, maar ze zal er, gezien wat Van Hoëvell als historisch voorbeeld in Probolinggo optekende, méér op hebben geleken dan Pastoor Jonckbloet in zijn boekje *Multatuli*, op.cit., meent. Voor zijn vaak geciteerde aanhaling dat Dekker 'maar heel gewoon' had gesproken, roept hij een demang als ooggetuige aan, die er natuurlijk alle belang bij had alles te kleineren.

239. Dit is later wat de regenten betreft anders geworden, maar het zogenaamde Hollands-Indisch onderwijs bleef de hele koloniale periode een zeer exclusieve aangelegenheid waartoe slechts weinig Indonesiërs toegang konden krijgen.

240. In Bantam bestonden geen cultuurdiensten, de bijzondere vorm van herendiensten die bij de invoering van het Cultuurstelsel daarvoor gedeeltelijk in de plaats waren gekomen, maar er werden wel mensen opgeroepen voor het onderhoud van de wegen en de bouw van nieuwe forten, zoals in Rangkas zelf.

241. Wat volgt zijn dus 'de bewijzen uit het pak van Sjaalman', zoals het in de *Havelaar* heet, van vóór Dekkers komst. Hij heeft deze keus uit het archief door zijn

klerk laten kopiëren, in een enkel geval het origineel zelf gelicht, en altijd bewaard. De stukken zijn voor het eerst gepubliceerd in deel IX van het *Volledig Werk*, pag. 414–465.

242. Deze nota, die Dekker in originali uit het archief van Lebak meenam nadat ze door de klerk Rhemrev en door de Javaanse klerk voor echt was gewaarmerkt, wordt letterlijk geciteerd in de *Havelaar*, VW I, pag. 118. Hetzelfde is het geval met de hierna te noemen kladnota.

243. Ik volg hier de reconstructie van de dood van Carolus zoals die door J. Saks in zijn boek *Eduard Douwes Dekker*, op pag. 255 e.v. is opgezet. Zie verder de vergiftigingspassage in de 'Biografische notities', hoofdstuk 5 van dit deel.

244. In maart 1856 maakte Dekker op een aantal losse foliovellen aantekeningen over de toestand in Lebak die hij later in diverse geschriften verwerkte. (Ook zijn bekende *Memoriaal* hield hij nog enige tijd bij.)

245. Dit zijn citaten uit de zogenaamde 'Vraagpunten aan de controleur' van 29 maart (VW IX, pag. 584 e.v.) die later nog expliciet aan de orde komen.

246. In de 'Vraagpunten aan de controleur' bevestigt Van Hemert wel dat Dekker hem de boodschap aan de resident had meegegeven, maar er staat niet of hij zich er inderdaad van gekweten heeft. Du Perron veronderstelt dat Van Hemert misschien helemaal niets gezegd heeft, maar uit de brief van 26 april '56 (VW IX, pag. 629) blijkt mijns inziens dat hij wel iets moet hebben gezegd. Veel wist hij zelf ook niet van wat Dekker allemaal aan het doen was.

247. Deze correspondentie van vier briefjes, die van betekenis is voor het verloop van de zaak, is alleen bekend uit een artikel dat de Bataviase journalist H.J. Lion na de verschijning van de *Havelaar* publiceerde in de NRC van 14 januari 1861. Lion heeft de briefjes samengevat en becommentarieerd als van Dekkers kant grof en onbeleefd, wat juist kan zijn als ze inderdaad zo kortaf waren als Lion ze weergeeft. Toch blijft er iets onbevredigends met dit stuk van Lion, omdat er niet van 'midden februari 1856' zoals hij schrijft, maar wel van 20 februari en 10 maart authentieke brieven uit het Lebakse archief (VW IX, pag. 496 en 530) bewaard zijn, waarin de regent respectievelijk reageert op het wegzenden van de grassnijders door Dekker en tweehonderd gulden te leen vraagt en krijgt. Toch gebruik ik deze gegevens omdat uit de 'Vraagpunten aan de controleur' vaststaat dat Dekker al vóór het bezoek van de regent van Tjiandjoer ongevraagd geld aan de regent had gegeven (vraag 3) en omdat een eerste weigering van grassnijders 'midden februari' zou verklaren waarom Dekker op 20 februari zo kras reageerde toen er tóch grassnijders bezig waren.

248. Getuige bij voorbeeld zijn Maleise tekst van het Badoer-lied in de *Havelaar*, opgenomen als bijlage achter in deel IX van het *Volledig Werk*, die door prof. dr A. Teeuw is gekenschetst als: 'Een soort gemengde taal waarin naast literaire vormen ook elementen uit het Europeanen-Maleis, het Bataviaas-Maleis en wellicht het Ambons-Maleis voorkomen; typisch een taalgebruik zoals een Europeaan met de nodige ervaring op verschillende plaatsen in Indonesië, met voldoende belangstelling voor de Maleise taal, maar zonder er veel specifieke studie van gemaakt te

hebben, zou kunnen verwerven.' (*Hollands Maandblad*, juli-aug. 1972.) Altijd aangenomen dat Dekker dit gedicht inderdaad zelf in het Maleis heeft geschreven.

249. Deze zinsneden uit de ontwerp-brief van 9 april 1856 aan Duymaer van Twist, VW IX, pag. 606. Het particuliere briefje is een van de weinige stukken uit deze periode waarvan geen authentieke tekst bekend is.

250. Niet in zijn *Memoriaal* maar op de losse vellen waarop hij een lange reeks aantekeningen over Lebak maakte en die hij later voor diverse brieven en verweerschriften gebruikte. Sommige passages komen zelfs min of meer letterlijk in de *Havelaar* voor. (VW IX, pag. 534 e.v.)

251. Citaat uit Brest van Kempens brief aan de GG van 29 februari '56 (VW IX, pag. 524). Ook de volgende over het 'beginsel' en de 'bloote verdenking'.

252. In een brief van 1 april 1856, dus ná het ontslag van Dekker, haalt de regent letterlijk aan wat hij op dinsdag 26 februari 's morgens tegen de resident heeft gezegd.

253. Omdat Duymaer van Twist in een brief uit 1882 (J. Pée, *Multatuli en de zijnen*, p. 85), had geschreven dat de Raad 'in substantie [had geadviseerd] hem onverwijld te ontslaan', is in de multatulianologie meestal aangenomen dat dit zo was. Quod non als men het *Advijs* van de Raad goed leest. Eigenlijk had Duymaer van Twist dit ook niet zo ronduit geschreven, blijkens zijn toevoeging'... En nooit meer te benoemen in een betrekking waaraan de uitoefening van gezag verbonden was'. Dus mogelijk wel elders in gouvernementsdienst.

254. Uit de door W.F. Hermans opgediepte en aan zijn boek *De raadselachtige Multatuli* toegevoegde artikelenreeks van H. des Amorie van der Hoeven in het *Bataviaasch Handelsblad* van 24 oktober 1860 en de volgende dagen, pag. 202. De schrijver was de broer van Dekkers overleden vriend Bram van der Hoeven en zelf een bekend advocaat in Batavia. Wellicht behoorde hij tot de 'invloedrijke vrienden' van Dekker over wie hij spreekt.

255. Zie de brief van Hoogeveen aan Dekker d.d. 26 maart (VW IX, pag. 581), die verderop nog ter sprake komt.

256. Op deze kant van de zaak is voor het eerst de aandacht gevestigd door W.F. Hermans in een artikel in *Het Parool* van 31 juli 1976, aansluitend in *De Gids*, 4/5 1977.

257. In een ander geval dan dit zou je bij dit briefje, waarin ook wordt gezegd dat Dekker de goede afloop alleen aan Duymaer van Twist te danken had die hem gunstig gezind was geweest, denken aan een hint van Van Twist zelf, via Hoogeveen gezonden. Gezien echter Duymaer van Twists karakter en zijn geïsoleerde positie in Buitenzorg, lijkt het mij hoogst onwaarschijnlijk dat hij zulke hints via een zo lage ambtenaar als een adjunct-secretaris zou geven. Het zou ook niet in overeenstemming zijn met de krasheid van zijn kabinetsmissive.

258. Het citaat uit de *Havelaar* (VW I pag. 286) beschouw ik niet als overtuigende bewijsplaats voor de opmerking van Tine/Everdine, maar wel de brief aan Brest van Kempen (VW IX pag. 594) en de ontwerp-brief aan Duymaer van Twist van 9 april 1856 (VW IX, pag. 613), zo kort na het ontslag geschreven. Er is een klein

maar niet onbelangrijk verschil tussen het 'wilt zijn' uit de laatste brief en het 'kunt zijn' uit de *Havelaar*.

259. Volgens de verzameling *Officiële Bescheiden* van Bruyn Prince, die in het *Volledig Werk* gebruikt wordt, zijn deze stukken 'met een dameshand geschreven'. Dit kan dan niemand anders dan Everdine hebben gedaan.

260. Van dit document is een exemplaar in de collectie van het Multatuli-Museum aanwezig, aangevuld en verbeterd uit een andere kopie. (VW IX, pag. 604 e.v.) In de Multatuli-debatten van de jaren dertig was dit een belangrijke vondst van Du Perron voor zijn boek *De man van Lebak*. Er bleek uit dat Dekker niet jaren had gewacht met zijn 'ontdekking van de Javaan' maar al meteen in 1856 de zaak van Lebak in dit licht had gezien. Tal van uitdrukkingen uit dit memorandum vinden later via de brief aan de GG in ruste uit januari 1858 hun plaats in de *Havelaar*.

261. De brief aan Kruseman moet een van Dekkers weinige geschriften zijn geweest waarvan hij geen afschrift had gemaakt. In later jaren als er conflicten met Busken Huet over ontstaan die eruit citeert, weet Dekker zich absoluut niet te herinneren waaruit de citaten afkomstig zijn.

262. 'Brief aan den Gouverneur-Generaal in ruste', VW I, pag. 425.

263. In elk geval waren de Menadonese bedragen pensioenpremies. (Zie VW IX, pag. 400). Van de f 2000 buitengewoon salarisvoorschot die Dekker in Nederland had gekregen had hij ook nog maar f 375 terugbetaald. Op 11 november '56 werden C. G. Coorengel en R. Zellner, die zich borg hadden gesteld voor dit voorschot, voor de ontbrekende f 1625 aangesproken. Ze kregen drie maanden uitstel maar moesten daarna met f 30 in de maand gaan afbetalen.

264. Ik volg hier de gang van zaken zoals die door Dekker in de 'Brief aan den Gouverneur-Generaal in ruste' is voorgesteld. Omdat hij zich daarin tot Duymaer van Twist wendt, is het niet aan te nemen dat het in werkelijkheid anders is toegegaan. Schriftelijke bronnen uit de tijd zelf over de geweigerde audiënties, anders dan Dekkers eigen ontwerp-brief van 9 mei 1856, bestaan er niet.

265. Evenals de brieven van 24 en 28 februari, de kabinetsbrief van 23 maart, de ontslagbrief van 29 maart en de brief aan Van Hemert van 15 april, is deze brief van 23 mei in de *Havelaar* opgenomen.

266. Het bewaard gebleven ontwerp van deze brief (VW IX, pag. 635) eindigt bij de woorden 'Uwe Excellentie' in de slotzin. Ik heb hem aangevuld uit de iets anders luidende tekst in de *Havelaar* (VW I, pag. 291). In de *Havelaar* staat dat er 'weldra' treurige en bloedige gebeurtenissen zullen volgen en is het laatste 'Uwe Excellentie' vervangen door 'de Regering'.

267. Het *Volledig Werk*, deel I, pag. 259 volgt hier de druk van 1875, maar merkwaardig genoeg wordt bij de opgave van de tekstvarianten op pagina 516 e.v. deze belangrijke weglating niet vermeld.

268. Daardoor was het in de Multatulifilm van Fons Rademakers uit 1976 wel bijzonder onhistorisch dit praatje, dat niet eens in de *Havelaar* zelf voorkomt, als een essentieel gegeven te verwerken. Hetzelfde gold trouwens voor de vergiftiging van Carolus, waaraan een realistische scène was gewijd.

269. Bron: F. de Haan, *Oud-Batavia*. De Haan zegt niet (zoals wel eens gedacht is) dat Multatuli de naam Hôtel des Indes *bedacht*, alleen dat hij er logeerde toen de naam–die eerst al Hôtel de Provence was geweest–van Rotterdamsch Hotel in Hôtel des Indes werd veranderd.

270. Deze brieven aan en van Brest van Kempen zijn niet bewaard; in de *Ideeën* (VW VI, pag. 140) refereert Dekker aan de brieven die hij van hem ontving en die hij aanvoert als een van de bewijzen dat hij ook na zijn ontslag in Indië geacht werd.

271. Deze brief, aangehaald in een brief van Pieter Douwes Dekker, (VW IX, pag. 640), heb ik al eerder gebruikt, omdat het een van de weinige contemporaine oordelen van derden over Dekkers gedrag in 1856 is. Haga was luitenant bij de artillerie. Dekker moet hem na Lebak in Batavia weer ontmoet hebben.

272. Van der Hoevens oordeel is neergelegd in de eerder geciteerde artikelen voor het *Bataviaasch Handelsblad*. Zie W.F.Hermans, *De raadselachtige Multatuli*, bijlage, slot van derde artikel. Van Van der Hoeven zegt Mimi in de *Brieven* WB, II, pag. 151 dat hij Dekker in die tijd 'vriendschap en steun' betoonde. De 'steun' zal ook wel de vorm van financiële bijstand hebben gedragen, maar deze veronderstelling is in geen enkele bron bevestigd.

273. In zijn *Ideeën* (Vierde Bundel) heeft Dekker zelf tegenstrijdige herinneringen aan deze tijd opgeschreven. Op de ene plaats (VW VI, pag. 140) schrijft hij de hier geciteerde woorden over zijn knapheid, op de andere (VW VI, pag. 143): 'Na 't verlaten van Lebak onthield ik my van keuze. Ik spande my in om niet te sterven. Dit was alles. Overigens wachtte ik op Recht.' Over deze periode ook VW VI, pag. 147.

274. Over de Maleise gedichten van Dekker: professor A.Teeuw, 'Multatuli en de Maleise poëzie', *Hollands Maandblad*, juli-aug. 1972. Teeuw was de eerste die enkele raadsels rond de Maleise gedichten van Dekker wist op te lossen. Hij spreekt met waardering over het hierna ter sprake komende gedicht 'Upi Adinda'. Mijns inziens legt hij te weinig verband tussen het Adinda-gedicht van Roorda en dat van Dekker.

275. De datering van dit gedicht blijft aan twijfel onderhevig. Stuiveling die de kwestie bespreekt in de bijlage van VW IX, pag. 679 e.v., meent dat het in Menado moet zijn geschreven. Dit lijkt mij minder waarschijnlijk omdat het dan wel in de lange brief aan Kruseman zou zijn vermeld, net als alle andere gedichten die Dekker toen in portefeuille had. In zijn eigen noot op de *Havelaar* (VW I, pag. 314) spreekt Dekker niet over een datering. Mimi meent (*Brieven* WB III, pag. 8) dat Dekker het gedicht in het Maleis in Kassel heeft geschreven. Mij lijkt Batavia anno 1856 toch de aangewezen tijd, omdat het nauwelijks denkbaar is dat Dekker zo'n lang gedicht in vrijwel foutloos Maleis jaren na zijn terugkeer in Europa en dus buiten de Indische sfeer en medewerking had kunnen schrijven.

276. Opgenomen in zijn bundel *Uit het Indische leven*, Zalt-Bommel 1860.

277. Berekeningen op grond van Dekkers *Memoriaal*, 22-24 november 1851 (VW IX, pag. 234); drieduizend gulden: Dekkers eigen schatting (VW X, pag. 156) in brief aan Van Lennep.

278. Over Jan Douwes Dekker als scheepskapitein: brief aan de auteur van het Nederlandsch Historisch Scheepvaart Museum dd. 8 jan. 1979. Uitgebreide gegevens in het familiearchief Douwes Dekker dat, voor zover het de 'tak Jan' betreft, berust bij A. N. Douwes Dekker te Huizen. Over Jans tabaksbedrijf de map 'Tabak in de residentie Rembang', voorts 'Kort overzicht van de voornaamste gebeurtenissen in het privé leven van Jan Douwes Dekker en Eduard Douwes Dekker'. Belangrijk in dit privé-archief ook het (kopie) Dagboek van Auguste Douwes Dekker, de zoon van Jan D.D., waarnaar voor de periode rond 1860 nader zal worden verwezen. Dit dagboek is door G.M.G. Douwes Dekker uit het origineel gekopieerd en bewerkt. Het origineel is niet bewaard.

279. Bekking ging in 1858 met verlof, nam zelf een werkzaam aandeel in de steeds scherpere discussie over de tabakstoestanden in Rembang en werd in 1861 oneervol uit 's lands dienst ontslagen. Dit werd in 1863 gewijzigd in eervol ontslag, nadat de resident van Soerabaja, O. van Rees, een onderzoek in loco had gedaan. Volgens hem had Bekking de aanplant van tabak alleen maar 'aangemoedigd'. Zie Fasseur, op.cit. De Rembangse discussie is ondenkbaar zonder de achtergrond van de eerder beschreven strijd tussen de aanhangers en tegenstanders van het Cultuurstelsel. Bekking behoorde tot de tegenstanders die 'vrije arbeid' bepleitten, maar was niet vies van een beetje druk op de bevolking.

280. Pas in mei 1857 kreeg de opstand van de inheemse troepen en vorsten de naam van Great Mutiny. In mei, juni en juli van dat jaar werden grote aantallen Britten in Delhi en Cawnpore vermoord. Op 1 november 1858 werd Brits-Indië, nadat de opstand grotendeels was onderdrukt, onder de Britse kroon gebracht en de East India Company ontbonden.

281. Behalve de door Mimi in *Brieven* WB III, pag. 7 en 24 e.v. en Stuiveling in VW X, pag. 13 e.v., genoemde passages in Dekkers werk, onder meer VW I, pag. 457 voor de volgende anekdote.

282. Het verhaal van Adèle Pluribus in *Ideeën*, Derde Bundel, nrs. 805-817 (VW IV, pag. 520-546), geschreven in 1870-'71.

283. *Ideeën*, Eerste Bundel (VW II, pag. 436-459). Voor het vervolg van deze geschiedenis: Brief aan Mimi van 6 juni 1863 (VW XI, pag. 155).

284. *Brieven* WB III, pag. 24, Mimi's toelichting. Ook het volgende citaat omtrent Eugénie in Homburg.

285. Els Witte, 'De reaktie van de Belgische vrijmetselarij op de Vlaamse beweging in de 19e eeuw', in *Ons Erfdeel*, jan-febr. 1979. Zie ook dr Witte's bijdrage 'Vrijdenkersbeweging 1840-1873' in deel 12 van *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, waaruit voorts professor Van Eenoo: 'Pers 1840-1873' voor het volgende is gebruikt.

286. Het verhaal van de oud-redacteur Charles Tardieu, die het overigens ook allemaal weer van horen zeggen had (VW X, pag. 20), lijkt voor wat Dekkers gebrek aan zelfbeheersing betreft wel verdacht veel op zijn latere optreden als correspondent van de *Opregte Haarlemsche Courant* in 1866-'67, maar daar Tardieu nog nooit van de schrijver Multatuli had gehoord, klinkt het toch wel betrouwbaar.

287. Over de naam van de eigenaar bestaat geen overeenstemming. De Bevolkingsdienst van Brussel geeft de namen, Laurent François Deprince (geb. 1808) en Jeanne Françoise Joséphine Elodie Caers (geb. 1835). Stuiveling (VW X, pag. 14) verwijst naar het adres dat Dekker in een brief aan zijn broer Jan opgeeft: G. Jansens. Er staat daar echter: 'Mijn adres is voortaan G. Janssens, Au Prince Belge, Bruxelles.' In een latere brief noemt Dekker een 'Jansen' als iemand die in het logement woont. Of het de eigenaar was, blijft onzeker. Het kan een medebewoner zijn aan wie Dekker zijn brieven laat richten uit vrees voor zijn Nederlandse schuldeisers. Hij wil eerst zelfs zijn brieven via een adres in Antwerpen ontvangen.

288. Over deze periode zijn weinig feiten bekend omdat er geen brieven bewaard zijn. Uit latere brieven van Dekker aan Everdine, die hij nu – dus al vóór de *Havelaar* – vrijwel uitsluitend Tine noemt, blijkt de houding van Jan en Henriëtte (VW X, pag. 30, 41, 47 e.a.). Jan was half april in Delft, dus hij moet eind december of begin januari uit Indië zijn vertrokken. Het contact zal, met grote vertraging, wel via familieleden in Nederland zijn verlopen, wellicht via ds Pieter Douwes Dekker in Den Helder.

289. Naar de gesprekken van Jan en later Eduard zelf met Duymaer van Twist wordt verwezen in allerlei latere brieven, waaronder ook een van Van Twist zelf (VW X, pag. 22, VW VI, pag. 146, VW X, pag. 86, 109 en 252).

Ze zijn zoals gewoonlijk tegenstrijdig.

290. In zijn verslag van dit bezoek in *Ideeën*, Vierde Bundel, nr. 950 (VW VI, pag. 146) roept Dekker dramatisch uit dat hij moest wachten terwijl 'vrouw en kinderen hongeren'. Tine en de kinderen waren toen echter nog hoog en breed op Kedong.

291. In het begin van deel III van de *Brieven* WB geeft Mimi allerlei bijzonderheden over Dekkers reis naar Kassel. Over zijn armoede in Brussel en Eugénie's vrijgevigheid is Dekker in latere brieven uitvoerig genoeg, maar ze zwijgen beiden over het reisgeld en over het eigenlijke doel van deze reis. De neiging te speculeren over een verband tussen Hessen-Homburg, de stad van Dekkers favoriete speelbank, en Hessen-Kassel moet bij gebrek aan feiten onderdrukt worden. In zijn 'Kort Overzicht', op.cit., vermeldt G.M.G. Douwes Dekker dat 't geld van Jan kwam. Verdere gegevens bij Stuiveling, VW X, pag. 16, 17 en 18.

292. Na de dood van haar vader trouwde Ottilie in november 1863 met Katzenstein. In 1870 overleed zij aan tbc.

293. De citaten zijn afkomstig uit de brief van Ottilie van februari 1861 (VW X, pag. 400-401).

294. Dekker spreekt later een paar maal van de Aue. Kassel ligt echter aan de Fulda.

295. Er zijn geen brieven uit die periode bewaard, de gebeurtenissen zijn gereconstrueerd aan de hand van verwijzingen in latere brieven. Bijvoorbeeld 'Ook toen ik in Cassel was heeft hij [Jan] mij niet gevraagd hoe ik leefde' et cetera (VW X, pag. 90). De datering van het gedicht 'Mein Kind, da schlägt' uit de *Havelaar* (VW I, pag. 199): 'Cassel Januar 1859', de opmerking van Edu als inspiratiebron (VW III, pag. 340). Gezien haar aankomst in Europa eind juni 1859, moet Tine februari-

maart uit Indië vertrokken zijn. Zie verder. Na de duidelijke verwijzingen dat haar eigen familie niets voor haar deed, kan het niet anders of Jan betaalde ook deze terugreis.

296. Brief van 9 juni 1859 aan Kruseman, gepubliceerd door Annelies Dirkse in *Tirade*, april 1975.

297. De brieven van Van Heeckeren en Henriëtte worden door Dekker geciteerd in een brief van 3-6 september 1859. (VW X, pag. 30, 38, 40, 41, 42.)

298. Over de expeditie tegen Boni: A.J.A. Gerlach, *Neerlands heldenfeiten in Oost-Indië*, 's Gravenhage 1876, dl. II, pag. 266 e.v.; C. Fasseur, 'Indische persperikelen 1847-1860', *Bijdr. Med. Gesch. der Ned.*, 1976, afl. I. Expeditie tegen Bandjermassin: *Neerlands heldenfeiten*, dl. II, pag. 148 e.v. en ENI.

299. Dekker zelf raakte door al die titelveranderingen in de war. In augustus en september 1860 spreekt hij in de brieven aan Van Lennep en zijn nichtjes Abrahamsz (VW X, pag. 300 en 311) weer over 'De Hemelbruid', hoewel het, gezien de ae-spelling waarvoor hij zich verontschuldigt, moet gaan om deze kopie van september 1859.

300. Over Stumpff en het toneel: Th. van Tijn, *Twintig jaren Amsterdam*, pag. 167 e.v.

301. Zie: P. van 't Veer, 'Multatuli in de politiek', *Maatstaf*, maart 1970 en Van Tijn, *Twintig jaren Amsterdam*, pag. 148 e.v.

302. *Ad pisones* 412-414. Dat Dekker zijn pseudoniem aan deze regels van Horatius heeft ontleend, valt niet te bewijzen. De bron is echter té opvallend om niet aan te nemen dat Dekker haar gekend heeft, mogelijk al sinds zijn gymnasiumjaren.

De tweede regel 'Multa tulit fecitque puer, sudavit et alsit' komt ook in het Latijn voor in *Ferdinand Huyck* van Jacob van Lennep, verschenen in 1840.

303. In een brief van 28 september zegt Dekker 'zeker 14 dagen' na zijn aankomst in Brussel 'leeg' te zijn geweest. Dit wijst ook op 17 september of kort daarop, want hij kwam op 3 september in Brussel.

304. In een brief van 28 september: 'Ik heb U juist gister avond een ondeugende streek laten uitvoeren.' Dit moet wel de geschiedenis van de niet klaargemaakte omelet zijn (VW I, pag. 153), iets over de helft van de *Havelaar*.

305. Over het motto: VW X, pag. 89 en A.L. Sötemann, *De structuur van de Max Havelaar*, Utrecht 1966.

306. Voor Van Hoëvell en Multatuli: P. van 't Veer, 'De nieuwe assistent-resident', *Hollands Maandblad*, november 1975.

307. Opgenomen in zijn bundel *Uit het Indische leven*, op.cit., evenals de andere verhalen die hier genoemd worden.

Abrahamsz, Anna (Swart): 27, 254
Abrahamsz, Catharina (Swart): zie Dekker
Abrahamsz, Cornelis (Swart): 22 vv, 26, 27, 28, 163v, 187, 252v, 254, 387
Abrahamsz jr., Cornelis (Swart): 27
Abrahamsz, Gerard (Swart): 163
Abrahamsz, Maria (Swart): 24, 253
Abrahamsz, Sietske (Swart): 22, 54, 254v, 267
Abrahamsz, Theodorus Swart: 22, 27, 29, 54v, 164, 254v
Alphen, Hiëronymus van: 32
Ancona, Mozes d': 34
Andriesse, A.L.: 233
Andrieux, François G.J.S.: 48, 49
Arnold, familie: 180, 181

Baud, Jean Chrétien: 79, 80, 81v, 83, 85, 168, 197v, 199, 288, 289, 290, 291, 292
Beecher-Stowe, Harriet: 429
Beets, Nicolaas: 45, 51, 90
Bekking, Henri C.: 210, 389, 413, 427, 431
Bensen, Carel A.: 312, 324, 327, 338, 362, 363, 364, 391
Bergh van Eysinga-Elias, J. van den: 60
Bergsma, Willem B.: 369
Bernagie, Pieter: 65
Bilderdijk, Willem: 45
Bleeker, Pieter: 49, 53, 94, 163, 207
Bondjol, Imam: 226
Borger, Elias A.: 45, 48
Borski, Willem: 13, 15
Borski-van de Velde, mevr.: 11, 13
Bosboom-Toussaint, A.L.G.: 251
Bosch, Johannes graaf van den: 74, 78, 79, 80, 81, 83, 84vv, 108, 197, 290, 292
Bosscha, Johannes: 258
Bouma, kapitein: 248, 249
Bousquet, Louise: 388, 413
Boutmy, Gustave A.: 311
Brauw, luitenant-kolonel jhr Cornelis A. de: 300
Brest van Kempen, Carel P.: 177, 205, 245, 295, 296, 299, 302v, 310v, 318, 322, 324, 326, 328, 330vv, 333, 334, 335, 337v, 340, 341v, 344v, 346, 348, 349, 350, 352, 353, 354, 358, 360, 361, 363, 364vv, 367vv, 370vv, 373vv, 376, 377, 381, 405, 429
Brooke, sir James: 229
Brunjes, C.: 65
Buddingh, A.S.: 119
Buffon, George-Louis Leclerc, Conte de: 240
Burger, Jannetje: 283
Burgh, Annetje van der: 262v, 270
Bus de Ghisignies, Leonard P.G. du: 81
Byron, George N.G lord: 40, 45, 46, 47, 242

Capellen, Godert A.G.Ph. baron van der: 81, 82, 83
Carolus, Charles E.P.: 303, 308v, 311v, 314, 315, 324, 327, 338, 340, 349, 359v, 362, 363, 370
Carolus, mevr.: 312, 323, 327, 363

Cartenstat, pastoor Hubertus J.: 93
Chateleux, kapitein Jean J.A. de: 145, 408, 413vv
Chaulan: 380
Chopin, Frédéric: 40
Christiaan, F.: 25
Cleerens, Constance: 193, 202
Cleerens, Joannes B.: 193, 199
Clercq, Willem de: 47
Cnoop Koopmans, professor: 36v
Cochius, Frans David: 150
Cockerill, John: 16
Collard, luitenant Petrus A.A.: 312, 315, 347, 373, 429
Coorengel, Claas G.: 74, 75, 282, 380
Coss, Ottilie N.C.M.: 409vv
Cranenburg: 415
Crone, Piet: 194

Daendels, Herman Willem: 72, 73, 83, 85, 165, 227, 299, 301
Deken, Agatha: 65
Dekker, Auguste Douwes: 388
Dekker, Catharina Douwes: 20, 21, 25, 27, 28, 63, 163v, 235, 252, 254
Dekker, Elisabeth Agnes Everdine Douwes: 390, 413
Dekker, Engel Douwes: 12, 17, 20vv, 27, 36, 56, 63, 65, 66, 67, 71, 72, 74, 205, 252, 388
Dekker-van Wijnbergen, Everdina Huberta Douwes: zie Wijnbergen
Dekker, Jan Douwes: 17, 20, 28v, 51, 67, 71, 72, 163, 187, 205, 213, 224, 238v, 252, 253, 261, 265, 271, 276, 278, 387vv, 390, 403, 406, 407, 409, 411vv, 415, 416vv, 424, 427, 431
Dekker, Pieter Engel Douwes: 20, 24, 28, 32, 33, 35, 37, 44v, 48, 51, 63, 65, 212, 224, 230, 238v, 243, 244v, 252, 253, 257, 268v, 270, 271, 272, 273, 274, 277v, 279, 280, 281, 283, 412, 413, 414
Dekker, Pieter Jan Constant Eduard Douwes: 272, 283, 287, 299, 327, 395, 413
Dekker-Klein, Sytske Eeltjes Douwes: zie Klein
Dekker, Willem Douwes: 17, 18, 20, 22, 24, 29, 30v, 118, 252
Dekker-Hamminck Schepel, Mimi Douwes: zie Hamminck Schepel
Deprez: 402
Deprince, Laurent: 402
Deventer, S. van: 119
Devriendt, Philip: 52
Dickelman, J.H.H.: 176, 180, 192, 202, 205, 210
Dickens, Charles: 31, 51
Diepenhorst, H.: 123, 124, 125, 126, 133, 141v
Dipo Negoro Pangéran Ario Wirio: 210, 226
Djaja Negara: 376
Doyer, ds. Abraham: 33, 49
Doyer, Assuerus: 34
Dronrijp, Petrus A.: 424
Dumas fils, Alexandre: 424
Dumas père, Alexandre: 251, 397
Duymaer van Twist, Albertus Jacobus: 82, 237, 271, 288v, 290, 291vv, 303, 318, 319, 335, 337, 340, 343, 344, 345, 347, 348, 349, 350, 352v, 354v, 356v, 358, 360, 361, 362, 364, 366, 367v, 373, 374, 379, 380, 388, 403vv, 406, 407, 408, 412, 421, 425, 426, 430

Eerens, Dominique Jacques de: 76, 78, 80, 85
Elout, C.Th.: 81, 83, 85
Ett, Henri A.: 61
Eugénie: 399v, 402, 409, 411, 417

Fischer, Charles L.: 263
Fischer, Maria A.: 173
Fransen van de Putte, Isaac D.: 388

Franssen, baas: 32
Frederik, prins: 266
Frederik II van Pruisen: 48
Fuhri, George D.: 259, 278, 408, 412

Gabriel: 261
Geselschap, F.C.: 205
Gigi-pandjang: 114
Gilkens: 17v, 250
Godon, Alexander P.: 76v
Goes, Hendrik D.A. van der: 226
Goethe, Johann Wolfgang von: 51, 89, 431
Gort, miss: 114
Gout, H.J.J.: 123, 126, 136, 137
Gozenberg, Truitje: 25
Grooff, Jacobus: 199
Guillaume, Nicolas: 96, 108
Gijsberti Hodenpijl, Albert A.: 248
Gijselaar Talbot, P.H. de: 34

Haeften, Hendrik van: 34
Haga, Anton: 288, 381
Hall, Floris A. van: 271
Hamers, A.J.F.: 138
Hamminck Schepel, Mimi Douwes Dekker-: 60, 130, 360
Hasselman, J.J.: 365
Hasselt, Willem J.C. van: 425, 426
Hébert, luitenant Stephanus M.: 140, 143, 145
Heeckeren tot Waliën, Johan C.W. baron van: 172, 174, 193, 194, 195, 204, 386, 414v, 416v, 421, 424, 427, 429v, 431
Heerdt, baron van: 355
Heine, Heinrich: 40, 46, 242, 397, 400
Heldring, O.G.: 168
Helmers, Jan Frederik: 51
Hemert, Abraham J.L. van: 303v, 312, 316, 319, 321v, 324, 327, 328, 332, 339v, 346, 347, 349, 353, 355, 368, 373v, 382, 429
Hermans, Willem Frederik: 61, 207, 359, 367
Hesselink, Wilhelmus H.: 115, 120, 123
Heijst, Frans van: 165, 262
Heijst, Hendrik van: 262, 263
Heijst-Gravestein, Adriana van: 262
Hilman, J.: 65
Hoëvell, ds. Wolter Robert baron van: 40, 90, 91, 110, 120, 121, 122, 170, 177, 216vv, 260, 267, 289, 290, 291, 293, 294, 295v, 297, 382, 384v, 420, 421, 431v
Hoeven, Abraham des Amorie van der: 11, 12, 14, 17, 37v, 40, 55v, 59
Hoeven jr., Abraham des Amorie van der: 11v, 18, 34, 37, 38, 50, 53, 66, 88, 188, 212v, 381
Hoeven, Herman des Amorie van der: 38, 366, 375, 377, 381v
Hoeven, Martinus des Amorie van der: 38
Hogendorp, C.S.W. graaf van: 78, 154
Holle, Karel: 167
Holle, Pieter: 167, 169, 171, 174, 195
Holmberg de Beckfelt, O.C.: 79, 275
Holtey, Karl von: 259
Hoogeveen sr., Hendrik J.: 162, 205v
Hoogeveen, Hendrik J.C.: 76, 159, 344, 347, 355v
Horatius: 428
Houtman, Cornelis de: 351
Hucht, Albert van der: 174
Hucht, Jan Pieter van der: 167, 168, 169, 170, 171, 172, 174, 175, 177, 185, 187, 188, 190, 193, 195, 196, 197, 255, 262, 264, 298
Hucht, Johanna G. van der: 195
Hucht, Willem (Guillaume Louis Jacques) van der: 165, 166, 167, 169, 171, 172, 174, 193, 194, 196, 202, 203v, 207, 208, 262, 386v
Huet, Conrad Busken: 427
Hugo, Victor: 251, 397

Hurgronje, Christiaan Snouck: 83

Iffland, August Wilhelm: 148

Jang di Pertoean: 100, 101, 103, 105v, 113, 128, 129
Jeronimus: zie Hoëvell, van
Junghuhn, Franz: 100

Karta Nata Negara: 304, 308, 313, 314, 316, 317, 320, 323, 325, 328, 333, 334v, 346, 349, 365v, 372, 375, 376
Kartini, Raden Adjeng: 358
Kate, J.J.L. ten: 178
Katzenstein, Louis: 409
Kempenaer, Regnerus Livius van Andringa de: 79
Kerkhoven, Eduard: 257, 258
Kerkhoven, familie: 171, 174, 224, 245, 265, 278, 386
Kerkhoven-van der Hucht, Anna Jacoba: 255
Kervel, van: 100, 103, 106, 128
Keteh, datoe: 109, 111, 112, 129
Keteh, Si Oepi: 109v, 112v, 114, 120, 127, 130, 143, 145, 274, 384
Keuchenius, Levinus W.C.: 159, 261, 275vv, 278, 282v
Keysser, F.A.: 225
Kiai Maja: 226
Klein, Sytske Eeltjes: 21, 24vv, 29, 63, 207, 252
Kleine-Gartmann, Maria Johanna: 423
Kleijnhoff, Christiaan: 256
Kneppelhout, Johannes: 90
Kock, Paul de: 51
Koesoema, Raden Astra: 314
Koesoema, Wira: 308, 310v, 369
Kotzebue, August von: 148
Krummacher, Friedrich A.: 12
Kruseman, Anna: 261
Kruseman, Arie C.: 49v, 51, 53, 94, 212, 240v, 243, 244v, 250, 252, 253, 256, 257, 259, 260, 261, 262, 263, 265, 272, 337, 351, 383, 408, 413, 422, 427
Kruseman, Geesje: 261
Kruseman, J.D.: 152v
Krijgsman: 97, 115

Lafontaine, August H.J.: 51v, 60, 149, 186, 187, 242, 431
Lamartine, Alphonse M.L.P. de: 12, 46, 242, 251, 397
La Rochefoucauld, François Duc de: 186, 240, 242, 337
Leeuwen, van: 71
Leeuwen, Wilhelmina van: 29
Lennep, D.J. van: 40
Lennep, Jacob van: 45, 251, 267, 408, 421, 424, 425, 426, 428
Leopold I: 422
Lessing, Gotthold Ephraim: 431
Linde, Gerrit van de: 425
Linski, de: 255
Lion, H.J.: 420, 421
Liszt, Franz: 47
Lowe, Hudson: 403
Lutjens, Hendrik J.: 77

Maanen, Cornelis F. van: 39, 41
Marschner, Heinrich: 52
Marx, Karl: 400
Mata Api: 114
Matulesi alias Pattimura: 247
Meerten, Jacob H. van: 97, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 126, 133, 135, 140
Merkus, Pieter: 78, 80, 85v, 100, 152, 155, 156, 160, 177, 199, 345
Meskendorff, meester Hendrik R.: 32v, 44
Mesmer, Franz Anton: 260
Meyde, Elise van der: 275
Michiels, Andreas Victor: 95, 96, 98, 99, 100, 102, 104, 105, 106, 107, 112, 113, 114, 123, 128, 129, 131, 133, 137, 138,

139, 141, 142, 143, 144, 145, 147, 148, 149, 150, 151, 152v, 154, 159, 160, 161, 162, 200, 201, 205, 223, 317, 318, 349, 427
Mispelblom Beijer, Julius D.: 76, 159v
Monod de Froideville: 388
Mooij, Kees de: 214v
Mossel, Jacob: 173, 256
Muller, Samuel: 36v, 38
Mijer, Pieter: 293

Napoleon: 21, 137, 241, 319
Napoleon III: 318v, 397
Natal, Toeankoe Mohammed van: 101, 102, 103, 105, 125, 126, 139, 201
Nes, van: 154
Nieuwenhuys, R.: 62, 366, 370, 377, 378
Nieuwenhuyzen, F.J.: 177
Nieuwenhuijzen, F.N.: 210
Ningrat, Poerbo di: 293

Obdam, John: 193, 202, 205
Olphen, Abraham I. van: 224, 226

Pahud, Charles F.: 201, 257, 271, 275, 276, 282, 289v, 292, 294, 319, 354v, 356, 362, 367v, 373, 378, 380, 382, 419v, 421, 426
Pamaga, Si: 101, 104, 105vv, 125, 128, 129, 144, 154
Pandjang, datoe Sinara: 109
Paul, Jean: 45v, 49, 64, 65
Pée, Julius: 363
Pekelharing, Arie: 50, 67
Pekelharing, Klaas: 67
Pen, Cornelis: 167, 169, 171, 174, 193, 194, 195
Permentier, W.A.: 181, 188
Perron, E. du: 60v, 130, 132, 134, 359, 365, 376
Peters, Anton: 50, 256, 257, 258, 259, 260, 408, 423
Philippeau, Bernard: 34
Poetih, datoe: 109
Polanen Petel, van: 293
Poll, F. van de: 41v
Pool, G.J.: 267, 424
Pool, M.J.: 353
Pool, Carel S. van der: 97, 101, 108, 109, 113, 126, 137, 274v
Prince, P.M.L. Bruyn: 132, 135
Prins, Arie: 105
Puy, J. du: 78, 79
Puy, N.P. du: 181

Raffles, sir Thomas Stamford: 227, 296, 301
Rees, Otto van: 177, 180, 291
Reijnst, jhr Joan C.: 153, 155, 156, 160, 177, 199, 206
Rhemrev: 324v, 348, 349
Riedel: 269
Ritter, W.L.: 119
Rochussen, Jan J.: 39, 80, 170, 177, 197, 198, 199, 200, 202, 205, 207, 214, 216vv, 237, 266, 288, 291, 293, 294, 297, 308, 318, 382, 406, 419v, 421, 425v, 430
Rodenburg, C.: 294
Roentgen, G.N. 16
Roobol, Cornelis J.: 423, 426
Roorda van Eysinga, P.P.: 383
Rousseau, Jean-Jacques: 47, 82, 187, 241, 319
Ruloffs, Joannes P.C.: 74, 75, 78, 161v, 201, 206, 343
Rijksschroef, R.A.: 225

Saks, J. (P. Wiedijk): 55v, 57, 59, 60, 361vv, 365, 377
Salim, Soetan: 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 129, 130
Sandick, R.A. van: 359, 369, 370, 372, 376, 377
Sartono Kartodirdjo: 377, 378
Schambeck, Johann G.: 409

Scheffer, mevr.: 174
Scherius, Reinier: 228v, 230, 231, 232, 233, 234, 236, 237, 239, 245, 267, 272, 317, 375
Schiff, S.D.: 372
Schmidt auf Altenstadt, jhr Johann G.O.S. van: 206, 210v, 215
Scholte, H.P.: 168
Scholten, Johannes H.: 92
Scholten, Jan Reinhart: 11, 32, 34
Schoor, J. van: 78
Schuijlenburgh, Caroline: 93
Schuijlenburgh, familie: 88, 92, 94
Scott, Walter: 31, 45, 51, 242, 251, 431
Sem, P.I.G.: 97, 101, 108, 115, 133, 134, 135v, 137, 142
Shelley, Percy B.: 46
Siedenburg: 272
Son, van: 386v
Spandaw, Hajo J.: 65
Speet: 300
Spiess: 104, 124, 139
Spigt, P.: 61
Stauffenbeil, dr.: 181
Steinmetz, C.P.C.: 138, 139
Strootman: 18, 250
Stuiveling, G.: 61, 134, 135
Stumpff, Johan Eduard: 423, 424
Sue, Eugène: 191, 243, 251, 397, 431
Swieten, Jan van: 420

Tacitus: 80
Tanti Topi: 419
Teunisz, Cateau: 181vv, 185, 186, 188v, 190v, 192, 206, 208
Thorbecke, Johan Rudolph: 266, 271, 289, 291, 406
Tjasink, Johannes: 423, 426
Tjion Ajoe: 124v, 139
Tollens, Hendrik: 45, 51, 251

Valentijn, François: 246
Veenstra, Klaas: 388, 413
Velde, Abraham van de: 13v, 15, 16, 17v, 42v, 50, 59, 66
Velde, Abraham P.F. van de: 14
Ven, Adriaan van der: 112, 115, 122, 123, 125, 131, 133, 137v, 139, 140, 141v
Verhuell, Carel Hendrik: 21
Versteegh, Caroline Joanna: 80, 84, 87v, 91, 92vv, 108, 114, 118, 121, 185, 191, 195v
Versteegh, Johannes M.: 91vv
Versteegh, Willem: 88, 92
Veth, Pieter J.: 373
Visscher, Cornelis: 177, 178, 198, 205, 343
Visser, Carel M.: 246, 247, 248
Vlissingen, Paul van: 16
Vloten, J. van: 54
Vondel, Joost van den: 428
Vries, Eduard de: 423
Vries, Jan de: 31

Waal, Engelbertus de: 177, 291, 298
Waanders: 145v
Weddik, Arnoldus L.: 97, 99, 100, 103, 106, 107, 108, 111, 112, 130, 131, 140, 150, 151, 153v, 227, 229, 257, 275
Wertheim, W.F.: 377
Westerman, Gerard: 50
Westerman, M.: 50
Weijdemuller, J.C.: 225
Wiggers: 313
Willem I: 41, 81, 197, 198
Willem II: 79, 178, 198, 199
Willem III: 259, 406
Wilsen, F.C.: 97v, 114
Winkel, Pierre Guillaume te: 11, 18, 34, 50, 53, 66
Winkler Prins, Antony: 45
Wiselius, Samuel I.: 39
Wolff, Elisabeth: 65
Wijnbergen, Carel F.J.P. baron van: 173
Wijnbergen, Everdina van: 264

Wijnbergen, Everdina Huberta baronesse van: 57vv, 167, 169, 171, 172vv, 178, 179, 181, 182vv, 197, 199, 200, 201, 202, 203vv, 206vv, 209, 212, 218, 224, 225, 227, 230, 232, 235, 247, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 260, 261, 262, 263, 264, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 276, 277, 278, 279, 280, 282, 298, 299, 317, 323, 327, 334, 348, 349, 362, 374, 384, 385v, 389, 395, 397, 403, 406, 410, 411, 413vv, 416vv, 421, 422, 423v, 427, 429vv, 432
Wijnbergen, Henriëtte Maria baronesse van: 169, 172, 174, 184, 193, 202, 386, 414v, 416
Wijnbergen, Sophia Louise baronesse van: 169, 172, 173, 184, 414
Wijnbergen, Wilhelmina Carolina baronesse van: 264
Wijnbergen-d'Aulnis, Judith Geertruid van: 264
Wijnbergen-Kleijnhoff, Everdina van: 173, 264

Zegers Veeckens, Nicolaus: 34
Zellner, R.: 380
Zondag: 278

